

प्रस्तावना

त्रिपदाभागा —

केचिन्निरवधिविशफटाज्वज्वलननिधिरिजसितविधिरात्रुदन्तशत्रुफसजनिनामितभांतिभारचक्षुरचे तस सुचतस निरहितनिखिलव्यसननिकरसभूतानधस्वरूपाख्य कमप्याख्य गवयमाणा परिधावमा नाद्याहरहस्तस्तगगसमीहयाऽन्रतरत्यनुभूतिगोचरतां परिता भुवि । पर विरुपेतामहसपदनादिदुर्वासनानि चित्तात् करणत्वात् । भारतविक्रमस्तत्त्वावबोधवर्द्धितसर्वहमन्वस्वार्थिर्मर्त्यप्रतारितामत्वात् । कश्चित्तद्विकल लोकापवादसमुपस्थपानमयाकीर्णत्वाद्वा न नाम चेत्यते त आत्मनीनस्वरूप स्वायत्तया । किंतु न तथा निषपञ्चपातार्हा मनस्विन । न वा तेषा पक्षपातो धर्म । अमुभूतसप्तशिसमीहितपरिपूर्णकल्पमहोहो हि सत समादरणीयस्ते निहत्स्व विकल्प त्रिमाव्यात्मनीनमनौषया समीचीन पथा । विनिमयेव समुभायते प्रकाशपदधीं तात्त्विकामस्वरूपप्रतिभासकमिद समप्यभाभूत ।

समवगतिरिष महती त्रिदुषां यत्तत्तारायापञ्चेष्टु सत्त्वर्माभासाप्रभूतिनैकविशाखनिकरेषु समबबोध यति यथा माध्याग्नेनात्मन स्वरूप परमाभ्यर्षीति च वेदातशास्त्र न तथापर । अनित्य चैतद् पावन भव त्यात्मस्वरूपाधिबोध स्वामनि, न विरम्यते तावदनामनीननित्यविनासुनुमुहस्तपन्निरासा । आत्मस्वरूपा वगृतिरेव वैराग्य तच्च यदि शिक्षयति तदेवांतशास्त्रमेव कथंचिद् ।

भारतव्यतिरिक्त इग्लैण्डादिदेशानामपि सत्रुहीके सप्रति स मानवरायि वेदातशास्त्र । समापिरमा पिपत किपव्यभिक्त परिपदस्तत्र परितो वेदांतशास्त्रानव्यसिद्धातप्रसाराय । मताति च श्रेष्ठुपीमयनदवेन तत्र-संभूतसमीहया चच्छात्रसिद्धांतशीरमहरहते ।

विनाम्य वेदातशास्त्रस्य तथापिधिविचित्रमानवर्ति, अमलात्मस्वरूपाखिलिक्ता च बहुलतया पक्ष-पातवर्द्धिताना स्वरपरहितैषिणा च सुप्रणीविणा समुपानीयते कथकथमपि समाविर्भाव्यैतत्समयमाभूत तेषा पुरस्तात् । स्मेति समीचीनतया जानातीति सम्य आत्मा तस्य प्राभूत शास्त्रमित्यदुगदार्य विभाजन नामेद ध्यामन एव कृतो विचारोऽत्र शास्त्रे-इति समाविर्भाव्यते । दिग्वर्जैनसमाजे प्राभूतमिद जैनवेदातध्यात्म शास्त्रनामस्यां निष्ठुत स्वीयानस्यामस्वरूपविवरणशैलीप्रभागात् । नात्र चित्र प्राभूतरचयितु श्रीमद्भगव-स्कृद्बुद्धस्य कृतिमर्त्यमताद्भिमन्यते । पूर्वं जिनागमत समवगम्यामस्वरूप स्वात्मना च पश्चादनुभूय ज्ञपरामस्वरूपसमाप्तादममीहया व्युत्पद्येद महीयान् प्रधा महता प्रयासेन जनसमुदयहिताय तेन भगवता ।

एतच्छास्त्रसमुपवर्णितसिद्धांता सर्वांशा वेदातशास्त्रसमाहितसिद्धांतसाम्य प्रतिपद्यति इति तु न शत्रुतो नय प्रतिपादयितु यता हि-आर्हतसिद्धांत वरीयसीति नयद्वयमादिष्ट । तत्र नात्मन परकीय उक्त नामजादिकस्तु-आत्मनीनगिषि हि शुद्धनिश्चयपिक्थ । परकीयवस्तुपि कथचित्तवादीत विभर्ति वृत्तकुभन दिति व्यवहारविषय । नैतापता मल निहाय परवस्तुवे नास्तीति जैनवेदातमत । इतरवेदांत च वस्तुतस्तु वस्तु प्रक्षेप तदपर सकल कल्पित ततो न सामस्येन जैनवेदांततरवदांतयोस्तीत्य । सत्रधमात्रत पर वस्तु नामन [ब्रह्मण] परवस्तु याजवाभिधानो पिप्येति इतरवेदांतसिद्धांतस्य सम्मतमेव तजैनवेदांत स्पर्षि । कियता चिदन्त्यतरवेदांतसिद्धांताना विमतवेदेषि सम्मतवमपि कियता चिदपर । नात्र सतीति सकलोपाधिविरहितकेनोपासन तु ब्रह्मण इतरवेदांतस्य पुण्यात्येव निष्कल्य व तुल्यव जैनवेदांतस्य ।

विशदतया कियता चित्तिद्धांताना समत्वाविर्भावाय व्यचारि मया पर नाशक तयाकर्तृमहमनवका श्रवण । मल्लतरामवत् एव वा या तुष्टुर्बिद्धात स्य नोमयोस्तौत्य विनिर्णायसुरीति च विनिवाय्य बुद्धापि

नाधिरमायि मया तयोस्तुल्यत्वं । ततो निरवयवात्मस्वरूपावन्निगमिष्यते विश्वसो नियत विचारयेयुरेतत्प्राभृत-
रहरयमिति सप्रश्रय तेषां पुरस्तात्प्रामाण्यमर्थना ।

समयप्राभृतसंपादनकाले आदिमस्यांस्तस्याविर्भावार्थं तात्पर्यवृत्त्यास्मद्व्याख्योः गुस्ताकद्वयस्य किमांशि-
द्भागः १०८ अभिनवमहारक-ईडरख-श्रीमद्विजयकीर्तिजीमहाराजैः श्रेयितं, तात्पर्यवृत्तिद्वयं च जैनमित्र-
संपादक श्रीमद्भद्रस्य चारिणीतलमसादनीमहामयिः ग्रहितं आत्मक्यातिपुस्तकैकं च सत्यवादि-
संपादकमुद्गरविद्गरश्रीपठित—उदयलालजीमहोदयैः समुपलब्धं ततोऽस्म्यहं गरीयानुपमहमाजनं
सश्रुतोक्तमहामनां विदुषां च । समीहि चायातिकालीनां तथापिधामेव सकलजनताहितकारिणीमनुकपामिति ।

किवलीनां चिदास्थानां परिच्युततादात्म्यव्याप्ती, समुल्लेख्य तासां तात्पर्यवृत्तौ अकृत किञ्च तात्पर्यवृत्त्य-
नुसार्यैव पाठकयः श्रीसमयप्राभृतस्य ततोमूलपाठस्तात्पर्यवृत्त्यनुसार्यैव विभावनीयः । विपयकमोऽपि समय-
प्राभृतस्य तात्पर्यवृत्त्यनुगामी । अतुर्विशतितमगाथास्तदाद्विखित्वास्मद्व्यातिद्विविशतमायः गाथाया ज्ञातव्या

भगवत्कुंरकुंदस्यामिनो जीवनेतिवृत्तं प्राकाशे जैनहितैषिसंपादकपंडितश्रीनाथूरामजीमहो-
दयैः स्वीये जैनहितैषिपत्रे तदेवोनाधिकीश्वर समाधिभावितमत्र । ततोऽस्म्यहमुपप्राप्तो भूयानुक्तमहा-
नुभाषाया ।

नाकार्यमहं कियतां चित्तछानां संपादनमितस्ततो नैमित्तिकभावा वैकस्यतश्च । प्राकाशेषतता, अज्ञुह्यः
शोभनपत्रे तथापि कृष्यविषय भवेत्तत्रापि स्वजनं परिमार्थं कदागनीयोऽहं सुविचारधेतौमिर्मनीपिमिरिति
समण्यतिसम्भर्त्तना ।

सक्षरानुचरो
राजापरकाळः

श्रीमद्भगवत्कुन्दकुंदाचार्याः ।

त्रियपाठकमहाशयाः—

श्रीमन्महावीरजिनवरपरमनिज्रेयसप्रापणानंतरमजनिपत नैकविभागमपयोमराज्यमाना आर्हतमत-
हर्म्यस्तभायमानाश्च मुनि गरीयासोऽनेकविद्वत्स । पर पूज्यतामहत्तयो परमावधिं तेऽत्र भगवान् श्रीकुदकु-
दाचार्य एव समुपाळमत । प्रतिवादिक्कारिणकारपचलपनायमानैर्गरीयोभिर्विद्वद्भिः समाविरमानि यत्र कुतश्चि-
दात्मनानपरिचितिस्तत्र 'वय भगवत्कुन्दकुदान्वयिनस्तदमुयायिनश्चेति प्रतिपादयद्भिरेव तैः सावदमनामोधि
स्वीय सौभाग्य । अथत्वेऽपि भगवान् कुदकुदः तीर्थप्रवर्तकप्रमत्तस्थापकस्तामन्येनैव दिगम्बरसमाजे प्राते-
ष्ठान्यते । आर्हतमतमलतरतत्पवित्रतासरक्षकश्च भगवत्कुन्दकुद एवाभून्मुख्यः । दिगम्बरजैनसंप्रदायस्य
बहुलतमात्र किञ्च साम्रत भगवत्कुन्दकुदजल्पितसरणिशरण एव विभाव्यते, किंतु सहाय्येय भगवत्कुन्दकुद-
क आसीत् ? कदा, क, परमपावनात्मनीनवैदुष्येण भारतभूमिं विभूययामास ? इति नात्रमात्रमपि जानी-
मो वय । भक्तिवशरदत्तया तद्विषय किमपि वृत्त परिचाययितुं समाश्रयतोऽपि परपरासाधिं भ्रमाकीर्णत्वा-
त्तस्य नात्मकामना कर्तुं फलवतीं परयामः । ततः परिश्रममतमत्वेऽपि भगवत्कुन्दकुदपरिचयसमाविर्भावाय
निषत विद्वद्भिः सुदृढप्रतिज्ञैर्मणितव्यमिति सनतिं तेषां पुरस्तरगास्माकीनाम्पर्यया ।

भगवत्कुन्दकुदविषयक पत्किमपीतिवृत्त समनामोधि, समुपाणीयते विदुषा पुरस्त्राह तदस्माभिरत्र—
नामविचारः

प्राथमिक प्रधानत्वानिधेय श्रीमद्भगवत्कुन्दकुदस्य पञ्चनदीति । पर विश्रुतिर्विद्वत्तपायत्वेऽस्य महा-
त्मन कोण्डकुदनाम्ना कुंदकुदेन वा । आरीचाय कोण्डकुण्डाभिधनगरवास्तव्यस्ततोऽनुमीयते नाम
रिप्ताभिधयेत्रायमाणमिश्रुति प्रत्यपगत । कोण्डकुन्देतिकर्णाटकमाधीय नाम तस्य श्रुतिकटुकतया सस्मृतकनि-
भिः सनक्ति परावर्तितं श्रुतिमधुरकुंदकुंदरूपेणेति । श्रीमदिन्द्रनदिस्त्रिभिर्व्यजेति स्वविरचितश्रुतावतारमये

एव हिनिधो द्रव्यमात्रपुस्तकगत समागच्छन्

गुरुपरिवाद्या ज्ञात सिद्धात कोण्डकुण्डपुरे ॥ १६० ॥

श्रीपञ्चनदिमुनिना सोऽपि द्वादशसहस्रपरिमाण

प्रथपरिकर्मकर्ता पट्टलेदायत्रिलङ्कस्य ॥ १६१ ॥

अमुना पयेन श्रीमन्मुनिवरपञ्चनदिवास कोण्डकुण्डपुर एव निधीयते । अन्येऽपि समभूयन् भूयास
आचार्या कार्णाटकदेशे, समुपाळेभिरे ये स्वनिवातस्थाननामैव शुवि विभ्रुतिं यथा श्रीतुम्बुलूराचार्यः ।
प्राथमिक नाम श्रीमत्तुम्बुलूराचार्यस्य वर्धनदेव आसीत् पर तुम्बुलूरग्रामनिवासित्वादयमाचार्यपादो विश्वश्रान
तुम्बुलूराचार्यामथया । निष्ठित श्रुतानयोर तदुल्लेखसमये—

‘अथ तुम्बुलूरनामाचार्योऽभूचम्बुलूरसदृशमे’ इति

नचमे दशमे च अथर्ववेदमुखशिलालेखे श्रीमत्कुदकुदाचार्यस्य समुल्लेख खलु पञ्चनदि कुदकु-
तिनामहितयेनैव कृत । एवमन्यत्रापि । किंतु नदिसप्तपट्टारूपामस्य पापनात्मन कुदकुद-वक्रमीव-
लाचार्य-गृध्रपिच्छ-पञ्चनदीतिनामपचकमभाषि —

ततोऽयमत्यममुनामयामा श्रीपञ्चनदी मुनिचक्रवर्ती ।

आचार्य कुदकुदाख्यो वक्रमावो महाशति ।

एटाचार्यो गृध्रपिच्छ पञ्चनदीति तानुति ॥४॥

गृध्रपिच्छ वक्रप्रीव-एलाचार्येति नामविक्रमन्यदप्यास्ति श्रीभक्तुकुन्दकुटाचार्यस्येति पद्मावलीस्यपञ्चपत्नी-
नामास्तामत्र तात्पर्यं ।

कुतश्चिदसाधारणकारणसंपात्तात्तिरोभूतत्वात्पुनरातनपद्मावलीनां तत्त्वाने—अनुमानतः, कल्पनाव-
लतः पूर्वापरविक्रममिहितक्रियचित्पराधीनोत्प्रेक्षितेभ्यो विरचिता. सत्यमिन्शः पञ्चवक्ष्य शतद्विभक्तसं-
स्तरिकैर्महार्कैः । इतः सङ्ग्राहव्यापुनिकपञ्चाख्यः सर्वथा सञ्जीवितकारणत्वात् प्रमाणतामर्हति । नदिसद्य-
पद्यावत्यपि तथाभूतेः । एष च तल्लिखितगप्रपिच्छ इति नाम न भगवत्कुन्दकुटस्वामिनः किंतु भगवद्भुमा-
स्वामिनः—उमास्वातेर्वा । अत्र नैकानि प्रमाणानि संति यथा—

तत्पार्श्वसूचकतीरं गृध्रपिच्छोपलक्षित
मदे गणीद्वसजातमुमास्वामिमुनीधरं ॥ १ ॥

तत्पार्श्वप्रशक्तिः

तस्यान्वये भूषिदिते वनूच यः पञ्चनदिप्रथमानिधानः
श्रीकुन्दकुटादिमुनीश्वराख्य. सत्संयमादुद्भूतचारणार्दिः ॥ ४ ॥
वामद्भुमास्वामिमुनीधरोऽसावाचार्यशब्दोत्तरगृध्रपिच्छः
तदन्वये तत्सदृशोऽस्ति नान्यस्याल्लिखितशेषपदार्थवेदी ॥ ५ ॥

४० तमः शब्दश्रवणपुस्तकेतः

तदीयवशात्कृतं प्रसिद्धादभूदपदेया यतिरत्नमात्रा
यस्यो ब्रह्मर्षिगणमुनीधरस्य कुण्डकुण्डोदितबन्धवः ॥ १० ॥
अभूद्भुमास्वामिमुनिः पवित्रे वसो तदीये सकलार्थवेदी
सूरीकृत येन जिनप्रणीत साक्षात्प्राप्त मुनिपुत्रावैव ॥ ११ ॥
स प्राणिसंरक्षणसाधनो बभूव योगी किञ्च गृध्रपञ्चान्
तदा प्रभूत्येव बुधा वमादुराचार्यशब्दोत्तरगृध्रपिच्छ ॥ १२ ॥

अवशात्कथितमिदमितिः ।

एताप्रमाणातिरिक्तान्यन्यापि—उमास्वामिनो गृध्रपिच्छनामत्वे सति तानि च सर्वातिरिक्तानि सूर्यपाव-
सर पुरस्तात् ततोऽनया प्रमाणसंगम्या निषत् निर्धार्यते सामान्य भगवत्कुन्दकुटस्य गृध्रपिच्छ इति नाम ।
विमुच्य प्रसिद्धादितपद्मावली वक्रप्रीवनाभापि कुन्दकुटस्य नोपलभ्यते कल्पान्वय, किंतु तन्नाम्नापर
एष कश्चिदाचार्यो व्यग्रोपीदमुनिः । अत्रणवेत्तुगमल्लिखितप्रसक्तौ समुदीरितश्चाप तद्बुल्लेखः—

कक्रधीनमहामुनेर्दत्तशतप्रबोऽप्यहो यथा
जातं स्तोत्रमल वचोवलयमसौ किं भगवतामिदं
योऽसौ कासनदेवतापद्मपतेः द्वैतनारादिप्रह-
मीनेऽप्रिणमथ शब्दश्रवणमन्यदप्यास्तमासेन यद् ॥ इति ॥

कथितमल्लिखित प्रसक्तौ च ।

‘नयो विशुद्धेति न कैरिद कोण्डकुन्द’

इति पूर्वं कुन्दकुन्दं समुपपन्नं ततश्च समंतपद्मं सिद्धं निर्दिष्टं च समुल्लिख्य पञ्चाद्वक्त्रप्रीवः
समुत्पत्तततो समुत्पत्त्यते भगवत्कुन्दकुटतोऽन्य एष कश्चित् सम्यग्नि परत्यदिपुत्रप्रसारतीप्रीवो वक्रप्रीवो
विद्वान् न कुन्दकुन्द एव वक्रप्रीवः पद्मावलीलिखितापास्त ।

नांचति किमपि गमकगम्यापि दृष्टिगोचरता यत्कुन्दकुटस्वामिना एवाभूदेलाचार्य इत्यभिधेयः ।
किन्तु एष कश्चित् प्रत्यपगतऽभिधेयानया प्रत्यप्रत्ययो विद्वानेलाचार्यः । स चासीद्विशिष्टपुराणारण्य. ।
तस्मिन्पि च भगवन्विज्ञानसेनगुरुर्वीरसेनः प्राप्यैष्ट सुकरतयानवशादेकतथात्र । तत्र गमक-

काले गते कियत्तपि ततः पुनश्चिन्तयित्वासी
श्रीमानेलाचार्यो यन्मूय सिद्धान्ततत्त्वज्ञः ॥ ७७ ॥
तस्य समीपे सकलं सिद्धान्तमधीन्य धीरसेनगुरुः
उपरि तामनिर्वचनापविष्टात्तत्र च लिखेत् ॥ १७८ ॥

कुन्दकुन्द उमास्वामी च ।

कुन्दकुन्दोमास्वामिनोः कः पार्श्वरिक्तस्य आसीदित्यत्र मतार्थिक—उमास्वामिनो गुरुसीत्कुन्दकुन्द
इत्याद्य । कुन्दकुन्द एव सिष्य उमास्वामिन इति द्वितीय । तृतीय कुन्दकुन्द एवोमास्वामीति । परन्तु येषु सप्तसु
श्रेणवैलगुलशिखालेखेषु भगवत्कुन्दकुन्दसमुल्लेखस्तेषु भगवदुमास्वामी श्रीकुन्दकुन्दविगर्हाति प्रथमप्रमाणान् ।
पद्मावलीलेखकश्च—उमास्वाम्येव कुन्दकुन्दस्य सिष्य इति संप्रुप्य समाविष्टावि श्रीकुन्दकुन्दगुरुर्जनैश्च इति
द्वितीयप्रमाणान् । अनेकेषु पद्येषु कुन्दकुन्दस्यानुल्लिख्योमास्वामिन गुरु तदपर एव मिलित इति तृतीय
प्रमाणाय निपत विहायतऽस्माभि—उमास्वाम्येव कुन्दकुन्दस्वातेनासीत्यस्मन्तानुसार्पापत्यैव श्रेयस्त्व
सिद्धातस्वेति ।

श्रीमानुमास्वातिरप्य वसीत्तस्मात्प्रार्थयन् प्रकटीचकार ।
यन्मुक्तिमार्गे चरणोपतानो पापेयमर्थं भवति प्रजान् ॥ १ ॥
तस्यैव सिष्योऽननित गुरुपिच्छो द्वितीयसंज्ञास्य वडात्कपिच्छ ।
यस्सुक्तिरानानि भवन्ति छोके मुक्त्यगनामोहनमदनानि ॥ २ ॥

इति पद्यस्य पद्योपर्यचरितभूमिकायां कस्याचिदपस्य समुद्रत । अमुना पद्यमेव समुत्पद्यते
गरीमसी सरीतिरिप यद्गुणपिच्छ इतीदं नाम न भगवदुमास्वातेः किन्तु कस्याचित्पिच्छस्य स च कुन्दकुन्द
एव इति । पद्मावलीलेखकेनापि च गुणपिच्छ इति नाम कुन्दकुन्दस्य समाविष्टानि परतु ध्यातिरेनेपमेका
भवेत् । वडात्कपिच्छः एतत् भगवदुमास्वामिसिष्यस्यान्तेरास्वासीत् समुत्पार्णतधानेकत्र भगवदुमास्वाति
सिष्योऽप्येवमेव स । निरूपित चेतत् गुणपिच्छेतिनाम भगवदुमास्वातेरेव । यदि तस्मिन्पिच्छस्यैव भूयते
तदा तस्य भगवदुमास्वामिसिष्यत्वेनेवेति निमापनीये ।

कुन्दकुन्द एवोमास्वामिरिति तृतीयमतसमुल्लेख सर्वाधिमद्वयतरणिकाया प्रकटादि निटपर्वशो-
न्नपपठित—कल्लापाभरवापामदोदये परन्तु तयोरेक्ये बलप्रमाणाभावात्, एकैश्च सङ्कतभावायां
गूढगभीरदर्शनशास्त्रप्रतिपादक, अर्पदच प्राटनधारायां सत्ततमभावाप्यामसास्त्रनिदर्शक इत्युभयो
विभिन्नरचनासमालोचनाय न हि कुन्दकुन्दोमास्वामिनोरैक्य प्रमाणमास्त्विति—तयोरेक्यकल्पनासमुत्प-
सिद्धमप्येवैदिदमनन्त, उभयोर्था गुणपिच्छेतिनाममालोचनात् ध्यानाभूदिति निश्चीयते

भगवद्गुणद्वयार्थः

भगवद्गुणद्वयस्य पाठयिता गुरु कः आसीदित्यत्रापि मतार्थस्य—पूर्वोक्तपद्मावलीपद्यद्वितयेन
विभाष्यते मायनंदाचार्यातेनासी गुणचंद्रलक्षित्य उत्तराधिकारी वा भगवान् कुन्दकुन्दः समभूत् इति
ध्यायनिर्णयः ।

१ श्रीगुरुर्विद्वज्जि श्रीगुरुर्विद्वज्जि वरप्रमाणोऽस्तिगुरुः ।

तन्नामवर्तुर्ननुचरेदी श्रीगुरुर्विद्वज्जि वरप्रमाणः ॥ १ ॥

पदे तदेव मुनिमन्युर्गौ विद्वज्जि वरप्रमाणः ।

तदेवमन्यु वरप्रमाणाय धनपदसी मुनिवरुणी ॥ २ ॥

२ श्रीगुरुर्विद्वज्जि वरप्रमाणः वरप्रमाणः वरप्रमाणः वरप्रमाणः

वरप्रमाणः वरप्रमाणः वरप्रमाणः वरप्रमाणः

३ वरप्रमाणः वरप्रमाणः ।

अथ श्रीकुमारनेदिसैद्धातिरुदेवशिष्यैः षसिद्धकथान्यायेन पूर्वविदेहं गत्वा वीतराग सर्वज्ञसीमपरस्वामितीर्थरूपगमदेव दृष्ट्वा च सन्मुखरूपलविनिर्गतदिग्दर्शनश्रवणाद्वचरितपदार्थममूर्हेर्बुद्धात्मतत्वादिसारार्थं गृहीत्वा पुनरुपपातैः श्रीमत्कुदकुदाचार्यदेवैः पञ्चनद्यपरनामधेयैरस्तत्त्ववद्विस्तचयौगमुखपमतिपत्यर्थ—अथवा—शिवकुमारमहाराजादिसंज्ञेप रुचिशिष्यप्रतिबोधनार्थं विरचिते पञ्चास्तिकायभाष्यतशास्त्रे यथाक्रमेणाधिकारशुद्धिपूर्वकं सारपर्यायन्याख्यान कथ्यते-

इति श्रीमज्जयसेनाचार्यकरकल्पगद्दीकहलचितसमपसारसरस्कृतटीकालिखितगद्यतम पञ्चनदीसंपरा-
भिवादिभूषितश्रीकुदकुदभगवान् कुमारनेदिसैद्धातिरुदेवशिष्य प्रकटीकृत । किंतु मतद्वयमपीदमर्वाची
मतमन्वानां प्रामाणिकीं चण्यतामवाचति । यत —

श्रुतान्तरे—अर्हद्वलेः पञ्चान्माघनदिनसहस्रतरं च धरसेनारिगुण्णा समुल्लेख कृत,
न माघनघनतर गुणचंद्रस्य नापि कुमारनदिनः । अरणवेखगुल्लेखेष्वपि न कापि श्रीकुदकुद
शुरोरुल्लोखो दृष्टिपथमनातर किंतु महोपतिचंद्रगुणनर्जनसमनतर कुदकुदभगवतमेव समुपवर्णित ।
प्रास्तात्र च गुरुपरपरा श्रीमरुदुदुद एव तद्दर्शनायां । नदिसचस्य प्रधानरातीप श्रीकुदकुद एवाजीग
णात्, इति न केनापि विज्ञे क आसीत्कुदकुदभगवदुगु । स्वरचितप्रत्येयपि कापि नोद्देशपात्रे गुद-
कुदभगवानारनर्जनं शुक्रमिति ।

शिष्यपरंपरा

श्रीमद्भगवत्कुदकुदाचार्य समजनिष्ठ नदिसचस्य नदिगणस्य वा प्रापगिज्ञाचार्य । समस्ति फाथित्
१११५ तम-ए डी. शताब्दिसमिष्ठ शिखलेख । तत्र व्यल्लिख विस्तरतया समुल्लेख श्रीकुदकुदशिष्य
परंपराया । स्थानाभावादप्रकाशयतोऽपि यय त, समुद्रावयाम कियत विचिन्तार—

श्रीमपञ्चनदीनोऽपराभिषय कुदकुद आसीत् । स च समिपाय कारणसि प्रक्षरामलाचारणमाहा-
स्यात् । समजनि च तस्योपास्याति शिष्य । गृध्रपिच्छचार्यनात्मापि स समुपाळेभे भुवि विद्युति ।
नाभू च पञ्चनद्यन्ये गृध्रपिच्छसम कश्चिदन्य प्रक्षरविद्वान् । तस्य च नैकनपतिपरिज्ञितचरण
बोननतिस्म वल्लाकपिच्छः शिष्य । बलाकपिच्छस्यातिवासी च तर्कव्यकरणसाहित्यादिनिगमामनवळ
मिथिसमाहितपारो यतिथ समजनि गुणनदिविद्वान् । गुणनदिनश्च त्रिशतशिष्या समभून् शेष्यपि कठि
नतममपि निप सुष्ठमतया व्याख्यातुत्वात्, प्रमाणतस्तानवेदित्वात् सिद्धातशास्त्रस्य वैचूत्याच्च समभून्
खिलातेरातिशिरोमणि धीदेवैर्द्रविद्वान् । देवैश्चाचार्योतिवासी सिद्धातचक्रवर्ती वा कमिनीगहभध
यभू फलघौतनदी (कनकनदी (१) तस्य च पुत्रो मदनशक्ते महेन्द्रकीर्तिर्वा समजनि ।
तच्छिष्यश्च श्रीवीरनदी स च कविचूडमाणि, गमक महानदी, वागी च जात । इत्यादि ।

द्वितीयमगरानुत्तचित्तिखलेखेऽपि पञ्चनदि-समासाति—बलाकपिच्छेष्ट्याचार्यप्रपवर्णनानंतर सं
स्तुता समतभद्र—पूण्यपाद-अकलंकप्रभृतय सख्य । किंतु न कापि समुद्रिल्लिख समतभद्र किं
बलाकपिच्छस्य शिष्य आसीदिति । परं तद्वत्परपरायामनूदिति लेख । ४० तमे शिखलेखेऽपि यत्र बलाकपि
च्छवर्णनानंतर समतभद्रपूण्यपादौ स्तुतेतेस्म तत्र समतभद्र —बलाकपिच्छपरपरायामेव समजनि न तु
तच्छिष्य इति समीरिभ्यापि सुस्पष्टतया ।

परंतु लेखद्वितयमयीद न मदिसचपद्मश्रीसमतगवाचति । नदिसचपद्मश्रीसमतगवाचत परंपरेय—उमा
स्वति, ज्येष्ठाचार्य, पाण्डीर्ति, यशोवदी, देवनेदी, (पूण्यपाद) गुणनदीत्यादय । संभाव्यत पद्मेदे
द्वेदेव भेद । पद्मश्रीरचयितारो वा ममाणाभावेऽप्यनुमानतस्तु कम विज्ञप्तिरिति ।

भगवत्कुन्दकुन्दाचार्यः ।

स्थानं ।

शुतापतारलेखतः समनुभूयते-समभूद्भगवान् कुदकुदः संभाव्यमानकर्णाटकप्रांतांतर्गतकोण्डकुण्डपु-
रे । यदा भद्रबाहुस्वामिसमागकालीन समजनि गरीयान्दुष्कालस्तदा, अग्रदिशाळस्यो मुनीनां मुनिवर-
भद्रबाहुणा सम कर्णाटकदेशे । समजनि च तदास्ये चारित्रशैथिल्यमदत्र श्वेतांशुदिगवरविभागः । विनिर्धार्यते
संज्ञापमाने किं भेदद्वये दिगवराचार्यैर्दक्षिणकर्णाटकदेशः श्वेतावरैश्च गुर्जरः, उत्तरभारतश्च विचक्रे स्यात्
प्रधानस्थल । किपरत्नाडप्रयोगास्माद्भेदात्समजनि श्रीकुदकुदभगवान् । अतः कर्णाटकप्रांत एव नियतमेत-
त्स्वात्सस्पष्ट विभाष्यते । श्रीपरत्नाडकुदशिष्या गुणनन्दिदेवैर्द्वादयोऽपि कर्णाटकप्रांत एव समभूत्नतोऽपि भ-
गवान् कुदकुदः कर्णाटकप्रांतस्थ एव विनिर्धार्यते

पण्डितगोत्रोद्भवधर्मप्रतिष्ठिततांस्थानेमिनायमशोदयैर्विलिखिता काचित्कुदकुन्दाचार्यविषयिणी कथा
ज्ञानबोधोपाधिभाषाप्रवाचारतः । तत्र प्रकटीयन्ते धीमत्पण्डितगोत्रोद्भवे, कुदकुदभगवान् मालवप्रांतांतर्गत
बारापुरवास्तव्यः परन्तु केनलतत्कपातिरिक्त बारापुरनिवासित्वे न नियामक किमप्यनवय्य गणक ।

समयविचारः ।

समवगम्यते किलेदं गदिसंघपट्टावलीतो यत् ४९ तमाया वैक्रमशताब्दौ न्यरासीद्भगवान् कुदकुदो
नदिसंघपटे । स च तदास्ये प्रत्युत्तिहादयैः । एव च मातृदशकपूर्वकपचाशद्वर्षाणि सधं संज्ञास्य । ०१ तम-
संश्रुतसंज्ञास्ये समन्वयस्यस्यस्य । परन्तु विचारनिकषापमाने विनिर्णीतः किलस्य समयकथैतः सर्वथा
फलित एव प्रतिभाति ।

जिनवरमहावीरनिर्वाणरापमानतर समजनिष्ठ १८३ वर्षपर्यंतमगम्यमानप्रवृत्तिरिव । अनतरं च सा
तिरोबभूव इति शुतावतारमपाभारत समवगम्यते । इत्थं तद्व्यवस्था —

१ इन्द्रभूतिगणधरः (किबली)	१२ वर्षाणि
२ सुधर्माचार्य	१२ वर्षाणि
३ जम्बूस्वामी	३८ वर्षाणि
४ विष्णुप्रभृतिपञ्चभुतकेवलिनः	१०० वर्षाणि
५ विशालदत्तप्रभृतय - एकदशमदशपूर्वपाठिनः	१८३ वर्षाणि
नक्षत्रादय एकादशमपाठिनः	२२० वर्षाणि
सुभद्रादय आचार्यपाठिनः	११८ वर्षाणि

१८३

महावीरभगवन्निर्वाणतर १८३ वर्षपर्यंत जागर्तिस्मगमप्रवृत्तिरिति हरिवशपुराणप्रस्तावपि
लिखितमास्ते । यथा—

अथ, क्रमात्केवलिनो जिनाहरे दिपष्टिर्वातरभाविमोऽभवन् ।
तत परे पञ्च समस्तश्रुविणस्तयोधना वर्षशततरे गताः ॥ १ ॥
अथैतिके वर्षशते तु रूपयुक् दसौव गीता दशश्रुर्विण शते ।

१ विष्णुपरादिमहाभारतसुनिर्दिष्टमेतत् ४७० तमवैक्रमशतवत्पूर्वं सुशुभे अणवःसहस्रितः । अस्म-
निदिदिष्टवयः श्वेतांशुधर्मविनिर्दिष्टः ।

२ पाराशरीयकमतानुसारं-लोहाचार्योन्मत्तभाविनः—अर्द्धद्वि-आयनदि-भूतपाठे-पुण्यदत्ताचार्यः अर्धपाठानि
अभ्यस्यन्ति किन्तु प्रमाणभाष्यतः तत्राह ।

३ गुणधरपरमेश्वरान्वयपुत्रो पूर्वपरकमोऽस्मयिनिः ।

ग हावते तद्वैभवकमकापममुनिजनाभावात् ॥ १११ ॥

इये च विंशेगमूतोऽपि पच ते श्वेते च साध्यदशको चतुर्मुनि ॥ १ ॥

आदिपुराणस्य द्वितीयपर्यन्ति १३९, १५० तमाभ्यां पद्याभ्यां भगवजिनसेनाचार्यैरपि मतमिदं सुसुपे । मयत्रयमपीदं पराचीनतमदेराप्रमाणतमं च ततो धीरनिर्वाणान्तरं ६८३ सप्तसप्तपर्यन्त-अर्थात् ११३ वैक्रम-सप्तसप्तपर्यन्तमर्चाकमतमारत्तेऽग्राहानप्रवृत्तिरत्र न कापि सञ्जातिः ।

श्रुतायत्तारावलेखनतः धीरनिर्वाणं ६८३-पर्यान्तरं श्रीदत्त शिवदत्त अर्हद्भित्ता भगपूर्वाणां कियतां चिद-
शानां समभूयन् ज्ञातारः । तदनन्तरं समजनि शुद्धवर्धनपत्तने श्रीमदर्हद्भित्तिः-अगपूर्वाश्वदेराश्वः । तत-
श्चागपूर्वाश्वदेराश्वो बभूव माघनदिमुनि-समापयौ च स स्वर्गं समाधिद्वारेण । तत्पश्चात् कर्ममाभूतयोध-
विचक्षणो भरसेनाचार्यः समुपेदि । स च भूतवलिपुण्यदंतावध्यापयामास । शिष्यद्वयं चेदं कर्ममाभूतस्य
पदखड्गशास्त्राणि विरचयामास ।

गणधरं यतिद्वयं उच्चारणाचार्या इति त्रयं, सूर्योऽपरेऽपि समुपेदिरे । तैश्च क्रमशः कथावमाभूतगाथा,
धूर्गिका, श्रुतिश्च विलिखिता ।

समाप च पद्मनदिमुनिः कर्मकथावमाभूतसिद्धतद्वयं गुरुपरिपाटीतं कोण्डकुन्दपुरे । अर्थात् इन्द्रदि-
सुरिचितश्रुतावतारावलेखने प्रादुरभूद्गवान् कुदकुदं मुतमीलं पुण्यदत्त-उच्चारणाचार्यसमन्तरं । परं ना
विर्भावितं यदा ? तथापि निम्नलिखितपद्यात् मुनिविचरतं समनुमप्यते प्रतिपादिताचार्यमरणानन्तरं कियद्वर्षा-
न्तरं प्रथमादि भगवान् कुदकुदः । अन्यथा गुरुपरिपाटीतं सिद्धातद्वितयमवाप कुदकुदप्रसूतिरिति न
प्रतिपादयितुं पाव्यते । तद्यं पद्यमिदं—

एवं द्विविधो ब्रह्मशास्त्रपुस्तकगतः समागच्छन् ।

गुरुपरिपाठ्या ज्ञाव सिद्धातं कुदकुदपुरे ॥ १६० ॥

श्रीपद्मनदिनेत्यादि

गरीयानयं परितापं श्रुतायत्ताररचयिता श्रीमद्विन्दनदी नाजीयणात् गुणधरभरसेनाचार्ययोः पूर्वापरक्रम-
मदि स व्यजिह्वपत् तयो गुरुपरिपाटीं प्रत्यपादि तदा मुळमतया मुनिश्चितं श्रीमकुदकुदसमयः । तथा
तत्प्रतिपादनानुकमया नियतमिदं विज्ञाप्यते अगपूर्वतदश्वोरखनयो देशकालकदोपतो मवतमायमानं प्रतिपद्यते
स्वः । क्रमेण पानेन गुणधरभरसेनाचार्यौ प्रादुरभूताः सर्वतः पश्चात् । यौ च-अमापयोः पूर्वातर्गतपचमस्तुन-
क्षतुर्धमाभूतस्य, ज्ञानप्रदादपूर्वातर्गतदशमस्तुनस्तुतायकथावमाभूतस्य च शतांटीवराताः ।

अपमाशयः—तदेवैव द्वौ विद्वांसौ समजमिपातां यदा समभूत् चरमाग्राहानी लोहाचार्यः । तदनन्तरं
समपसत्तं च आरातीपचतुर्मुनयः । ततश्च समुपेदाते—अर्हद्भित्तिमाघनदिनायिति ।

श्रीलोहाचार्यस्य मरणकालः ११३ तमवैक्रमसताब्दिसंक्षिप्तः । यदि चरमाग्राहानिवन् यिनयधरादि-
चतुरारातीयमुनयेऽपि केवलमश्वदशमर्षातं प्राविष्टा एव समभिमन्येरन् । तदनन्तरं अर्हद्भित्तिमाघनदिनायपि दशा-
वर्षमन्या द्वादशवर्षमन्या वा सगणयन् तपश्चरन् घरेसेन भूतवलिं पुण्यदत्तं गुणधर-यतिद्वयम-उच्चारणाचार्या-
दीनां सर्वे गुरुपरिपाटीतस्तद्वयमालां भगवत्कुदकुदपर्यन्तसमानपणे पञ्चाशद्वर्षाण्येव वा स्वीक्रियेरन् तदा
भवति निश्चितं श्रीकुदकुदस्याभिसमयः—वैक्रमवृत्तीवद्यतान्देखरमपादसाक्षिणे ।

समगच्छति तानदिदं सकला जना समुपेदे भगवान् कुदकुदो नदीसमे सातिसयो विद्युतश्च
विद्वान् । पराचीनजैनप्रया अप्यत्र प्रमाणः । अर्थात् समुल्लिखितं समनतिष्ठतं तेषु, नदस्यस्थापना समभूत-
पुरस्तात् । सप्तस्थापकश्च समजनि श्रीमदर्हद्भित्तिः । नदिसचगुर्वाणोतथ समनायोधीदं, मरकुदकुदभगवान्
तृतीयाचार्यो नदिसमयः । अर्थात् समननिपाता तत्पुरस्तात् माघनदिजिनचरौ । ततोऽर्हद्भित्तिमाघनदिसम-
न्तरं तु लब्धिमस्तयावत्पक्ष एव भगवत्कुदस्थितिसमयः स च सप्ततिष्यति तृतीयाश्वतान्देखरार्धकालः ।

एकदा भगवत्कुदकुददेवैः सह समजनि गरीयान् निगयो रैननिकगहीधरे क्षेत्रावराचार्याणां । कृता
च तदा स्वामिनि पाषाणनिर्मिता सप्तसतीर्धूर्तिर्वाचालितेति जागर्ति विद्युतकथा । तत्र प्रमाण—

पथनदिगुरुर्नातो बलात्कारगणभ्रमणी
पाप्यणघटिता येन चादिता श्रीसरस्वती ।

प्रार्थनी —

कुदकुदगुणी येनोर्ज्यतिगिरिमन्त्रके
सोऽवताह्यदिता मासी पाप्यणघटिता कलौ ।

सुमध्वरुहपार्यवपुराणः

प्रमाणेनामुना विनिश्चीयते भगवत्कुदकुदस्य पुरस्तादपि जैनधर्मो दिग्भ्रमरवेताबरोतिभागद्वये विभक्त
आसीत् । कुदकुदविरचितपदपाह्वदमयेऽपि श्वेतावरसप्रदाय्यास्तिल्यभामासते । यथा—

गोवि सिञ्जद् वच्छयरो जिणसारणे जद् वि होइ तिच्छयरो ।

गमो विमोक्खमगो सेता सम्मगया सव्वे ॥ १ ॥

जद् दसणेण मुत्ता उप्पागमेण सवि सजुत्ता ।

पोर चरिय चरित इच्छीसु ण पव्विया भणिषा ॥ २ ॥

सूत्रपाह्वदमः

निर्णयमिदमत्र दिग्भ्रमरप्रदाये कदा श्वेतावरसप्रदायसमुपपत्तिरभिमत । देवसेनसूरिभि स्वीय-
दर्शनसारग्रंथे तु गायेय प्रकटिता—

एकसथे छत्तीसे निक्कमरायरस मरणपचसस ।

सोरहे बड्ढीयि उप्पण्णो सेवडो सघो ॥ १ ॥

दर्शनतोर मय विकमस्य व्यलेशि संवत्सरो भवेदनुमानत रा शक्यविक्रमः शालिवाहनो वा । जैन-
मधेय समस्तीय शालिवाहनशकसंवत्सरयोर्विक्रमसंवत्सरलक्षणपरिपाटी । तत्रो १३६ तमसंवत्सरो यदि शक्य-
संवत्सरादौ शकसंवत्सरे, १३५ शतोत्तरपञ्चमिशतद्वयसंमेलनतः २७१ तम विक्रमसंवत्सरे निष्पन्ने नियत
श्वेतावरसमुपपत्तिस्तस्मान्निष्ये समजनीति निर्विवादनिश्चय । एव समनतर च श्वेतावरसमुपपत्ते प्रतिपादित-
श्रुतावतारप्रमाणपारितोष्यव्यापदाततया भगवत्कुदकुदसमुपपत्तौ विषयतावद्भेदभरणभागे । १३५ तमविक्रमसंव-
त्सरादूर्ध्वं तु सावधितुमेव नार्हति भगवत्कुदकुदोत्पत्तिसमय ।

श्रीनम्रगपस्कुदकुदसमयविषये विद्वद्वरधीमरपंडितके-पी पाठकमहोदयाना मताभिद—

घोण्डको दान्यवोदारो गणोऽभूदमुपनद्युत तदितद्विषयविरुधात् (?) शालाहीमाममापसन् ॥११॥

आसीदतोरणाचार्यस्तप कलपरिमह । तत्रोपशमसम्भूतभावनापास्तकल्मष ॥ २ ॥

पंडित पुष्पनदीति कभूय मुवि विद्युत । अतेवासी मुनेस्तस्य राकलध्वन्द्वा इय ॥ १ ॥

प्रतिदिवसमपदुर्द्धिनिरस्तदोगो व्यपेतद्वयमल ।

परिभूतचद्रयिन्वस्तिच्छण्योऽभूदभावाच्च ॥११॥

अन्नुनि पणानि राष्ट्रकूटशास्त्रजीमोर्बिंदमहाराजसमकालीन ७२४ तमशकसंवत्सरस्य तावपदे
लिखितानि प्राप्तानि । तत्प्रेन गोविंदमहाराजस्य समकालीन ७१९ तमशकसंवत्सरस्यापरीडपि कश्चित्ता
स्रष्ट सभासखान च निम्नलिखितानि पणानि—

आसीदतोरणाचार्य कोण्डकुदान्यवोद्वह । स चैतद्विषये श्रीमान् काराहीमाममाश्रितः ॥१॥

१ नापि लिप्यति वल्लयरो जिनशास्त्रे नवाप मयति जीवकर ।

गमो विमोक्खमगो सेता उ-भार्ग्य सव्वे ॥ १ ॥

नदि दर्शनेन श्रुता उक्तवर्णनेन चापि सजुत्ता ।

पोर चरति चरित श्रीपु न ---यमिता ॥ २ ॥

एकतले बड्ढेयसि विक्रमस्य मरण प्रासव्य ।

वीराध्वे चमनीके-उत्तरम श्वेतावरस्य ॥१॥

निराकृततमोऽरातिः सापयन् सत्पथे जनान् । स्वतेजोद्योतितच्छोणिभंदर्विरेव यो वयौ ॥२॥

तस्यामूर्पुष्पनंदी तु शिष्यो विद्वान् गणाग्रणीः । तच्छिष्यश्च प्रमाचंदस्त्रास्येय वसतिः कृता ॥३॥

अमृमिः पदैर्निपतं विज्ञाप्यते कुंदकुदान्वयि (अ) तोरणाचार्यस्य शिष्यः पुष्पनंदी तच्छिष्यश्च प्रमाचंदो यदि, १९ तम शकसांवत्सरिकछादा तोरणाचार्यः ६०० तमायां शकसतान्दौ सिद्ध्यति । अनया-
दिषा तेषां कुंदकुदान्वयिष्ये भगवत्कुंदकुंदसमयस्योपां १९० शतोत्तरपंचाशद्वर्षपूर्व-अर्थात् ४९० तमे सय-
सरे' सिद्ध्यति ।

९०० तमे शकसंवत्सरे शास्त्रि स्म कथित चाख्यचक्रवर्ती कीर्तिवर्मपहाराजः वादावीनगरे वा-
तापीपुरे या स च विनाशयामास पराचीनं कंदंबवंशं । अर्थात् ९०० तमशकसांवत्सराख्यं पंचाशद्वर्षपूर्व (४९०
तमशकसंवत्सरसाम्प्रत्ये) प्राचीनकंदंबवंशीयः श्रीशिवसुगेश्वरवर्मपहाराजो विषसेस राज्यमिति निश्चितः ।
श्रीशिवकुमारमहाराजप्रतिभोधनार्थं विशिष्टेष्ट भगवान् कुंदकुंदः स्वीयं प्रथममिति समाविर्माणितं च पंचाक्षि-
कापत्य क्रमसः फार्गाटिफसेस्फुटटीकाकारैः श्रीवाल्चंद्रजयसेनाचार्यैः । ततो दुवव्यानवापि भगवत्कुंद-
कुंदसमयः तस्य शिवसुगेश्वरवर्मसमानकालीनत्वात् ४९० तमशकसंवत्सर एव सिद्ध्यति स्वीकारे आत्मिन्
क्षेत्रिषि नास्ति कार्पण्येति ।

ग्रंथरचना

भगवत्कुंदकुंदस्यामिषिरचिताः समसामंथाः प्राकृतभाषायाभेदोपलभ्यन्ते । संस्कृतभाषायामपि स्वाभिनि-
र्मिताः सन्ति भंथा इत्यत्र न किमपि प्रमाणं । तदन्ते जनता संस्कृतभाषापेक्षया कठिनतममपि विषय प्राकृत-
भाषायामभ्योक्तुं समर्थासीत् । अतः प्रकटयति स्वाभिनिः प्राकृतमेवेदं नास्तीत्यपि स्वीयपाण्डित्यप्रकटनाय
छश्यं किंतु सर्वजनहितसमीक्षापूर्णं मनः । इमानि तद्वचितप्रयत्नानि—

१ समवसारप्राभृतं २ पंचाक्षिकाप्राभृतं ३ ग्रंथरचनसारप्राभृतं ४ पटप्राभृतं—(दर्शनपाहुड—मुत्त-
पाहुड—आदितापाहुड—बोधपाहुड—भानपाहुड—मैतलपाहुड—देतिपटप्राहुड—अथः)—रथसारः बारहाशुदेवला
(ब्राह्मणानुपेक्षा) नियमसारभेति । तत्रार्थं प्रथमपट्कं तु मुद्रितं । सप्तमो नियमसारः समुद्रिष्यते सरहृत्तटीका-
कंकृतः श्वेयवर्णमपट्टीकादिभूषितश्च श्रीमुत्तमसचारितोत्तमप्रसिद्धिः ।

पट्कडसिद्धातस्य प्राथमिकप्रतिवेदनस्य टीकापि महती भगवत्कुंदकुंदस्याभिनिर्विरचिता । तत्सारमार्गं च
द्वादशाक्षोत्तराहस्यं । समुद्रिष्यतेः क्वत्वेतस्याः श्रुत्यापत्तरे । पर न सप्तमा समुपलभ्यते सांप्रत । व्यङ्गावर्धं
भगवत्कुंदकुंदभक्तुत्तीतिशास्त्राणि विरचितानि कियत्वाचितु समुद्रेष्ट उपरिस्थितः । किमत्रां च शेषाणामि-
मानि नामानि समुपलभ्यानि—

जोणीसार—मिषासार—भारहणसार—अम्बिसार—ऊषणसार—वैषसार—तत्तसार—अंगसार—द्रव्य-
सार—कमराहुड—वयसाहुड—विशाराहुड—उपातपाहुड—इतिपाहुड—सिद्धातपाहुड—तोयपाहुड—परणपाहुड—
समसायपाहुड—नयपाहुड—प्रवृत्तिपाहुड—वृणीपाहुड—पचरगपाहुड—कर्मविषासपाहुड—वधुपाहुड—सुदिपा-
हुड—वयसपाहुड—उररादपाहुड—दिग्गपाहुड—सिक्कापाहुड—जीनपाहुड—आचारपाहुड—स्थानपाहुड—प्रमा-
णपाहुड—मालपाहुड—पूटीपाहुड—पट्टरर्नपाहुड—जीरुम्पपाहुड—संज्ञापाहुड—नितायपाहुड—एवंतपा-
हुड—विहयपाहुड—साळमीपाहुड—सिद्धिबलवारिदिसुधर्माः ।

कुंदकुंदभाषाकाचार्यस्य भाष्यकुंदकुंद एव रचयितेति पूर्णतोरवसिद्धिः । किंतु परीक्षमाणे तस्मिन्
व्यङ्गावर्धं न तर्जनीमनः स परं स्वामिभूतभिक्षुपर्यं केन चिदूर्तेन स्तोत्रावरसमाजस्य विवेकविज्ञानामक
मंस्य पराहार्य आनिविषयानि तन्नामतो विप्रावितः ।

भगवत्कुंदकुंदस्य सांप्रते याः कृतयो दृष्टियममन्तरंति ताः सरहृत्तयाः सुरसाश्च । ततो भिनिर्वापते महा-
सननरस्य, भाग्यकीनाकृतिः मुलमतया सर्वजनबोधकरा च भवेदिति प्रतिश्राम्यं उच्यमासीत् ।

भगवत्पारचितकृतिषु समयसार-पञ्चास्तिकाप-प्रचनसारेति त्रिभुवन सर्वप्रधाना । कृतित्रिकमिदं च दिग्भ्यस्तस्माज्जे प्राभूतजनयन्मा च विभ्रुते । अथात्मवेदातविषयः किञ्च जैनधर्मस्य प्रथम एवास्मिन् समयस्तथा समुपवर्णितः । न चाप्यत्युक्तिः स्यात् यदि प्रथममिदं जैनधर्मस्य जीवत्वेन प्राणत्वेन बाष्पुपगतं स्यात् । निक्षयकिल्ब्यापमात्मकं यावज्ज कश्चिद्वैष्येत मन्त्रयमिदं न प्रत्यक्षत एव तत्प्रवर्तनमज्ञातं ततो जैनधर्मज्ञातृत्वमनिभिः तस्मिन्महिम्नैश्च नियतमभ्यसनीयमेतदुपपन्नमत्र ।

टीकाकारौ ।

श्रीमदमृतचक्रसूरिः—

नात्र सशोतिः समजनि श्रीमदमृतचक्रो प्रथकार्हीनाकारश्च । परन्तु पात्रनामात्र महत्त्वा कदा ! क ! अनपचात्मनीनैदुष्येण भारतधूमि निभूपयामासेति निर्णयश्च न वरीनरीति समीपेऽस्मान् किमपि मुदह्य गमकं । केचिदामनति विद्वांसोऽस्य महात्मनो दसमशताब्दिकञ्च पर तत्र पुष्कलप्रमाणाभ्यान् न स हि प्रमाणतामास्केदति । महत्त्वायै स्वकर्त्तृत्वायैप्यु टीकास्तु वा स्वनामातिरिक्तमात्मनीनगुणोद्दिनामापि न विच्छिद्येयं यतो भवेत् सुगमता तस्मिन्मादिनिर्मिण्याय । ततो दुर्लभिमय एवास्म विदुषः समयादिनिर्णयः । पुनरार्थसिद्धयुपायं तत्पार्थसारः, इति प्रथमं स्यात्तत्रेण तन्निर्मितमनातरति दृष्टिपथ साधरः । भगवद्गुणद्वन्द्वसामिरचितसमयसार-पञ्चास्तिकापसार-प्रचनसारेतिनाटकप्रत्यय टीकाश्च सितः । ताश्च टीका स्वस्वकृतेण भाष्यतामनुकुरीति । नात्र सदेहः महत्त्वायै तान्त्रिकतास्पर्धेर्निर्णायकप्रचनरचनतः सम-मनोपपत्ति यस्तत्रापादिमपदमभ्यास्मटीकाहस्तु सः ।

विषये जैनसमाजे कश्चिदर्थः किन्तु पूर्णं पञ्चाध्यायी मयः । योऽचिरकालतएव प्रकाशपदधीमुपनीतः यस्य चाध्ययनाभ्यापनप्रसारः समजनि न्यायवाचस्पति पंडितप्रवरधीगोषाकृदासपावनमौबनमूलक जैनसिद्धांतमहाविद्यालयसूरैनातः । सोऽयमस्यैव महात्मनः कृतिरिति निर्धारितस्तद्वचनादीदृशोप-मान् विषयप्रतिपादनरीत्यादर्शनाय । अत्रितन्य चानयप्रतिभापृतचक्रसूरिकलेनैव विदुषा तथाविधगनी-रकृतिनिर्माणमिति ।

जयसेनाचार्यः

मात्मनैव किञ्च, समजनिपत नैरादिज्ञासो मुनि, तत्र भगवज्जिनसेनाचार्यिरादिपुराणो यः संस्तुतः प्रथमः । इतिशतपुराणमहात्मी च यः सिद्धतशास्त्रज्ञेनोपन्यस्तः स द्वितीयः मृतीयश्च परिचरिततर्ज-दुद्धीचंद्रप्रतिष्ठापाठप्रणेता । गणेशनामा सत्यामन्येपि मिलिष्यति । ततो न निश्चेत्तु पार्यंत निरराक फतमो जिनसेनाचार्यस्तदर्थमर्थप्रणेता । प्रवचनसारसंयोजिकापसारप्रसक्तौ परिचाययति महात्मापवित्र-अज्ञानतमसा विती मार्गो रत्नत्रयाभक्तः । तत्रप्रकाशसमर्थाय मनोऽस्तु फुसुदंश्चे ॥ १ ॥

सूरिः श्रीवीरसेनाख्यो मूलसंचेऽपि रत्नपा । नैराप्यदवी भेद जातरूपधरोऽपि यः ॥ २ ॥

ततः श्रीसोमसेनोऽमृत गुणो गुणगणाश्रय । तद्विनेयोऽस्ति यस्तस्यै जयसेनतपोभूते (?) ॥ ३ ॥

इतिपद्यप्रयादिशायते धीरसेनशिष्यः सोमसेनस्तच्छिष्यो जयसेनः स च मुनिगुणसपीयः । अपर-क्षेपो जयसेनः स्वनिर्मितयसुविदुषप्रतिष्ठाफटे परिचाययतीत्य—

कुंदकुंदामतिभ्येण जयसेनेन निर्मितः । फाटोऽयं मुनिर्वा सम्भगं कर्तव्यापास्तु योगतः ॥ १ ॥

धीदक्षिणे गुकुणनाभिदेशे सदादिना संगतसिद्धिं वृते । श्रीरत्नभूषणपरिदोर्ध्वेन लाटारस्ता विभिन्नोर्जितं यत् तद्वर्णमुदिरय गुरोरनुश्रमाद्यय कोस्तापुरवासिद्वयं दिनद्वये स विरितं मातङ्गार्थमेव धृतसविधेति ॥ ३ ॥

यमुर्विदुरिति प्रादुस्तदादि गुरो यतः । जयसेनापराधसं तपवोऽस्तु हितविर्णा ॥ ३ ॥

प्रथमलोकाय “गुरुं दक्षिणस्थितेति विनेयेनानुनीयते यत् तत्पर्यदृष्टिपत्रनिर्णय जयसेनेन भा-स्ये । परं कदा क ताममृत्यु मुनिरादिभि निर्दिष्टे नवति किमपि निष्कल्प्य गमकः । मुनिनामेन स्वनिर्मितता-र्यपटुको कियमुचिपदेऽ श्रीमदमृतचक्रसूरिटीका वर्णतः समनुवृत्ता ज्ञादैः परादृश्य तापर्यमपि दत्र कुप्यधि-दमृत्यशङ्कानिर्दिष्टमेव समुद्धं विने ततः समजन्मव महात्मा धर्मदमृतचक्रसूरितः पद्यादिनि निषण निगम्यते ।

निन्दयित-गनापरच्छासः

श्रीसमयप्राभृतस्य शुद्धशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पंक्तिः
अचला	अमला	१	३
प्राप्ता	प्राप्तान	१	३
समयप्राभृतविदे	समयप्राभृतमहो	१	४
सम्बन्धिधेति	सम्बन्धिधेति	१	६
णाणद्धिदेति	णाणद्धिदेति	॥	२६
गारुतेति	गरुतारुतेति	॥	३७
वर्तत	वर्तते	१	१३
अनुगृह्यतो	अनुगृह्यतो	॥	३१
अथ एवैतस्य	अथ एवैतस्य	४	२१
स्वच्छित	स्वच्छेय	॥	२५
चारित्र्यत्वेन	चारित्र्यत्वेन	५	१७
गत ।	गत ॥ १२ ॥	७	११
क्षेपकाळे ॥ १२ ॥	क्षेपकाळे ।	॥	१३
अतयोः	अनयोः	॥	३६
कार्तस्वर्णेति	कार्तस्वर्णेति	८	३१
शुभोपयोग	शुभोपयोगे	॥	३६
द्वयोपादेयत्वम्	द्वयोपादेयत्वम्	९	३
परमादितर्पेति	परमादितर्पेति	१०	४
अन्यत्पृष्ठे	अन्यत्पृष्ठे	॥	२२
पर्याप्तमुद्यतया	पर्याप्तं मुद्यतया	११	७
वियाणीहि	वियाणीहि	॥	१८
आगार्थ	आगार्थः	॥	२७
अपदेश शब्दाः	अपदेशः शब्दाः	१२	१६
स्वरूपमेव	स्वरूप एव	॥	१०
सम्पन्ननादिक	सम्पन्ननादिक	॥	३१
अनुदाना	अनुदाना	१३	१
व्यच्छेदेन	व्यच्छेदेन	॥	६
वस्तुतः	वस्तुतः	॥	३५
सो एव	सो एव	१४	१९
पुरुषः	पुरुषः	१४	२५
अहमेवदेतद्	अहमेवदेतद्		
हमेवस्यासि	हमेवस्यासि	१५	२२

अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पंक्तिः
पूर्वमेतदेतत्	पूर्वमेतत्	॥	५४
अहमिदं च	अहमिदं चापि	॥	२४
दृष्टं	दृष्टं	१८	४
देहाग्निं	देहाग्निं	॥	५
सम्बन्धुणादिहो	सम्बन्धुणादिहो	॥	७
वचहारणयो	वचहारणयो	१९	१५
तन्निधयेन	तन्निधये	२०	९
निधयस्तुति-	निधयस्तुति-		
रिहारं	रिति परिहारं	॥	२९
मुखादिमत्तामावाह	मुखादिमत्तामावाह	॥	३२
तृतीया	तृतीया	२१	१७
गाथाचतुष्टये निधये	गाथाचतुष्टये	॥	१८
प्रतिमुरहः ।	प्रतिमुहः	२१	२
प्रतिपत्ता	प्रतिपत्ता	॥	३०
छात्राभ्यस्तकपस	छात्राभ्यस्तकपस	२४	१३
इति	इति ।	॥	१४
लोभेति	लोभेति	॥	१५
दर्शनोपयोग	दर्शनोपयोगः	॥	२१
किञ्चिच्च	किञ्चिच्च	१५	१८
किञ्चिदप्यन्यत्	किञ्चिदप्यन्यत्	॥	२०
त्रिशतगाथापर्यंतं	त्रिशतगाथापर्यंतं	२६	१०
पार्थक्यम्	पार्थक्यम्	॥	१७
कर्मणो कर्मोति	कर्मणो कर्मोति	२७	१०
कर्मोपाभावं	कर्मोपाभावं	॥	१२
संयोगेणापि	संयोगेणापि	॥	१६
इतरे	इतरे	॥	२९
श्यामिकापाव-	श्यामिकापाव-		
तिरितेति	रितेति	२८	१९
नरपुत्राणां स्यादि	नरपुत्राणां स्यादि	॥	२१
चित्त्वावस्थ	चित्त्वावस्थ	॥	२७
विदंति	विदंति	॥	३६

अज्ञादिः	ज्ञादिः	ष्ट.	पक्तिः
जिणं	जिणा	२९	१
यद्यप्यवसानदयः	यद्यप्यवसानादयः	"	११
एव	एव	३०	९
द्वयगुण्य	द्वयगुण्यः	३१	१६
अजस्यहाण	अजस्यहा	३२	७
संति	नसति	३३	३
असंणि	असंणि	"	१४
सत्रातरे	सत्रातरे	३४	२४
इथा	इष्ट्वा	३५	२६
भव	भवे	३६	२९
मासाः	मासः	३७	३५
जीवोः	जीवाः	३८	४८
जीवण	जावण	४०	३५
हृत्	निहृत्	४२	१७
सकळाभात्	सकळावात्	४३	२३
अज्ञानीसज्ञानी	अज्ञानिसज्ञानि		
जीवेति	जीवेति	४४	९
सज्ञानीजीवेति	सज्ञान	४५	२६
ज्ञानी	ज्ञानि	४६	३४
छक्षते	छक्षते	४७	३५
पर्याये	पर्यायेः	४८	३५
कर्तृकर्मभावे	कर्तृकर्मभाव	४९	८
जीवेति	जीवत्य	४९	८
परमप्राणकुंभी	परमप्राणमकुंभी	५०	१७
इत्यति	इत्यति	५५	३५
इत्यति	इत्यति	५६	६
परिणमत्कर्मणा	परिणमत्कर्मणा		
करोदिधम्मदि	करोदि धम्मदि	५६	३२
नो इंद्रीति	नो इंद्रीवेति		
आत्मा	त्वेवं	५९	१९
यादीति	यीदति	६०	३५
करोत्वात्मनः	करोत्वात्मा	६१	१८
संकमत्वेवसोऽपि	संकमत्वेव	६२	३
तनिरत्तर	तनिरत्तरं	६३	२१
मया	मया	६८	२८
गापाष्टकं	गापाष्टकं	७०	१६
एवंशुदेति	एव शुदेति	७०	१८
सत्तपदार्पणा	सत्तपदार्पणा	७०	२८

अज्ञादिः	ज्ञादिः	ष्ट.	पक्तिः
अज्ञानीवस्वरूपं	ज्ञानिजीवस्वरूपं	७१	२
सुइसा	सुइचा	७१	११
मत्पगं	मत्पगं	७२	१
ज्ञानमयोऽज्ञानेति	ज्ञानमयाज्ञानेति	७२	१३
कर्मणः	भावस्य	७२	१६
परिणतत्वाजानिनः	परिणतत्वाज्ञानिनः	७२	३३
ज्ञानमयोः	ज्ञानमयोः	७२	३१
बहुमवेति	बहुभावेति	७३	३
भावा	झावात्	७३	२३
ज्ञानमयः	यज्ञानमय	"	२४
समपसारे	समपसार	८०	२७
पुण्यामेवेकां, तेन	पुण्यामेवेकातेन	८६	२८
सर्वोऽपि	स सर्वोऽपि	८८	१९
न	तदा न	९१	३१
विधापतो	विभावपतो	९२	२५
इथा	इष्ट्वा	९५	१९
दिवं	दिई	९५	२०
किं नूपात्	किं नूपात्	"	२५
प्रत्यया कारण	प्रत्ययाः कारणं	९७	२९
उपयोग प्रयोग्य	उपयोगप्रायोग्य	१०२	३१
वपति	वपति	१०३	७
शुद्धो मोपादेयत्वे	शुद्धमोपादेयत्वे	१०४	२२
वपति	वपति	१०५	२१
वप्येत	वप्येत	१०७	१७
मत्तसहावा	मत्तसहावा	११०	२९
वयवैदकभावी	वयवैदकभावी	११२	१२
अपरिग्रहा	अपरिग्रह	११८	५
छाई	छोई	१२०	१०
गुल	गुल	१२०	३६
गुल	गुल	"	२६
ग्राम्यपि	ग्राम्यपि	१२१	३१
समादिद्धी	सम्भादिद्धी	१२४	५
एवं	एव	१२०	१८
आचन	आचन	१३१	७
हर्षदि	हर्षति	१३३	२९
मया	मया	१३७	२२
हर्षिसदेति	हर्षिसदेति	१३८	१

अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पक्ति.	अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पक्ति.
पापादयेन	पापोदयेन	१३९	१३	स्वीक्रीयगुणैः	स्वकीयगुणैः	१६१	२४
सक्रः	सक्रः	१४१	२१	कम्पमकलं	कम्पमकलं	१६२	२३
आधावमाथाः	आधावमाथाः	१४५	२	मोक्तृत्वभाव	मोक्तृत्वभाव	१६५	२०
शब्देन	शब्देन	१४७	२५	संहाररूपेण	संहाररूपेण	१६६	१४
बणिजदो	बणिजदो	१४८	२९	दोहं	दोहं	१६९	१७
निमित्तत्वापत्तो	निमित्तत्वापत्तो	१४९	१०	विपयातरे	विपयातरे	१७१	३१
भृगुलदन्वस्स	भृगुलदन्वस्स	१५०	२६	तेषामाक्षेव कृतः	तातामाक्षेपः कृतः	१७१	३२
तारपर्यवृत्तिः	तारपर्यवृत्तिः	१५१	५	खंविदाह्वय	खंविदाह्वय	१७१	३२
सर्विकल्पमय	सर्विकल्पमय	१५३	१०	वेग	वेग	१७१	३५
सद्भावेऽपि	सद्भावेऽपि	१५३	१४	सक्योपदेश	सक्योपदेश	१७२	३७
पूर्व	पूर्व	१५३	२१	रागादि	रागादी	१७२	३९
किमयमेव	किमयमेव	१५३	२२	यथा	यथा	१८४	१७
यथा	यथा	१५४	१६	तत्त्वार्थभ्रदानेति	तत्त्वार्थभ्रदानेति	१८५	१७
सर्वविशुद्ध	सर्वविशुद्धः	१५६	१४	न्यस्यानमुक्यत्वेन	न्यास्यानमुक्यत्वेन	१८५	२८
नातिक्लामति	नातिक्लामति	१५६	२६	पर्यायद्व	पर्यायद्व	१८६	३
भ्रमति	भ्रमति	१५७	१७	स्वाम्यश्री	स्वाम्यश्री	१८७	५
बन्धेऽह	बन्धेह	१५७	१९	अपात्र	अपात्र	१९१	२८
केन	केन	१५७	२१	शर्ममयत्वं	शर्ममयत्वं	२०१	१९
समाधौ	समाधौ	१५८	१५	पदसयोगेन	पदसयोगेन	२०३	७
परिहारण	परिहारणं	१५९	८	जानानि	जानानि	२०४	५
रूपेति	रूपेति	१५९	२४	ससारिणी	ससारिणी	२१६	३९
नौर्ध्वार्ध	नौर्ध्वार्ध	१६०	२३				

श्रीसमयभामृतस्य विषयानुक्रमणिका ।

बीबानीबाधिकारः

प्रथमरंग

विषयः	पृ. सं.	मा. सं.	विषयः	पृ. सं.	मा. सं.
१ भगवत्प्रवण ...	१	१	१५ अमरुत्वाद्यात्मकमात्मान		
२ स्वसमपपरसमपनिरूपणं	२	२	पश्यन् गुमानेयं शुद्धनय-		
३ निश्चयतः शुद्धात्मस्वरूपत्वात्			इति प्ररूपण ...	११	१६
रागपशब्देन स्वसमय			१६ शुद्धनिश्चयनयेन आत्मानुभू-		
(एकत्वं) एव प्राज्ञ इति			तिरेव ज्ञानानुभूतिरिति		
विश्रुति. ...	३	३	प्रतिपादन ...	१२	१७
४ स्वसमपस्य (एकत्वस्य)			१७ शुद्धात्मभावनायां		
अमृतभक्तनिरूपण ...	४	४	सम्बन्धानादिकं		
५ एकत्वप्रदर्शनप्रतिज्ञा ...	४	५	सर्वमुपलम्ब्य इति		
६ शुद्धात्मस्वरूपविवरण ...	५	६	प्ररूपण ...	१३	१८
७ व्यवहारतो ज्ञानादीनामात्मतो			१८ पुनरपि भगवत्तरेण गायत्याः		
भेद निश्चयस्तत्त्वात्मा			कमत्ता. पूर्वापरार्थेन		
ज्ञानाद्यात्मैवेति विवरण ...	५	७	भेदाभेदरत्नप्रभाषना		
८ व्यवहारनयस्य सार्धकाव			प्रतिपादन ...	१४	१९
परमाणोपदेशकत्व			१९ दृष्टांतं दार्ष्टान्त्या भेदाभे		
चेति प्रदर्शन ...	६	८	दरत्नप्रभाषनासमर्थनं	१४	२१
९ शुद्ध परमाणोपदेशकत्व			२० स्वपरभेदविज्ञानाभावे अज्ञानी		
व्यवहारस्थितिः सूचन ...	६	१०	भवन् जीव कियत्काल-		
१० कामता. पूर्वापरार्थेन भेदा-			२१ मङ्गली सत्त्वतिष्ठत इति		
भेदरत्नप्रभाषनयोः			इति कथन ...	१५	२२
प्रतिपादन ...	७	११	२२ अचेतनदेहादी रागादि-		
११ भेदाभेदरत्नप्रभाषना-			परिणामद्वयी भवतीति		
फलनिर्दर्शन ...	७	१२	प्रतिपादन ...	१५	२३
१२ सुतो व्यवहारो नातु-			२३ अमृतनिश्चयनयेनात्मा		
सारणीय इति निरूपण ...	७	१३	रागादिभारकर्माणं कर्ता		
१३ अपरमार्थिना व्यवहारोऽपि			अनुपचरितास्तदुत्तम्यप्रहारेण		
रागमिति वर्णन ...	८	१४	द्वय्यकर्माणामिवाभेदन	१५	२४
१४ अभेदोपचारेण सम्बन्ध-			२४ कया रीत्या देहादियु रागादि		
नियमत्वाच्चादयोऽर्थो-			कर्णादप्रबुद्ध आचेति		
सम्यक्त्वमुच्यत इति			प्ररूपण ...	१५१	२७
विवरण ...	८	१५	२५ अप्रतिबुद्धबोधनाय		
			व्यवहारवर्णन ...	१७	३०

विषयः	पृ.सं.	गा.सं.
२६ देहमेवात्मानं मन्यमानस्या प्रतिबुद्धस्य प्रवृत्तिः ...	१९	३१
२७ अप्रतिबुद्धप्रतिबोधनोत्तरं	१९	३२
२८ व्यवहारेण देहस्तवनमात्मानं लक्षयति—इति निरूपणं	१९	३३
२९ निश्चयेन न देहस्तवनेनात्म- स्तवनमिति प्रतिपादनं	२०	३४
३० देहस्तवनेन कथं तदविद्यातुरात्मनः स्तवनमित्यत्र दृष्टांतप्ररूपणं	२०	३५
३१ हेतुप्राप्तकदोषपरिहारेण निश्चय- स्तुतिप्ररूपणं ...	२१	३६
३२ भाव्यभावकपरिहारेण निश्चय- स्तुतिकथनं ...	२१	३७
३३ भाव्यभावकामावरूपेण निश्चयस्तुतिप्ररूपणं ...	२२	३८
३४ ज्ञानमेव प्रामादयाममिति प्रतिपादः ...	२३	३९
३५ ज्ञातुः प्रत्याख्याने दृष्टांत- प्रतिपादनं ...	३२	४०
३६ मायकमायविवेकनिरूपणं	२४	४१
३७ हेतुमायविवेकप्ररूपः ...	२४	४२
३८ दर्शनज्ञानकारित्रपरिणतस्य स्वरूपसंशयतनप्रकारपूर्वक मुपसंहाराख्यानं ...	२५	४३
इति प्रथमस्कंधः समाप्तः ।		
द्वितीयस्कंधः		
१ देहादिपरद्रव्याण्येव निश्चयेन जीव इति पूर्वपक्षप्ररूपः	२६	४८
२ पूर्वपक्षपरिहारः ...	२७	४९
३ रागाद्यभ्यवसानेऽपि चित्तमस्य कथं चित्तादिभासमानत्वेऽपि ते पुनरुत्पन्ना एवेति प्रतिपादनं	२८	५०
४ अभ्यवसानादीनां जीवात्मकत्वं तु व्यवहारमात्रेणैव कथनं	२९	५१
५ अभ्यवसानादीनां व्यवहारेण जीवात्मकत्वे दृष्टांतोद्देशः ..	३९	५३
६ पारमार्थिकजीवरूपप्ररूपणं	३०	५४
७ चिद्विस्तारं वर्णादिप्रादयः		

विषयः	पृ.सं.	गा.सं.
न शुद्धनिश्चयेन जीवात्मानं इति विस्तरतः प्ररूपणं ...	३१	६०
८ तंत्रांतरप्रतिपादिताः वर्णादयो जीवात्मानो व्यवहारेण, न तु निश्चयत इति प्रतिपादनं	३४	६१
९ जीवस्य वर्णादयो न संसारविषयोऽत्र ...	३४	६२
१० व्यवहारस्य विरोधकस्योपदर्शनं	३५	६३
११ जीवस्य वर्णादिभिः सह ता- दात्म्यलक्षणसंबन्धपरिहारः	३६	६६
१२ जीववर्णादीनां साक्षात्पदुरामहे दोपाख्यानं ...	३७	६७
१३ संसारिकजीववर्णादीना- मपि सादात्म्योपदर्शनं	३७	६९
१४ एकैक्यादिप्रकृतीनां वर्णादीनां च जीवाद्भेदप्ररूपणं ...	३८	७१
१५ पर्यायात्मात्मन्यवर्णाद्यात्मन्य- प्रदर्शनं च जीवस्य व्यवहारे- णेति प्रतिपादनं ...	३९	७२
१६ निष्पात्तादिगुणस्थानाद्यभ्यवसरा अपि न जीव इति निरूपणं	३९	७३
इति जीवाजीवभेदः समाप्तः (अथ कर्तृकर्माधिकारः)		
१ मायक भेदविज्ञानं सापेक्षज्ञानी जीव इत्युपदर्शनं ...	४१	७७
२ जीवस्य कर्तृकर्मनिवृत्तित्व- प्रकारप्रदर्शः ...	४२	७९
३ ज्ञानादेव बन्धनिरोध इति निरूपणं ...	४२	७७
४ आत्मनो कित्वाक्षमादिनिवृत्ति- प्रकारः ...	४३	७८
५ संश्लेषेद्वयानासन्नविशेषोः - समानकाजस्योपदर्शनं ...	४४	७९
६ आत्मनो ज्ञानित्वपरीक्षण- प्रकारः ...	४५	८०
७ व्यवहारतः कर्तृत्वं निश्चयतो ऽकर्तृत्वमिति वर्णनं ...	४५	८१
८ पुनरुत्पन्नं ज्ञानतो जीवस्य		

विषयः	पृ.सं.	गा.सं.	विषयाः	पृ.सं.	गा.सं.
पुत्रत्वेन सह तादात्म्यसंबंध-			त्वोत्पात्तीविरणं ...	५५	९९
निषेधोपदर्शः ...	४१	८२	१४ ज्ञानात्मककर्तृत्वोपदर्शनं	५५	१००
९ स्वपरिणाम जानतो जीवस्य			२५ अज्ञानात्मकमोत्पात्ति		
पुत्रत्वेन समं तादात्म्य-			प्रकारोपदर्शनं ...	५६	१०२
निषेधनिरूपः ...	४१	८१	२१ कर्मकर्तृत्वेऽज्ञानं तदकर्तृत्वे		
१० पुत्रलक्षणावबोधुं जीवस्य			ज्ञानमिति निष्ठेयविवेचनोपदर्शनं	५८	१०४
पुत्रत्वेन तादात्म्यनिषेध			२७ आत्मनः परमात्मानो कर्तृत्वे		
प्रतिपादः ...	४७	८४	व्यवहारिणां व्यवमोह		
११ जीवपरिणामरूपपरिणामा			इति प्रतिपादनं ...	५९	१०५
मयबोधः पुत्रलक्ष्य			२८ व्यामोहस्यासत्त्वोपाख्यानं	५९	१०६
तादात्म्यासंभवेऽपदर्शनं	४७	८५	२९ जीवस्योपादानरूपवशि		
१२ जीवपुत्रलपरिणामयोरन्योऽन्य			निष्ठत्वेनापि कर्तृत्वं		
निमित्तत्वेऽपि न तयोः			प्रतिषेधोपाख्यानं ...	६०	१०७
कर्तृकर्ममाय इति प्ररूपणं	४८	८८	१० हानिनो ज्ञानस्यैव कर्तृत्वोपदेशः	६०	१०८
१३ जीवस्य निक्षेपेन स्वपरिणामित्व			११ भ्रान्तिनोऽपि परमा		
कर्तृकर्मभावो भोक्तृभोग्य			वाकर्तृत्वोपदेशः ...	६१	१०९
भावश्चेति निरूपः ...	४९	८९	१२ परेण परमावाकर्तृत्वनिरूपणं	६१	११०
१४ जीवपुत्रलयोः कर्मकर्तृत्व लोक-			१३ निश्चयेन पुत्रलक्ष्याकर्तृत्व		
व्यवहारत इति प्रतिपादनं	५०	९०	आत्मनः समुपवर्णनं ...	६१	१११
१५ लक्ष्योक्तव्यवहारनिराकरणप्ररूपण	५०	९१	१४ आत्मनो ब्रह्मकर्मकरणे		
१६ आत्मभावपुत्रलभावद्वयकर्तृत्व			उपचार एव शरणमित्युल्लेखः	६२	११२
विक्रियावादित्वमिम्य्याहृद्य-			१५ जीवस्य ब्रह्मकर्मकर्तृत्वे-		
इति निरूपणं ...	५१	९२	दृष्टांतोपाख्यानं ...	६३	११३
१७ उपर्युक्तगाथाद्वयस्यैव विशेष-			१६ शुद्धनिश्चयेन जीवस्य पुत्रल		
व्याख्यानं ...	५२	९३	कर्तृत्वबंधनपरिणमनामायो-		
१८ चिद्रूपममात्रानुपमा करांति			पाक्षान्ता ...	६३	११४
द्रव्यकर्मादिपरभाषाण् पुत्रल			१७ अत्र दृष्टांतोल्लेखः ...	६३	११५
इति व्याख्यानं ...	५२	९४	१८ निश्चयतो मिथ्यात्वादि		
१९ एतत्प्रकरणस्य जीवाजीवमेवाख्याने	५३	९५	पौत्रल्लिकप्रत्यया एव		
२० शुद्धचैतन्यस्वभावस्य			कर्मोत्पादयतीति विस्तरेण		
जीवस्य मिथ्यादर्शनादि-			विवरणं	६५	११९
निकारप्रकाराख्याने ...	५३	९६	२९ एकतेन जीवाजीवप्रत्यययो		
२१ आत्मनस्त्रिविधपरिणाम-			रेखत्वंप्रतिषेधोपदर्शनं	६६	१२२
निकारस्य कर्तृत्वोपदर्शनं ...	५४	९७	३० शास्त्रमत्तनुयापि शिष्यं प्रति		
२२ आत्मनस्त्रिविधपरिणामनिकार			पुत्रलस्य कार्यचित्		
कर्तृत्वे पुत्रलस्य स्वयं कर्मत्वेन			३१ परिणामस्वभावलोलेखः	६७	१२७
परिणामनोपदर्शनं ...	५४	९८	जीवस्य परिणामविसाधनप्रकारः	६९	१२९
२३ कर्मोत्पत्त्याज्ञानकारण-			३२ निस्तंगताधुस्तकप्रख्याने	७१	१३१

विषयः	पृ.सं.	गा.सं.
४३ जितमोहस्वरूपोपदर्शन	७१	१३४
४४ धर्मसंगविमुक्तस्य स्वरूपप्रतिपादन	७२	१३४
४५ ज्ञानाज्ञानमयभावानो याथात्म्येन कर्तृत्वप्ररूपणप्रकारः	.... ७२	१३६
४६ ज्ञानमयाज्ञानमययोर्भावयोः, फलो- पदर्शन	.... ७२	१३७
४७ ज्ञानिनो ज्ञानमय एव अज्ञानिनश्चा- ज्ञानमय एव भावः कुः १ इत्यन समाधानोल्लेखः	७३	१३९
४८ ज्ञानिनो ज्ञानमया एव भावः २ अज्ञानिनश्चाज्ञानमया इति दृष्टतदाद्याताम्या समर्थन	७४	१४१
४९ अज्ञानिनः पञ्चभेदभिर्योऽज्ञान मय भाव एव कारणमिति स्पष्टतया प्ररूपण	७५	१४६
५० पुद्गलद्रव्यप्रथमभूत एव जीवस्य परिणाम इत्युल्लेखः	.... ७६	१४८
५१ जीवाकर्षणभूत एव पुद्गलद्रव्यस्य परिणाम इति कथन	.... ७७	१५०
५२ जीव कर्म बद्धवृद्धमबद्धवृष्टं प्रति मयविषयमेव प्ररूपण	.. ७८	१५१
५३ बद्धावद्धत्वादिन पक्षप्रतिपादो जीव एव समप्रसार इति प्रति- पादन	.... ७८	१५२
५४ नयप्रज्ञातिज्ञातजीवस्य विशेषण स्वरूपदर्शन	.... ८०	१५३
५५ कौटुम्बीय समप्रसारप्रतिष्ठते । इति प्रतिपादन	.... ८१	१५४
इति कर्तृकर्माधिकारः समाप्तः अयं पुण्यपापाधिकारः		
१ एकमपि कर्म शुभाशुभपरिणाम- निमित्तेन द्विधा भवतीति प्रति- पादन	.... ८२	१५५
२ शुभशुभकर्मणोरनिमित्तेन बध- हेतुव्योपदर्शन	.. ८३	१५६
३ मोक्षमार्गविषये द्वयोरपि कर्मणोः प्रतिषेधोपदेशः	.... ८३	१५७
दृष्टान्तद्वारात्पूर्वकमुभयकर्म-		

विषयः	पृ.सं.	गा.सं.
प्रतिषेधाख्यानां	.... ८४	१५९
५ वचहेतुः प्रतिषेधस्य चोभयं कर्मव्यागमेन प्रसूतयन	.... ८४	१६०
६ त्रिभुजज्ञानाध्यायः शुद्धात्मैव मोक्ष- कारणमिति प्रकटन	.. ८५	१६१
७ परमार्थज्ञानगुणस्य अततपक्षरणा- दितं सर्वं व्यर्थमित्युपदेशः	८५	१६२
८ ज्ञानाज्ञानयोः क्रमेण मोक्षबंधहेतु- त्वोपदर्शन	.... ८६	१६३
९ पुण्यकर्मपक्षपातितेन प्रतिषेधनाया क्षेपाख्याना	.... ८७	१६४
१० अज्ञानिना मोक्षहेतुपदर्शन	८७	१६५
११ निश्चयमोक्षमार्गहेतोः परमार्थस्व- रूपादप्यप्युभाभ्यादिकर्म- प्रतिषेधोपदेश	.... ८८	१६६
१२ मोक्षहेतुभूतसम्बन्धदर्शनादीनां मिथ्यत्वादिकर्मभिः दृष्टान्तपूर्वकं प्रसूतनोल्लेखः	.... ८८	१६९
१३ कर्मणः स्वयं बंधत्वोल्लेखः	८९	१७०
१४ सम्पत्कादिगुणाभिरभूतो जीवः • कर्मणा प्रच्छाद्यत इत्युपदेशः	९०	१७३
समाप्तः पुण्यपापाधिकारः संस्मरमकरणं		
१ सकलकर्मसंस्मरणपरमोपाय भेदविज्ञाननिरूपण	.... ९१	१७६
२ भेदविज्ञानात् शुद्धात्मोपलभाख्याना	९५	१७८
३ शुद्धात्मोपलभान् संस्मरणाय	९३	१७९
४ संस्मरणोपायप्रकारोपदर्शन	.... ९४	१८१
५ संस्मरकमप्ररूपण	.... ९५	१८४
६ उदयप्रातःद्रव्यस्वरूपाणां रागाद्य- ध्वंसनानामया जीवगतरा- गादिमात्रकर्मणामयमाय इत्यदि रूपेण संस्मरकमाख्यानां	.... ९६	१८७
इति संस्मरप्रकरण समाप्त अथासंस्मरमकरणं		
१ द्रव्यमात्रास्वरूपस्वरूपविधानं	९८	१८९
२ ज्ञानिन आसन्नमात्रोपदर्शन	९८	१९०
३ रणद्वेषमोहानामाद्यव्यनिषमपदान	९९	१९१

विषयः	पृ.सं.	गा.सं.
४ रागादिरहितशुद्धभावोपदर्शनं	१००	१९२
५ ज्ञानिनो द्रव्यास्त्रयभावोपदर्शनं	१००	१९३
६ ज्ञानिनो निरास्त्रयत्वे हेत्वाख्यायानं	१०१	१९४
७ ज्ञानगुणपरिणामस्य फुल्लो बंधहेतुत्व- मित्युपदर्शनं	१०१	१९५
८ ज्ञानगुणपरिणामस्य बंधहेतुत्व कथं ज्ञानी निरास्त्रय इत्युपदर्शनं	१०१	१९६
९ द्रव्यप्रत्ययेषु विद्यमानेषु कथं ज्ञानी निरास्त्रयः । इति निदर्शनं	१०२	२००
१० निरास्त्रयत्वे कर्मबंधभावोपदर्शनं	१०४	२०१
११ पूर्वबद्धरागादिप्रत्ययः कयारीत्या नवतरकर्म बन्धनीति दृष्टांतदार्ष्टान्त्युक्तिसमर्थनं	१०५	२०४
इत्यास्त्रयो निष्कृतः अथ निर्जराधिकारः		
१ द्रव्यनिर्जरास्वरूपाख्यायानं	१०६	२०५
२ भावनिर्जरास्वरूपावेदनं	१०७	२०६
३ बीतरामस्वसंवेदनज्ञानसा- माम्योपदर्शनं	१०७	२०७
४ संसारशरीरविषये वैराग्य- साम्योपदर्शनं	१०८	२०८
५ वैराग्यस्वरूपाख्यायानं	१०८	२०९
६ सम्प्रदष्टेर्विशेषेण स्वपरविशेष- प्रकारोपाख्यायानं	१०९	२१०
७ सम्प्रदष्टेः फुल्लो न श्रोत्रादय- इत्यत्र इतिप्रदर्शनं	१०९	२११
८ स्वस्वभावे जानन् परभावं मुंचन् सम्प्रदष्टिः ज्ञानवैराग्याभ्यां संपत्तौ भयतीति व्याख्यानं	११०	२१२
९ सामान्येन सम्प्रदष्टेः स्वपरविशेषा- प्रकारोपाख्यायानं	२१०	२१३
१० सम्प्रदष्टेरागित्यागप्रकारटी- करणं	२११	२१५
११ ज्ञानिनो भाविभोगाकाक्षाऽभावे हेतुप्रदर्शनं	११२	२१६
१२ ज्ञानी-अप्यपानाणवसानान्यपि न बांछति इत्याख्यायानं	११३	२१७
१३ पुनरपि भेदज्ञानवैराग्यशक्तयोः प्रकटनं	११३	२१८

विषयः	पृ.सं.	गा.सं.
१४ परमात्मपदस्वरूपाख्यायानं	११३	२१९
१५ ज्ञानिनः परमात्मग्रहणभावे शक्तिप्रदर्शनं	११४	२२०
१६ ज्ञानिनो भेदविज्ञानमाननोप- दर्शनं	११४	२२१
१७ आत्मसुखे संतोषोपदेशः	११५	२२२
१८ मत्यादिपंचज्ञानभेदेदस्वरूप- परमार्थोपदर्शनं	११५	२२३
१९ स्वसंवेदनज्ञानाभावे पंचज्ञानोभेदरूपं परमार्थपदे क्लृप्तेऽपि त्रयपक्षरणादिके कुल्लमभिसम्भाष्यायानं	११६	२२४
२० विशेषपरिमहत्वाग्ररूपेण ज्ञानगुणविवरणं	११८	२२९
२१ परिग्रहत्वागम्याख्यायानोपसं- हारोपाख्यायानं	११८	२३०
२२ ज्ञानिनो वर्तमानभाविभोगाकाक्षा परिहारोपाख्यायानं	११९	२३१
२३ अज्ञानी सरामस्वात्मकर्मणा लिप्यते न तु ज्ञानी बीतरागया दिति विवेचनं	१२०	२३३
२४ सकलकर्मनिर्जराभावे कुतो मोक्ष इति प्रश्ने दृष्टांत पूर्वकं परिहारोपादानं	१२०	२३४
२५ दार्ष्टान्तिकोपादानं	२१	२३६
२६ ज्ञानिनः शंसदृष्टातेन बंधा- भावोपदर्शनं	१२१	२४१
२७ सरामपरिणामेन बंधः बीतरा- गपरिणामेन मोक्ष इति दृष्टांत दार्ष्टान्त्याभ्यां समर्थनं	१२२	२४५
२८ धोरोपसर्गसंपातेऽपि सत्तमय- रहितत्वेन निर्विकारस्वानुभव- स्वरूपं सम्प्रदष्टव्यं न त्वयं- तीति व्याख्यानं	१२४	२४६
२९ निःशंकितगुणलक्षणं	१२४	२४७
३० निःशंकितगुणलक्षणं	१२५	२४८
३१ निर्विचिकित्सागुणलक्षणं	१२५	२४९
३२ अमृददृष्टेर्गलक्षणं	१२५	२५०
३३ तपहृद्गलक्षणं	१२६	१५१

विषयः	पृ.सं.	मा.सं.	विषयः	पृ.सं.	मा.सं.
२४ स्थितिकर्णागच्छक्षण ...	१२६	२५२	१६ अण्वनसानस्य स्वार्थकिया		
२५ वास्तव्योपगच्छक्षण ...	१२६	२५३	कारिणामादे सुक्ति		
२६ प्रभावनागच्छक्षण ...	१२७	२५४	निरूपणं ...	१३८	२८५
समाप्ति निर्जराधिकारः			१७ अज्ञानिन् जीवा स्वकीय		
अथ वंशाधिकारः			पापेभ्येन दुःखिता भवति		
१ अद्यतदोषोत्तपूर्वक कर्मवध-			न तु मयदापपरिणामेन		
प्रकारोपादयान ...	१२८	२५५	सुखेष्टः ...	१३९	८९
२ धीतरागसम्बन्धेष्टोपाभावो-			१८ सुखिता अपि निश्चयेन स्वकर्मो		
पददर्शन ...	१३०	२६४	द्वयेनेवेति निरूपण ...	१३९	२९०
३ हिंस्यहिंसकभावेन ज्ञाना-			१९ जीवस्य समस्तपरद्रव्यस्वराग्नि		
ज्ञानिनोर्लक्षण ...	१३१	२६५	नियोजनप्रकारोर्लक्षण ...	१३९	२९२
४ हिंसस्मि हिंस्य इत्यप्यवसायस्या-			२० आत्मनः परद्रव्यनियोजकस्य		
ज्ञानलोपदर्शन ...	१३२	२६७	मोहस्याभावे वास्तविक		
५ जीवयादि जाय इति स्वरूपेण ज्ञाना-			यतिचमि सुखेष्ट ...	१४०	१२३
ज्ञानिनोर्लक्षण ...	१३२	२६८	२१ आत्मनि परद्रव्यनियोजनस्य		
६ जीवयादि जीव इत्यप्यवसायस्या			मर्षादोषदेशः ...	१४१	२९४
ज्ञानलोपदर्शन ...	१३२	२७०	२२ अण्ववसानस्य नाममात्रो		
७ सुखदुःखाण्यवसायस्वरूपेण			हेतुः ...	१४१	२९५
ज्ञानाज्ञानिनोर्लक्षण ...	१३३	२७१	२३ अण्ववसारनस्य निश्चयेन वाच्य		
८ सुखदुःखाण्यवसायस्या-			शेषदेशः—निश्चयनयाधित		
ज्ञानलोपदर्शन ...	१३३	२७४	कठं च ...	१४१	२९६
९ पर परस्व मरणदुःख तदभाव			२४ अण्वयेन कल्पमाश्रिते अण्वहार		
ता करोतीत्यदि विकल्पकर्ता			नय इति प्रथम्योत्तर ...	१४२	२९७
अद्विष्टास्तेति व्यावर्जन ...	१३४	१७६	२५ अण्ववस्थेनादशाङ्गधुतज्ञान		
१० नारयामादिविकल्पे मिथ्या			मद्वि कथं शोऽज्ञानमिति		
हेतुवैधकारणमिच्छेष्ट ...	१३५	२७७	प्रथम्योत्तर ...	१४२	२९८
११ अण्ववसायस्य बन्धहेतुत्वेना			२६ अण्ववस्य पुण्यरूपधर्मादिब्रह्मा		
वधारणप्रतिपादन ...	१३५	२७९	अत्ये पथ तस्याब्रह्मान-		
१२ हिंसाण्यवसाय एव हिंसति			मिति प्ररूपण ...	१४३	२९९
प्रतिपादन ...	१३६	१८०	२७ जीवश्री प्रतिषेधप्रतिषेधकी		
१३ अण्ववसायस्य पुण्यसाय-			व्यवहारनिश्चयनयतिरिति		
हेतुलोपदर्शन ...	१३६	१८२	प्रथम्योत्तर ...	१४३	३०१
१४ बाह्यं यत्तु रागादिपरिणाम			२८ आहारमद्वरणो ज्ञानिनो		
कारण रागादिपरिणामो			नाति नर इत्युद्देशः ...	१४४	३०३
बंधकारणमिति निरूपण ...	२३७	२८३	२९ आधायकद्रव्यरूप ...	१४५	३०५
१५ यत्तु हेतुभेदाभावात्स्याण्यवसाय			३० रागादीनां वगैरकारण्ये		
नस्य सार्धक्रियासंस्थितेन			हेतुलोपदर्शन ...	१४६	३०७
मिथ्यापेक्षदर्शन	१३८	२८४	३१ विद्यादनदेकमसमावृत्तपदशानी		

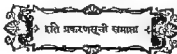
विषयः	पृ.सं.	भा.सं.	विषयः	पृ.सं.	भा.सं.
रागायर्जनाभावे नक्षत्र- कर्मणां कर्ता न प्रवर्तयित्वाः १४६	३०८		१२ प्रतिक्रमणादिनैव गतार्थत्वात् शुद्धात्मोपासजनैरर्थक्योक्तौ समाधानं ... १५२	३६५	
३२ शुद्धस्वभावस्यावृत्ता अवज्ञानी भाषरागादिनक्षत्र- कर्मकर्तृति प्ररूपण ... १४७	३०९		मोक्षाधिकारः समाप्तः सर्वविशुद्धज्ञानाधिकारः		
३३ कया रीत्या अवज्ञानी रागादीन् ब्रह्माति इत्युपदेशः ... १४७	३१०		२ निश्चयेन जीवस्य कर्माकर्तृ- त्वोपदेशः १६१	३३५	
३४ सम्यग्ज्ञानिनः रागादीनामकार कत्वे हेतुपदेशः ... १४८	३१३		२ शुद्धजीवस्य प्रकृतिभिर्बोध- ज्ञानमाहात्म्योपदर्शन ... १६२	३४१	
३५ द्रव्यभावरयोर्मित्तनैगिष्ठिको दाहरण ... १४९	३१५		३ प्रकृत्यर्थरागादिमोक्षनाऽमोक्षन- द्वारा ज्ञानित्वाज्ञानित्वो- पदेशः ... १६२	३४३	
मोक्षाधिकारः समाप्तः अथ मोक्षाधिकारः			४ जीवस्य न भोक्तृत्वस्वभावः अज्ञानादिष्वपि भोक्तृत्वोपदेशः १६३	३४४	
१ सामान्यतया यथलक्षणोपा- ख्यानं ... १५०	३१८		५ अज्ञानी कर्मणो वेदक एवेति प्रतिपादनं १६४	३४६	
२ यथचेतनस्य जीवस्य दृष्टान्तपूर्वकं मोक्षामोक्षेष्टेष्ट ... १५१	३१९		६ ज्ञानी न कर्मणां वेदक इति निरूपण ... १६५	३४७	
३ यथाभावस्य मोक्षहेतुत्वो- पदर्शनं ... १५१	३२०		७ ज्ञानिनः कर्मणां कर्तृत्वमो- क्षत्वनिवेधोपदेशः .. १६५	३४८	
४ यथाभावातिरिक्तस्य मोक्षहेतुत्व तत्त्वोपदेशः ... १५२	३२१		८ कर्तृत्वमोक्षत्वाभावो दृष्टान्तः १६६	३४९	
५ आत्मव्यवस्थे द्वैधीभावकारणो- द्देशः ... १५३	३२२		९ लोककर्तृत्ववादिनां मोक्ष- निषेधोपदेशः १६८	३५२	
६ आत्मव्यवस्थे द्विधाकृत्य किमर्तव्य- मित्युपदेशः ... १५३	३२३		१० निश्चयेनात्मनः पुनरेतन् सम- कर्तृकर्मसकथामावे कथ- कर्तृत्वम्बन्धवार इति प्रश्ने उत्तर ... १६९	३५६	
७ आत्ममद्वयत्वोपापानोपदेशः १५४	३२४		११ द्रव्यार्थिकत्वेन य एव कर्ता स एव मोक्षतः पर्यायार्थि- कत्वेनात्मनः कर्ताऽन्योभ्यो- क्तौ हि ह्यैकैवन् सम्यग्दृष्टिः तत्त्वज्ञो विद्यावद्विरुद्धोपदेशः १७१	३६०	
८ चेतनित्वावच्छेदवशात्कर्तृत्वोपा- पानप्रमाणप्रकारोपदेशः ... १५५	३२७		१२ प्रकृतिकर्तृत्वविषये साक्ष्यम- तालस्यगिष्ठिष्वे प्रति पूर्वो- त्तरपक्षः १७२	३६५	
९ शुद्धचित्तकल्पभावस्य परमात्मनः शुद्धचित्तम् एक एव भावो- न तु रागादय इत्युल्लेखः ... १५६	३२८		१३ एकत्वेन कर्तृत्व मन्वयमानान् प्रति मयाविमग्नपूर्वक कथनिकर्तृ- त्वोपदेशः १७५	३७८	
१० जीव विषयाद्विरागादिभाव- स्वीकारेण बन्धते, यत्तद्विराग- परमचेतन्यस्वस्थमात्र स्वीकारेण मुच्यते इत्यु- पदेशः ... १५७	३६१				
११ पूर्वोक्तगायत्र्यस्यैवरात्र्यपदा- र्थस्य स्वरूपोद्देशः ... १५८	३६३				

विषय	पृष्ठ	मास	विषय	पृष्ठ	मास
१४ आमस्वरूपाज्ञानपूर्वक शा रीरिककलेशकर्तार प्रति भेदज्ञानशिक्षापदेश	१७९	१८४	२२ शुद्धयुद्धकस्वभावपरमा मतरवत्त्व, देहएव नास्ति कथमाज्ञाते मविष्यतायुपदेश	२०५	४२७
१५ सर्वद्रव्याणां स्वभावोत्पत्त्युपदेश	१८०	१८५	२३ देहमपद्रव्यलिङ्ग मुक्तिकारण मेति प्रतिपादन	२०५	४२९
१६ व्यवहारनिश्चयाभ्यां कर्तृकर्म णोर्भेदाभेदोपदेश	१८१	१९१	२४ कुतो न द्रव्यलिङ्ग मुक्तिका कारणमियुपदेश	२०६	४४०
१७ ज्ञेयस्य ज्ञानऽपि न ज्ञाता ज्ञेय मय इत्युपदेश	१८४	४०२	२५ द्रव्यलिङ्ग परिवर्त्य दर्शनहान्या रित्यवस्थानमित्युपदेश	२०६	४४१
१८ निश्चयप्रतिपत्तमण-निश्चयप्र त्यारूपान-निश्चयात्माद्य परिणत सपोधन एव निश्चयचारित्र्यमित्युपदेश	१८८	४०६	२६ सम्पददर्शनात्वात्मक उत्पत्तेय मोक्षा र्थिना सेवितव्यमित्युपदेश	२०७	४४२
१९ मिथ्याज्ञानी जीव एवेन्द्रिय गनेरियमपु राराद्वयौ क रौतौ युपदेश	१९०	४१६	२७ द्रव्यलिङ्ग कृतममत्वाना न सम यसारज्ञानमित्युपदेश	२०७	४४३
२० सिद्धाचरणादिपरिणतजीव स्याज्ञानचतना यन्त्रज्ञा गुणप्रदादककर्मवध जग यतौ युपदेश -	१९१	४१९	२८ व्यवहारेण द्रव्यभावलिङ्गद्वय मोक्षा योग न तु निश्चयनेत्युपदेश	२०८	४४४
२१ ज्ञान सर्वतो अप्रतिरिक्तमित्यु क्तं	२०२	४२४	२९ शुद्धात्मतत्त्व निर्विकारस्वसंवेदन मपक्षेण भाववन्ताया परमाक्षय मुख प्रामोदीत्युपदेश	२१०	४४५
			३० उपायोपयभावधितना (तापपर्वहृत्तौ)	२११	
			३१ उपायापयभावधितना (जामकवातौ)	२१२	
			३२ सप्तभयपरतरण	२१६	

इति विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

प्रकरणसूची	पृष्ठादि	पृष्ठात्	प्रकरणसूची	पृष्ठादि	पृष्ठात्
१ जीवाजीवाधिकार	१	४०	६ निर्जराप्रकरण	१०६	११८
२ कर्तृकर्मधिकार	८०	८८	७ नरप्रकरण	१२८	१५०
३ पुण्यपापधिकार	८८	९१	८ मोक्षप्रकरण	१५०	१६०
४ आश्रयप्रकरण	९१	९७	९ सर्वेतिशुद्धिज्ञानाधिकार	१६०	२११
५ सारप्रकरण	९७	१०६	१० उपायापयभावप्रकरण		

इति प्रकरणसूची समाप्ता

नमः सिद्धेभ्यः ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

३.

श्रीमद्भगवत्कुन्दकुन्दाचार्यविरचितं

समयप्राभृतं ।

ममलाघरणं ।

बंदिषु सन्वसिद्धे ध्रुवममलमणोवमं गर्दि पते
वोच्छामि समयपाहुडमिणमो सुदकेवलीमणिदं ॥ १ ॥

बंदिषा सर्वसिद्धान् ध्रुवापचकामनोपन्थां गर्ति प्राप्तां ।

बक्ष्यामि समयप्राभृतमिदं ध्रुतकेवलमणितं ॥ १ ॥

तात्पर्यवृत्तिः ।

वीतरागं जितं कृत्वा कान्तमिदं कसंपदं ।

यद्येव समयसारस्य मूर्ति तात्पर्यसिद्धिर्ह्य ॥ १ ॥

अथ ध्रुवपरमात्मतत्त्वप्रतिपादनमुपपन्नैव विस्तररूपिसिद्ध्यप्रतिबोधनार्थं श्रीकुन्दकुन्दाचार्यविरचिते
समयप्राभृतप्रथमे अधिपारशुद्धिपूर्वकत्वेन पातनिकप्रसहितव्याख्यानं क्रियते । तत्रार्थे बंदिषु सन्वसिद्धे
इति गमस्फारणाध्यामादि कृत्वा सूत्रपाठक्रमेण प्रथमस्थले स्वतन्त्रगाथापठकं भवति । तदनंतरं द्वितीयस्थले
भेदाभेदतन्त्रप्रतिपादनरूपेण ब्रह्महारेणुबदिसिद्धि इत्यादिगाथापठ्य । अथ तृतीयस्थले निक्षयम्बनहारहृत
कैरत्रिष्याह्यानमुपपन्नं ज्ञो हि सुदं इत्यादिसूत्रद्वयं । अतः पर चतुर्थस्थले भेदाभेदतन्त्रप्रमाणनार्थं
तथैव भातनास्तप्रतिपादनार्थं च णाणमिमांशना इत्यादिसूत्रद्वयं । तदनंतरं पंचमस्थले निक्षयम्बनहार-
नपदुपपन्नप्रमाणरूपेण ब्रह्महारेणु ब्रह्महारेणु इत्यादिसूत्रद्वयं । एवं चतुर्दशगाथाभिः स्पष्टपत्रकेन समयप्रा-
भृतव्याख्यानं समुदासपातनिका । तन्पश्चात् अथ प्रथमस्तान्त्रगाथायाः पूर्वार्धेन भगवार्थनिर्देशस्तान्त्र-
प्रकारमुपगच्छेत् नु समयसाधेयव्याख्यानं करोमीत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा सूत्रमिदं प्रतिनादयति ।
बंदिषु इत्यादि । पदसंग्रहनास्त्येव व्याख्यानं क्रियते । बंदिषु निक्षयम्बनेन स्वमिमेवाराध्यासाधक
भावत्वेन निरिक्त्वरामाधित्येन भावनमस्त्येन, व्ययहारेण नु ब्रह्मनाम्नरुद्रव्यनमस्त्येन बंदिषा कान्
सर्वसिद्धे स्वानोपपत्तिसिद्धिश्चान्नमर्षसिद्धान् । किं निरिक्तान् वषे प्राप्तान् एते गर्दि गिद्धमिति सिद्ध-
परिणति । कथंभूता ध्रुवं टंकोर्जनेन्यापकैरन्वयभावेन ध्रुवमर्चयन्त । अथलं भावकन्दम्बकर्मनोपकर्म-
मन्त्रहितेन ध्रुवप्रमाणमहितेन च निर्बन् । अथरा अपलं इति पादोत्तरे दम्बप्रभेदविनयदकारसमर
भगवत्सिद्धयेन स्वस्वरूपनिक्षयत्वेन च ब्रह्मरहितत्वचनं । अणोवमं निम्बिप्रभेदविनयेन निदन्ता

समाप्तसहितत्वेन अनुपमा । एव पूर्वादेन नमस्कार कृत्वा परादेन स्वध्यामिवैयप्रयोजनसूचनार्थं प्रतिज्ञां करोति ।
 वक्ष्यामि किं समयप्राप्तुं समयप्राप्तुत सम्यक् अयं बोधो यस्य स भवति समय आत्मा । अथवा सम एकी
 भावेनायं गमनं सम्य । प्राप्तुत सार सारसुखवस्था । समयस्य गमनं प्राप्तुत समयप्राप्तुत । अथवा सन-
 यएव प्राप्तुत समयप्राप्तुत । इयं इदं प्रत्यक्षीयुत औ गते शन्या कथमृत सुदकेवली भणितं प्राप्त-
 लक्षणवलाकेवली शब्ददीर्घः । श्रुते परमागमे केवलिभिः सर्वत्रैभिणित श्रुतकेवलिभिणित । अथवा श्रुतकेव-
 लिभिणित गणधरेदेवकथितमिति । सबवामिधेयप्रयोजनानि कथ्यते । व्याख्यान श्रुतिप्रथ व्याख्येय व्या-
 ख्यानतत्पतिपादकसूत्रमिति । तयोस्सबधो व्याख्यानव्याख्येयसबध । सूत्राभिधान सूत्रार्थोभिधेय तयो
 सबधोऽभिधानाभिधेयसबध । निर्विकारस्वसवेदनान्नेन सुख मपरिधान प्राप्तिर्वा प्रयोजनमित्यभिप्राय ॥१॥
 अप गाथापूर्वादेन स्वसमयपरार्द्धेन परसमय च कथ्यामीत्यभिप्राय मनसि सप्रथमं सूत्रमिदं निरूपयति-

आत्मख्यातिः ।

मम समयसाराय स्वाधुमूल्या चकासते ।

चित्स्वभावाय भावाय सर्वभावांतरच्छिदे ॥ १ ॥

अनतघर्मणस्तत्र पश्यती प्रत्यगारमनः ।

अनेकातमयो मूर्तिर्मियमेव प्रकाशतां ॥ २ ॥

परपरिणतिहेतोर्माह्वानोऽनुभावा-

द्विरितमनुमाव्यव्याप्तिरहमापिताया ।

॥ मम परमविज्ञादि- शुद्धचिन्मात्रमूर्ति-

मयदु समयसारव्यापययैवानुभूते ॥ ३ ॥

अथ सूत्रान्तरं ध्वित्तु इत्यादि-

अथ प्रथमत एव स्वभावभावभूततया ध्रुवमखलशानामनादिभावांतरपरपरिहृतिविधायित्वेनाचल-
 मुपगतामखिलोपमानविलक्षणद्रुतमाहात्म्यत्वेनाधियमानोपम्यामपवर्गसङ्गता गतिमापन्तु भगवतः सर्वसि-
 खान् सिद्धत्वेन साध्यस्यामन प्रतिच्छदस्यानीयान् भावद्रव्यस्तराभ्या स्वामिनि परामनि च निभाव्यानादिनि
 धनश्रुतप्रकाशितत्वेन निखिलार्थसाध्याश्चात्यन्तरिश्रुतकेवलप्रणीतत्वेन श्रुतकेवलरिभिः स्वयमनुभवद्विरभिहि-
 तत्वेन च प्रमाणतामुपगतस्यास्य समयप्रकाशकस्य प्राभुताह्वयस्याहं प्ररचनायस्य स्वरयोरमादिमौहप्रहा-
 णाय भावनाचा द्रव्यत्वाचा च परिभाषणमुपकल्पते ॥१॥ तत्र तावत्समयस्याभिधीयते-

जीवो चरित्तदंसणणाणहिद तं हि ससमयं जाण ।

पुगलकम्मुवदेसहिदं च तं जाण परसमयं ॥ २ ॥

जीवधारित्रदर्शनज्ञानस्थितत्वं हि स्वसमयं जानीहि ।

शुद्धकर्म्मपदेशस्थितं च तं जानीहि परसमयं ॥ २ ॥

तात्पर्यवृत्तिः-जीवो चरित्त इत्यादि-जीवो शुद्धनिधयेन शुद्धवैकल्यभारनिधयप्रायेण तथैव

शुद्धनिधयेन साधोपशमितशुद्धमात्रभागेतरसद्रुतव्यवहारेण यथात्मनद्रव्यप्राणैश्च जीवति जीविष्यति
 जीवितपूर्वो वा जीव । चरित्तदंसणणाणहिद तं हि ससमयं जाण स च जीवधारित्रदर्शनज्ञानस्थितो
 यदा भवति तदा काले समय जीव हि शुद्ध स्वसमयं जानीहि । तथा हि-विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिर-
 परमात्मनि यहुनिरुप सम्पदसेन तत्रैव समादिहितस्वसवेदन ज्ञान तथैव निधलानुभूतिरूप वीतराग
 चारित्र्यमुक्तलक्षणेन निधयनजत्वेण परिणतजीवपदार्थे हे शिष्य स्वसमयं जानीहि । पुगलकम्मुवदेसहिदं
 च तं जाण परसमयं शुद्धकर्म्मपदेशस्थितं च तथैव जानीहि परसमयं । तद्व्याख्या-शुद्धकर्म्मोदयेन जनिता ये
 नास्वागुपदेशस्यपदेशा संज्ञा श्रुतकनिधयपरत्रयाभावात्तत्र यदा स्थितो भवत्ययं जीवस्तदा त जीव परसमय

जानीहीति स्वसमयपरसमयलक्षण प्राप्तव्य ॥२॥ अथ स्वगुणैकत्वनिश्चयगतशुद्धमिवोपादेय कर्मकथेन सहस्रव-
गता हेय इति । अथवा स्वसमय एव शुद्धात्मन स्वरूप न पुन परसमय इत्यभिप्राय मनसि धृत्वा । अथवा स्व
गुणस्थानतर सूत्रमिदमुचित भवतीति निश्चय निश्चितसूत्र प्रतिपादयतीति पातनिकालक्षण सर्वत्र ज्ञातव्य ।

आत्मरूपातिः — योय नित्यमेव परिणामात्मनि स्वभावे अतिप्रमानत्वात् सत्यादव्ययधैर्यवैक्यानुभूति
लक्षणया । सत्तत्पानुसृतश्चेत्यन्यस्वरूपत्वप्रभित्योदितविशददृष्टिज्ञप्तिज्योतिरगतयर्माधिरुढे कर्मकत्वाद्दुर्गत-
मानद्रव्यत्व 'प्रमाणमप्रवृत्तविचित्रभावस्वभावत्वादुत्सर्गितगुणपर्याय' स्वपराकोरावभासनसमर्थत्वादुपात्त-
वैक्यरूपैकरूपः । प्रतिविशिष्टावगाह्यतीत्यतिवर्त्तनानिमित्तरूपक्यभावादसाधारणचिद्रूपतास्वभावसद्भावा
क्वाकाशधर्मधर्मकाल्पद्रुढेभ्यो भिन्नोऽन्यतमनतद्रव्यसकरोपि स्वरूपादप्रत्ययवनात् तत्कोकोर्णचित्स्वभावो जीवो
नाम पदार्थ स समयः । समयत एकत्वेन युगपज्ज्ञानाति गच्छति चेति निरुक्ते । अयं क्लृप्त मदा सकल
स्वभावभासनसमर्थविधासमुत्पादकप्रियेक्येति तद्रूपमनासमस्तपरमप्राप्तप्युक्त दृष्टिश्चित्स्वभावनियतसृष्टि
रूपात्मतत्त्वैक्यगतत्वेन वर्त्तते तदा दर्शनज्ञानचौरिस्थितत्वात्त्वमेकत्वेन युगपज्ज्ञानन् गच्छथ स्वसमय
इति । यदा त्वनापयिषाकदलान्मूलकदापमानमोहानुश्रुतिषा दृष्टि दृष्टिस्वभावनियतसृष्टिरूपादात्मतत्त्वा-
वप्युक्त पद्व्यमप्रत्ययमोहारागेद्वयादिभावेकगतत्वेन वर्त्तत तदा पुद्गलकर्मप्रदेशस्थितत्वात्परमेकत्वेन युगपजा
नन् गच्छथ परसमय इति प्रतीयते । एव नित्य समयस्य द्वैविध्यमुदाहयति ॥२॥ भवेत्तद्वाच्यते—

एयत्तणिच्छयगदो समओ सन्वत्य सुंदरो लोगे ।

बंधकहाएयत्ते तेण विसंवादिणी होदि ॥३॥

एकत्वनिश्चयगतः समयः सर्वत्र सुंदरो लोके ।

बंधकयैकत्वे तेन विसंवादिनी भवति ॥३॥

सात्पर्यदृष्टिः—एयत्तणिच्छयगदो स्वकीयशुद्धगुणपर्यायपरिणत , अभिदरकत्रयपरिणतो वा एकत्व
निश्चयगत समओ समयशब्देनात्मा, फलमद्वैतो सम्पद्यते गच्छति परिणमति कान् स्वकीयगुणपर्यायानेति
गुण्यते । सन्वत्सुंदरो सर्वत्र समीचीन क लोके लोके अथवा सर्वत्रकोटिवापरस्थासु शुद्धनिश्चयन-
येन सुंदर उपादेय इति । बंधकहा धर्मवर्गजनितगुणस्थानादियर्थया । एयत्ते एकत्वे तन्मयत्वे वा बंधकया
प्रवर्तते तेण तेन पूर्वोक्तजीवपदार्थेन सह सा विसंवादिणी विसरादिनो कोर्थ विसरादिणी विसरादिनीकथा
प्राकृतलक्षणबलाद् शुद्धिगे लीटिगनिर्देशे । विसरादिनी असत्त्वा होदि भवति । शुद्धनिश्चयनयेन शुद्धजी-
वस्वरूप न भवतीत्यर्थ । तत् स्थित स्वतन्त्रएकत्वान् स्वरूपमिति ॥२॥ अधिष्ठयपरिणत शुद्धा मन्वन्त्य
शुद्ध न भवतीत्याहवाति—

आत्मरूपातिः—समयशब्देनात्र सामान्येन सर्वप्राणैर्ऽभिधीयते । समयत एकीमात्रेन स्वगुणात्-
पर्यायानुगच्छतीति निरुक्तेस्तत्र सर्वप्राणि धर्मधर्मोक्ततत्त्वत्पुद्गलजीवद्रव्यत्वाग्नि लोके ये पारत केऽप्यर्थास्ते
सर्वे एव सजीवद्रव्यातर्जनानतस्वधर्मकजुविनोपि परस्परमनुगतोत्पत्तप्रायपासतामपि नित्यमेव स्वरूपाद-
पतत परलोणापरिणमनादिनिष्ठानतज्यतिच्चाहकोलीर्ण इव तिष्ठत समस्तारितद्वारिद्वारयहेतुतया श-
ब्धदेव निधमशुद्धतो नियतमेकत्वनिश्चयगतत्वेनैव तीर्थमप्युच्यते । प्रकाशतरेण सर्वतत्त्वरादिदोषापत्तेः ।
एयमेकत्वे सर्वार्थानां प्रतिष्ठिते सति जीवाह्वयस्य समयस्य बंधकथाया एव विसंवाद्यापत्तिः । पुनस्तान्मूल
पुद्गलकर्मप्रदेशस्थितान्मूलपरसमयोपादितमेतस्य द्वैविध्य । अत समयस्यैक्यमोनातिष्ठते ॥ २ ॥ तथैतद्
मुलभावेन विभाज्यते—

सुदपरिचिदाणुभूदा सन्वस्स वि कामभोगवंधकहा ।

एयत्तस्सुवलंभो णवरि ण सुलभो विभत्तस्स ॥४॥

श्रुतपरिचितानुभूता सर्वस्यापि कामभोगवंधकया ।

एकत्वस्योपलंभः केवलं न सुलभो विभक्तस्य ॥४॥

तात्पर्यवृत्तिः-सुदपरिचिदाणुभूदा इत्यादि । सुदा श्रुता अनंतस्य भवति । परिचिदा परिचिता सर्वानंतस्य भवति । अणुभूदा अनुभूतानंतस्य भवति कस्य सन्वस्सावि सर्वस्यापि जीवलोफस्य । कासौ कामभोगवंधकहा कामरूपभोगाः कामभोगाः अथवा कामशब्देन स्पर्शनरसनैद्रिय भागशब्देन प्राणचक्षुःश्रोत्रग्रन्थे तेषां कामभोगाणां बंधः संबन्धस्तस्य कथा । अथवा बंधशब्देन प्रकृतिस्थित्यनुभूतमागमदे-
शबंधस्ताफलं च नरनारकादिरूपं भण्यते । कामभोगबंधानां कथा कामभोगबंधकथा मतः पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतपरिचितानुभूता भवति ततो न दुर्लभा किंतु सुलभैव । एयत्तस्स एकत्वस्य सम्यग्दर्शनज्ञानधारित्रै-
क्यपरिगतेरूपनिर्विकल्पसमाधिबलेन स्वसंवेद्यदुःखात्मस्वरूपस्य तस्यैकत्वस्य उपलंभो उपलंभः प्राप्ति-
र्लभ णवरि केवलं अथवा नयि किंतु ण सुलभो नैव सुलभः कथंभूतस्यैकत्वस्य विभक्तस्य विभक्तस्य
रागादिरहितस्य । कथं न सुलभ इति चेत् श्रुतपरिचितानुभूतत्वाभावादिति ॥ ४ ॥ अथ यस्मादेकलं सुलभं
न भवति तस्मात्तदेव कथ्यते-

आत्मरूपातिः-इह सफलस्यापि जीवलोफस्य संसारचक्रकौटुंबाधिरोपितस्याभ्रातृमनंतद्रव्यक्षेत्र-
फालभनभाषपरवर्तैः समुपक्रांतभातिरेकजीवतविभक्तया सहता मोहप्रहेण गोरिप बाधमानस्य प्रसभोगभूतित
मुप्यातकत्वेन व्यक्तरतरावेकत्वम्योक्तस्य दृग्गत्प्राप्तमानं विषयमायमुपबंधानस्य परस्परमाचार्यत्वमाचरती
नंतसः श्रुतपूर्वनिंतसः परिचितपूर्वाऽनंतसोऽनुभूतपूर्वाचैक्यविरुद्धत्वेनानंतविसर्गादिन्यपि कामभोगानुभूदा
कथा । इदं तु नित्यव्यक्तरापाताः प्रकाशमानमपि कथयचक्रेण सर्वोक्तिप्रमाणत्वादस्यंततिरोभूत सत्यस्यानामज-
तया परेयानामज्ञानमित्युपासनाच्च न कदाचिदपि श्रुतपूर्वं न कदाचिदपि परिचितपूर्वं न कदाचिदप्यनुभूत-
पूर्वं च निर्मलविषेकाजोफविक्तं केवलमेकस्य अतएकत्वस्य न सुलभस्य ॥ ४ ॥ अथ एयत्तस्य उपदृश्यते-

तं एयत्तविभक्तं दाएहं अप्पणो सविहवेण ।

जदि दाएज पमाणं चुकिज्ज छलं ण घित्तवं ॥ ५ ॥

तमेकत्वविभक्तं दर्शयेहमात्मनः स्वविभवेन ।

यदि दर्शयेयं प्रमाणं स्वलितं छलं न गृहीतव्यं ॥ ५ ॥

तात्पर्यवृत्तिः-तं तत्त्वोक्तं एयत्तविभक्तं एकत्वविभक्तं अमेदरत्रयैकपरिणतं मिथ्यात्वरागादिरहितं
परमात्मस्वरूपमित्यर्थः । दाएहं दर्शयेहं केन अप्पणो सविहवेण आत्मनः स्वकीयमिति विभवेन आ-
गमतात्परमगुरुपदेष्टव्यसत्त्वेनप्रत्यक्षेणेति । जदि दाएज यदि दर्शयेयं तदा पमाणं सत्त्वेनज्ञानेन
परीक्ष्य प्रमाणीकर्तव्यं भवति । चुकिज्ज यदि ध्रुतो भवति छलं ण घित्तवं तर्हि छलं न प्राद्यं दुर्ज-
नयदिति ॥ ५ ॥ अथ कोयं दृष्टान्तेति शृष्टे प्रत्युत्तरं ददाति-

आत्मरूपातिः-इह किञ्च सकलैर्ज्ञासिस्वापदमुद्रितशब्दमोक्षसासनजन्मा समस्तपिपशोदध्म-
तिनिस्तुपुत्तपयंजनजन्मा निर्मलनिश्चलनतानिगमपुत्रपुत्रपुत्रसदीकृतमुद्राभतत्तानुशासनजन्मा अन-
मरतस्यदिगुदशनंदमुद्रितामदसंविदात्मकावसंविदनजन्मा च यं कथनापि ममात्मनः ह्यो विमरस्तेन
सममेनापि यमेकत्वविभक्तमात्मनः दर्शयेहमिति बह्व्यवसायोक्तिः । किंतु यदि दर्शयेयं तदा स्वमेव स्वानु-
भयप्रत्यक्षेण परीक्ष्य प्रमाणीकर्तव्यं । यदि तु स्वत्वेन तदा न छलप्रहणजागरूकं भवितव्यं ॥ ५ ॥

कोऽसौ शुद्ध आत्मेति चेत्-

णवि होदि अप्यमत्तो ण पमत्तो जाणगो दु जो भावो ।

एवं भणंति सुद्धा णादा जो सो दु सो चेव ॥ ६ ॥

नापि भवत्यममत्तो न पमत्तो ज्ञापकस्तु यो भाव ।

एव भणति शुद्धा ज्ञाता यः स तु स चैव ॥ ६ ॥

सात्वयैवृचिः-णवि होदि अप्यमत्तो ण पमत्तो शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन शुभाशुभपरिणमनाभाराज भवत्यममत्त प्रमत्तश्च । प्रमत्तशब्देन विष्यादृष्टवादिप्रमत्ततानि पद्गुणार्थानानि, अममत्तशब्देन पुनरप्रमत्ताद्येवमित्याद्यगुणस्थानानि गृह्यते । स क कर्त्ता जाणगो दु जो भावो ज्ञापको ज्ञानस्वरूपो योऽसौ भाव पदार्थ शुद्धात्मा । एवं भणंति सुद्धा शुद्धन्यायविन, तर्हि किं भवति णादा जो सो दु सो चेव ज्ञाता शुद्धात्मा य कथ्यते स तु स चैव शक्तिरत्यर्थ ॥ ६ ॥ इति स्वतन्त्राभाषादप्येन प्रथमस्थल गत । अथानंतर तथाप्रमत्तादिगुणस्थानविकल्पा जीवस्य च्यवहारनयेन विद्यते शुद्धद्रव्यार्थिकनिश्चयेन न विद्यते तथा दर्शनज्ञानचारित्रिकत्वोपीत्युपदिशति-

आत्मरूपमिति-यो हि नाम स्वत सिद्धत्वेनानादिरनतोनिस्तोजेतोविशदज्योतिर्ज्ञापक एको भाव स तत्सारावस्थापामनादिवधपर्यापनिरूपणया क्षीरोदकवर्त्मपुद्गल सममेकत्रोपि द्रव्यस्य भावनिरूपणया दुरत-कषायचक्रोदयवैचित्र्यमयेन प्रवर्त्तमानानां पुष्पपापनिर्वर्त्तकानामुपासत्यैवैकस्याणां शुभाशुभभारानां स्वभावेन परिणमनात्ममत्तोऽप्रमत्तश्च न भवत्येव एषादोषद्रव्यात्तरभावेभ्यो भिन्नत्वेनोपासमान शुद्ध इत्यभिहित्यते । ॥ प्राप्त्य ज्ञेयनिष्ठत्वेन ज्ञापकत्वप्रसिद्धे दाहानिष्कानिष्ठदहनत्वेनांशुद्वय यतो हि तस्यामररथाया ज्ञापकत्वेन यो ज्ञात स स्वरूपप्रकाशानदस्ताया प्रदीपत्वेव कर्तृकर्मणोरनभ्यन्तात् ज्ञापक एव ॥६॥ दर्शनज्ञानचारित्रनयेनाशुद्धत्वमिति चेत्-

व्यवहारेणुवदिस्सदि णाणिस्स चरित्तदंसणं णाणं ।

णवि णाणं ण चरित्तं ण दंसणं जाणगो सुद्धो ॥ ७ ॥

व्यवहारेणोपदिश्यते ज्ञानिनचारित्रं दर्शन ज्ञानं ।

नापि ज्ञानं न चारित्रं न दर्शनं ज्ञापकः शुद्ध ॥ ७ ॥

तारवर्षेहति-व्यवहारेण सूक्ष्मव्यवहारनयेन उवदिस्सदि उपदिश्यते कथ्यते । कस्य णाणिस्स ज्ञानिनो जीवस्य । किं चरित्तदंसणं णाणं चारित्रदर्शनज्ञानस्वरूप । णवि णाणं ण चरित्तं ण दंसणं शुद्धनिश्चयनयेन न पुनर्ज्ञानं न चारित्रं न दर्शनं । तर्हि किमस्तीति चेत् जाणगो ज्ञापकः पुद्गलैवत्यल-मान । सुद्धो शुद्ध एव सत्तादिरहित इति । अयमर्थः-यथा निश्चयनयेनाभेदैरूपेणाग्नौरेक एव यथाहोद रूपव्यवहारोण दहतीति दाहक पचतीति पाचक प्रकाश करोतीति प्रकाशक इति न्यूनत्वा विषयभेदेन त्रिधा भिद्यते । तथा जीवोपि निश्चयनयेनाभेदनयेन शुद्धैवत्यलरूपोपि भेदरूपव्यवहारनयेन जानातीति ज्ञान, यद्वतीति दर्शनं चरतीति चारित्रमिति न्यूनत्वा विषयभेदेन त्रिधा भिद्यते इति ॥७॥ अथ यदि शुद्ध-निश्चयेन जावस्य दर्शनज्ञानचारित्राणि न सन्ति तर्हि परमाप्येवैकैक वक्तव्यो न व्यवहार इति चेत्तत्र-

आत्मरूपमिति-आत्मा साक्षद्रव्यत्वात् ज्ञापकत्वाशुद्धय दर्शनचारित्रयोरेव न विद्यते । दमोन्त धर्मव्येकस्मिन् धर्मिणि निष्पातव्यत्वात्तत्सिद्ध्यस्य तदवकोषादिभिः वैभिर्दमैर्नमनुगतं गृहीत्वा धर्मैर्धर्मिणां स्वभावतोऽभेदेति स्वयदेतातो भेदमुपपन्न व्यवहारसाधनेन ज्ञानिनो दर्शनं ज्ञान चारित्रमनुवेदना । परमार्थ-सात्यैकद्रव्यनिष्कानतावधपर्यापवधैक विविधभित्तास्मादप्यभेदेनैकद्रव्यमनुभवतो न दर्शनं न ज्ञानं न चारित्रं ज्ञापक एवैक शुद्ध ॥७॥ तर्हि परमार्थ एवैको वक्तव्य इति चेत्-

जह णवि सकमणज्जो अणज्जभासं विणा दु गाहेदुं ।

तह ववहारेण विणा परमत्थुवदेसणमसकं ॥८॥

यथा नापि शक्योऽनार्योऽनार्यभाषां विना तु ग्राहयितुं ।

तथा व्यवहारेण विना परमार्थोपदेशनमशक्यं ॥८॥

तात्पर्यवृत्तिः—जह णवि सकं यथा न शक्य कोऽपि अणज्जो अनार्यो म्लेच्छ । किं कर्तुं गाहेदुं अर्थग्रहणरूपेण स्वयोधयितुं । कथं अणज्जभासं विणा अनार्यभाषा म्लेच्छभाषा ता विना । दृष्टान्तो गतः । इदानीं दाष्टान्तमाह—तह तथा व्यवहारेण विणा व्यवहारतया विना परमार्थोपदेशनमसकं परमार्थोपदेशनं कर्तुंशक्य इति । अयमत्राभिप्रायः । यथा कश्चिद्ब्राह्मणो यतिर्या म्लेच्छमत्या गतः तेन नमस्कारे कृते सति ब्राह्मणेन यतिना वा स्वस्तीति भणिते स्वस्तिर्यम्लेच्छिनश्चरत्कर्मजानन्सन् निरीक्ष्यते मेघ इव । तथाप्यन्तानि कनोप्यामेति भणिते सत्यांशशब्दस्यार्थमजानन्सन् आत्मा निरीक्ष्यत एव । यदा पुन निश्चयव्यवहारस्तु पुनः येन सम्यग्दर्शनज्ञानचारिप्रापि जीवनशब्दस्यार्थ इति कथ्यते तदा संतुष्टो भूत्वा जानाताति । एव भेदाभेदरूपप्रवृत्त्यविवक्षितानमुत्तया गाथाद्वयेन द्वितीयं स्वच्छं गतं ॥८॥ अथ पूर्वगाथाया मणितव्यवहारेण परमार्थो ज्ञायते ततस्तमेवार्थं कथयति—

आत्मरूपातिः—यथा खलु म्लेच्छ स्वस्तीत्यभिहिते सति तथापि वयम्यवाचकस्तथावबोधवद्दिष्टं तथापि किंचदपि प्रतिपद्यमानो मेघ इवानिमेयोमेधितचक्षुः प्रेक्षत एव । यदा तु स एव तदेतद्भाषासंबन्धिवार्थहेतुनाप्येन तैमैव वा म्लेच्छभाषा समुदाय स्वस्तिपदस्याविनाशे भवतो भगवित्वभिधेयं प्रतिपाद्यते तदा सद्य एवोपदमदानदमयाश्रुनलशूलज्वालहोचनपात्रस्तं प्रतिपद्यत एव । तथा किञ्च लोकोप्यामेत्याभिहि ते सति यथास्मिरात्मस्वरूपपरिज्ञानयदिच्छुतत्वाच्च किंचदपि प्रतिपद्यमानो मेघ इवानिमेयोमेधितचक्षुः प्रेक्षत एव । यदा तु स एव व्यवहारपरमार्थपथप्रस्थापितसम्यग्बोधमहारधरयिनाप्येन तैमैव वा व्यनहारपदमात्माय दर्शनज्ञानचारिप्राप्यवतीत्यामेव्यामपदस्याभिधेयं प्रतिपाद्यते तदा सद्य एवोपदमदानदत्तमुदरचक्षुरबोधतरंगस्तं प्रतिपद्यत एव । एव म्लेच्छभाषास्थानीपत्वेन परमार्थप्रतिपादकत्वाद्बुद्ध्यसनीयोऽथ च ब्राह्मणो न म्लेच्छिनाम्य इति यचनाद्ब्रह्महमनयो नानुसर्त्तव्यं ॥८॥ कथं व्यवहारस्य प्रतिपादकत्वमिति चेत् ।

जो हि सुदेणभिगच्छदि अप्पाणमिणं तु केवलं सुदं ।

तं सुदकेवलिमिसिणो मणति लोगप्पदीवयरा ॥९॥

जो सुदणार्णं सब्बं जाणदि सुदकेवलिं तमाहु जिणा ।

णार्णं अप्पा सब्बं जह्सा सुदकेवली तस्मा ॥१०॥

यो हि श्रुतेनाभिगच्छति आत्मानमिधं तु केवलं सुदं ।

तं श्रुतकेवलिनमृष्यो भणति लोकप्रदीपकराः ॥९॥

य श्रुतज्ञानं सर्वं जानाति श्रुतकेवलिनं तमाहुर्जिना ।

ज्ञानमात्मा सर्वं यस्माच्छ्रुतकेवली तस्मात् ॥१०॥

तात्पर्यवृत्तिः—जो य कर्त्ता हि सुदं सुदेणं यावन्मृतेन स्वस्वेदन्तज्ञानेन निरिक्तपदमाधिना कर्मभूतेन अभिगच्छति अभि समताज्ज्ञानालयनुभवति क अप्पाणं आत्मानं इणं इणं प्रवक्षीमस्तु पुन किं विशिष्टं केवलं असहायं सुदं रागादिरहितं च पुरय सुदकेवलं निखयश्रुतकेवलिन इति णो परमं कथं भणति कथयति लोगप्पदीवयरा लोकप्रदीपकरा लोकप्रकाशका इति । जनया गाथया निश्च-

यशुतकेरलित्वा । अथ जो सुदृष्टाणमित्यादि-जो य कर्त्ता सुदृष्टाणं द्वादशोद्भवश्रुत सद्यः सर्वं परिपूर्णं जाणदि जानाति सुदकेवलं व्यवहारश्रुतकेरलितं तमाहुः श्रुतिं स पुरुष आहुः श्रुति के ते जिना सर्वज्ञा । कस्मादिति चेत् जज्ञा यस्मात्कारणात् सुदृष्टाणं द्रव्यश्रुताधारेणोत्पन्न भावश्रुतज्ञान आदा आत्मा भवति कथंभूत सत्त्वं अहमसत्त्विति विषय परपरिच्छित्तिविषय वा तद्वा तस्मात्कारणात् सुदकेवली द्रव्यश्रुतकेरली स भवतीति । अयमर्थार्थ यो भावश्रुतरूपेण स्वसंवेदनज्ञानेन शुद्धात्मानं जानाति स निश्चयश्रुतकेरली भवति । यस्तु स्वशुद्धात्मानं न संवेदयति न भावयति बहिर्विषय द्रव्यश्रुतार्थं जानाति स व्यवहारश्रुतकेरली भवतीति । ननु तर्हि स्वसंवेदनज्ञानवलेनास्मिन् कालेपि श्रुतकेवली भवति तत्र यादृश पूर्वपुरुषाणां शुद्धात्मानरूपस्वसंवेदनज्ञान तादृशमिदानीं नास्ति किंतु धर्म्यध्यान योग्यमस्तीत्यर्थः । एन निश्चयव्यवहारश्रुतकेरलित्व्याख्यानरूपेण गाथाद्वयेन तृतीयस्थल गत ॥९-१०॥ अथ गाथायां पूर्वार्द्धेन भेदरत्नत्रयभावनानां प्रतिपादयति-

आत्मरुपाति -य श्रुतेन केरल शुद्धात्मानं जानाति स श्रुतकेरलीति तात्पर्यमाह य श्रुतज्ञानं सर्वं जानाति स श्रुतकेरलीति व्यवहार । तदन सर्वमेव तावत् ज्ञान निरूप्यमाण किमात्मा किमनात्मा, न तानन्दनात्मा समस्तस्वाध्यायनन्दनचेतनेतरपदार्थपञ्चतयस्य ज्ञानतादात्म्यानुपपत्ते । ततो गत्यतराभावात् ज्ञानमात्रेव्याख्यात श्रुतज्ञानमन्यात्रैव स्यात् । एव सति य आत्मानं जानाति स श्रुतकेवलीत्यायाति स तु परमार्थ एव । एव ज्ञानज्ञानिनो भेदेन व्यपदिश्यता व्यवहारेणापि परमार्थान्नात्रैव प्रतिपद्यते न किञ्चिद्व्यतिरिक्तं अथ च य श्रुतेन केवलशुद्धात्मानं जानाति स श्रुतकेवलीति परमार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वाच्च श्रुतज्ञान सर्वं जानाति स श्रुतकेवलीति व्यवहारः परमार्थप्रतिपादकत्वेनाप्यन श्रुतिप्रापयति ॥ ९-१० ॥ श्रुतौ व्यवहारनयो नानुसर्त्तव्य इति चेत्-

जाणहि भावणा सल्लु कादब्ब दंसणे चरित्ते य ।

ते पुण तिण्णिवि आदा तह्मा कुण भावणं आदे ॥११॥

ज्ञाने भावना सल्लु कर्त्तव्या दर्शने चारित्ते च ।

तानि पुनः प्रीत्यपि आत्मा वस्मात् कुरु भावना आरमन्ति ॥११॥

तत्पर्यवृत्तिः-सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यभावना सल्लु कर्त्तव्या भवति । पुनस्त्रीण्यपि निश्चये नास्ति यत् कारणात् तस्मात् कुरु भावना शुद्धमनीति ॥११॥ अथ भेदाभेदरत्नत्रयभावनानां फल दर्शयति-

जो आदभावणमिणं णिञ्चुवजुत्तो मुणी समाचरदि ।

सो सव्वदुक्खमोक्खं पावदि अचिरेण कालेण ॥१२॥

यः आत्मभावनामिमां निलोचयतः मुनिः समाचरति ।

सः सर्वदुःखमोक्षं प्राप्तोऽत्यचिरेण कालेन ॥१२॥

तत्पर्यवृत्तिः-य कर्त्ता आत्मभावनामिमां निलोचयत सन् मुनि उपोष्य समाचरति सम्यगाचरति भावयति स सर्वदुःखमोक्षं प्राप्नोत्यचिरेण स्तोत्रकालेनेत्यर्थः । इति निश्चयव्यवहाररत्नत्रयभावनानामाननाफलव्याख्यानरूपेण गाथाद्वयेन चतुर्थस्थल गत । अथ यथा कोपि ब्राह्मणादिनिशिद्योजनो म्हेच्छयतिबोधनकाले एव म्हेच्छयायां भूते न च शेषकाले तथैव ज्ञानीपुरुषोऽप्यज्ञानप्रतिबोधनकाले व्यवहारमाश्रयति न च शेषकाले ॥१२॥ कस्मादभूतार्थनादिति प्रकटयति-

ववहारो भूदत्थो भूदत्थो देसिदो वु सुद्धणओ ।

भूदत्थमस्सिदो सल्लु सम्मादिद्धी हवदि जीवो ॥१३॥

जह णवि सकमणज्जो अणजभासं विणा दु गाहेदुं ।
तह ववहारेण विणा परमत्थुवदेसणमसकं ॥८॥

यथा नापि शक्योऽनार्योऽनार्यभाषां विना तु ग्राहयितुं ।

तथा व्यवहारेण विना परमार्थोपदेशनमशक्यं ॥८॥

तात्पर्यवृत्तिः—जह णवि सकं यथा न शक्यः कोसौ अणज्जो अनार्यो म्लेच्छः । किं कर्तुं गाहेदुं
अर्थग्रहणरूपेण रामोधयितुं । कथं अणज्जभासं विणा अनार्यभाषा म्लेच्छभाषा ता विना । दृष्टान्तो गतः ।
इदानीं दार्ष्टान्ताह—तह तथा व्यवहारेण विणा व्यवहारनव विना परमत्थुवदेसणमसकं परमार्थोपदे-
शनं फलुमशक्यं इति । अयमत्राभिप्रायः । यथा कश्चिद्भ्राह्मणो यतिना म्लेच्छपत्न्यां गतः तेन नमस्कारे कृतौ
सति ब्राह्मणेन यतिना वा स्वस्तीति भणिते स्वत्यर्थमरिन्धरत्यमजानन्तन् निर्दिश्यते मेव इव । तथाप्यभ्राह्म-
निजमेवाप्येतिभणिते सत्यात्मसन्देहार्थमजानन्तन् अन्त्या निर्दिश्यत एव । यदा पुन निर्दिश्यव्यवहारकपुरु-
षेण सन्दर्शनज्ञानादिभाषि जीवसन्देहार्थ इति कथ्यते तदा संतुष्टो भूया जानातीति । एवं भेदा-
भेदरहजपम्याह्वानमुक्तया गाथाद्वयेन द्वितीयं स्वयं गतं ॥८॥ अथ पूर्वगाथाया भणितन्यवहारेण परमार्थो
प्राप्यते तत्तत्त्वमेवार्थं कथयति—

आत्मरूपाविः—यथा खलु म्लेच्छः स्वस्तीत्यभिहिते सति तथारिचयाम्यकाचकसंबंधान्नोपहरिच्छ
रात्वात् किंचदपि प्रतिपद्यमानो मेव इरानिमेषोन्मेषितचक्षुः प्रेक्षत एव । यदा तु स एव तदेतद्वापासव-
धैकार्थेनाव्येन तेनैव वा म्लेच्छभाषां समुदायं स्वस्तिवदस्याविनाशो भवत्येव भवत्वित्यभिधेयं प्रतिपाद्यते तदा
सद्यस्त्रोचदमदानंदमयाधुबलस्रज्जलज्जलोज्ज्वलचमपात्रम् प्रतिपद्यत एव । तथा किल लोकोप्यामेत्यभिहि-
तो सति यथारसितमस्त्वस्त्वपतिज्ञानमिष्टकालं किंचदपि प्रतिपद्यमानो मेव इरानिमेषोन्मेषितचक्षुः
प्रेक्षत एव । यदा तु स एव व्यवहारपरमार्थपथप्रस्थापितसम्यग्बोधगहरधरधिनान्येन तेनैव वा व्यन-
हारपयमास्याम दर्शनज्ञानधारिणीपयततीत्यामेवामपदस्याभिधेयं प्रतिपाद्यते तदा सद्यस्त्रोचदमदानंदता-
मुंदर्यधुरवोपसंगसत्प्रतिपद्यत एव । एवं म्लेच्छभाषास्थानीयत्वेन परमार्थप्रतिपादकत्वाद्गुण्यमसानीयोऽथ
न ब्राह्मणो न म्लेच्छित्यस्य इति वचनाद्व्यवहारनयो नानुसर्तव्यः ॥८॥ कथं व्यवहारस्य प्रतिपादकत्वमिति चेत् ।

जो हि सुदेणभिगच्छदि अप्पाणमिणं तु केवलं सुद्धं ।

तं सुदकेवलमिसिणो भणंति लोग्गदीवयरा ॥९॥

जो सुदणार्णं सर्वं जानादि सुदकेवलं तमाहु जिणा ।

णार्णं अप्पां सर्वं जहा सुदकेवली तस्मा ॥१०॥

यो हि श्रुतेनाभिगच्छति आत्मानमिषं तु केवलं शुद्धं ।

तं श्रुतेकेवलमिषयो भणंति लोकाप्रदीपकराः ॥९॥

यः श्रुतज्ञानं सर्वं जानाति श्रुतेकेवलिनं तमाहुर्जिनाः ।

ज्ञानमात्रं सर्वं यस्माच्छ्रुतेकेवली तस्मात् ॥१०॥

तात्पर्यवृत्तिः—जो यः कर्ता हि श्रुतं सुदेणं आशुतेन समवेदनज्ञानेन निरिन्दममाधिना वर-
णमूलेन अभिगच्छति अथि समेगजानन्तुमशक्ति क अप्पाणं आत्मन इषं इमं ग्रन्थाम्बुं तु पुनः
किं शिष्टं केवलं अमरायं सुद्धं सगद्विहितं नं पुनः सुदकेवलं निधयश्रुतेकेवलि इतिणो परम
कथय भणंति कथयन्ति लोकाप्रदीपकराः लोकप्रवासाका इति । अथवा मायया निरिन्द-

दार्थे तेषामिति भार्थ ॥ एव निश्चयव्यवहारनवव्याख्यानप्रतिपादनरूपेण गायत्र्येण पचन स्थल गत ॥
इति चतुर्विंशमाध्यायिः स्थलपत्रकेन पौठिका समाप्ता ॥

अथ कश्चिदासन्नभन्व्य* पौठिकाव्याख्यानमात्रेणैव हेतोपादेयतत्त्व परिच्छाद्य विशुद्धज्ञानदर्शनसमाभव
नेजस्वरूपा भावयति । निस्तररुचि पुनर्नवभिरधिकारै समयसारं ज्ञत्वा पश्चाद्भावना करोति तद्यथा—
निस्तररुचिश्चिथ्य प्रति जीवादिनवपदार्थाधिकारै समयसारव्याख्यानं क्रियते । तत्रादौ नवपदार्थाधि-
कारगाथाया अर्त्तार्थैरपरित्यागलक्षणनिर्विकल्पसामाधिक्यसिताना यच्छुद्धात्मरूपस्य दर्शनमनुभवनमवलोक
नमुपलब्धि* संवित्ति प्रतीति स्थातिरनुभूतिसादेव निश्चयनयेन निश्चयचारित्राविनाभाभि निश्चयसम्पत्कव
धीतरागसम्पत्कव भण्यते । तदेव च गुणगुण्यभेदरूपनिश्चयनयेन शुद्धात्मस्वरूप भवतीत्येका पातनिका । अथवा
नवपदार्था मूतार्थेन ज्ञाता सतस्तत्त्व भेदोपचारेण सम्पत्कवस्थित्वादध्यवहारसम्पत्कवानीमेत भवति निश्चय-
नयेन तु स्पर्शपशुपरिणाम एव सम्पत्कवमिति द्वितीया चेति पातनिकाद्वयं मनसि श्रुत्वा सूत्रमिदं प्ररूपयति ।

आत्मस्वभावातिः—ये खलु पर्यंतपाकोत्तीर्णजात्यकार्त्तस्वरस्थानीयपरम भावमनुभवति तेषां प्रथम-
द्वितीयाद्यनेकपाकपरंपराप्यमानकार्त्तस्वरानुभवस्थानीयापरमभावाभानुभवनशून्यत्वात्पशुप्रव्यादेशितमा सनुद्यो-
सितास्त्वछितैकस्वभावायैकभाव शुद्धनय एवोपरितानेकप्रतिवर्णिकास्थानीयत्वात्परिहायमान प्रयोजनवान् ।
अन्ये तु प्रथमद्वितीयाद्यनेकपाकपरंपराप्यमानकार्त्तस्वरस्थानीयपरम भावमनुभवति तेषां पर्यंतपाकोत्तीर्ण
जात्यकार्त्तस्वरस्थानीयपरमभावाभानुभवनशून्यत्वाद्दशुद्धव्यादेशितयोपदक्षितप्रतिविशिष्टैकभावानेकभावोव्यव
हारनयो विधिप्रवर्णमालिकास्थानीयकात्यरिहायमानस्तदात्वे प्रयोजनवान् तीर्थतीर्थैकलघोरिधमेव व्यवसि-
तत्वात् । उक्तं च “ जङ्गिणमय पञ्चजह तावा यवहारणिच्छए मुचह । एकेण विना रिजइ तित्थ
अण्णेण उण तथ । ”

उभयनयविशेषोत्तिनि स्यात्पदार्थे जिगत्तसि रमसे ये स्वय गांतयोहा ।

सपदि समपतार ते पर ण्योतिरुच्चैरनयमनयपंक्षाधुण्णागीकृत एव ॥४॥

व्यवहरणमय स्याद्यपि प्राक्पदभ्यामिह निहितपदानां हत हस्तावलय ।

तदपि परमनयं विष्वक्कारभाक् परविरहितगतः पश्यता नैव किंचित् ॥५॥

एकत्वे निपतस्य शुद्धनयतो व्याप्त्युपदस्यभूतन पूर्णज्ञानघनस्य दर्शनमिह प्रप्यतदेव्य पृथक् ।

सम्यग्दर्शनमेतदेव निपमादात्मा च तावानय तन्मुक्त्या नवतत्त्वसत्ततिमिमांसात्पायमेकोस्तु न ॥६॥

अतः शुद्धनयायत्त प्रत्यग्ग्योतिश्चकास्ति तत् ।

नवतत्त्वसत्तात्वेपि षडेकत्वं न मुचति ॥७॥

भूदत्वेणाभिगदा जीवाजीवा य पुण्णपावं च ।

आसवसंवराणिजरबंधोमोक्खो य सम्मत्ते ॥१५॥

भूतार्थेनाभिगता जीवाजीवो च पुण्णपाप च ।

आसवसंवराणिर्भरा यो मोक्खथ सम्पत्तत्त्व ॥१६॥

तार्त्तपर्युत्तिः—भूदत्वेण मूतार्थेन निश्चयनयेन शुद्धनयेन अभिगदा अभिगता निर्णीता निश्चिता
ज्ञाता सत के ते जीवाजीवा य पुण्णपाप च आसवसंवराणिजरबंधो मोक्खो य जीवाजीव
पुण्णपापास्तयसन्ननिर्जराबंधोमोक्खरूपा नव पदार्था सम्मत्त तत्त्वभेदोपचारेण सम्पत्कवविषयत्वात्कार-
णत्वात्सम्पत्कव भवति । निश्चयेन परिणाम एव सम्पत्कवमिति । नव पदार्था भूतार्थेन ज्ञाता सत सम्पत्कव
भवतीत्युक्त भगवद्विहा कीदृश भूतार्थपरिज्ञानमिति दृष्टे प्रयुत्तरमाह । यद्यपि नव पदार्था तार्त्तवर्त्तनानि-
मित्त प्रापनिकशिक्षोपेक्षया मूतार्था गण्यते तथाप्यभेदरतत्रयलक्षणनिर्विकल्पसमाधिकारो अमूतार्था अत-

व्यवहारोऽमृतार्थो भूतार्थो दक्षितस्तु शुद्धनयः ।

भूतार्थमाश्रितः खलु सम्यग्दृष्टिर्भवति जीवः ॥१२॥

सात्पर्यश्रुतिः-व्यवहारो व्यवहारनयः अभूदर्थो अमृतार्थः असत्प्राप्त्यर्थो भवति । भूदर्थो भूतार्थः सत्प्राप्त्यर्थः देसिदो देशितः कथितः दु पुनः कोटौ शुद्धनयो शुद्धनयः निश्चयनयः । तर्हि केन नयेन सम्यग्दृष्टिर्भवतीति चेत् भूदर्थं भूतार्थं सत्यार्थं निश्चयनयं ओत्सदो आश्रितो गतः स्थितः । खलु खलुदं सम्पादिद्वि हवदि जीवो सम्यग्दृष्टिर्भवति जीव इति टंकाव्याख्यानं । द्वितीयव्याख्यानेन पुनः व्यवहारो अभूदर्थो व्यवहारोऽमृतार्थो भूदर्थो भूतार्थश्च देसिदो देशितः कथितः । न केवलं व्यवहारो देशितः शुद्धनयो शुद्धनिश्चयनयोपि दु शब्दादयः शुद्धनिश्चयनयोपि विद्याख्यानं भूताभूतार्थ-भेदेन व्यवहारोपि द्विधा शुद्धनिश्चयशुद्धनिश्चयभेदेन निश्चयनयोपि द्विधा इति नपचतुष्टयं । इदमत्र तात्पर्यं यथा कोपि प्राप्यजनः सफरं नैतं पिबति नागरीः पुनः विवेकीजनः कतककलं निक्षिप्य निर्मल-दणं पिबति । तथा स्वसंवेदनरूपभेदभावनाशून्यजनो मिथ्यात्वसमादिबिभ्रायपरिणामसहितमात्मानमनुभवति सदृष्टिजनः पुनरभेदरसजयलक्षणनिर्विकल्पसमाधियुक्तं कतककलस्थानीयं निश्चयनयमाश्रित्य शुद्धमान-गनुभनतीत्यर्थः ॥१३॥ अथ पूर्वगाथायां भणितं भूतार्थनयाश्रितो जीवः सम्यग्दृष्टिर्भवति । अत्र तु न केवलं भूतार्थो निश्चयनयो निर्विकल्पसमाधिरतायां प्रयोजनयान् भवति । किंतु निर्विकल्पसमाधिरहितानां पुनः पौण्डरीकासुवर्णकाभाभवे अशस्तनयार्थिपत्रमुपार्णलाभरजकोवाचित्वाधमिकानां कदाचित् सविकल्पावस्थायां मिथ्यात्वविषयकवाच्यदुष्प्रचारचकार्यं व्यवहारनयोपि प्रयोजनयान् भवतीति प्रतिपादयति-

आत्मख्यातिः-व्यवहारनयो हि सर्व एवाभूतार्थवादभूतमर्थं प्रयोजयति । तथा हि यथा प्रबलपंक-रूपलनतिरोहितसहजैकार्यमवस्य पयसोनुभविताः पुरुषाः पंकपयसोर्बिंबकमदुपेतौ महवौनधमिष-तदनुभवति । केचित्तु स्वफरिफोर्णकं कल्पनिपातमात्रोपजनितापंकपयोर्विकृतया त्वपुरुषाकारविर्भावित-सहजैकार्यभावात्पदार्थमेव तदनुभवति । तथा प्रबलकर्मसंरुद्धनतिरोहितसहजैकज्ञापकाभावात्सामानोऽनु-भविताः पुरुषा आत्मनर्माणैर्द्विज्यमपुनरतो व्यवहारविरोहितद्वन्द्वयोः प्रयोजनमानमायैश्चरन्त्यं तमनु-भवन्ति । भूतार्थदर्शितस्तु स्वमतिगिपातितशुद्धनयानुपेक्षमात्रोपगितात्मकर्मविप्रेतया स्वपुरुषाका-रविर्भावितसहजैकज्ञापकसमाधिरतायां प्रयोजनमानेकापकभावं तमनुभवन्ति । तदत्र दे भूतार्थगन्धर्वेति तत्त्वे सम्यक् दस्यंत सम्यग्दृष्ट्यो भवन्ति न पुनरन्ये कतकस्थानीयत्वात् शुद्धनयत्वात् । अत्रगामिदादीभि-र्व्यवहारनयो नानुसर्तव्यः ॥१३॥ अथ च कोवाचिकदाचित्सोपि प्रयोजनयान् भवतः-

सुदोसुद्धादेसो णादव्यो परमभावदरिशीहि ।

व्यवहारदेसिदो पुण जे दु अपरमे द्विदा भावे ॥१४॥

शुद्धः शुद्धदेशो ज्ञातव्यः परमभावदक्षिभिः ।

व्यवहारदेशितः पुनर्ये त्वपरमे स्थिता भावे ॥१४॥

सात्पर्यश्रुतिः-शुद्धो शुद्धनयः निश्चयनयः कथंभूतः शुद्धदेशो शुद्धजन्यत्वादेसः कथन यत्र स भवति शुद्धादेसः । णादव्यो ज्ञातव्यः भावविनयः के परमभावदरिशीहि शुद्धानभावदक्षिभिः । कदाचित्ति चेत् यतः पौण्डरीकासुवर्णकाभाभवेदभेदरसजयलक्षणसमाधिरतायां तत्रयोजनो भवति । नि.प्रयोजनो न भवतीत्यर्थः । व्यवहारदेशितो व्यवहारेण निरुत्पन्नं भेदेन पर्यायेण दर्शितः कथित इति व्यवहारदेशितो व्यवहारनयः पुण पुनः अशस्तनयार्थिपत्रमुपार्णलाभरप्रयोजनयान् भवति । यतः नै ये पुरुषाः दु पुनः अपरमे अनुदे असंयतमव्यग्दृष्ट्येषुध्या धारकापेक्षया या सारासम्यग्दृष्टिः शुद्धोपयोग प्रवृत्तप्रवृत्तपेक्षया च अदरस्यपेक्षया वा द्विदा विद्याः वरिन् विद्याः भावे जीव-

विरमिति नवतत्त्वच्छत्रमुज्जीविमोऽनन्तकामिनि निधायं वर्णमालाफलपे ।

अथ सततविविक्त दृश्यतामेकरूपं प्रतिपदमिदमात्मज्योतिकेयोतमानं ॥८॥

अथैवमेवमेव सोतमानस्यात्मनोऽभिगमोपायाः प्रमाणनयनिक्षेपः ये ते सत्यभूतार्थस्तेष्वप्ययो
कएव भूतार्थः । प्रमाण तावत्प्रयोगं प्रत्यक्षं च सत्प्रमाणानुपात्तपरद्वारेण प्रवर्तमानं परोक्षं केवलान्तराति
नियतत्वेन वर्तमानं प्रत्यक्षं च तदुभयमपि प्रमातृप्रमाणप्रमेयभेदस्यानुभूयमानतायां भूतार्थमयं च व्युत्
स्तमस्तमेदैवजीवस्यमात्रस्यानुभूयमानतायामभूतार्थः । नयस्तु द्रव्यार्थिकश्च पर्यायार्थिकश्च तत्र द्रव्यपर्या
यात्मके यस्तुनि द्रव्यं मुख्यतश्चानुमानयतीति द्रव्यार्थिकः पर्यायमुख्यतया अनुभावयतीति पर्यायार्थिकः
तदुभयमपि द्रव्यपर्याययोः पर्यायेणानुभूयमानतायां भूतार्थः । अथ च द्रव्यपर्यायानां द्विदृशानुमानजीव
स्यमात्रस्यानुभूयमानतायामभूतार्थः । निक्षेपस्तु नाम स्वापना द्रव्य भावश्च । तत्रातद्गुणे यस्तुनि सश
करणं नाम । सोपमित्यन्तं प्रतिनिधित्ववस्थापनं स्वापना । वर्तमानतत्पर्यायादयद्द्रव्यं, वर्तमानतत्पर्यायो
भावस्तच्चतुष्टयं स्वस्वलक्षणवैलक्षण्येनानुभूयमानतायां भूतार्थः । अथ च निर्निष्ठलक्षणस्वलक्षणैकजनस्वभाव
स्यानुभूयमानतायामभूतार्थः अथैवमपीषु प्रमाणनयनिक्षेपेषु सूतार्थत्वेनेको जीव एव प्रयोतते ।

उदयति न नयश्रीरस्तमेति प्रमाणं कथंचिदपि च न विद्ये याति निक्षेपवर्धम् ।

किमपरमभिदध्यो धाम्नि सर्वकपेऽस्मिन्ननुभवमुपयाते भाति न द्वैतमेव ॥ ९ ॥

आत्मस्वभावं परभावभिन्नमार्पूर्णाकारं तद्विगुक्तमेक ।

विलीनसंकल्पविकल्पकात् प्रकटापन् शुद्धनयोभ्युदेति ॥१०॥

जो परसदि अप्पाणं अवद्धपुडं अण्णयं णियदं ।

अविसेसमसंजुत्तं तं शुद्धणयं वियाणीहि ॥१६॥

यः पश्यति आत्मानं अवद्धस्पृष्टमनन्यकं नियतं ।

अविशेषमसंयुक्तं तं शुद्धनयं विजानीहि ॥१६॥

सात्पर्यदृष्टिः— जो परसदि यः कर्तुं पश्यति आत्मावि क अप्पाणं शुद्धात्मानं कथमुक्तं
अवद्धपुडं द्रव्यकर्मनोपक्रममात्रतद्वृत्तं जले विक्षिणीपत्रवत् । अण्णयं अनन्यकं नरनारकादिपर्यायेषु
द्रव्यक्षणेन तनेयं दारकोतकुसुमलघटादिपर्यायेषु भुक्तिव्यवस्थयत् णियदं नियतमस्मिन् निहारंगोचरं-
गान्ध्यास्तु समुद्रवत् अविसेसं अविशेषमभिलक्षणादसंकादिभेदरहितं गुरुत्वनिष्पन्नपरीतायादिधर्मैः सुव-
र्णवत् असंजुत्तं असंयुक्तमसंयुक्तं समादिधिकल्पस्वरूपमात्रकर्मरहितं निश्चयनयनोपपन्नरितजलवदिति
तं शुद्धणयं वियाणीहि तं शुद्धमविशेषमनयेन शुद्धनयविषयस्याच्छुद्धात्मसाधकावाच्छुद्धाभिप्रायपरिणत-
त्वाच्च शुद्धं विजानीहीति भावार्थः । अथ द्वितीयगतायाम् वा पूर्वं भणित्वा शुद्धात्मानुभूतिः सा चैव निर्नि-
कारस्वसंवेदनज्ञानानुभूतिरिति प्रतिपादयति ।

आत्मरूपातिः—या सत्यन्द्रस्पृष्टस्यानन्यस्य नियतस्याविशेषस्यासंयुक्तस्य आत्मनोऽनुभूतिः स
शुद्धनयः सात्त्विकमूर्तिरात्रैवआत्मरूपं प्रयोतते कथं यथादिदस्यतत्त्वेनानुभूतिरिति चेद्वद्वस्पृष्टवादनाम-
भूतार्थं गतायाहि—यथा सत्त्वमिदं निक्षिणीपत्रस्य सलिलविमलमयं सलिलस्पृष्टवत्पर्यायेणानुभूयमानतायां सलिल-
स्पृष्टरभूतार्थमप्येकाततः सलिलस्पृष्टस्य भिक्षिणीपत्रवत्मात्रमुपेयानुभूयमानतायामभूतार्थः । तथात्मनोनादि-
बद्धस्पृष्टवत्पर्यायेणानुभूयमानतायां बद्धस्पृष्टस्य भूतार्थमप्येकाततः पुद्गलस्पृष्टस्यमात्रमुपेयानुभूयमा-
नतायामभूतार्थः । यथा च भुक्तिव्यायाः कस्मकस्मिन्कस्मिन्कस्मलघटादिपर्यायेणानुभूयमानतायामनन्यस्य भूतार्थ-
मपि सर्वतोऽप्यस्वकलमेकं भुक्तिव्यवस्थामनुभूयमानतायामभूतार्थं तथात्मनो नारकादिपर्यायेणानु-
भूयमानतायामनन्यस्य भूतार्थमपि सर्वतोऽप्यस्वकलमेकमात्रमनन्यमुपेयानुभूयमानतायामभूतार्थः । तथा च

त्यार्था शुद्धात्मस्वरूप न भवति । तस्मिन् परमसमाधिकाळे नवपदार्थमध्ये शुद्धनिश्चयनयेनैक एव शुद्धार्थो प्रयोक्तते प्रकाशते प्रतीयते अनुभूयत इति । या चानुभूति प्रतीति शुद्धात्मोपलब्धि साचव निश्चयसम्पन्नमिति साचिनानुभूतिगुणगुणिनेर्निश्चयनयेनाभेदविशेषाया शुद्धात्मस्वरूपमिति तात्पर्य । किं च ये च प्रमाणनयनिक्षेपा परमादितत्त्वनिचारकाळे सहकारिकारणभूताद्योपि सविवरत्वायंस्यापमेर भूतार्थो । परमसमाधिकाळे पुनरभूतार्थोक्षेप मध्ये भूतार्थेन शुद्धजीव एक एव प्रतीयत इति नवपदार्थविकारगथा गाता । ततो ननाधिकारेषु मध्ये प्रथमतस्त्वावदध्विन्नतिगाथापर्यंत जीवधिकार कथ्यते । तथा हि-सहजा नदैकत्वभावशुद्धात्मभावनामुल्लस्यता जो पस्सदि अप्पाणमित्यादि सूक्षाठकमेण प्रथमस्थळे गाथात्रय । तदनंतर दृष्टतदार्थतद्वारेण भेदाभेदरत्नत्रयभावनानुल्लस्यता दंसणणाणचरित्ताणि इत्यादि द्वितीयस्थळे गाथात्रय । तत पर जीवस्याप्रतिबुद्धत्वकथनेन प्रथमगाथा, बधमोक्षयोग्यपरिणामकथनेन द्वितीया, जीवो निश्चयेन रत्नादिपरिणामाणाणेन कर्त्तते तृतीया, चेत्तेन कम्मणेओकम्मा हि य इत्यादि तृतीयस्थळे परस्परसनध- निरेपेक्षत्वतत्रगाथात्रय । तदनंतरमिथानासिदृष्टतेनाप्रतिबुद्धलक्षणकथनार्थ अहमेवमित्यादि चतुर्थस्थळे सूत्रत्रय । अत पर शुद्धात्मतत्त्वसम्पन्नब्रह्मानज्ञानानुभूतिलक्षणाभेदरत्नत्रयभावनानुपपत्तेर्योऽसावप्रतिबुद्ध साप्रतिजोचनार्थ अप्पाणमोहिस्सदी इत्यादि पञ्चमस्थळे सूत्रत्रय । अथ निश्चयत्रयवलक्षणशुद्धात्म- तत्त्वमजानन् देहएवात्मेति योऽस्तो पूर्वपक्ष कर्त्तते तस्य स्वरूपकथनार्थ यदि जीवो इत्यादि पूर्वपक्षरूपेण गाथेका । तदनंतर व्यवहारेण देहस्तन्म निश्चयेन शुद्धात्मस्तनमिति नयद्वयविभागप्रतिपादनमुख्यत्वेन व्यवहारेण तु भासति इत्यादि परिहाररूपचतुष्टय । अथ परमोपेक्षावलक्षणशुद्धात्मसन्निहितत्वनिश्चयस्तुति- मुखत्वेन ओ इदि ए जिणिच्चा इत्यादि सूत्रत्रय । एय गाथाष्टकतदुदायेन पष्ठस्थळ । तत पर विनिकारस्म- वेदनज्ञानमेव निपयकमायादिपरद्रव्याणा प्रत्यावृत्तानिमिति कथनेन, णाणं सत्त्वे भावा इत्यादि सप्तमस्थळे गाथाचतुष्टय । तदनंतरमनस्तज्ञानादिलक्षणशुद्धात्मसम्पन्नब्रह्मानज्ञानानुभरणरूपानेदरत्नत्रयामकस्वरूपे- दनमेव भवितव्यत्वं स्वरूपमिदुपसहारासुल्लस्यता अहमको खलु सुद्धो इत्यादि सूत्रमेक । एय दंडकान्तिहायाष्टानिस्तिसूत्रे सप्तभितरस्थलर्जविनिकाररमुदावपातनिवृत्त सत्त्वा-राय प्रथमगाथाया मवधरूपमनन्धक निपयान्तिशेषमस्त्युक्त सत्तामस्थायामपि शुद्धनयेन विस्मिनीपत्रयुक्तिकायाद्विसुवर्णोष्ण रहितजलनस्पचविशेषगमिशिष्ट शुद्धप्रमाण कथयति ।

आरमवयासि —अनूनि हि जीनादीनि नवतजानि भूतार्थेनाभिगतानि सम्यग्दर्शन सपयत एवमीषु तीर्थप्रवृत्तिनिमित्तनभूतार्थनयेन व्यवदिश्यमानेषु जीवजीवपुण्यपापास्तनसपरनिर्जरावधनोक्षल- क्षणेषु गतत्येवैकप्रतीतिगा भूतार्थनयेनैकत्वमुपावीय शुद्धनयनेन व्यवस्थापितव्यात्मनेनुवृत्तराम- ल्पतिलक्षणत्या सम्यग्मानत्यासत्ते विकार्यविकारकोमय पुण्य तथा पाप । आत्माव्याप्तानकोमयमात्रव , सार्यसत्ताकोमय सत्तर मिर्जयनिर्जरकोमय निर्जरा मध्यवधकोमय बध गोप्यमोक्षकोमय मोक्ष । स्वयमेतत्त्व पुण्यपापास्तनसत्तरनिर्जरत्वममोक्षानुपपत्ते । तदुभय च जीवाजीवासि । बहिर्दिव्या नवतत्त्वा- न्पमूनि जीरुद्रन्वोरनादिवरपर्यायमुपेक्षेकत्वेनानुभूयमानताया भूतार्थानि अयवैकजीवद्रव्यस्वमायमुप- त्यानुभूयमानतायामभूतार्थानि । ततोऽमीषु नवतत्त्वेषु भूतार्थनयनैका जीम एव प्रयोक्तत । तथातर्ह्यया ज्ञायका भागे जीम जीवस्य विकारहेतुरजीव केनलर्जविकाराद्य मुण्यपापास्तनसपरनिर्जरावधनोक्षल- क्षणा । केनलजीवविकारहेतुन पुण्यपापास्तनसपरनिर्जरावधनोक्षता इति । नक्तत्वा दगूपपि जीवद्रव्यस- भावमपादा सपरप्रत्ययैकद्रव्यपर्यायत्वानुभूयमानताया भूतार्थानि अथ च समलकालमेवसत्त्वमेक जीवद्रव्यस्वमायमुपेक्षानुभूयमानतायामभूतार्थानि । ततोऽमीष्वपि नवतरेषु भूतार्थनयेनैको जीम एव प्रयोक्तत एवमसावकत्वेन वातमन्म शुद्धनयनेनानुभूयतएव । या अनुभूति सामर्थ्यातिरेकावस्थातिस्तु सम्यग्दर्शनमेवेति समस्तमेव निरवय ।

चिरमिति नवतत्त्वच्छब्दमुक्तौपम्येन कनकमिव निम्नानं वर्णमालाकटापे ।

अथ सत्त्वविनिष्ठा दृश्यतामेकरूपं प्रतिपदमिदमात्मव्योतिरेवोत्तमानं ॥८॥

अथैवमेकाद्येन चोत्तमानस्यात्मनोऽधिगमोपायाः प्रमाणनयनिक्षेपाः ये ते एतन्भूतार्थास्तोऽन्यथमेकस्य भूतार्थः । प्रमाणं साधकपक्षे प्रत्यक्षं च तत्रोपादानुपात्तपरद्वारेण प्रवर्त्तमानं पक्षे केवलतामप्रतिनियतत्वेन वर्त्तमानं प्रत्यक्षं च तदुभयमपि प्रमातृप्रमाणप्रमेयमेदस्यानुभूयमानताया भूतार्थमथ च व्युदस्तसमस्तभेदेकजीवस्वभावस्यानुभूयमानतायामभूतार्थः । नयस्तु द्रव्यार्थिकश्च पर्यायार्थिकश्च तत्र द्रव्यपर्यायत्वमेकं वस्तुनि द्वयं मुख्यतया अनुभावयतीति द्रव्यार्थिकः पर्यायमुपपद्यतयानुभावयतीति पर्यायार्थिकः तदुभयमपि द्रव्यपर्याययोः पर्यायेणानुभूयमानतायां भूतार्थः । अथ च द्रव्यपर्यायानालोदशुद्धवस्तुमात्रजीवस्वभावस्यानुभूयमानतायामभूतार्थः । निक्षेपस्तु नाम स्थापना इयं भावः । तत्रातद्गुणे वस्तुनि संज्ञाकरणं नाम । सोपनिबन्धनं प्रतिनिधिव्यवस्थापनं स्थापना । वर्त्तमानतत्पर्यायादन्यद्द्रव्यं, वर्त्तमानतत्पर्यायोभावस्तच्छब्दं स्वस्वलक्षणवैधर्ष्येनानुभूयमानतायां भूतार्थः । अथ च निर्दिष्टलक्षणस्वलक्षणेकजीवस्वभावस्यानुभूयमानतायामभूतार्थः अथैवमणीषु प्रमाणनयनिक्षेपेषु भूतार्थत्वेनैको जीव एव प्रयोक्तते ।

उदयति न नयमीरस्तमेति प्रमाणं क्वचिदपि च न विद्ये यति निक्षेपचक्र ।

किमपरमभिदध्यो घापि सत्यपदेऽस्मिन्नुभयमुपपाते भाति न द्वैतमेव ॥ ९ ॥

आत्मस्वभावं परभावभिनयार्णमापत्तविमुक्तमेकं ।

विहीनतत्त्वविविधस्वजातं प्रपञ्चस्यन् शुद्धनयोन्युदेति ॥१०॥

जो पस्तदि अप्पाणं अवद्धपुट्टं अण्णयं णियदं ।

अविसेसमसंजुत्तं तं सुद्धणयं वियाणीहि ॥१६॥

यः पश्यति आत्मानं अवद्धस्पृष्टमन्यकं नियतं ।

अभिज्ञेपमसंयुक्तं तं शुद्धनयं विजानीहि ॥१६॥

सात्पर्यवृत्तिः—जो पस्तदि, यः कर्त्ता पश्यति जानाति क अप्पाणं शुद्धात्मानं कथंगूतं अवद्धपुट्टं द्रव्यकर्मनोकर्मम्यामसरष्ट्र जले तिसिनीपत्रजत् । अण्णयं अतन्यकं नरनारकादिपर्यायेषु द्रव्यरूपेण तमेव पासकोशकुल्लघटादिपर्यायेषु मृत्तिकाद्रव्यवत् णियदं निपत्तगमस्वितं निस्तरंगोत्तरंगानस्यासु समुद्रवत् अविसेसं अविज्ञेपमभिज्ञं ज्ञानदर्शनादिभेदरहितं शुक्लवस्त्रिभालपीतयादिधर्मेषु सुवर्णयत् आसंजुत्तं असंयुक्तमसंबद्धं रागादिविकल्पस्वप्नात्मकमरहितं निश्चयमयेनोप्यारहितजलवदिति तं शुद्धणयं वियाणीहि स पुरुषमेवमिदमनयेन शुद्धनयविवक्षयाप्युद्धमसाधकत्वाप्युद्धमिन्प्रापपरिणतत्वात् शुद्ध विजानीहीति मयार्थः । अथ द्वितीयमाग्यायां वा पूर्वं भणितं शुद्धात्मानुभूतिः सा यैव निर्दिष्टास्वसंवेदनश्चानानुभूतिरिति प्रतिपदयति ।

आत्मस्वातिः—या स्वस्वदृष्टस्पृष्टस्यान्यस्य निपतस्वातिदिपस्वासंयुक्तस्य चात्मनोऽनुभूतिः स शुद्धनयः सात्वतानुभूतिरादेवेत्यानैदर्यं प्रयोक्तते कथं यथादितस्यात्मनोनुभूतिरिति चेद्वदस्पृष्टानादिनामभूतार्थसात्पाहि—यथा खलु तिसिनीपत्रस्य सलिलनिभासस्य सलिलस्पृष्टपर्यायेणानुभूयमानतायां सलिलस्पृष्टत्वभूतार्थमप्येकाततः सलिलस्पृष्टं तिसिनीपत्रस्वभावेनानुभूयमानतायामभूतार्थः । तथात्मनोनादिसदृशस्पृष्टत्वपर्यायेणानुभूयमानतायां सदृशस्पृष्टत्वभूतार्थमप्येकाततः पुरुषादनुभूयमानतायामभूतार्थः । यथा च मृत्तिकायाः करककरीरकर्मिणाराद्यदिपर्यायेणानुभूयमानतायामन्यथ भूतार्थस्यैव सर्वतोऽप्यस्वव्यवहारमेकं मृत्तिकास्वभावेनानुभूयमानतायामभूतार्थः । तथा मनो नास्मददिपर्यायेणानुभूयमानतायामन्यत्वं भूतार्थमपि सर्वतोऽप्यस्वव्यवहारमेकमात्मस्वभावमनुभूयमानतायामभूतार्थः । तथा च

वारिधेरुद्दिहानिपर्यायेणानुभूयमानतायामनियतत्वं भूतार्थमपि नित्यव्यवस्थितं वारिधिरव्यवस्थितमुपेतानुभूयमानतायामभूतार्थं तथात्मनो रुद्दिहानिपर्यायेणानुभूयमानतायामनियतत्वं भूतार्थमपि नित्यव्यवस्थितमात्मस्वभावमुपेतानुभूयमानतायामभूतार्थं । यथा च वाचनस्य शिष्यपीतगुरुवादपर्यायेणानुभूयमानताया विशेषतः भूतार्थमपि प्रत्यस्तमितसमस्तविशेषकचनस्वभावमुपेतानुभूयमानतायामभूतार्थं तथात्मनो ज्ञानदर्शनदिपर्यायेणानुभूयमानताया विशेषतः भूतार्थमपि प्रत्यस्तमितसमस्तविशेषकमात्मस्वभावमुपेतानुभूयमानतायामभूतार्थं । यथा वाया सप्तार्चं प्रत्ययौष्णसमाहितत्वपर्यायेणानुभूयमानताया सयुक्तत्वं भूतार्थमप्येकातत शीतस्वभावमुपेतानुभूयमानतायामभूतार्थं तथात्मन कर्मप्रत्ययगोहसमाहितत्वपर्यायेणानुभूयमानताया सयुक्तत्वं भूतार्थमप्येकातत स्वयमोषधीजस्वभावमुपेतानुभूयमानतायामभूतार्थं ।

न हि विदमति यद्वस्तुषट्पञ्चादयोमो स्फुटमुपरितरतोप्येव यच्च प्रतिष्ठ ।

अनुभवतु तमेन द्योतयान सनतात् अयदपगतमोहोभूष सत्यस्वभावा ॥ ११ ॥

भूत मातनभूतमेव रमसाभिभिद्य यच्च सुवीर्यवत् किञ्च कोप्यहो कलयति व्याहृत्य मोहं हठात् ।

आत्मात्मानुभूयैकगम्यमहिमा व्यक्तोपयास्ते धुरे नित्यं कर्मकलकपकनिकलो देव इत्यं शास्त्रतः ॥ १२ ॥

आत्मानुभूतिरिति बुद्धनयात्मिका या ज्ञानानुभूतिरियमेव किंति बुद्धा ।

आत्माज्ञानमपि निवेश्य मुनिष्पकपमेकोति नित्यमवबोधधनं सनतात् ॥ १३ ॥

जो पस्सदि अप्पाणं अवद्धपुडं अणण्णमविसेसं ।

अपदेससुत्तमज्झं पस्सदि जिणसासनं सव्वं ॥ १७ ॥

य पश्यति आत्मानं अवद्धस्फुटमन्यपविशेषं ।

अपदेशमूत्रमध्यं पश्यति जिनशासनं सर्वं ॥ १७ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—जो पस्सदि य कर्त्ता पश्यति जानात्यनुमरति क अप्पाणं बुद्धात्मानं किं

विशिष्टं अवद्धपुडं अग्रहस्फुटं । अत्र यथाभावेन सस्तेरूपनवो माह । स्फुटभावेन तु सयोगमात्रमिति ।

द्रव्यकर्मनोर्कर्मभ्यामसस्फुटं जले विसिनीयवत् । अणण्णं अनन्यं मुक्तिकाद्रव्यवत् । अविसेसं अविशेष-

मेभिज्जं सुवर्णवत् नियतमस्थितं समुद्रवत् असंयुक्तं परद्रव्यमयोगरहितं विभयनवेगोप्यरहितजलवदिति ।

नियतासुक्तनिशेषणत्रयं सूत्रे नास्ति । कथं उच्यते इति चेत् शास्त्रार्थात् तदपि कथं श्रुतप्रकृतसामर्थ्ययुक्तौ

हि भवति सूत्रार्थे इति पचनात् । स पुराणं पस्सदि पश्यति जानाति किं तत् जिणसासनं जिनशासनं

अर्थशमपरूपं जिनमतं सञ्चै सर्वं दादत्तागपरिपूर्णं कथंभूतं अपदेससुत्तमज्झं अपदेशसूत्रमध्यं अप-

दिश्यतेषो येन स भगवत्पदेशश्चन्द्रो द्रव्ययुतामिति यावत् सूत्रपरिचितिरूपं भावश्रुतं ज्ञानसमयं इति तेन

ज्ञानदेशमयेन वाच्यं ज्ञानसमयेन परिच्छेदभावेदसमूत्रमध्यं भण्यते इति । अयमत्र भावः यथा स्वर्णखिलं

एकस्मिन् एव फलदाकपत्रशाकादिपरद्रव्यसंयोगेन भिन्नभिन्नास्वाद् प्रतिभास्यमाना । ज्ञानिना पुन-

रैकस्याप्यं तस्य स्थाप्यलक्षणस्वभावेऽपि स्वार्थस्वयमशब्दनीलीतादिर्येक्षणपदार्थनिपयभेदेनाज्ञानिना

निर्विकल्पसमाधिभ्रष्टानां खट्वन्वदज्ञानरूपं प्रतिभाति ज्ञानिना पुनरखट्वैकलक्षणस्वरूपमेव इति हेतोरे-

ज्ञानरूपे बुद्धागनि ज्ञाते सति सर्वं जिनशासनं ज्ञातं भवतीति गम्यं समस्तमिष्यात्वरामादिपरिहारेण

तत्रैव बुद्धागनि भावना कर्त्तव्येति । किं च मित्यान्वभावेन दर्शनगोक्षे रामादिज्ञानेन चारित्र्यगोह इति

सर्वत्र ज्ञातव्यं । अथ नृतीयगाथायां सम्पञ्चनादिकं सर्वबुद्धा यभावाभावाभ्ये उच्यते इति निरूपयति ।

आत्मरूपातिः—येयमग्रहस्फुटस्थानन्यस्य नियतस्य विशेषासासयुक्तस्य चासनोनुभूतिः सा

एवमखिलस्य जिनशासनस्यनुभूतिः श्रुतज्ञानस्य स्वयमागमसत्तो ज्ञानानुभूतिरेवामानुभूतिः किं तु

सदानौ सामान्यविशेषाविर्भावतिराभावाभ्यामनुभूयमानमपि ज्ञानमबुद्धलज्जाना न स्वदते । तथाहि—यथा

निचिद्रव्यजनसयोगोपजातसामान्यनिशेषतिरोभावाभिर्भासमानुभूयमान लक्षण लोकानामबुद्धानां व्यजनलुब्धानां स्वदत्ते न पुनरन्यसयोगशून्यतोपजातसामान्यनिशेषनिर्भासितोभावाभ्याः । अथ च यदेव निशेषाविर्भावानुभूयमान लक्षण तदेव सामान्याविर्भावानापि तथा निचिद्रव्याकारकमित्युप-
जातसामान्यनिशेषतिरोभावाविर्भावानुभूयमान ज्ञानमबुद्धानां ज्ञेयलुब्धानां स्वदत्ते न पुनरन्यसयोग-
शून्यतोपजातसामान्यनिशेषाभिर्भावतिरोभावाभ्याः । अथ च यदेव निशेषाभिर्भावानुभूयमान ज्ञान तदेव सामान्याविर्भावानुभूयमान बुद्धानां यथा सैध्वस्त्रित्येवद्रव्यसयोगव्यच्छेदेन केवल एवानुभूयमान सर्व-
तोप्येकलवणरसत्वाल्लवणत्वेन स्वदत्ते सत्तात्मापि परद्रव्यसयोगव्यच्छेदेन केवल एवानुभूयमान सर्वतोप्येक-
विज्ञानमनत्वात् ज्ञानत्वेन स्वदत्ते ।

अखण्डितमनाकुल पयःपद्मगतमन्त्रं हि मे परममस्तु न सहजमुद्रितास्त सदा ।

चिदुष्कृतनिर्मल सफलफाळमालवतो यदेकरसमुद्रसहस्रवर्णखिल्यजीलामित ॥ १४ ॥

एष ज्ञानधनो निरुपमासिद्धमभीष्टुभि ।

साध्यसाधकभावेन द्विधैक समुपास्यता ॥ १९ ॥

आदा खु मज्झ णाणे आदा मे दंसणे चरित्ते य ।

आदा पचक्खाणे आदा मे संवरे जोगे ॥१८॥

आत्मा स्फुट मम ज्ञाने आत्मा मे दर्शने चरिते च ।

आत्मा प्रत्याख्याने आत्मा मे सवरे योगे ॥१८॥

तत्पर्यवृत्ति - आदा शुद्धात्मा शुचि स्फुट वज्र सम भवति क विषये गाणे आदा मे ईसजे
 चरिते य आदा पद्यकलाणे आदा मे संवरे जागे सम्पन्नानदर्शनचारित्रप्रत्याख्यानतत्पर्ययोगभावना
 विषये । योगे कोऽपि निर्विकल्पकतमाधौ परमसामान्यिके परमप्याने बोधेको भाव भोगाकाक्षानिदानवध-
 शल्यादिभावरहिते शुद्धात्मानि प्याते सर्व सम्पन्नानादिक छभ्यता इत्यर्थ एव शुद्धनयन्याख्यान-
 मुख्यत्वेन प्रथमस्थले गापात्रय गत । इत ऊर्ध्व भेदाभेदरत्नत्रयमुख्यत्वेन गायत्रय कथ्यते-तद्यथा-प्रथम
 गापाया पूर्वाखेन भेदरत्नत्रयभावनामपराखेन धामेदरत्नत्रयभावना कथयति-

दंसणणाणचरित्ताणि सेविदब्बाणि साहुणा णिच्चं ।

ताणि पुन जाण तिण्णिवि अप्पाणं चेव णिच्छयदो ॥१९॥

दर्शनज्ञानचारित्र्याणि सेवितव्यानि साधुना नित्य ।

छानि पुनर्जानीहि त्रीष्यप्पात्मानमेव निक्षपत ॥१९॥

सातर्पणं च - दत्तं तज्जाणचारिणां सेविदेष्वपि साधुणा जिह्वं सम्पददर्शनज्ञानचारि-
 णाणि सेवितव्यमिति साधुना न्यब्रह्मन्नेव नित्यं सर्वाकालं ताणि पुनः जायते तेष्वपि तानि पुनर्जानी
 हि शीष्णपि अप्पाणं चैव ब्रह्मन् चैव निच्छद्यदो विक्षयत शुद्धनिक्षयत । अयमर्थः - यच्चैद्वि-
 श्वमप्यक्रोधकषयादिरहितनिर्विकल्पसमाधिमध्ये सम्पददर्शनज्ञानचारिण्ययमस्तीति । अयं गामादयेन तानेन
 मेदोमेदरत्नत्रयभानना दद्यात्तदाष्टात्मनो सार्धंयति ।

आत्मरूपातिः—येनैव हि सातेनाद्या साध्य साधने च स्यात्तेनैवार्थे नित्यमुपास्य इति स्वयमा-
कूप परेषा ध्येयहार्य साधुना दर्शनज्ञानचरित्राणि नित्यमुपास्यमिति प्रतिपाद्यते । तानि पुनर्ज्ञेय्यधि-
परमार्थेनामैक एव यत्पुत्रतामात्रात् यथा देवदत्तस्य कर्त्तव्यं ज्ञान अज्ञानमनुचरण च देवदत्तस्य ह्यमा-
पानतिः क्रमादेशदत्त एव न नरकतर तयाय-नय्यामनो ज्ञान आज्ञानमनुचरण चात्मस्वभावानतिक्रान्तायैव
नरकतर तत्-अभा एक एवापात्य इति स्वयमेव प्रवेतते स विदुः-

दर्शनज्ञानचारित्रैस्त्रित्वदेकवत्त. स्वयं । मेचको मेचकस्यापि समामा प्रमाणत ॥१६॥
 दर्शनज्ञानचारित्रैस्त्रित्वि परिणतस्वत । एकोपि त्रित्वभावत्वाद्व्यहारेण मेचक ॥१७॥
 परमार्थेन तु न्यक्तज्ञातुल्यव्येतिपेक्षकः । सर्वमायातत्त्वसिखणान्तादमेचक ॥१८॥
 साक्षा नक्षितयैवाल मेचकामेयकत्वयो । दर्शनज्ञानचारित्र साध्यसिद्धिर्न चान्यथा ॥१९॥

जह णाम को वि पुरिसो रायाणं जाणिऊण सहहदि ।
 तो तं अणुचरदि पुणो अत्यत्थीओ पयत्तेण ॥२०॥
 एवं हि जीवराया णादब्बो तह य सहहे दब्बो ।
 अणुचरिदब्बो य पुणो सो वेव दु मोक्खकामेण ॥२१॥

यथानाम कोपि पुरुषो राजान ज्ञात्वा भ्रदधावे ।
 ततस्तमनुचरति पुनरर्थार्थिकः प्रयत्नेन ॥ २० ॥
 एवं हि जीवराजो ज्ञातव्यस्त्वयैव भद्रातन्यः ।
 अनुचरितव्यमत्र पुनः स चेव तु मोक्षकामेन ॥२१॥

तात्पर्यवृत्तिः.—जह यथा णाम अहो सुट्ट या कोवि कोपि कश्चित् पुरिसो पुरप रायाणं
 राजान जाणिऊण छत्रचामरादिराजविदेज्ञाया सहहदि अदत्ते अथमेव एवेति निधनोति तो ततो ज्ञान-
 भद्रदानान्तर तं तं राजान अणुचरदि अनुचरति भाग्यवसादावपति कथमूत सन् अत्यार्थीओ अर्था-
 र्थिको जीवितार्थी पयत्तेण सर्वतापमर्गेणति दृष्टातगाथा गता एवं अनेन प्रकोणेण हि सुट्ट जीवराया
 हुदजीवराया णादब्बो निर्विकारस्वसदेनज्ञानेन ज्ञातव्य । तह य तथप सहहेवद वो अथमेव
 निस्सामदैकस्वमायो रागादिरहितः शुद्धमेति निश्चितव्य अणुचरिदब्बो य अनुचरितव्यश्च निर्विकार
 समधिनाहुगवनीय । पुन सो एव स एव शुद्धाया दु पुन मोक्खकामेण मोक्षार्थिना पुरुषेयेति
 दाह्यति । इदमत्र तात्पर्यं भेदभेदरत्नत्रयभावनारूपया परममक्षितयैव धूपतेऽस्माक किं विशेषेण शुभाशुभ
 रूपनिकल्पजारनेति । एव भेदभेदरत्नत्रयव्याप्त्यानमुद्धतया गाथात्रय द्वितीयधत्ते गत । अथ स्वतंत्र-
 व्याख्यानमुद्धतया गाथात्रय कथ्यते तद्यथा स्वपरभेदविज्ञानाभावे जीवराजवद्वदानी भवति पर किंतु
 कियत्कालपर्यंत इति न ज्ञायते एव पृष्टे सति प्रथमगाथाया प्रत्युचर ददाति ।

आत्मरूपातिः.—यथा हि कश्चिपुरुषोऽर्थार्थी प्रयत्नेन प्रथमेन राजान जानाति ततस्तेन अदत्ते
 ततस्तेनानुचरति । तथात्मना मोक्षार्थिना प्रथमेनोपाया ज्ञातव्य तत एव अद्वैतस्य तत् संप्रदान-
 चरितव्यश्च साध्यसिद्धिस्तथान्यथोपपत्त्यनुपपत्तिभ्या । तत्र यदा मनोनुसूयमानानेकमात्रसकरोपि परमनि-
 वेरकौशलेनायमहमनुभूतिरित्यात्मज्ञानेन रागः ज्ञानमेव तथेतिप्रत्ययलक्षण अज्ञान परगानुसूयमानमा
 ज्ञान साधयतीति साध्यसिद्धिरुपायोपपत्तेः । यदावावाल्मीकिपात्त्रेन सकलकालमेव स्वयमेवानुसूयमानेपि भगव-
 त्पुनःपुनःसम्यगादिबध्नशात् पर सममेकस्याप्यसंशयेन निगूढस्यामहमनुभूतिरित्यामज्ञान नोद्भवते
 तदभावादज्ञानउरगुत्रज्ञानसमानत्वाद्ज्ञानमपि नोद्भवते तदा समस्तगाथातराविवेकेन निःशकमेव
 स्थातुमशक्यत्वाद्ज्ञानानुचरणमनुसूयमान नामान साधयतीति साध्यसिद्धिरन्यथानुपपत्ति ।

कथमपि समुपाचारि उभये ज्ञाया अपतितामिदमाम गेतिरद्वैतच्छन्दः ।
 सततमनुभवमोनतपैतन्मात्रेद न खलु न खलु यस्यादव्यथा साध्यसिद्धिः ॥२०॥

ननु ज्ञान तादाम्याद्यमानान नियमुपास्ता एव नुतस्तदुपास्यत्वेनानुशास्यत इति चेन्न यतो न

सत्यात्मा ज्ञानतादात्म्येऽपि क्षणमपि ज्ञानमुपास्ते स्वयं बुद्धबोधितबुद्धत्वकारणपूर्वकत्वेन ज्ञानस्योत्पत्ते । तर्हि तत्कारणात्पूर्वमज्ञानपक्षमा नित्यमेवाप्रतिबुद्धत्वादेवमेतत् । तर्हि कियत्कालमयमप्रतिबुद्धो भवतीत्यभिधीयता ।

कम्मे णोकम्माहि य अहमिदि अहकं च कम्म णोकम्मं ।

जा एसा खलु बुद्धी अप्पाडिबुद्धो ह्वदि ताव ॥२१॥

कर्मणि नोकर्मणि चाहमित्यहकं च कर्म नोकर्म

यावदेवा खलु बुद्धिरप्रतिबुद्धो भवति तावत् ॥२२॥

तात्पर्यवृत्तिः—कम्मे कर्मणि ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मणि रागादिमात्रकर्मणि च नोकम्माहि य इतिरादिनोकर्मणि च अहमिदि अहमिति प्रतीतिः । अहकं च कम्म णोकम्मं अहकं च कर्म नोकर्मंति प्रतीतिः । यथा घंटे घर्णादयो गुणा घटाकारपरिणतपुद्गलस्वभावो घर्णादिषु घट इत्यभेदेन जा यावत् काल एसा एषा प्रसङ्गोन्मत्ता खलु खलु बुद्धी कर्मनोकर्मणा सह शुद्धपदेकस्वभावनिरूपणमात्रस्तुन एका बुद्धि अप्पाडिबुद्धो अत्रतिबुद्ध इत्यवस्थितिरूपो बहिरात्मा इवदि भवति ताव तावत्कालमिति । अत्र भेदाविज्ञानमूल शुद्धात्मनुभूति स्वतः स्वयंपुरुषोक्त्या परतो वा बोधितबुद्धापेक्षया ये क्षमते ते पुरुषा बुद्धानुभवहिर्मन्येषु निष्कामैरेवमुक्तुर्बुद्धवद्विपरा भवतीति भावार्थः । अथ शुद्धजीवे यदा रागादिरहित परिणामस्तदा मोक्षो भवति । अजीवे देहादौ यदा रागादि परिणामस्तदा बन्धो भवतीत्याख्यातिः—

जीवेव अजीवे वा संपदि समयहि जत्थ उवजुत्तो ।

तत्थेव वंध मोक्खो होदि समासेण णिदिहो ॥२३॥

जीवे वा अजीवे वा समतिसमये यत्रोपयुक्तः ।

तत्रैव बंधः मोक्षो भवति समासेन निर्दिष्टः ॥२३॥

तात्पर्यवृत्तिः—जीवेव स्वशुद्धजीने वा अजीवे वा देहादौ वा संपदिसमयसि वर्तमानपाळे जत्थ उवजुत्तो परोपयुक्तः सम्यग्वेनोपादेयशुद्ध्या परिणतः तत्थेव तत्रैव अजीवे जीवे वा बंधमोक्खो अजीवदेहादौ बन्धो, जीवे शुद्धात्मनि मोक्षः इवदि भवति समासेण णिदिहो सकेपेण सर्वत्रैवादिष्ट इति । अत्रैव ज्ञाना सहजानदैकस्वभावनिरूपणमिति रतिः कर्तव्या । रादिउत्तरे परद्रव्ये निरतिरिक्खमिमाषः ॥ अथाशुद्धनिश्चयेनात्मा रागादिभावकर्मणा कर्त्ता अनुपचरितासङ्गत्यरहुरत्येव द्रव्यकर्मणामित्यादेवमिति ।

जं कुणदि भावमादा कत्ता सो होदि तस्स भावस्स ।

णिच्छयदो ववहारा पोम्मलकम्माण कत्तारं ॥२४॥

यं करोति भावं आत्मा कर्त्ता स भवति तस्य भावस्य ।

निश्चयतः व्यवहाररूपान् पुद्गलकर्मणां कर्त्ता ॥२४॥

तात्पर्यवृत्तिः—जं कुणदि भावमादा कत्ता सो होदि तस्स भावस्स यं करोति रागादि भावमात्मा स तस्य भावस्य परिणामस्य कर्त्ता भवति । णिच्छयदो अनुदनिश्चयनयेन अनुसमाधाना शुद्धानिरचयनयेन शुद्धभावात्मा कर्त्तेति भावाना परिणामनमेव कर्त्तव्यं । ववहारा अनुपचरितासङ्गत्यरहुरत्येव पोम्मलकम्माण पुद्गलद्रव्यकर्मादीनां कत्तारं कर्त्तेति । कत्तार इति कर्मण कर्त्तेति कथं भवतीति चेत् प्राकृते स्वापि कारकव्यभिचारोक्तमन्यभिचारस्य । अत्र रागादीनां जीव कर्त्तेति भणितं ते च

खल्वपि ज्ञानतादात्म्येपि क्षणमपि ज्ञानमुपास्ते स्वयं बुद्धनोषितबुद्धत्वकारणपूर्वकत्वेन ज्ञानस्योत्पत्तेः । तर्हि तत्कारणात्पूर्वमज्ञानस्याप्यप्यपि नित्यमेषाप्रतिबुद्धत्वादेवमेतत् । तर्हि कियत्कालमप्यमशितबुद्धो भवतीत्यभिधीयता ।

कम्मे णोकम्महिं य अहमिदि अहकं च कम्म णोकम्मं ।

जा एसा खलु बुद्धी अप्पडिबुद्धो हवदि ताव ॥२१॥

कर्मणि नोकर्मणि चाहमित्यहकं च कर्म नोकर्म

यावदेवा खलु बुद्धिरप्यिवुद्धो भवति तावत् ॥२२॥

सात्पर्यवृत्तिः—कम्मे कर्मणि ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मणि रागादिभाववर्त्मणि च णोकम्माहिं य करोतादिनोकर्मणि च अहमिदि अहमिति प्रतीति अहकं च कम्म णोकम्मं अहकं च कर्म नोकर्मिति प्रतीतिः यथा यदे वर्णादयो गुणा घटाकारणितत्पुद्गलस्वभावा वर्णादिषु घट इत्यभेदेन जा यावत् काल एता एता प्रपञ्चीभूता खलु एकुट बुद्धी कर्मनोकर्मणा सह बुद्धबुद्धेकस्य भागनिष्कर्षनात्मनस्तुन एका बुद्धि अप्पडिबुद्धो अप्रतिबुद्ध स्यस्यितिसून्यो गहिरात्मा इवदि भवति ताव तावत्कालमिति । अत्र भेदविज्ञानमूल शुद्धात्मानुभूति स्वत एवमुदापेक्षया परतो वा नोषितबुद्धापेक्षया ये लभते ते पुरुषा शुभाशुभवहिर्दम्पेपु विषयानिष्यपि शुक्लरुद्रवद्विपरा भवतीति भाषार्थः । अथ बुद्धजीवे यदा रागादिरहित परिणामस्तदा मोक्षो भवति । अजीने देहादौ यदा रागादि परिणामस्तदा बन्धो भवतीत्यावयति—

जीवेव अजीवे वा संपदि समयहिं जत्थ उवजुत्तो ।

तत्थेव बंध मोक्खो होदि समासेण णिदिट्ठो ॥२३॥

जीवे वा अजीवे वा संपतिसमये यत्रोपयुक्तः ।

तत्रैव बंधः मोक्षो भवति समासेन निर्दिष्टः ॥२३॥

सात्पर्यवृत्तिः—जीवेव खलुअजीने वा अजीवे वा देहादौ वा संपतिसमयहिं वर्तमानकाले अथ उवजुत्तो यत्रोपयुक्तः सन्मयत्वेनोपादेयबुद्ध्या परिणतः तत्थेव तत्रैव अजीने जीवे वा बंधमोक्खो अजीवदेहादौ बन्धो, जीने शुद्धात्मानि मोक्षः इवदि भवति समासेण णिदिट्ठो सत्रेपेण संपत्तिनिर्दिष्ट इति । अत्रैव ज्ञावा सहजानन्दैवत्वभागेतिजामनि उति कर्त्तव्या । तद्विलक्षणे परद्रव्ये निरतिरिक्ताभिप्रायः ॥ अथाशुद्धनिधयेनात्मः रागादिभाषकर्मणा कर्त्ता अनुपचरितासद्वृत्त्यनहारनयेन द्रव्यकर्मणामिदानीदेवयति ।

जे कुणादि भावमादा कत्ता सो होदि तस्स भावस्स ।

णिच्छयदो ववहारा पोगगलकम्माण कत्तारं ॥२४॥

यं करोति भावं आत्मा कर्त्ता स भवति तस्य भावस्वः ।

निश्चयतः व्यवहारनयात् पुद्गलकर्मणां कर्त्ता ॥२४॥

सात्पर्यवृत्तिः—जे कुणादि भावमादा कत्ता सो होदि तस्स भावस्स य करोति रागादि भावमादा स तस्य भावस्वः परिणामस्य कर्त्ता भवति । णिच्छयदो अनुद्वन्द्ववचनयेन अनुद्वन्द्वभाषाया शुद्धनिश्चयनयेन शुद्धभाषायां कर्त्तेति भाषायां परिणामनयेन कर्त्तव्यः । ववहारा अनुपचरितासद्वृत्त्यनहारनयात् पोगगलकम्माण पुद्गलद्रव्यकर्मादीनां कर्त्तारं कर्त्तेति । कर्त्तार इति कर्मणः कर्त्तेति कथं भवतीति चेत् प्राकृते क्वापि धारकस्यभिचारोल्लिखन्यभिचारश्च । अत्र रागादीनां जाव कर्त्तेति भणितं स य

दर्शनज्ञानचारित्र्यैस्त्रिन्विंशतिः स्वयं । मेचको मेचकश्चापि सममन्त्रा प्रमाणतः ॥१९॥
 दर्शनज्ञानचारित्र्येष्टिभिः परिणतवतः । एकोपि त्रिस्वमावत्वाद्व्यहारेण मेचकः ॥२०॥
 परमार्थेन तु व्यक्तज्ञातुल्यज्योतिर्युक्तः । सर्वमावांतरास्त्रिस्वमावत्त्वादमेचकः ॥२१॥
 सात्मा निश्चितयैवाह मेचकमेचकत्वयोः । दर्शनज्ञानचारित्र्यः साध्यसिद्धिर्न चान्यथा ॥२२॥

जह णामं को वि पुरिसो रायाणं जाणिऊण सहहदि ।

तो तं अणुचरदि पुणो अत्यत्थीओ पयत्तेण ॥२०॥

एवं हि जीवराया णादब्बो तह य सहहे दब्बो ।

अणुचरिदब्बो य पुणो सो चेव दु मोक्षकामेण ॥२१॥

यथानाम कोपि पुरुषो राजानं ज्ञात्वा श्रदधाति ।

ततस्तपसुचरति पुनर्योगिकः प्रयत्नेन ॥ २० ॥

एवं हि जीवराजो ध्यातव्यस्तथैव श्रदातव्यः ।

अनुचरितव्यञ्च पुनः स चेव तु मोक्षकामेन ॥२१॥

तात्पर्यवृत्तिः—जह यथा णाम जहे छुटं वा कोवि कोपि कश्चित् पुरिसो पुरुषः रायाणं राजानं जाणिऊण छत्रचामरादिराजचिह्नैर्ज्ञात्वा सहहदि श्रद्धयैः अत्येवराजेति निश्चिनोति सो ततो ज्ञान-
 अज्ञानान्तरं तं तं राजानं अणुचरदि अनुचरति आश्रयत्पराभयति कर्मभूतः सन् अत्यत्थीओ अर्था-
 धिको जीवितार्थो पयत्तेण सर्वतत्पर्येणेति दृष्टान्तराया गता एवं अनेन प्रकोणेन हि छुटं जीवरायां
 पुरुषजीवराया णादब्बो निर्धिकात्पस्येदन्तस्मान्मेन ज्ञातव्यः । तह य तथैव सहहेदब्बह् दो अत्येव
 निज्यागदैकत्वभावो रागादिरहितः कुतश्चेति निश्चितव्यः अणुचरिदब्बो य अनुचरितव्यञ्च निर्धिकात्
 समधिनानुभवनीयः । पुनः सो एव स एव सुदृढात्मा दु पुनः मोक्षकामेण मोक्षार्थिना पुनरेणेति
 दाह्यति । इदमत्र तात्पर्यं भेदभेदरत्नत्रयभाननास्यमा परमात्मचित्तयैव पूर्वतद्भूतमात्रं किं विशेषेण शुभाशुभ
 रूपविपर्ययजातेनेति । एवं भेदभेदरत्नत्रयव्याख्यानमुत्पत्तया गाथात्रयं द्वितीयबले गत । अथ स्वतन्त्र-
 व्याख्यानं मुख्यतया गाथात्रयं कथ्यते ततश्चा स्मरणभेदविज्ञानाभावे जीवस्तावदज्ञानी भवति पर किं
 किमन्ताउत्पर्ययं इति न ज्ञायते एव पृष्ठे सति प्रथमगाथाया प्रसुत्तरे ददाति ।

आत्मरूपातिः—यथा हि कश्चित्पुरुषोऽर्थार्थी प्रपेतन प्रथमेमेव राजानं जानीते ततस्तेमेव श्रद्धयै
 ततस्तमेवानुचरति । तथात्मना मोक्षार्थिना प्रथमेमेवान्मा ज्ञातव्यः ततः स एव श्रद्धातव्यः ततः सर्वशु-
 चरितव्यस्य साध्यसिद्धेस्तथान्येषपत्त्यनुपपत्तिर्या । तद्य यदात्मनोनुभूयमानानेकभावसंकोपे परमवि-
 पेतकौशलेनापहमनुभूतिरित्यात्मज्ञानेन संगच्छमानमेव तथेतिप्रत्ययलक्षणं श्रद्धानं चरणमुख्यमानयो
 मानं साधयतीति साध्यसिद्धेस्तथोपपत्तेः यदात्मनाज्योपात्मने सकाज्यलक्षणे स्वयमेवानुभूयमानेपि भगव-
 त्पुनःसत्यात्मनोनादिनयसात् परेः सम्पन्नेरुपाध्यसाधने विगृह्यत्वामहमनुभूतिरित्यात्मज्ञानं मोक्षयते
 तदभावादज्ञानावरणप्रधानसमानव्यावृद्धानमपि नोत्पद्यते तदा समस्तभारतारविषेकेन निःशकमेव
 स्वतुमभगवत्पदात्मानुचरणमनुभूयमानं नात्मानं साधयति साध्यसिद्धेरन्यथानुपपत्तिः ।

पथमपि समुपात्तत्रिवर्णधेयताया अपतितमिदमात्मन्येतिरद्वैच्छद्वैच्छं ।

सततगनुभवाग्नेनतचित्तन्यचिह्नं न खलु न खलु यस्मादन्यथा साध्यसिद्धिः ॥२०॥

ननु ज्ञानादात्मज्ञातमात्मानं कियमुपास्त एव बुतस्तदुपास्यत्वेनानुस्रास्यत इति चेत् नतो न

खल्वामां ज्ञानसादाभ्येपि क्षणमपि ज्ञानमुपासते स्वयं बुद्धबोधितबुद्धत्वकारणपूर्वकमेव ज्ञानस्योपपत्ते । तर्हि तत्कारणा पूर्वमज्ञानएवामा नित्यमेवाप्रतिबुद्धत्वादेवमेतत् । तर्हि कियतकालमप्यप्रतिबुद्धो भवतीत्यभिधीयता ।

कम्मे णोकम्महि य अहमिदि अहकं च कम्म णोकम्मं ।

जा एसा खलु बुद्धी अप्पाडिबुद्धो ह्वदि ताव ॥२२॥

कर्मणि नो कर्मणि चाहमित्यहकं च कर्म नो कर्म

यावदेवा खलु बुद्धिरप्रतिबुद्धो भवति तावत् ॥२२॥

तात्पर्यवृत्तिः—कम्मे कर्मणि ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मणि रागादिभाक्कर्मणि च णोकम्महि य शरीरादिनो कर्मणि च अहमिदि अहमिति प्रतीति अहकं च कम्म णोकम्मं अहकं च कर्म नो कर्मेति प्रतीति पथा षट् वर्णादेषा गुणा पटावरणपरिणतपुद्गलस्वभाव वर्णादिषु षट् इत्यभेदेन जा यावत् काल एसा एसा प्रपक्षीभूता खलु सुदु बुद्धी कर्मनो कर्मणा सह शुद्धबुद्धस्वरभावविजयपरमा मगलुन एका बुद्धि अप्पाडिबुद्धो अमतिबुद्ध स्वस्ववित्तिशक्त्यो बहिष्पथा इवदि भवति ताव तावकालमिति । अत्र भेदविज्ञानमूल शुद्धागलुमृति स्वत स्वयंशुद्धावेक्षया परतो ना बोधितबुद्धावेक्षया ये लभते ते पुरुषा शुभाशुभवर्हिर्दम्येषु नियमानेष्वपि मुकुन्दवदविकारा भवतीति भागर्थ । यथा शुद्धजीवे पथा रागादिरहित परिणामस्तदा नोको भवति । अजीवे देहदौ यदा रागादि परिणामस्तदा यथा भवतीत्याख्याति—

जीवेव अजीवे वा संपदि समयस्सि जत्थ उवजुत्तो ।

तत्थेव बंध मोक्खो होदि समासेण णिहिद्धो ॥२३॥

जीवे वा अजीवे वा संपतिसमये यत्रोपयुक्त ।

तत्रैव यथा बोधो भवति समासेन निर्दिष्ट ॥२३॥

तात्पर्यवृत्तिः—जीवेव एतदुद्धजीवे वा अजीवे वा दहादा वा संपदिसमयस्सि वर्तमानकाले अथ उवजुत्तो यत्रोपयुक्त तन्मयवेनोपादेयबुद्ध्या परिणत तत्थेव तत्रैव अजीवे जीवे वा बंधमोक्खो अजीवदेहादौ यथा, जीन शुद्धाग्नि मोक्ष इवदि भवति समासेण णिहिद्धो सत्तेपण सर्गसौनिर्दिष्ट इति । अत्रैव ज्ञाना सहजानंदवत्त्वभावनिकाग्नि इति कथन्या । ताडिलसूत्रे परद्रव्ये विरतिरित्यभिप्राय ॥ अथापुद्गलनिश्चयेनामा रागादिभाक्कर्मणा कर्त्ता अनुपचरितासद्भूतव्यग्रहारनयेन द्रव्यकर्मणामित्यानेदपति ।

जं कुणदि भावमादा कत्ता सो होदि तस्स भावस्स ।

णिच्छयदो बवहारा पोमगलकम्माण कत्तारं ॥२४॥

यं करोति भावं आत्मा कर्त्ता स भवति तस्य भावस्य ।

निश्चयतः व्यवहारनयात् पुद्गलकर्मणा कर्त्ता ॥२४॥

तात्पर्यवृत्तिः—जं कुणदि भावमादा कत्ता सो होदि तस्स भावस्स य करोति रागादि भावमादा स तस्य भावस्य परिणामस्य कर्त्ता भवति । णिच्छयदो अशुद्धनिश्चयनयेन अपुद्गलभावाना पुद्गलनिश्चयनपन पुद्गलभावाना कर्त्तेति भावानां परिणमनमेव कर्त्तव्य । बवहारा अनुपचरितासद्भूतव्यग्रहारनयात् पोमगलकम्माण पुद्गलद्रव्यकर्मणा कत्तारं कर्त्तेति । कर्त्ता इति कथपद कर्त्तेति कथ भवता ति चेत् प्राकृतं यथापि फलकव्यभिचारोत्पत्त्यव्यभिचारत्वं । अत्र रागादाना जाय कर्त्तेति भणितं तं च

संसारकारणं ततः संसारभयगर्भितेन भौक्षार्थिना समस्तरागादिविमानवहिते शुद्धद्रव्यगुणपर्याये स्वरूपे निज परमात्मनि भावना कर्तव्येत्यभिप्रायः । एवं स्वतंत्रव्याख्यानमुख्यत्वेन सृतीपर्यन्ते गाथात्रयं गतं । अथ यथाकोप्यप्रतिबुद्धः अभिरिधनं भवति इधनमग्निर्भवति अभिरिधनमासीत् इधनमग्निरासीत् अभिरिधनं भविष्यति इधनमग्निर्भविष्यतीति वदति तथा यः काष्ठत्रयेपि देहरागादिपरद्रव्यमात्मनि योजयति सोऽप्र-
तिबुद्धो बहिरात्मा भिष्यत्मानो भवतीति प्ररूपयति ।

आत्मरूपातिः—यथा स्पर्शरसगन्धवर्णादिभावेषु पृथुबुधोदरायाकारपरिणतपुद्गलरूपेषु घटोप-
मिति घटे च स्पर्शरसगन्धवर्णादिभावाः पृथुबुधोदरायाकारपरिणतपुद्गलरूपेणाध्यामी इति बह्वभेदेनानुभूति-
स्तथा कर्मणि मोहादिव्यतरणेषु, नोकर्मणि शरीरादिषु बहिरणेषु चात्मतिरस्कारिषु पुद्गलपरिणामेष्वहमिवा-
त्मनि च कर्मनोहादयोऽन्तरंगा नोकर्मेशरीरादयो बहिरंगाध्यात्यतिरस्कारिणः पुद्गलपरिणामा अमी इति
बह्वभेदेन यायंत काष्ठमनुभूतिस्तावेतकाष्ठमात्मना भवत्यप्रतिबुद्धः । यदा कदाचिद्यथास्त्वपिणो दर्पणस्य
स्वपराकाराभासिनो स्वच्छतैव यन्हेरीण्यं आत्म च तया नीरूपस्यात्मनः स्वपराकाराभासिनो ज्ञातृत्व
पुद्गलानां कर्म नोकर्मचेति स्वतःपरतो वा भेदमिज्जानमूलानुभूतिरुपपत्तिरिति तदेव प्रतिबुद्धो भविष्यति ।

कथमपि हि लभंते भेदपिज्ञानमूलमचलितमनुभूतिं ये स्वतो गन्तव्यतो वा ।

प्रतिफलनमिमप्रानंरभात्मभासिमुपुद्गलदक्षिणार सततं सुस्तएव ॥ २१ ॥

ननु कथमपमप्रतिबुद्धो लभेयत—

अहमेदं एदमहं अहमेदस्सेव होमि मम एदं ।

अण्णं जं परदब्बं सच्चित्ताचित्तमिस्सं वा ॥२५॥

आसि मम पुब्बमेदं अहमेदं चावि पुब्बकालस्मि ।

होहिदि पुणोवि मज्झं अहमेदं चावि होस्सामि ॥२६॥

एयत्तु असंभूदं आदवियप्पं करेदि संमूढो ।

भूदत्थं जाणंतो ण करेदि दु तं असंमूढो ॥२७॥

अहमेतदेतदहमेतस्यास्मि ममैतत् ।

अन्यद्यत्परद्रव्यं सच्चित्ताचित्तमिधं वा ॥२५॥

आसीन्मम पूर्वमेतदेतत् अहमिदं च पूर्वकाले ।

भविष्यति पुनरपिमम अहमिदं चैव पुनर्मविष्यामि ॥२६॥

एतच्चसद्भूतमात्मविकल्पं करोति संमूढः ।

भूतार्थं जानन्न करोति तु तपसंमूढः ॥२७॥

सात्पर्यवृत्तिः—अहमेदं एदमहं अहं इदं परद्रव्यं इदं अहं ममामि । अहमेदस्सेव हि होमि
ममएदं अहमस्य संजयी अवाभि मम संजयीदं । अण्णं जं परद्रव्यं देहादन्यद्भिन्नं पुत्रकलत्रादि यत्पर
द्रव्यं सच्चित्ताचित्तमिस्सं वा सच्चित्ताचित्तमिधं वा । तच्च गृहस्थपेक्षया सचितं स्त्र्यादि, अचितं
सुनर्णादि, मिश्रं सामरगस्थ्यादि । अथवा तपोधनपेक्षया सचितं व्रज्यादि, अचितं पिच्छकर्मंडलुपुलकादि
मिश्रमुपकरणसहितछात्रादि । अथवा सचितं रागादि अचितं पुद्गलादि पंच द्रव्यरूप मिश्रं गुणस्थानजीव-
मार्मणादि परिणतसंसारजीवस्वरूपमिति वर्तमानकालपेक्षया गाथा गता । आसीत्यादि आसि मम
पुब्बमेदं आसीत् मम पूर्वमेतत् । अहमेदं चावि पुब्बकालस्मि अहमिदं चैव पूर्वकाले होहिदि पुणोवि

मज्झं भविष्यति पुनरपि मम अहमेदं चावि होस्सामि अहमिदं चैव पुनर्भविष्यामि इति भूतभाविकाद्य-
पेक्षया गायाम् गता । एदमित्यादि एदं इमं तु पुनं असंभूदं असंभूतं कालत्रयपरद्रव्यसंबधिमिष्यात्स
आदिविषयं आत्मविकल्पं अशुद्धनिश्चयेन जीवपरिणामं करोति करोति संभूदो सम्पदमूढं अज्ञानी
बहिरामा भूदत्तं भूतार्थं निश्चयनयं प्राणंतो जानन् सन् ण करोदि न करोति दु पुन कालत्रय-
परद्रव्यसंबधिमिष्याविकल्पं असंभूदो असंभूतं सम्पदमूढितरात्मा ज्ञानी भेदाभेदरत्नत्रयभावनारत ।
किं च यथा कोप्यज्ञानी अग्निरिधनं इधनमग्निं कालत्रये निश्चयेनैवातेनाभेदेन वदति तथा देहरागादिपर-
द्रव्यमिदानीमहं भवामि पूर्वमहमासं पुनरग्रे भविष्यामीति यो वदति सोऽज्ञानी बहिरामा तद्विपरीतो
ज्ञानी सम्पदमूढितराचेति । एव अज्ञानी ज्ञानी जीवलक्षणं ज्ञत्वा निर्विकारस्वसवेदनलक्षणे भेदज्ञाने
स्थित्या भावना वर्त्तेति तामेव भावनां दृढयति यथा कोपि राजसेवकपुरुषो राजशत्रुभिः सह सतां
शुनीषं सन् राजाराधको न भवति तथा परमात्माऽऽध्वन्यपुरपक्षप्रतिपक्षभूतमिष्यात्परागादिभिः परि-
णममाणं परमात्माधको न भवतीति भावार्थः । एवमप्रतिबुद्धलक्षणकथनेन चतुर्थस्थले गाथात्रयं गत ।
अथाप्रतिबुद्धसंयोधनार्थं स्ववसायं क्लियते ।

आत्मरूपानि — यथाग्निरिधनमस्तीधनमग्निरित्यग्रेरिधनमस्तीधनस्याग्निरित्यग्रेरिधनं पूर्वमास्तीर्दिध-
नस्याग्निं पूर्वमास्तीर्दिधनं पुनर्भविष्यतीधनस्याग्निं पुनर्भविष्यतीर्दिधनं एकातद्भूताग्निरिधनत्वेनाप्रतिबुद्धं
कथिहृदस्येत तत्ताहमेतदस्येतदहमस्ति ममेतदस्येतस्याहमस्ति ममेतत्पूर्वमास्तीर्देतस्याहं पूर्वमासं ममेतत्पुन-
र्भविष्यत्येतस्याहं पुनर्भविष्यामीति परद्रव्यमप्याराभूतामिष्यत्त्वेनाप्रतिबुद्धो लक्ष्येतामा । नाग्निरिधनमस्ति
मैधनमग्निरित्यग्निरिधनमस्तीधनमिधनमस्ति । नाग्निरिधनमस्ति मैधनस्याग्निरित्यग्रेरिधनमस्तीधनस्येधनमस्ति ।
नाग्निरिधनं पूर्वमास्तीर्दिधनस्याग्निं पूर्वमास्तीर्दिधनस्येधनं पूर्वमास्तीर्नाग्निरिधनं पुनर्भविष्यति
मैधनस्याग्निं पुनर्भविष्यत्यग्निरिधनं पुनर्भविष्यतीति कस्यचित्कृतायेव सद्भूताग्नि-
विषयात्संबन्धाहनेतदस्ति नेतदहमस्तिहमहमस्येतदतदस्ति न ममेतदस्ति नैतस्याहमस्ति ममाहमस्येतस्येतदस्ति
न ममेतत्पूर्वमास्तीर्देतस्याहं पूर्वमासं ममाह पूर्वमासमेतस्येतत्पूर्वमास्तीर्न ममेतत्पुनर्भविष्यति नेतस्याहं पुनर्भवि-
ष्यामि ममाहं पुनर्भविष्याम्येतस्येतत्पुनर्भविष्यतीति स्वप्न एव सद्भूतायचित्कृत्यस्य प्रतिबुद्धलक्षणस्य भावात् ।

अजतु जगदिदानीं मौहमाजन्मलीन रसयतु रसिकत्वा रोचनं ज्ञानमुद्यत् ।

इह दयमपि नाभानाभना साम्नेकं क्लिष्टं क्लियति काले कापि राक्षस्यवृत्तिः ॥ ११ ॥

अथाप्रतिबुद्धसंयोधनार्थं स्ववसायं —

अण्णाणमोहिदमदी मज्झमिणं भणदि पुग्गलं दव्वं ।

वद्धमवद्धं च तहा जीवो बहुभावसंजुत्तो ॥ १८ ॥

सव्वण्हणाणदिञ्जो जीवो उवओगलक्खणो णिव्वं ।

किह सो पुग्गलदव्वी भूदो जं भणसि मज्झमिणं ॥ १९ ॥

जदि सो पुग्गलदव्वी भूदो जीवत्तमागदं हदरं ।

तो सत्ता चुत्तुं जे मज्झमिणं पुग्गलं दव्वं ॥ २० ॥

अज्ञानमोहितपतिर्मपेदं भणति शुद्धलक्षणं ।

वद्धमवद्धं च तथा जीवो बहुभावसंयुक्तः ॥ १८ ॥

सर्वज्ञानरष्टो जीव उपयोगलक्षणो नित्यः ।

कथं स शुद्धलक्षणीभूतो यद्वणसि पपेद ॥ १९ ॥

यदि स शुक्लद्रव्यीभूतो जीवत्वमावतमिवरह ।

सच्छक्तो वक्तुं पन्थमेवं शुक्लं द्रव्यं ॥२०॥

तात्पर्यवृत्तिः—अण्णाणेत्यादिन्यायान् कियते अण्णाणमोहिदमदी अज्ञानमोहितमति मज्झ-
मिणं अणदि पुग्गलं द्रव्यं ममेद भणति पुद्गल द्रव्य । कय भूत वदपवदं च वद सवधदेहकम
भवत् य असवध देहादिज पुनकलधादि तद्वा तथा जीवे जीवद्रव्ये बहुभावसंयुक्ते निष्कालरागादि
बहुभावसंयुक्ते । अज्ञानी जीवो देहपुनकलधादिक परद्रव्य ममेद भणतीत्यर्थः । इति प्रथमभाषा गता ।
अपात्य बहिरामन सपोधन कियते रे दुरागन् सवण्णु इत्यादि सन्नपुण्णाणदिहो सर्वज्ञानरूप जीवो
जीवपदार्थ कथंभूतो ह्य खवओगलवसणो केवलज्ञानदर्शनोपयोगलक्षण णिच्चं निरु सर्वबाह । फह
फथ सो स जीव पुग्गलद्रव्यीभूतो पुद्गलद्रव्य जात न कयमपि जं येन कारणेन भणसि भणसि
त्व मज्झमिणं ममेद पुद्गलद्रव्य । इति द्वितीया भाषा गता । नदि इत्यादि—जदि यदि चेत् सो स जीव
पुग्गलद्रव्यीभूतो पुद्गलद्रव्यजात जीवो जीव जीवच जीवत्व आगदं आगत प्राप्त इदं इतरत्
शरीरपुद्गलद्रव्य सो सक्ता वुत्तं तत् तत्तय वक्तु जे अहो अपरा यस्मात्कारणात् मज्झमिणं
पुग्गलं द्रव्यं ममेद पुद्गलद्रव्यमिति । नपेय यथा वर्षासु छरणमुदकी ग्रीष्मकाले जल छरणीभरति ।
तथा यदि चैतन्य विहाय जीवद्रव्य पुद्गलद्रव्यस्वरूपेण परिणमति पुद्गलद्रव्य च मूर्खत्वनचेतनत्व विहाय
विद्रूप चामूर्खत्व च भवति तदा भवदीयाच्चन सत्य भवति । रे दुरागन् न च तथा, प्रत्यक्षविरोधात् ।
ततो जीवद्रव्य देहादिजममूर्तं शुद्धबुद्धेरूपस्थान सिद्धमिति । एव देहामनोर्भेदज्ञान ज्ञाया मोहोदयोपन
शनस्तद्विकल्पजाल स्वकथा निर्विकल्पकचित्तव्यवहारमात्रे निजपरामातृत्वे भावना कर्तव्येति तात्पर्य ।
इत्यप्रतिबुद्धतन्त्रोपनार्थं पञ्चमपद्ये गाथात्रय गत ।

अथ पूर्णपक्षपरिहाररूपेण गाथाष्टक वक्ष्यते तत्रैकगीताया पूर्वपक्ष गाथाचतुष्टये निश्चयव्यवहार-
समर्पणरूपेण परिहारः । गाथात्रये निश्चयव्यतिरिक्तरूपेण परिहार इति पञ्चमपद्ये समुदायपारानिका । तद्यथा—
प्रथमतस्तान् यदि जीवशरीरयोरेकच न भवति तदा तीर्थक्षरार्चयस्त्वितिर्दृष्टा भवतीत्यप्रतिबुद्धाशिय
पूर्वपक्ष परोति—

आत्मरूप्यतिः—युगपदनेकविपक्ष्य वधनोपाधे सन्निधनेन श्रवणवितानाप्रत्यक्षमात्रभानानां सयोग
यथाविधौपाधपोषकत्वात् एतदिकोपल इवात्यसतिरेहितस्वयानुभावरतया अस्तमितसमस्तविषेकज्योतिर्महता
स्वयमज्ञानेन निमोहितद्वयो भेदमरत्वा तानेकस्वभावरभावात् सर्वानुपाध पुद्गलद्रव्य ममेदमित्यनुभवति
किञ्चप्रतिबुद्धो जीव । अथाप्येव प्रतिगोच्यते रे दुरागन् ओमपसा जहीहि जहीहि परमानन्दैरुत्तर-
रत्नाणाम्पाशरित । दूतनिरस्तसमस्तसदेहनिर्गम्योत्तानन्यतरायेन निर्भेकज्योतिषा सर्वज्ञानेन एतद्विहत चिच्छ
नित्योपयोगलक्षण जीवद्रव्य । तच्च पुद्गलद्रव्यीभूत येन पुद्गलद्रव्य ममेदमित्यनुभवति । यतो यदि पथश्च
भापि जीवद्रव्य पुद्गलद्रव्यीभूत स्यात् । पुद्गलद्रव्य च जीवद्रव्यीभूत स्यात् तदैव छरणत्वादनमिव ममेद
पुद्गलद्रव्यमित्यनुभूति किञ्च पठेत तनु न कथयन्नापि स्यात् तथा हि—यथा क्षारव्यलक्षण छरणमुदकी
भवत् द्रव्यलक्षणमुदक च छरणीभरत् क्षारत्वद्रव्यसहस्यविरोधादनुभूयते न तथा नित्योपयोगलक्षण
जीवद्रव्य पुद्गलद्रव्यीभरन् निरागनुपयोगलक्षण पुद्गलद्रव्य च जीवद्रव्यीभरत् उपयोगानुपयोगयो प्रकाश
तमसोरिव सहस्यविरोधादनुभूयते । उत्तरया प्रसीद त्रिगुण स्वद्रव्य ममेदमित्यनुभव ।

अपि यथमपि मृता सत्त्वतीतहृदी सा अनुभा मरुते पार्थरक्ती मुहते ।

पृथगपि निरुक्त स सनातन्य येन नवति इति मृता साकमेव नमाह ॥२१॥

अथाहाप्रतिबुद्ध—

जदि जीवो ण सरीरं तित्थयरायरियसंशुदी चैव ।
सब्बावि हवदि मिच्छा तेण हु आदा हवदि देहो ॥३१॥

यदि जीवो न शरीरं तीर्थकराचार्यसंस्तुतिचैव ।

सर्वापि भवति मिथ्या तेन तु आत्मा भवति देहः ॥३१॥

तात्पर्यवृत्ति—जदि जीवो ण सरीरं हे भगवन् ! यदि जीव शरीर न भवति तित्थयरायरिय संशुदीचैव तर्हि “द्वौ कुन्देदुत्तुत्तरहरवत्तलवित्तादि” तीर्थकरस्तुति “देसकुलजाइसुद्धा” इत्याचार्य स्तुतिश्च सम्बावि हवदि मिच्छा सर्वापि भवति मिथ्या तेण हु आदा हवदि देहो तेन आत्मा भवति देह । इति ममेकांतिकी प्रतिपत्ति । एष पूर्वपक्षमाया गता । हेतिष्य यदुक्तं त्वया तन्न घटते यतो निश्चय-
व्यवहारनयपरस्परसाध्यसाधकभाव न ज्ञानासि त्वमिति ।

आत्मरूपाति—यदि य एवात्मा तदेव शरीर पुद्गलद्रव्य न भवेत्तद ।

कालैव क्षपयति ये दशदिशो धात्रा निरुपति ये धामोक्षममहसिनां जनमनो मुष्णति रूपेण ये ।
दिग्मेव ध्वनेना सुख शरणयो साक्षात्क्षरतोऽमृत वयालेऽष्टसहस्रलक्षणधराक्षीरैश्चरा सुरप ॥२४॥

इत्यादिना तीर्थकराचार्यस्तुति समस्तापि मिथ्या स्यात् ततो य एवात्मा तदेव शरीर पुद्गलद्रव्यमिति ममेकांतिकी प्रतिपत्ति । नैव नययिमागानभिज्ञोसि—

वहहारणयो भासदि जीवो देहो य हवदि खलु इको ।

ण हु णिच्छयस्स जीवो देहो य कदावि एकद्वो ॥३२॥

व्यवहारनयो भासते जीवो देहश्च भवति सत्त्वेकः ।

न तु निश्चयस्य जीवो देहश्च कदाप्येकार्थः ॥३२॥

तात्पर्यवृत्ति—व्यवहारणयो भासदि व्यवहारनयो भासते भूते किं भूते जीवो देहो य हवदि खलु इको जीवो देहश्च भवति सत्त्वेक ण हु णिच्छयस्स जीवो देहो य कदावि एकद्वो ॥ तु निश्च-
यस्याभिप्रायेण जीवो देहश्च कदाचि काले एकार्थ एको भवति । यथा कनककलधौतयो समावर्तितानस्याप्य-
व्यवहारौघैकत्वेपि निश्चयेन भिन्नश्च तथा जीवदेहयोरिति भागार्थः । ततः कारणतः व्यवहारनयेन देहज्ञान-
नेनात्मज्ञानेन युक्तं भवतीति नास्ति दोषः । तथाहि—

आत्मरूपाति—इह खलु परस्परव्यभिचारादवस्थायामात्मशरीरयो समवर्तितानस्याप्य-
योरेकत्वध्वन्यवहारव्यवहारमात्रेणैकत्वं न पुनर्निश्चयत । निश्चयतो ह्यसमशरीरयोरेकयोगानुपयोगस्य गानयो-
क्तनककलधौतयो पीतपादुरत्वादिसमानयोरेकित्वस्य तत्पत्तिरित्येनेकार्थत्वानुपपत्तेः नात्रात्वमेव हि किञ्च नय-
विभागः । ततो व्यवहारनयेनैव शरीरस्वरूपेनात्मज्ञानमुपपन्नः । तथाहि—

इणमण्णं जीवादो देहं पुग्गलमयं शुणित्तु मुणी ।

मण्णदि हु संशुदो वंदिदो मए केवली भयवं ॥३३॥

इदमन्यद् जीवारं देहं पुद्गलमयं स्तुत्वा मुनिः ।

मन्यते सत्तु वंदितो गण केवली भगवान् ॥३३॥

तात्पर्यवृत्ति—इणमण्ण जीवादो देहं पुग्गलमयं शुणित्तु मुणी इदमन्यद्विभ जीवास्तज्ञा-
दारं पुद्गलमयं स्तुत्वा मुनिः । मण्णदि हु संशुदो वंदिदो मए केवली भयवं पश्चात्प्रवहरेण मन्यते
सत्तु वंदितो गण केवली भगवानिति । यथा मुनिर्जनतेकमे सति शुरु मुन्यमिति व्यवहारो न निश्चय-

तथा शुद्धरक्तोत्पलवर्णं केवल्लिपुण्ड्र इत्यादिदेहस्तवने व्यवहारेणा मस्तान्न भवति न निश्चयनयेनेति तात्पर्यार्थः ।
अथ निश्चयनयेन शरीरस्तवने केवल्लिस्तवने न गमतीति दृश्यते ।

आत्मरूपातिः—यथा कलधौतगुणस्य पादुरत्वस्य व्यपदेशेन परमार्थतोऽतत्त्वमानस्यापि कार्त-
स्वरस्य व्यवहारमात्रेणैव पादुर कार्तस्वरमित्यस्ति व्यपदेशः । तथा शरीरगुणस्य शुद्धलोहितत्वादे स्तवनेन
परमार्थतोऽतत्त्वभावस्यापि तीर्थंकरकेवल्लिपुण्ड्रस्य व्यवहारमात्रेणैव शुद्धलोहितस्तीर्थंकरकेवल्लिपुण्ड्र इत्यस्ति
स्तवने । निश्चयनयेन ॥ शरीरस्तवनेनात्मस्तवनमनुपपन्नमेव तथाहि—

तं णिच्छये ण जुज्जदि ण शरीरगुणा हि होंति केवल्लिणो ।

केवल्लिगुणो थुणदि जो सो तच्चं केवल्लिं थुणदि ॥३४॥

तन्निश्चयेन न युज्यते न शरीरगुणा हि भवन्ति केवल्लिनः ।

केवल्लिगुणान् स्तौति यः स तच्च केवल्लिनं स्तौति ॥३४॥

तात्पर्यवृत्तिः—तं णिच्छयेण जुज्जदि तत्पूज्यते इत्यनेन सति केवल्लिस्तवने निश्चयेन न
युज्यते कथमिति चेत् ण शरीरगुणा हि होंति केवल्लिणो यत् कारणं शरीरगुणा शुद्धरक्तवर्णादयं
केवल्लिणो न भवति । तर्हि कथं केवल्लिस्तवने भवति केवल्लिगुणो थुणदि जो सो तच्चं केवल्लिं थुणदि
केवल्लिगुणान् जनतस्मान्नादीन् स्तौति यः स तत्त्ववास्तव्यस्य केवल्लिनं स्तौति । यथा शुद्धवर्णरत्नतन्त्रेण
शुद्धं भवत्येव तथा शुद्धादिकेवल्लिशरीरस्तवनेन चिदानन्दैकत्वभाव केवल्लिपुण्ड्रस्तवने निश्चयनयेन न भवती
त्यभिप्रायः । अथ शरीरगुणेषु सत्यामन शरीरस्तवनेनात्मस्तवनं न भवति निश्चयनयेन तत्र दृष्टान्तमाह ।

आत्मरूपातिः—यथा कार्तस्वरस्य कलधौतगुणस्य पादुरत्वस्याभावान् निश्चयतस्तद्व्यपदेशेन व्य-
पदेशः । कार्तस्वरगुणस्य व्यपदेशेनैव कार्तस्वरस्य व्यपदेशात् तथा तीर्थंकरकेवल्लिपुण्ड्रस्य शरीरगुणस्य
शुद्धलोहितत्वादेरभारत्न निश्चयतस्तत्तवनेन स्तवने तीर्थंकरकेवल्लिपुण्ड्रस्य स्तवनेन तीर्थंकरकेवल्लि
पुण्ड्रस्य स्तवनात् । कथं शरीरस्तवनेन तदधिष्ठितत्वादालम्बो निश्चयेन स्तवनं न युज्यते इति चेत्—

णयरम्मि वण्णिदे जह ण वि रण्णो वण्णणा कदा होदि ।

देहगुणे थुच्चंते ण केवल्लिगुणा थुदा होंति ॥३५॥

नगरे वर्णिते यथा नापि राज्ञो वर्णना कृता भवति ।

देहगुणस्तूपमाने न केवल्लिगुणा स्तुता भवति ॥३५॥

तात्पर्यवृत्तिः—यथा प्राकारोपवनप्राप्तिकादिनगरवर्णने क्वेपि नैव राज्ञो वर्णना कृता भवति तथा
शुद्धादिदेहगुणस्तूपमानेष्वनन्तज्ञानादिष्वेवलिगुणा स्तुता न भवतीत्यर्थः । इति निश्चयव्यवहाररूपेण गाथा-
व्युत्पद्यते । अथानन्तर यदि देहगुणस्तवनेन निश्चयस्तुतिर्न भवति तर्हि जीवन्मुक्ती भवतीति पृष्टे सति इन्द्रिय-
विषयविषयविषयविषयानुसन्धानेन जिह्वा योसो शुद्धगन्धान् संवेद्यते स जिह्व इति जिते-
न्द्रिय इति साचेन निश्चयस्तुतिपरिहृतं ददाति ।

आत्मरूपातिः—तथाहि—

प्राक्प्रवृत्तिर्वाप्यनुपवनराजीनिर्गोर्णमूमित्त ।

पित्रतीव हि नगरमिदं परिखात्त्येन पाताळ ॥२९॥

इति नगरे वर्णितेपि राज्ञः तदधिष्ठातृवेपि प्राकारोपवनपरिषादिसन्ध्याभारदर्शने न स्यात् तर्धन—

निरुपविशारुस्थितमंगमर्गसहजवत्तवण ।

जलोपमिव समुद्रं जितेन्द्ररूपं परं जयति ॥२९॥

इति शरीरे रूपमानेपि तीर्थकलकेष्विपुलस्य तदधिष्ठातृत्वेपि सुस्थितसर्वांगकलावग्यादिगुणा-
भावास्तत्र न स्यात् । अथ निश्चयस्तुतिमाह तत्र ज्ञेयज्ञापकसकारदोषपरिहारेण तावत्—

जो इंदिये जिणत्ता णाणसहावाधिअं मुणदि आदं ।

तं खलु जिंदिदियं ते भणंति जे णिच्छिदा साहू ॥३६॥

यः इन्द्रियाणि जित्वा ज्ञानस्वभावधिकं जानात्सात्मानं ।

तं खलु जितेंद्रियं ते भणंति जे निश्चिताः साधवः ॥३६॥

सात्पर्यवृत्तिः—जो इंदिये जिणत्ता णाणसहावाधिअं मुणदि आदं य कर्त्ता द्रव्येंद्रिय
भारेंद्रियपंचेंद्रियविपपम् जित्वा शुद्धज्ञानचैतनागुणेनाधिकं परिपूर्णं शुद्धात्मन मनुते जानात्यनुभवति
सचेतयति तं खलु जिंदिदियं ते भणंति जे णिच्छिदा साहू त पुरं खलु खुट जितेंद्रिय भणति
ते साधव के ते ये निश्चिता निश्चयता इति । किंच ज्ञेया स्पर्शादिपंचेंद्रियविग्या व्यापकानि स्पर्शनादि-
द्रव्येंद्रियभारेंद्रियाणि तेन योसौ जीयेन सह सफर सयोग सवध स एव दोष त दोष परमसमाधि-
मलेन योसौ जयति सा धिय प्रथमा निश्चयस्तुतिरिति भावार्थ । अथ तामेव स्तुतिं द्वितीयप्रकारेण भाव्य-
भावकसकारदोषपरिहारेण कथयति । अथवा उपसंमश्रेण्यपेक्षया जितमोहरूपेणाह ।

आत्मलयातिः—य खलु निरवधिबोधपर्यायवशेन प्ररास्तमितसमस्तस्पर्शदिमागानि निर्मलभेदा
म्यासवैशलोपरभ्यात सुदृष्टिसूक्ष्मभित्त्वमानागृह्यमलेन शरीरपरिणामाप्रक्रान्ति द्रव्येंद्रियाणि प्रतिवि-
शिष्टस्वस्वविपपम्यरसापितया खड्ग आकर्षति प्रतीयमानाखड्गविच्छिन्नकिण्वा भारेंद्रियाणि प्राप्तामाह-
कक्षणात्सबधप्रत्यासत्तिनानेन सह तविदा परपरमेकीयूतानि च निष्कृते स्वयमेवानुभूयमानासगतया भार्ये-
न्द्रियावगृह्यमाणान् स्पर्शादीनिन्द्रियाणीथ सर्वथा स्वतः पृथक्त्वमेव विजित्योपरतासमस्तशेषज्ञापकसकारदोष-
स्वेनैकत्वे द्रव्यैकतये निश्चयाप्युत्तीपरितरता प्रत्यक्षोच्येततया नित्यमेवाह प्रकाशमानैरानपापिना स्वतः
सिद्धेन परमार्थसत्ता नग्नता ज्ञानस्वभावेन सर्वेभ्यो द्रव्यातरेभ्य परमार्थतोतिरिक्तमात्रान सचेतयते स
खलु जितेंद्रियो जिन इत्येता निश्चयस्तुति । अथ भाव्यभावकसकारदोषपरिहारेण—

जो मोहं तु जिणत्ता णाणसहावाधिअं मुणदि आदं ।

तं जिदमोहं साहुं परमद्विवियाणया विति ॥३७॥

यो मोहं तु गिरवा ज्ञानस्वभावधिकं जानात्सात्मानं ।

तं जितमोहं साहु परमार्थविहायका निंदति ॥३७॥

सात्पर्यवृत्तिः—जो मोहं तु जिणत्ता णाणसहावाधिअं मुणदि आदं य पुरं उदयागत
मोह सम्पददर्शनज्ञानगतिरैकाम्यरूपनिर्दिक्तस्वमाधिक्येन जित्वा शुद्धज्ञानगुणेनाधिकं परिपूर्णमात्रान
मनुते जानाति भावयति तं जिदमोहं साहुं परमद्विवियाणया विति त साहु जितमोह रहितमोह
परमार्थविहायका इवति कथयतीति । इय द्वितीया स्तुतिरिति । किंच भाव्यभावकसकारदोषपरिहारेण द्वितीया
स्तुतिर्महतीति पातनिकार्या मणित भवद्विस्तृत्य घटतेति—भाव्यो रगादिपरिणत आमा, मात्रो रजन
उदयागतो मोहसायो भौम्यावधयो शुद्धादिन सह सफर सयोग सवध सएव दोष । त दोष स्वर्तरे-
दनज्ञानवलेन योसौ परिहर्ति सा द्वितीया स्तुतिरिति भावार्थ । एवमेव य मोहपदपरिपत्तनेन रागद्वेषलोभमानसा
यालोभमर्षतोर्कर्मनोनचनकपयसुजात्यैकादश पन्धाना श्रीरचभुर्लणरसनस्यर्जनमूराणामिन्द्रियसूत्रेण धृतव्या-
कृतात्वाप्रारूपेयानि । अनेनैव प्रकारेणाभाव्यव्यवहाररूपेणैकमात्रविभाकपरिष्काररूपानि आताप्यानि । अथवा
भाव्यभावकभावाभावरूपेण तृतीया निश्चयस्तुति कथ्यते । अथ स तामेव अप्रपञ्चेण्यपेक्षया क्षीणमोहरूपेणाह—

आत्मरूपातिः—यो हि नाम फलदानसमर्थतया प्रादुर्भूय भावकत्वेन भवेत्तमपि दूरत एव तदनु-
वृत्तेरात्मनो भाव्यस्य ज्ञावत्तनेन हठात्मोहं न्यक्कृत्योपरतसमस्तभाव्यभावकसंस्कारदोषेनैकावे टंकोत्कीर्ण-
विश्वस्याप्यस्वोपरितरता प्रवृत्तौ योस्ति तथा नित्यमेवैषः प्रकाशमानेनानपायिना स्वतः सिद्धेन परमार्थसत्ता-
भगवता ज्ञानस्वभावेन द्रव्यांतरस्वभावभाविन्यः सर्वेभ्यो भावांतरेभ्यः परमार्थतौरितिरिक्ताभावात् संचेत्यते स-
खलु जितमोहो जिन इति द्वितीया निधयस्तुतिः । एवमेव च मोहपदपरिवर्त्तनेन रागद्वेषक्रोधमानमायालो-
भकर्मनोभक्तमनोवचनकामसूत्राण्येवाद्दश पञ्चानां श्रोत्रचक्षुर्गोणरसनस्पर्शनसूत्राणाभिद्वियसूत्रेण पृथग्व्याख्या-
तत्वाद्वाह्येषानि । अनया दिशान्यान्यप्यूषानि । अथ भाव्यभावकमात्रभावेन ।

जिदमोहस्स दु जइया खीणो मोहो हविज्ज साहुस्स ।

तइया हु खीणमोहो भण्णदि सो णिच्छयविदूहि ॥३८॥

जितमोहस्य तु यदा क्षीणो मोहो भवेत्साधोः ।

तदा खलु क्षीणमोहो भण्यते स निश्चयविद्भिः ॥३८॥

सात्पर्यवृत्तिः—जियमोहस्स दु जइया खीणो मोहो हविज्ज साहुस्स पूर्वंगापाकधितकत्वेन
जितमोहस्य सती जातस्य यदा निर्धकल्पसमाधिकाले क्षीणो मोहो भवेत् कल्प साधोः शुद्धात्मनस्कल्प-
तइया हु खीणमोहो भण्णदि सो णिच्छयविदूहि तदा तु गुस्तिरमापिकाळे स साधुः क्षीणमोहो
भण्यते किर्तिधपविद्भिः परमार्थज्ञायकैर्गणवरदेवादिभिः । इयं तृतीया निधयस्तुतिरिति । भाव्यभावक-
मात्रभावरूपेण कथं जज्ञा क्षुतिरिति चेत्—भान्योरागादिपरिणत आत्मा भावको रजक उदयगतो मोह-
स्तयोर्भाव्यभावकयोर्भावस्वरूपं तस्याभावः क्षयो विनाशः सा चैन तृतीया निधयस्तुतिरित्यभिप्रायः । एवं
रागद्वेष इत्यादि दंडको ज्ञातव्यः । इति प्रथममाध्यायं पूर्णपक्षस्तदन्तरं गायान्तुद्वये निश्चये निश्चयव्यवहार-
समर्थनरूपेण परिहारस्ततश्च गायान्तये निश्चयस्तुतिकथनरूपेण च परिहार इति पूर्णपक्षपरिहारगाथायक-
समुदायेन पटुस्त्वं गतं । अथ रागादिविकल्पोपाधिरहितं स्वसंवेदनज्ञानवृक्षेण प्रत्याख्यामनविररणरूपेण
गाथाचतुष्टये कथ्यते । तत्र स्वसंवेदनज्ञानमेव प्रत्याख्याममिति कथनरूपेण प्रथमगाथा प्रत्याख्यामपिपये
दृष्टांतरूपेण द्वितीया चेति गायान्तं । तदन्तरं मोहपरिहाराग्रूपेण प्रथमगाथा प्रेषपदार्थपरिहाराग्रूपेण
द्वितीया चेति गायान्तं एवं सप्तमस्थले समुदायपातनिका । तय्यदि—तीर्थकाराचार्यस्तुतिर्निरर्थिका भव-
तीति पूर्णपक्षव्येन जीवदेहयोरैकत्वं कर्तुं शक्यातीति ज्ञात्वा शिष्य इदानीं प्रतिपुष्टः सन् हे—भगवन् रागा-
दीनां किं प्रत्याख्याममिति पृच्छति । इति पृच्छति कोऽर्थः इति पृष्ठे प्रत्युचरं ददाति । एवं प्रश्नोत्तररूपपात-
निकाप्रस्तावे सर्वत्रेतिशब्दस्यार्थो ज्ञातव्यः ।

आत्मरूपातिः—इह खलु पूर्णपक्षात्वेन निधानेनक्रमेण मोहं न्यक्कृत्य पयोदितज्ञानस्वभावान्तरिति-
कृतासंचेतनेन जितमोहस्य सतो यदा स्वभावस्वभावमानातीत्यवयवसंयुक्तसंतानांतरं विनाशो पुनराप्रादुर्भू-
याय भावकाः क्षीणो मोहः स्याच्छा स एव भाव्यभावरूपमात्रभावेनैकत्वे टंकोत्कीर्णपरमात्मानमवततः क्षीण-
मोहो जिन इति तृतीया निधयस्तुतिः । एवमेव च मोहपदपरिवर्त्तनेन रागद्वेषक्रोधमानमायालोभकर्मनो-
भक्तमनोवचनकामसूत्राण्येवाद्दश पञ्चानां श्रोत्रचक्षुर्गोणरसनस्पर्शनसूत्राणि योद्दश व्याख्येषानि । अनया दिशान्यान्यप्यूषानि ।

एवञ्च व्यवहारतो न ॥ पुनः कस्यामनोर्निधयान्तु स्तोत्रं व्यवहारतोस्ति यपुनः सत्या न तत्तत्ततः ।

स्तोत्रं निधयतिभितो भवति चित्तुत्थं सैनं भवेत्तातस्वीर्थतस्ततोपश्रव्यदेकस्मा मांगयोः ॥ २७ ॥

इति परिचिततत्त्वैरासकवैकजायां नयनिमज्जनपुण्यायंमुच्छादिताया ।

अस्तस्ति न बोधो बोधयेराय कस्य स्तस्तरयमकृष्टः प्रकृष्टेन एव ॥ २८ ॥

इत्यप्रतिबुद्धोक्तिः निरासः । एवमभ्यसनादिमोहसत्ताननिवृत्तिपितामहादीकृत्य सस्कारतत्प्राप्तमप्रतिबुद्धोपि प्रसभोग्भूतमिततच्चक्षानज्योतिर्नेत्रविकारीव प्रकटोद्भासितपटलप्रतिप्रतिबुद्धः । साक्षात् दृष्टारं स्व स्वयमेव हि विधाय वक्ष्याम्य च तच्चैवानुचरितकाम स्वात्मारामस्यास्यान्यद्व्याणां प्रत्याख्यानं किं स्यादिति पृच्छन्निथ वाच्यः ।

णाणं सव्वे भावे पच्चक्खादि य परेत्ति णादूण ।

तस्मा पच्चक्खाणं णाणं णियमा मुणेदब्बं ॥३९॥

ज्ञानं सर्वान् भावान् यस्मात्प्रत्यक्षरूपाति च परानिति ज्ञात्वा ।

तस्मात्प्रत्यक्षरूपानं ज्ञानं नियमात् ज्ञातव्यं ॥३९॥

सात्पर्यवृत्तिः — णाणं सव्वे भावे पच्चक्खाई परेत्ति णादूण ज्ञानातीति व्युत्पत्त्या स्वसवेदनं ज्ञानमात्रेति भण्यते तं ज्ञानं कर्तुं मिथ्यात्वरागादिभ्यः परस्वरूपमिति ज्ञात्वा प्रत्याख्याति इत्यति निराकरोति तस्मा पच्चक्खाणं णाणं णियमा मुणेदब्बं तस्मा कणात् निर्विकल्पकस्ववेदनज्ञानमेव प्रत्याख्यानं नियमाशिक्षणात् मतव्यं ज्ञातव्यमनुभवनोपमिति । इदमत्र सात्पर्यं—परमसमाधिकांस्वे स्वसवेदनज्ञानवर्गेण शुद्धमात्मानामनुभवति तदेवानुभवनं निश्चयप्रत्याख्यानमिति । अथ प्रत्याख्यानविषये दृष्टातमाह ।

आत्मख्यातिः — यतो हि द्रव्यारारम्भान्मात्रिनोऽप्यनखिलानपि भावान् भगवत्ज्ञातृव्य स्व-स्वभावभान्नाभ्याम्यतया परस्मै ज्ञात्वा प्रत्याचष्टे ततो य एव पूर्वं जानाति स एव पश्चात्प्रत्याचष्टे न पुनरप्यद्रव्यामपि निश्चित्य प्रत्याख्यानसमये प्रत्याख्येयोपाधिनात्रप्रवर्तितकर्तृत्वव्यपदेशत्वेपि परमार्थनाभ्यपदेश्य ज्ञानस्वभावादप्रत्ययनाप्रत्याख्यानं ज्ञानमेवेत्यनुभवनीयं । अथ ज्ञातुं प्रत्याख्याने को दृष्टात इत्यत आह ।

जह णाम कोवि पुरिसो परदब्बमिणंति जाणिहुं चयदि ।

तह सव्वे परभावे णाऊण विमुंचदे णाणी ॥४०॥

यथानाम कोपि पुरुषः परद्रव्यमिति ज्ञात्वा स्वजति ।

तथा सर्वान् परभावान् ज्ञात्वा विमुंचति ज्ञानी ॥४०॥

सात्पर्यवृत्तिः — जह णाम कोवि पुरिसो परदब्बमिणंति जाणिहुं चयदि यथा नाम अहो सुद ना कश्चिपुरुषो यस्मात्परमार्थे पदद्रव्यमिति ज्ञात्वा स्वजति तह सव्वे परभावे णाऊण विमुंचदे णाणी तथा तेन प्रकृतेण सर्वान् मिथ्यात्वरागादिपरभावान् पर्याप्तान् स्वसवेदनज्ञानवर्गेण निक्षेपेण विशुद्ध्या विमुंचति स्वजति स्वसवेदनज्ञानीति । अयमत्र प्रामाण्यं—यथा कश्चिरेवदत्त परकीयचौर भ्रात्या मर्दोपमिति मत्वा राजकुलहादानीं परिपायं च शयानं सन् परबादध्वेन वस्त्रस्वामिना वस्त्राचलनादायाच्छीघ्रं मर्दोपमिमाणा सन् वस्त्रलाप्यन निरीक्ष्य परकीयमिति मत्वा तद्वस्त्रं मुचति तत्पापशानी जीवोपि निर्बिण्णमशुक्रा मिथ्यात्वरागादिविभावा एते भगवदीयस्वरूपान् भवति एकएवत्वमिति प्रतिक्षेप्यमानं सन् परकीयमिति ज्ञात्वा मुचति शुद्धमात्मानुभूतिमनुभवतीति । एव गाथाद्वयं गतं । अथ कथं शुद्धमात्मानुभूतिमनुभवतीति पृष्टवति मोहादिपरित्यागप्रकारमाह ।

आत्मरक्षातिः — यथाहि कश्चिपुरुष संघोत्वा राज्ञश्च परकीय चौररक्षणादायासीदप्रतिपत्त्या परि-पायं शयानं स्वयमज्ञानी सन्नन्वेन तद्वज्रमाह्वयं वज्रान्मर्दोपमिमाणां मधुं प्रतिबुध्यस्वार्थं परितस्तित मेवद्वयं नामरुमिषसहस्राव्यं शृण्वन्नस्तिरेचिहे शुण्डु परीक्ष्य निश्चितमेतं परकीयमिति ज्ञात्वा ज्ञानी सन्मुचति तयोपरमचिरात् तथा प्रतापि सन्नोत्था परकीया भाजानादाया मीथप्रतिपत्त्या मन्वप्यास्य शयानं स्वयमज्ञानी सन् शुरणा परभावविवेकं कुर्याद्विषमाणो मधुं प्रतिबुध्यस्वैकं रस्त्वयया मेजसृष्टं गीतं वाच्यं शृण्वन्नस्तिरेचिहे शुण्डु परीक्ष्य निश्चितमेतं परभाव इति ज्ञाय ज्ञानी सन् मुचति सर्वान् भावानचिरात् ।

अवतरंति न याद्दृष्टिमत्त्ववेगादनवमपरमावसागदृष्टादृष्टि ।

इदिति सक्तमात्रैरन्यदैविर्विमुक्ता स्वयमियमनुभूतिस्त्रादरिर्मूल ॥ २९ ॥

अथ कथमनुभूते परभावविवेको भूत इत्याशयः भावकभावविवेकप्रकारमाह ।

णत्थि मम को वि मोहो बुज्झदि उवओग एव अहमिको ।

तं मोहं णिम्ममत्तं समयस्स वियाणया विंति ॥४१॥

नास्ति मम कोवि मोहो बुध्यते उपयोग एवाहमेकः ।

तं मोहनिर्ममत्वं समयस्य विज्ञापका विंदति ॥४१॥

सात्पर्यवृत्तिः—णत्थि मम को वि मोहो नास्ति न विद्यते मम शुद्धनिश्चयेन टकोलीर्णज्ञाप-
कैकत्वभाषस्य सतो रगादिपरभावेन यत्कृत्यतेन भावयितुं रजयितुमशक्यत्वात्कारिचिद्द्रव्यभावरूपो मोह ।
बुज्झदि उवओग एव अहमिको बुध्यते जानाति स क कर्त्ता ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणत्वात्तुपयोग
आत्मैव । किं बुध्यते गत कारणादहमेक सतो मोहप्रति निर्ममयोस्मि निर्मोहो भवामि । अपना बुध्यते
जानाति किं जानाति विबुद्धज्ञानदर्शनोपयोग एवाहमेक । तं मोहं णिम्ममत्तं समयस्स वियाणया
विंति स निर्मोहबुद्धज्ञानभावनास्वरूप निर्ममत्वं द्युगति वदति जानाति वा केते समयस्य बुद्धात्मस्वरूपस्य
विज्ञापका पुरुषा इति किंच विशेषः यत्पूर्वं स्वसवेदनज्ञानमेव प्रत्याख्याय व्याख्यात दर्शनेन निर्मोहत्व
विशेषव्याख्यायामिति । एवमेव मोहपदपरिवर्त्तनेन रगद्वेषक्रोधमानमायालोभकर्मनोभक्तमनोपचनकाप
श्रोत्रचक्षुर्ग्रासरसनस्पर्शरसनाणि योऽहं व्याख्यायानि । अनेन प्रकारेणाभ्यास्यन्त्यस्येयमर्थोक्तमात्रप्रमितानि
विभारपरिणामरूपाणि ज्ञातव्यानि । अथ धर्मास्तिकायादिश्रेयपदार्था अपि मम स्वरूपे ग भवतीतिप्रति पादयति ।

आत्मरूपातिः—इह लक्ष्म फलदामसमर्थतया प्रादुर्गुण भावनेन सत्ता पुद्गलद्रव्येणामिनिर्वर्त्य-
मानटकोलीर्णकज्ञापकस्वभावाभास्य परमार्थत परभावेन भावयितुमशक्यत्वात्कतमोपि न नाम मम
मोहोस्ति किंचितस्त्वमेव च विचित्रप्रकाशचक्षुरपेक्षस्वरमवरतप्रतापसपदा चिच्छक्तिमात्रेण स्वभावाभावेन
भगवानागेनानुबुध्यते । यत्किंलक्ष लोके क तत समस्तद्रव्याणां परस्परसाधारणाग्राहस्य निवारयितु-
मशक्यत्वात्मज्जितावस्थायामपि दक्षिणलक्षणावस्थामिव परित्यक्तस्यदामत्वादेदेतया मोह प्रति निर्ममत्वो
स्मि । सर्वदैवानेकत्वगतत्वेन समयस्येवमेव रिधतत्वात् इत्याप भाषकधाराविनेको भूत ।

सर्वित स्वरसनिर्मरभाव चेत्ये स्वयमह स्वगिहैक ।

नास्ति नास्ति मम कश्चन मोह बुद्धिदिग्गहाहेतिभिरस्मि ॥३०॥

एवमेव मोहपदपरिवर्त्तनेन रगद्वेषक्रोधमानमायालोभकर्मनोभक्तमनोपचनकापश्रोत्रचक्षुर्ग्रासरसनस्पर्श-
नक्ष्त्राणि योऽहं व्याख्यायानि अनया दिशान्यान्वप्युह्यानि । अथ श्रेयभारविनेकप्रकारमाह ।

णत्थि मम धम्म आदी बुज्झदि उवओग एव अहमिको ।

तं धम्मणिम्ममत्तं समयस्स वियाणया विंति ॥४२॥

नास्ति मम धर्मादिबुध्यते उपयोग एवाहमेकः ।

तं धर्मनिर्ममत्वं समयस्य विज्ञापका विंदति ॥४२॥

सात्पर्यवृत्तिः—णत्थि मम धम्म आदी न सति न विद्यते धर्मास्तिकायादिश्रेयपदार्था ममेति
बुज्झदि बुध्यते ज्ञानी तर्हि किमह उवओग एव अहमिको विबुद्धज्ञानदर्शनोपयोग एवाह अपना ज्ञान
दर्शनोपयोगलक्षणत्वादित्यभेदेनोपयोग एवाह स जानाति । केन रूपेण, यतोह टकोलीर्णज्ञापकैकस्य
भावे एक सतो दक्षिणदर्शिलिखितवत् व्यवहारोपेक्षकत्वेपि शुद्धनिश्चयनयेन मम स्वरूप न भवतीति परद्रव्य

प्रति निर्ममलोसि तं धम्मणिध्मपत्तं समयस्स विवाणया विंति स शुद्धात्मावनास्वरूप परद्वय
निर्ममल समयस्य शुद्धात्मनो विज्ञापका पुण्या धुपति कथयतीति । किंच इदमपि परद्वयनिर्ममल यत्पूर्वं
भणित स्वसवेदनज्ञानेन प्रत्याख्यान तस्यैव विशेषव्याख्यान ज्ञातव्य इति गाथाद्वय गत । एव गाथाच-
दुष्टपलमुद्रयेन सप्तमस्फुट सपात । अथ शुद्धात्मवोपादेय इति ब्रह्मण सम्प्रत्यय तस्मिन्नेव शुद्धात्मनि
स्वसवेदन सम्प्रधान तत्रैव निजालम्बि वीतरागस्वसवेदननिखलरूप चारित्रमिति निश्चयवत्प्रदपरिणत-
जीवस्य कीदृश स्वरूप भवतीत्यपेक्षयन् जीवाधिकारमुपसहसति ।

आत्मरूपातिः—अमुनि हि धर्माधर्माभावात्तत्पुद्गलजीवितराणि स्वरसविभूतिनिवारितप्र-
सरविषयसरप्रचडचिन्मात्रशक्तिकज्जिततपायतमत्वर्गज्ञानीवात्मनि प्रवक्ष्यमाणानि टकोत्कीर्णकहापकत्वभा-
वत्वेन तत्त्वतस्तत्त्वस्य तदतिरिक्तत्वभावतया तत्त्वतो धर्मिस्त्वस्वरूपां परिपक्वशक्त्यन्तान् नाम मम
सति । किंचितस्वयमेव च निजमेवोपयुक्तस्तत्त्वत एवैकमनाकुटुम्बमात्मन कल्पयन् भगवानात्मैवावबुध्यते
यत्किञ्चाह स्वस्वेक तत् सवेद्यसवेदकभावमात्रोपजातेतरेतरसवलम्बेपि परिपुष्टस्वदमानत्वभाषमेदतया
धर्माधर्माभावात्तत्पुद्गलजीवितराणि प्रति निर्ममलोसि । सर्वदैयात्मैकत्वगतत्वेन समयस्यैवमेव स्थितत्वात्
इतोऽप्यत्रैयभावविवेकोभूत ।

इति सति सह सर्वैरन्यथाविवेके स्वसमयमुपयोगी विधयात्मनमेक ।

प्रकटितपरमार्थदर्शनज्ञानरुचै कृतपरिणतिप्राप्तारम्भ एव प्रवृत्त ॥ ११ ॥

अथैव दर्शनज्ञानचारित्र्यपरिणतस्यात्मन कोऽहं स्वरूपघचेतन भवतीत्यापेक्षयन्मुपसहसति ॥

अहमिको सल्ल सुद्धो दंशणणाणमइओ सदारूवी ।

णवि अरिय मज्झ किंचिव अण्णं परमाणुमित्तं पि ॥४३॥

अथैक लल्ल सुद्धो दर्शनज्ञानमयः सदारूवी ।

मात्पस्ति मम किंचिद्व्यप्यस्वरूपाधुमाश्रयि ॥४३॥

सादर्यवृत्तिः—अहं अनादिदेहत्वैक्यभावाद्ज्ञानेन पूर्वप्रविबुद्धोपि करतल्विषयस्तत्पुनर्विस्तृत
पथाभिदाविनाशस्यूतचामीकरावलोकेनन्यायेन परमगुह्यसादेन प्रतिबुद्धो भूत्वा शुद्धात्मनि रतो य सोऽहं
वीतरागधिन्मात्र ज्योति । पुनरपि कथं भूत इहो । यद्यपि व्यवहारेण नलारकादिरूपेणानेकस्तथापि
शुद्धनिधयेन तपोत्कीर्णशक्त्यैकस्वभावादेक । सल्ल स्फुट । पुनरपि किरूप सुद्धो व्यावहारिकतय
पदार्थस्य शुद्धनिश्चयनेन भिन्न । अथवा रागादिभावैर्म्योभिरोहमिति शुद्ध । पुनरपि किंचिदिष्ट
दंशणणाणमइओ केवलदर्शनज्ञानमयः । पुनरपि किरूप सदारूवो निश्चयनेन रूपरसाधर्मशा-
भावासादात्म्यार्त । णविअरिय मज्झ किंचिव अण्णं परमाणुमिच्छं पि । इत्यभूतास सत वैवास्ति
ममान्यत्परमाधुमात्रमपि परद्वय किरपि । यदेकत्वेन रजकत्वेन वा पुनरपि मम बोद्धुपादपति । कलान्
परमविशुद्धमानपरिणतत्वात् ।

इति समसत्तारन्नादयथा शुद्धात्मानुभूतिरक्षणार्था तात्पर्यवृत्तौ स्थलसत्वेन जो पस्सदि अप्याण
मिन्यदि सत्तविंशतिगाथा सदनतरमुपसहसत्त्वमेकमिति समुदयिनाष्टाविंशतिगाथाभिर्जीवाधिकार
समस्त । इति प्रथमस्य ।

आत्मरूपातिः—यो हि नामानादिमोहोन्मत्ततयावतमयविबुद्ध सन् निर्विज्येन गुरुगानवरत
प्रतिबोध्यमानः कथंचनापि प्रतिबुध्य निजकरतल्विन्मत्तविस्मृतचामीकरावलोकेनन्यायेन परमेधरमात्मन
शाला श्रद्धाप्रानुवर्ध च सम्प्रेकोकाम्भरायो भूत स सत्त्वहृत्मात्मन्यलोका चिन्मात्र ज्योति । समस्तनम-
कममवर्त्तमानन्यामदार्ष्टिकभावेचिन्मात्राश्रयिनिधिमामन्वादेको चारकत्रिजीवविनिपाजीवमुप्यपासक-
सवनिर्जटावमोक्षलक्ष्मणान्वाहारिकवतत्त्वेनष्टकोत्कीर्णकहापकत्वभावमात्मैवावबुध्यवितितापाशुद्ध ।

चिन्मात्रतया सामान्यविशेषोपयोग्योपायकतानतिरुज्ज्वलरत्नज्ञानमयं स्पर्शरसगन्धधर्माण्यनिमित्तरवेदनपरिणत-
त्वेपि स्पर्शादिरूपेण स्वयमपरिणमनात्परमार्थतः सदेवास्तृतीति श्रुत्याय स्वरूपं सचेतयमानं श्रुतयामि ।
एव प्रत्यपतश्च मम यद्विचित्रित्वस्वरूपसपदा विधे परित्यक्त्यपि न किञ्चनान्यव्यतिरिक्तमाशुभावमन्यान्भीयत्वेन
प्रतिमाति । यद्वायकत्वेन ज्ञेयत्वेन चैकीभूय भूयो मोहमुद्रावधति स्वरसतएवपुनः प्रादुर्भावाय समूहमोह-
मुभूत्य महतो ज्ञानोद्योतस्य प्रफुरितत्वात् ।

भजतु निर्भरममी सममेव लोका आलोकसुप्पुटति धातरसे समस्ता ।

आद्यान्य विभ्रमतिरस्करिणीभरेण प्रो मम एव सगगानयवोधतिभु ॥ ११ ॥

इति श्रीसमयसारण्याख्यायावात्सल्यातो पूर्वमः समाप्तः ।

सारपर्यट्टतिः—अथानन्तर शृंगारसंहितायावजीवाजीवायेकीभूती प्रनिरात । तत्र स्थितप्रपेन
त्रिंशत्तगाथापर्यंतमजीवाधिकारं कल्पते । तेषु प्रथमस्थले छन्दनयेन देहरागादिपरद्वय जीवस्वरूपं न
भवतीति निषेधगुण्यत्वेन अप्याणमयाणंता इत्यादिगाथायाहि कृत्वा पाठक्रमेण गाथादशास्तर्यत व्याख्यानं
करोति । तत्र गाथादशकमध्ये परद्वयामरादे पूर्वपक्षमुक्त्यत्वेन गाथापचक्रं तदनन्तर परिहारमुक्त्यत्वेन
सूत्रमेक । अथाएविधं कर्मपुद्गलद्वयं भवतीति कथनगुण्यत्वेन सूत्रमेक । ततश्च न्यवहारमयसमर्पणद्वारेण
गाथाप्रय कल्प्यते इति समुदायपाठनिष्ठा । तद्यथा । अथ देहरागादिपरद्वयं निश्चयेन जीवो भवतीति
पूर्वपक्षं करोति ।

आरम्भप्राप्तिः—

जीवाजीवयिनेकसुप्पुटदशां प्रत्यायकगार्वदानाससारनिबद्धवधनविधिप्रसाद्विद्युत् स्फुटत् ।

आमाराममनतथामसहसाम्पन्नेन नित्योदित धीरोदात्तमवाकुलं विवसति ज्ञानं मनो स्यादपत् ॥११॥

अप्याणमयाणंता मूढा दु परप्पवादिणो केई ।

जीवं अज्झवसाणं कम्मं च तहा परुव्विंति ॥४४॥

अवरे अज्झवसाणे सुत्तिव्वमंदाणुभावगं जीवं ।

मण्णंति तहा अवरे णोकम्मं चावि जीवोत्ति ॥४५॥

कम्मस्सुदयं जीवं अवरे कम्माणुभागमिच्छंति ।

तिव्वत्तणमंदत्तण गुणेहिं जो सो हवदि जीवो वा ॥४६॥

जीवो कम्मं उहयं दोण्णिवि सलु केवि जीवमिच्छंति ।

अवरे संजोगेण दु कम्माणं जीवमिच्छंति ॥४७॥

एवंविहा बहुविहा परमणाणं वदंति हम्महा ।

ते ण दु परप्पवादी णिच्छयवादीहिं णिदिट्ठा ॥४८॥

आत्मानमप्रानतो मूढास्तु परात्मादिनाः केचिद् ।

जीवपण्यवसानं क्वं च तथा मरुपयंति ॥४४॥

अवरेण्यवसानेषु सीतयंदानुयागमं जीवं ।

मण्यते तयाऽवरे भोक्त्रं चापि जीवं इति ॥४५॥

कर्पणं उहयं जीवपरे कर्षोऽनुयागमिच्छंति ।

सीतयंदंदरगुणाख्यां यः स भवति जीव ॥४६॥

जीवकर्मयोगं द्वे अपि सत्तु केचिज्जीवमिच्छन्ति ।
अपरे संयोगेन तु कर्मणा जीवमिच्छन्ति ॥४७॥
एवंविधा बहुविधाः परमात्मानं वदन्ति दुर्मेवसः ।
ते न परस्त्ववादिनः निषयवादिभिर्निर्दिष्टाः ॥४८॥

सात्पर्यवृत्तिः—अप्याभ्यसाधनात् भूता दु परस्त्ववादिनो केर्द आत्मानमजानन्तः गृह्णात् परद्रव्यमात्मानं वदन्तीत्येवंशीलः केचन परात्मवादिनः जीवं अज्ञावसाणं कर्म्यं च तथा परवृत्तिं ययोगात् काश्च्यं भिन्ने नास्ति तथा रागादिभ्यो भिन्नो जीवो नास्तीति रागाद्यभ्यसत्तानं कर्म च जीवं वदन्तीति । अथ अपरे अज्ञावसाणे मुक्तिन्वमंदाशुभावानं जीवं यच्छन्ति अपरे केचनैकात्मवादिनः रागाद्यभ्यसत्ताने तु तीव्रमंदतत्त्वानुभावस्वरूपं शक्तिमात्राख्यं गच्छन्तीति तीव्रमंदानुभावगतं जीवं गच्छन्ति । तथा अचरं णोक्तं चापि जीवोति तथैवाचरे चार्थाकादयः कर्मणो कर्मरहितपरमात्मभेदविज्ञान-शून्याः शरीरादिनोक्तं चापि जीवं गच्छन्ति । अथ—कर्म्यस्तुदुषं जीवं अपरे अपरे कर्मण उदयं जीव-मिच्छन्ति कस्मादशुभागादिच्छन्ति अपरे च कर्माशुभागं कृतार्थमिच्छन्ति पाणक्यं जीवमिच्छन्ति । एकंमृतः सत्त्वानुभावः तिष्ठत्तणयं चणगुणेर्हि जो सो हवदि जीवो तीव्रमंदत्वगुणान्यां वर्तते यः स जीवो भवतीति । अथ—जीवोक्तं उदयं दोषिण्येति सत्तु केचि जीवमिच्छन्ति जीवकर्मयोगं द्वे अपि जीव-कर्मणि पिच्छरणीयत् सत्तु स्फुटं जीवमिच्छन्ति । अपरे संयोगेन तु कस्माणां जीवमिच्छन्ति । अपरे केचन अष्टाकादयः कर्मणा संयोगेणापि जीवमिच्छन्ति । कास्तत् अष्टकर्मसंयोगादप्यस्य ब्रह्म-जीवस्यानुपपत्तेः । अथ एवंविधा बहुविधा परमप्राणं पदंति दुर्मेवस एवंपिधा बहुविधा बहुमकारा देहरागादिपरद्रव्यमात्मानं वदन्ति दुर्मेवसो दुर्मेवसः तेन दु परस्त्ववादि निषयवादिभिर्निर्दिष्टा तेन कारणेन तु पुनः देहरागादिकं परद्रव्यमात्मानं वदन्तीत्येवं शीलः परात्मवादिनो निषयवादिभिः सर्वैः निर्दिष्टा इति पंचगाथाभिः पूर्वपक्षः कृतः । अथ परिहारं वदति ।

आत्मरूपातिः—इह सत्तु तदसाधारणरूपणाकडनात्कीकृत्येनामंतविभूताः संतस्तात्त्विकतामा-ननजानंते महतो बहुधा परमप्राणमिति प्रवृत्तिं । नैसर्गिकरागद्वेषकल्पापितमम्यवसानमेव जीव-स्तथाविधाम्यवसानात् अंगारस्त्वे काश्च्यं वदतिरिक्तत्वेनात्मस्यानुपलब्धमात्रत्वादिति केचित् । अनारपन्त-पूर्वापरोमृतावयवैकसंस्तराणिग्राह्येण कौटुर्क्येन जीवः कर्मणोतिरिक्तत्वेनात्मस्यानुपलब्धमानत्वादिति केचित् । तीव्रमंदानुभावमिदमानदूरतराग्रस्तनिर्मराभ्यवसानसंज्ञान एव जीवस्तैतिरिक्तत्वाभ्यस्यानुपलब्ध-मानत्वादिति केचित् । ननुपराणावसादिमात्रेण प्रवर्तमानं नोक्तं जीवः शरीरादतिरिक्तत्वेनात्मस्यानुप-लब्धमानत्वादिति केचित् । विषयपि पुण्यपारुषेणाकाशं कर्मविषय एव जीवः बुद्धाशुभावत्वादि-रिक्तत्वेनात्मस्यानुपलब्धमानत्वादिति केचित् । साक्षात्काररूपेणाभिन्याससमास्ततीव्रमंदत्वगुणान्यां भिद्यमानः कर्माशुभव एव जीवः सुखदुःखातिरिक्तत्वेनात्मस्यानुपलब्धमानत्वादिति केचित् । मज्जिताबहुमयात्मकत्वा-दात्मकर्मयोगेन जीवः कास्त्वतः कर्मणोतिरिक्तत्वेनात्मस्यानुपलब्धमानत्वादिति केचित् । कर्मविषय-सर्पः कर्मसंयोग एव जीवः कर्मसंयोगात्तद्वृत्त्या । इवाष्टकप्रसंगोपादतिरिक्तत्वेनात्मस्यानुपलब्धमानत्वा-दिति केचित् । एतेष्वप्रकृता इतरेषु बहुप्रकारा परमत्वेति व्यपदिशन्ति दुर्मेवसः किंतु न ते परमार्थ-वादिभिः परमार्थवादिनः इति निर्दिश्यते । कुतः—

एदे सत्त्वे भावा पुग्गलद्ववपरिणामणिप्पणा ।

केवलजिणेहि भाणिदा कह ते जीवो ति उचंति ॥ ४९॥

एते सर्वे भावाः पुद्गलद्वयपरिणामनिष्पन्नाः ।

केवलजिनेर्भणिता कथं ते जीव इत्युच्यते ॥४९॥

तात्पर्यवृत्तिः—एदे सर्वे भावा पुगलद्वयपरिणामणिष्यणा एते सर्वे देहरागदय कर्म-
जनितपर्याया पुद्गलद्वयकर्मोदयपरिणामेन निष्पन्ना । केवलजिनेर्हि भणिता कथं ते जीवोति
उच्यते केवलजिने सर्वे कर्मजनिता इति भणिता कथं ते निश्चयनेन जीव इत्युच्यते न कथमपि ।
किंच विशेष भगवतात् फलपुण्यप्राप्तादिभ्यो भिन्नो जीवो नास्तीति यद्विनिर्दिष्टं तदमुक्तं कथमिति चेत्
रागादिभ्यो भिन्न शुद्धजीवोस्तीति पक्षः परमसमाधिस्वरूपे शरीररागादिभ्यो भिन्नस्य चिदानन्दस्वभाव-
शुद्धजीवस्योपलब्धेरिति हेतुः किंकारिणस्वरूपात् सुवर्णरविति दृष्टं । किं च भगवद्व्यतिथिं न
घटते कथमिति चेत् पक्षः सुवर्णस्य पीतत्वं अग्नेरुष्णत्वं स्वभावात्तथाभारस्य कृष्णत्वस्वभावात् त्वं पृथक्त्वं
कर्तुं नायाति । रागादयस्तु विभावा एकटिप्रेषाधिनात् तत्तत्तेषां निर्भिन्नारक्षुद्रामानुभूतिवलेन पृथक्त्वं
शक्यते इति । यदमुक्तमष्टयाष्टसंयोगवद्भावादष्टकर्मसंयोग एव जीवस्तदप्यनुचितं अष्टकर्मसंयोगात् भिन्न
शुद्धजीवोस्तीति पक्षरचनं अष्टकाष्टसंयोगस्तद्भावादिना पुनस्तथैव परमसमाधिस्वरूपेष्टकर्मसंयोगात्
पृथग्भूतस्य शुद्धमुदैक्यस्वभावजीवस्योपलब्धेरिति दृष्टतसहितहेतुः । किं च देहानन्वोरज्यत भेद इति पक्षः
भिन्नरक्षणलक्षितत्वादिति हेतुः जलान्तरादिति दृष्टं । इति परिहारमात्रा गता । अथ चिद्व्यप्रतिभासैपि
रागादप्यवसानादयः कथं पुद्गलस्वभावा भवतीति चेत्—

आत्मरूपाति — यतः एतेऽप्यवसानादयः समस्ता एव भावा भगवद्विनिश्चिताधिरर्हन्ति पुद्गल-
द्वयपरिणाममवस्थेन प्रकृताः सतश्चेतन्यशून्यापुद्गलद्वयादतिरिक्तत्वेन प्रजाप्यमानं चेतन्यस्वभावं जीवद्वयं
मेवेत्तु मोक्षहेतुं ततो न स्वभावमव्युक्तिस्त्वानुभूतिपक्षत्वात् तदा मत्तदेन परमार्थवादिन एतदेव
सर्वहवचनं सारदागमः । इयं तु स्वात्मव्यभिक्ता युक्तिः न खलु नैसर्गिकरागद्वेषकत्वापितमप्यवसानं
जीवस्तथाविधमवसानात्कार्तस्वरस्यैव इयमिकावातिरिक्तचेतन्यस्य चित्समायस्य विवेचकैः स्वयमुपलम्ब्य-
मानत्वात् । न स्वस्यावयवतत्प्राप्तीभूतान्नयैकसंसारणलक्षणक्रियास्यैव श्रद्धात्मैव जीवः कर्मयोरतिरिक्त-
त्वेनाप्यस्य चित्समायस्य विवेचकैः स्वयमुपलम्ब्यमानत्वात् । न खलु तीव्रमदानुभयभिद्यमानदुःखतरागसं-
निर्भराम्यवसानसत्त्वानो जीवस्ततोतिरिक्तत्वेनाप्यस्य चित्समायस्य विवेचकैः स्वयमुपलम्ब्यमानत्वात् । न खलु
मवपुराणरस्थादिष्वेदेन प्रवर्तमानं नोकार्ण जीवः शरीरादतिरिक्तत्वेनाप्यस्य चित्समायस्य विवेचकैः स्वयमुप-
लम्ब्यमानत्वात् । न खलु विश्वमपि पुण्यपापरूपेणाकामकर्मविषाकरो जीवः शुभाशुभमाश्रयतिरिक्तचेतन्यस्य चि-
त्स्वभावस्य विवेचकैः स्वयमुपलम्ब्यमानत्वात् । न खलु साक्षात्तत्वरूपेणाभिव्यक्तसमस्ततीक्ष्णमप्यगुणाम्याभिद्य-
मानं वर्तमानभाषो जीवः सुखदुःखातिरिक्तत्वेनाप्यस्य चित्समायस्य विवेचकैः स्वयमुपलम्ब्यमानत्वात् । न खलु
मज्जिषावदुभयान्नरत्वादात्मकर्तृभाष जीवः फलसर्वतः कर्मगोतिरिक्तत्वेनाप्यस्य चित्समायस्य विवेचकैः स्वय-
मुपलम्ब्यमानत्वात् । न एतर्भेदक्रियासमर्थः कर्मवर्णो जीवः कर्मसंयोगात्प्राप्त्याप्रतिपक्षः पुष्टात्यसदृश-
संयोगादतिरिक्तत्वेनाप्यस्य चित्समायस्य विवेचकैः स्वयमुपलम्ब्यमानत्वादिति । इह एव पुद्गलभिन्नामो
पलब्धिः प्रतिविप्रतिपक्षः सार्धविवमनुतास्य ।

निरम किमपेणाकार्यबोद्धाहलेन स्वयमपि निभूतं सत् पश्य पण्यसमेत ।

इदमस्येति पुनः पुद्गलद्विजयायां ननु विद्यमानपिप्रतीति विचारलब्धिः ॥१॥

अपचिदप्यप्रतिभासोपलम्ब्यमानादयः पुद्गलस्वभावा इति चेत् ।

अद्विहिं पि य कम्मं सत्त्वं पुगलमयं जिणा विति ।

जस्स फलं तं बुचदि दुप्पसं ति विपचमाणस्म ॥५०॥

अद्विपमपि य कर्म सर्वं पुद्गलमयं जिना विदति ।

यस्य फलं तदुच्यते दुःखमिति विपच्यमानस्य ॥५०॥

तात्पर्यवृत्तिः—अद्विहं पि य कर्म सन्नु पुनरुक्तमयं जिणं विंति सर्वमष्टविधमपि कर्म पुनरुक्तमप्य भवतीति जिना धीतरागसर्गेणा श्रुतिरिति कथयति । कथयतु यत्कर्म जससफलं तं वृद्धिद्विवर्धनं विपक्षमाणस्य यस्य कर्मण फलं तत्प्रसिद्धमुच्यते किं व्याकुलत्वस्यमाकल्याददुःखमिति । कथयतु तस्य कर्मण विशेषणं पश्यमानस्योदयागतस्य । इदमत्र तात्पर्यं व्याख्येयकर्मपुनरुक्तस्य कार्यमनाकुलत्वलक्षणपरमार्थमुख-
विलक्षणमाकुलत्वोत्पादकं दुःखं रागादयोप्याकुलत्वोत्पादकदुःखलक्षणमास्ततः कारणसुदृढकार्यत्वात् शुद्ध-
निधनयेन पौद्गलिका इति । व्याख्येयं कर्म पुनरुक्तमनेनेति कथनरूपेण ग्राह्या गता । अथ यद्यप्यव-
सानादयः पुनरुक्तस्यभावादाहिं रागी द्वेयी मोही जीव इति कथं जीवत्वेन प्रयातरे प्रतिपादिता इति प्रश्ने
प्रयुत्तरं ददाति ।

आत्मरूपातिः—अन्यवसानादिमाधनिरर्त्तकमाश्रयमपि च कर्म समस्तमेव पुनरुक्तमिति किञ्च
सफलमिति । तस्य तु यद्विपाकफलाग्रमधिकृत्य फलत्वेनाभिलष्यते । तदनाकुलत्वलक्षणसौख्यारूपान-
स्वभावविलक्षणत्वात्किञ्च दुःखं तदतः पातिन एष किञ्चाकुलत्वलक्षणा अन्यवसानादिभावा । ततो न ते
चिदन्वयविजनेभ्यो मस्वराया किंतु पुनरुक्तभावा । यद्यप्यवसानदयः पुनरुक्तस्यभावात्तादा कथं जीवत्वेन
सूचिता इति चेत् ।

ववहारस्स दरीसणमुवएसो वणिदो जिगवरेहिं ।

जीवा एदे सन्ने अज्झवसाणादओ भावाः ॥५१॥

व्यवहारस्य दर्शनप्रपदेशो वर्णितो जिनवरे ।

जीवा एते सर्वेऽप्यवसानादयो भावाः ॥५१॥

तात्पर्यवृत्तिः—ववहारस्स दरीसणं व्यवहारनपस्य स्वरूपं दर्शितं यस्मिं कृत उवएसो
वणिदो जिगवरेहिं उपदेशो वर्णितः कथितो जिनवरे । कथयतु जीवा एदे सन्ने अज्झवसा-
णादओ भावा जीवा एते सर्वे अप्यवसानादयो भावा परिणामा मण्यत इति । किं च विशेषं यद्यप्य-
व्यवहारनयो बहिर्दृश्यावलंबनेनाभूतार्थस्तथापि रागादिबहिर्दृश्यावलंबनरहितविशुद्धज्ञानदर्शनस्वभाव-
स्वावलंबनसाहितस्य परमार्थस्य प्रतिपादकत्वादर्शयितुमुचितो भवति । यदा पुनर्व्यवहारनयो न भवति तदा
शुद्धनिधनयेन त्रस्तसावरजीवा न भवतीति मया निःशक्तोपमर्दनं कुर्वति जिना । ततश्च पुण्यरूप-
धर्माभाव इत्येकं दूषणं तथैव शुद्धनयेन रागद्वेषमोहसहितं पूर्वमेव सुतो जीवस्तिष्ठतीति मत्वा मोक्षार्थमनु-
ष्ठानं कौपि न करोति ततश्च मोक्षमात्र इति द्वितीयं च दूषणं । तस्माच्छून्यवहारनपस्याप्यननुचितं
भवतीत्यभिप्रायः । अथ केन दृष्टातेन प्रवृत्तो व्यवहार इत्याक्षयाति ।

आत्मरूपातिः—सर्वे एतेऽप्यवसानादयोभावा जीवा इति यद्गगवहिं सफलमै प्रवृत्तं तदभू-
तार्थस्यापि व्यवहारस्यापि दर्शनं । व्यवहारो हि व्यवहारिणां स्तेच्छमायेर स्तेच्छाना परमार्थप्रतिपादकत्वा-
दपरमार्थोपि तीर्थप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयितुं न्याय्य एव । तस्मात्तेन तु शरीराश्रयस्य परमार्थतो भेददर्शनाच्च
संस्थावराणां मस्मर्त्तं इति निःशक्तोपमर्दनेन हिंसाभावाद्भवतो बधस्याभावात् । तथास्तद्विद्विन्मूढो जीवो
बध्यमानो मोक्षनीय इति रागद्वेषमोहेभ्यो जीनस्य परमार्थतो भेददर्शनेन मोक्षोपायपरिग्रहणाभावात् मय-
त्वेन मोक्षस्याभावात् । अथ केन दृष्टातेन प्रवृत्तो व्यवहार इति चेत् ।

राया हु णिग्गदो त्तिय एसो वलसमुदयस्स आदेसो ।

ववहारेण दु उच्चदि तत्येको णिग्गदो राया ॥५२॥

एमेव य ववहारो नज्झवसाणादि अण्णभावाणं ।

जीवो त्ति कदो सुत्ते तत्येको णिच्छिदो जीवो ॥५३॥

राजा सत्तु निर्गत इत्येव वल्लसमुदयस्यादेशः ।

व्यवहारेण वृत्त्यते तत्रैको निर्गतो राजा ॥ ५२ ॥

एवमेव च व्यवहारो व्यवसानाद्यन्यथावार्ता ।

जीव इति कृतः सुत्रे तत्रैको निश्चितो जीवः ॥ ५३ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—राया हु णिग्गदो चिप एसो वल्लसमुदयस्त आदेशो राजा हु सुट्ट नि-
र्गत एव वल्लसमुदयस्यादेशः कथन व्यवहारेण हु चण्णदि तत्त्येको णिग्गदो राया वल्लसमुद्द दृष्टाति ।
पच योजनानि न्याय्य राजा निर्गत इति व्यवहारेणोच्यते । निश्चयनयेन तु तत्रैको राजा निर्गत इति
दृष्टातो गत । इदानीं दार्ष्टतमाह—एवेवव्यवहारो अज्झवसाणादि अण्णभावानां एवेव राजदृष्टाक
प्रकारेणैव व्यवहारः । केयां अण्णवसाणादीनां जीवद्विजन्मावादीनां राग्गदिपर्यायाणां जीवो ति कदो सुत्थे
कथभूतो व्यवहारः रागादयो भाषाः व्यवहारेण जीव इति कृत अणित सुत्रे परमाण्ये तत्त्येको णिच्छिदो
जीवो तत्र तेत्तु राग्गदिपरिणामेषु भव्ये निश्चितो छात्तव्य कोसो जीवः कथभूतः सुद्धनिश्चयनयेनैको
भाषकर्मिन्मयकर्मनोर्कर्मरहितसुद्धमुद्दैकत्वभावो जीवपदार्थः । इति व्यवहारनयसमर्थनरूपेण गाथात्रय गत ।
एवमजीवाधिकाराभ्ये सुद्धनिश्चयनयेन देहराग्गदिपरिणाम्य जीवस्वरूप न भरतीति कथनमुक्ततया गाथा-
दशकेन प्रथमोत्तराधिकारो व्याख्यातः ।

अपानतर वयैस्सादिपुद्गलस्वरूपरहितोऽनतज्ञानादिगुणस्वरूपश्च सुद्धजीव एव उपादेय इति
भाषनामुक्ततया द्वादशगाथापर्यन्त व्याख्यात करोति । सत्र द्वादशगाथासु मध्ये परमसामाधिक्यभावात्-
परिणतमिदरत्नप्रपञ्चक्षणैर्निर्विकल्पसमाधिस्तुत्यन्तरमानन्दमुक्तसमस्तीभावपरिणतसुद्धजीव एकोपादेय इति
मुक्त्यत्वेन अरसमरूप इत्यादिसूत्रमायैका । अयान्यतरे रागादयो बहिरगे वर्णादयश्च सुद्धजीवस्वरूप न
भवतीति तस्यैव गाथासूत्रस्य विशेषविषयार्थ जीवस्स वात्थिवण्णो इत्यादिसूत्रपट्ट । तत्. परत एव रागा-
दयो वर्णादयश्च व्यवहारेण सति सुद्धनिश्चयनयेन न भरतीति परस्परसापेक्षनयप्रयधिरणार्थ व्यवहारेणहु
इत्यादि सूत्रमेक । तदनतरमेतेषां रागादीनां व्यवहारमयेनैव जीवेन सह क्षीरर्मारवत्सदृशो न च निश्चय
नयेनैति समर्थनरूपेण एवं हि य संबंधो इत्यादि सूत्रमेक । ततश्च तस्यैव व्यवहारनयस्य पुनरपि व्यक्तायै
दृष्टातदार्षात्समर्थनरूपेण एवं सुद्धसंतं इत्यादि गाथात्रय । इति द्वितीयस्कन्धे समुदायपातनिका । तद्यथा—
अथ यदि निश्चयेन रागादिरूपो जीवो न भवति तर्हि कथभूतः सुद्धजीव उपादेयस्वरूप इत्यत्राह ।

आरसवरूपाति — यथैव राजा पच योजनान्यमिन्व्याप्य निष्कामतीत्येकस्य पचयोजनान्यमिन्व्या-
प्युपगतन्यत्वाद्धनसाराणां वल्लसमुदाये राजेति व्याख्यातः । परमार्थतत्त्वेक एव राजा । तथैव जीवः समग्र
रागप्रापन्नमिन्व्याप्य प्रवर्तते इत्येकस्य समग्र रागप्रापन्नमिन्व्याप्युपगतन्यत्वाद्धनसाराणां पचयोजनान्यमिन्व्या-
प्येषु जीव इति व्याख्यातः । परमार्थतत्त्वेन एव जीवः । एवेव तर्हि किं लक्षणेसावैक्यप्रतीक्षणीयं
परमार्थ जीव इति पुष्टः प्रहः—

अरसमरूपमगंधं अव्यक्तं चेदणायुणमसहं ।

जाण अलिग्गग्गहणं जीवमणिदिट्ठसंठाणं ॥ ५४ ॥

अरसवरूपमगंधमव्यक्तं चेतनायुगमशब्दः ।

जानीदि अलिग्गग्गहणं जीवमणिदिट्ठसंस्थान ॥ ५४ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—अरसवरूपमगंधं अव्यक्तं चेदणायुणमसहं निश्चयनयेन रसरूपगंधस्पर्श-
शब्दरहित मनोगतकामरूपेणादिरिक्तपरिवशदित्वेनाव्यक्त सूक्ष्म । पुनरपि किं निमित्तं सुद्धचेतनायुग
पुनश्च किं रूपं जाणमलिग्गग्गहणं जीवमणिदिट्ठसंठाणं निश्चयनयेन स्वस्वैकज्ञानविरचयार्थ-
ग-

ग्रहण समचतुरस्रादिपदसंस्कारादित च य पदार्थं तमेव गुणविशिष्ट शुद्धजीवमुपादेयमिति हे शिष्य जानीहि । इदमत्र तात्पर्यं । शुद्धनिश्चयमेव सर्वपुद्गलद्रव्यसन्निधिवर्णादिगुणशब्दादिपर्यायरहितः सर्वद्रव्येन्द्रियभावेन्द्रियमनोगतरागादिविकल्पाविषयो धर्माधर्मकाङ्क्षाकाङ्क्षशेषजीवात्तरभिज्ञो नतश्चानदर्शनमुख्यीर्यश्च य एव शुद्धात्मा समस्तपदार्थसर्वदेवशर्वकालव्याप्तगुणान्यादिनामावर्षभेदभिन्नजनसमस्तमनोयचनकात्म्यप्राप्तं दुर्लभः स एवाह्यं सचैवोपादेय इति भत्वा निर्विकल्पाभिर्मानैरजननिजशुद्धात्मसमाधिसंजातमुल्लासितरसानुभूतिरक्षण्ये गिरिगुहागङ्गे स्थित्वा सर्वतात्पर्येण म्यातव्य इति । एव सूत्रगाथा गता । अथ चहिरणे वर्णाद्यम्पत्तेर रागादिभावा पौद्गल्यत्वा शुद्धनिश्चयेन जीनस्वरूप न भवतीति प्रतिपादयति ।

आत्मख्यातिः—य खलु पुद्गलद्रव्यादन्यत्वेनाविद्यमानरसगुणत्वात् पुद्गलद्रव्यगुणेत्यो भिन्नत्वेन स्वयमरसगुणत्वात् परमार्थतः पुद्गलद्रव्यस्वामित्वाभावात् द्रव्येन्द्रियावष्टभेनारसनात् स्वभावतः क्षायोपशान्तिकभावाभावाद्द्रव्येन्द्रियावष्टभेनारसनात्, सकलसाधारणैकसंवेदनपरिणामस्वभावात्केवलरसवेदनापरिणामाप्रपन्नत्वेनारसनात्, सकलज्ञेयज्ञायकतादात्म्यस्य निषेधाद्रसपरिच्छेदपरिणतत्वेपि स्वयमरसरूपेणापरिणमनाच्चासत् । तथा पुद्गलद्रव्यादन्यत्वेनाविद्यमानरसगुणत्वात् पुद्गलद्रव्यगुणेत्यो भिन्नत्वेन स्वयमरसगुणत्वात् परमार्थतः पुद्गलद्रव्यस्वामित्वाभावात् द्रव्येन्द्रियावष्टभेनारसनात्, स्वभावतः क्षायोपशान्तिकभावाभावाद्द्रव्येन्द्रियावष्टभेनारसनात्, सकलसाधारणैकसंवेदनपरिणामस्वभावात्केवलरसवेदनापरिणामाप्रपन्नत्वेनारसनात्, सकलज्ञेयज्ञायकतादात्म्यस्य निषेधाद्रसपरिच्छेदपरिणतत्वेपि स्वयमरसरूपेणापरिणमनाच्चासत् । तथा पुद्गलद्रव्यादन्यत्वेनाविद्यमानगन्धगुणत्वात् पुद्गलद्रव्यगुणेत्यो भिन्नत्वेन स्वयमगन्धगुणत्वात् परमार्थतः पुद्गलद्रव्यस्वामित्वाभावाद्द्रव्येन्द्रियावष्टभेनारसनात्, स्वभावतः क्षायोपशान्तिकभावाभावाद्द्रव्येन्द्रियावष्टभेनारसनात्, सकलसाधारणैकसंवेदनपरिणामस्वभावात्केवलरसवेदनापरिणामाप्रपन्नत्वेनारसनात्, सकलज्ञेयज्ञायकतादात्म्यस्य निषेधाद्रसपरिच्छेदपरिणतत्वेपि स्वयमगन्धरूपेणापरिणमनाच्चासत् । तथा पुद्गलद्रव्यादन्यत्वेनाविद्यमानस्पर्शगुणत्वात् पुद्गलद्रव्यगुणेत्यो भिन्नत्वेन स्वयमस्पर्शगुणत्वात् परमार्थतः पुद्गलद्रव्यस्वामित्वाभावाद्द्रव्येन्द्रियावष्टभेनारसनात्, स्वभावतः क्षायोपशान्तिकभावाभावाद्द्रव्येन्द्रियावष्टभेनारसनात्, सकलसाधारणैकसंवेदनपरिणामस्वभावात्केवलरसवेदनापरिणामाप्रपन्नत्वेनारसनात्, सकलज्ञेयज्ञायकतादात्म्यस्य निषेधाद्रसपरिच्छेदपरिणतत्वेपि स्वयमस्पर्शरूपेणापरिणमनाच्चासत् । तथा पुद्गलद्रव्यादन्यत्वेनाविद्यमानशब्दस्पर्शगुणत्वात् पुद्गलद्रव्यगुणेत्यो भिन्नत्वेन स्वयमशब्दस्पर्शगुणत्वात् परमार्थतः पुद्गलद्रव्यस्वामित्वाभावात् द्रव्येन्द्रियावष्टभेनारसनात्, स्वभावतः क्षायोपशान्तिकभावाभावाद्द्रव्येन्द्रियावष्टभेनारसनात्, सकलसाधारणैकसंवेदनपरिणामस्वभावात्केवलरसवेदनापरिणामाप्रपन्नत्वेनारसनात्, सकलज्ञेयज्ञायकतादात्म्यस्य निषेधाद्रसपरिच्छेदपरिणतत्वेपि स्वयमशब्दस्पर्शरूपेणापरिणमनाच्चासत् । द्रव्यात्तरशरीरसंस्थानेनैव संस्थान इति निर्देष्टुमशक्यत्वात् नियतस्वभावेनानियतराशानानतशरीरवर्तितास्तत्स्थाननामकर्मविपाकस्य पुद्गलेऽ निर्दिष्ट्युक्तत्वात् प्रतिविशिष्टस्थानपरिणतसमस्तवस्तुतत्त्वसंयुक्तसहजसंवेदनशक्तित्वेपि स्वयमल्लिङ्गोक्तसत्त्वज्ञानोपायमाननिर्मलानुभूतितयात्यन्तमसंस्थानत्वाच्चानिर्दिष्टसंस्थान । परद्रव्यात्मकलोकादुत्प्रेषाद्व्यक्तादन्यत्वात्कयाचक्राश्च स्फोटसदृशव्यक्तितागान्यनिमग्नसमस्तव्यक्तितात् व्यक्तिकल्पकितानाभावात् व्यक्त्यन्तविमिश्रप्रतिमावैपि व्यक्तस्पर्शनात् स्वयमेव हि बहिरतः स्फुटगन्तुमूयमानत्वेपि व्यक्त्येष्टत्वेन प्रचोतमानत्वाच्चान्यतः । स्वरूपगणपर्यवन्देस्तथान्यत्वाभावेपि स्वसंवेदनबलेन नित्यमागमप्रताप्यते सत्तनुमेवमात्रलाभावात्तद्विग्रहण । समस्तविप्रतिपत्तिप्रमाथिनी विवेचकजनसमापितसर्वस्वेन सकलमपि लोकलोक कवलीकृत्यस्ततसीदित्यमपरेणेव सकलकात्म्येभ्य मन्नाद्यव्यभिचितानन्यसाधारणतया स्वभावश्रुतेन स्वयमनुभूयमानेन चेतनागुणेन निरुपेक्षात् प्रकाशमानत्वात् चेतनागुणश्च स खलु भगवानपराधोक्त इहैकलोकोत्कीर्ण प्रत्यग्भूतिर्जीव ।

सकलमपि विग्रहाग्रह्य चिन्तान्तरिक स्फुटतरंगगाथा स्व च चिन्तितमात्र ।

इगुपरि चरत चास्मिन्मय साक्षात् कथं परमाभावात्सात्मन्यनत ॥३६॥

चिच्छक्तिव्याप्तसर्वस्वस्वस्यो जीव इयानयं । अतोतिरिक्ताः सर्वेपि भावाः पौद्गलिकावमी ॥१६॥

जीवस्स णत्थि वण्णो णवि गंधो णवि रसो णवि य फासो ।

णवि रूवं ण सरीरं ण वि संठाणं ण संहणणं ॥१५॥

जीवस्स णत्थि रागो णवि दोसो णेव विज्जदे मोहो ।

णो पच्चया ण कम्मं णोकम्मं चावि से णत्थि ॥१६॥

जीवस्स णत्थि वग्गो ण वग्गणा णेव फट्ठया केई ।

णो अज्झप्यट्ठाणा णेव य अणुभायठणाणि ॥१७॥

जीवस्स णत्थि केई जोयट्ठाणा ण बंधठाणा वा ।

णो व य उदयट्ठाणा ण मग्गणट्ठाणया केई ॥१८॥

णो ठिदिबंधट्ठाणा जीवस्स ण संकिलेसट्ठाणा वा ।

णेव विसोहिट्ठाणा णो संजमलद्धिटाणा वा ॥१९॥

णेव य जीवट्ठाणा ण गुणट्ठाणा य अत्थि जीवस्स ।

जेण हु एदे सव्वे पुग्गलदब्बस्स परिणामा ॥२०॥

जीवस्य नास्ति वर्णो नापि गंधो नापि रसो नापि य स्पर्शः ।

नापि रूपं न शरीरं नापि संस्थानं न संहननं ॥१५॥

जीवस्य नास्ति रागो नापि द्वेषो नैव विषये मोहः ।

नो मत्स्या न कर्म नोकर्म चापि तस्य नास्ति ॥१६॥

जीवस्य नास्ति वर्गो न वर्गणा नैव स्पर्दकानि कानिचिद् ।

नो अध्यात्मस्थानानि नैव चानुभागस्थानानि ॥१७॥

जीवस्य न संति कानिवियोगस्थानानि न बंधस्थानानि वा ।

नैव बोधयस्थानानि न मार्गणास्थानानि कानिचिद् ॥१८॥

नो स्थितिवंधस्थानानि जीवस्य न संकेतस्थानानि वा ।

नैव विशुद्धस्थानानि नो संयमलब्धिस्थानानि वा ॥१९॥

नैव च जीवस्थानानि न गुणस्थानानि वा संति जीवस्य ।

येन त्वेते सर्वे बुद्ध्यव्यस्य परिणामाः ॥२०॥

सात्पर्यवृत्तिः—वर्णगन्धरसस्पर्शास्तु रूपरसगन्धस्पर्शरती मूर्तिश्च औदारिकादि

पंच शरीराणि रामचतुरस्यादिपदसंस्थानानि कर्मपरिणामाद्यादिपदसंहननानि चेति । एते वर्णोदयो धर्मिणः

शुद्धनिश्चयनयेन जीवस्य न संतीति साध्यो धर्मश्चेति धर्मधर्मिसमुदयलक्षणः पक्षः आत्मातन्त्राप्रतिभेति

यावत् पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सति शुद्धस्थानानुभूतेर्मिथःकादिति हेतुः । एवमत्र व्याख्याने पक्षहेतुरूपेणा-

गद्वयमनुमानं ज्ञातव्यं । अथ रामद्वेषमोहमिथ्यात्वाविरतिप्रमादकपापयोगकर्मपंचप्रत्ययमूलोत्तरप्रवृत्ति-

भेदभिन्नज्ञानावरणापवृत्तिपक्षौदारिकपक्षेतिपक्षान्तरादित्यवधारणादिपदपर्यवर्तिरूपनोकर्माणि इत्यस्य जी-

वस्य शुद्धनिश्चयनयेन सर्वोप्येतानि न संति यस्मात्पुद्गलपरिणाममयत्वे सति शुद्धस्थानानुभूतेर्मिथःकात् ।

अथ परमाणोरनिर्मानादिच्छेदरूपशक्तिसम्बद्धो वर्ण इत्युच्यते । वर्णानां सप्त्यो वर्गणा गन्धते । वर्णानाममूल-

सम्यक्प्रवृत्तः ।
 हभृणानि सर्वकानि च कानिचिन्न सति । अथवा वर्गदाक्ते क्रमेण विशेषतुदि स्पर्शव्यवस्था । तथा
 श्लोक वर्गवर्गणास्यदत्तानां प्रवृत्त्या लक्षण—
 वर्ग इति समग्रोऽणोर्गूना वर्गोदितः । वर्गणानां समूहस्तु स्पर्शक स्पर्शकापदै ।
 वर्गोऽणोर्गूना वर्गोदितः । वर्गणानां समूहस्तु स्पर्शक स्पर्शकापदै ।

इष्टानां त्रयाणां लक्षण—

मयं शक्तिसम्बन्धोऽणोर्यद्वा योगोपादेयः । योगोपादेयः सत्त्वः सत्त्वः सत्त्वः ।
 शुभाशुभपरागादिनिकलरूपाप्यनसानानि भण्यते । तानि च सति उतादायस्थिपापणशक्तिरूपाणि
 धातिकर्मचतुष्टयानुभागस्थानानि भण्यते । शुद्धदशकराभूतसमानानि शुभाधातिकर्मानुभागस्थानानि
 भण्यते । निरुकाजीरिगहाहलसदृशान्वशुभाधातिकर्मानुभागस्थानानि च तान्येतानि सर्वान्यपि शुद्ध
 निश्चयनयेन जीरस्य न सति । कस्मात् पुद्गलद्रव्यपरिणाममप्ये सति शुद्धमानुभूतेर्भिक्षत्वात् । अथ
 यो योतस्यपञ्चोपशमजनितमनोवचनकापर्यवर्णनं त्वन कर्मदानहेतुभूता मप्रदेशपरिणदलक्षणानि योग
 स्थानानि प्रवृत्तिस्थित्यनुभागप्रदेशरूपचतुर्विधस्थानानि सुसुदु पानुभरूपाप्यनुदयस्थानानि गत्यादि
 भागेणस्थानानि च सर्वान्यपि शुद्धनिश्चयनयेन जीरस्य न सति कस्मात् पुद्गलद्रव्यपरिणाममप्ये सति
 शुद्धमानुभूतेर्भिक्षत्वात् । अथ—जीरेन सह फलजतानस्थानरूपाणि स्थितिवधस्थानानि कपायदेकरूपाणि
 सङ्घरास्थानानि कपायमदोदयरूपाणि विमुहस्थानानि कपायकमहानिक्कवाणि सयमलम्बिस्थानानि च सत्त्वा
 ण्यपि शुद्धनिश्चयनयेन जीरस्य न सति कस्मात् पुद्गलद्रव्यपरिणाममप्ये सति शुद्धमानुभूतेर्भिक्षत्वात् ।
 अथ—जीरस्य शुद्धनिश्चयनयेन “वादेरमुहमेदी मितिचठरीदी असणि सज्जीण । पज्जतापज्जता एय ते
 षडदसा होति” इति गाथाकथितक्रमेण वादेरैवेन्द्रियादिचतुर्दशजीरस्थानानि सिध्वाष्ट्यादिचतुर्दश
 गुणस्थानानि सर्वान्यपि न सति पुद्गलद्रव्यपरिणाममप्ये सति शुद्धमानुभूतेर्भिक्षत्वात् । कुत इति चेत्
 यत् पारजादेत पर्णादिगुणस्थानात्ता परिणामा शुद्धनिश्चयनयेन पुद्गलद्रव्यस्य पर्याया इति । अयमत्र
 भावार्थः—सिद्धातादिसास्त्रे अशुद्धपर्यायाधिकनयेनाप्यतरे रमादयो यहिरगे शरीरवर्णपिक्वया वर्णादयोपि
 जीना इडुक्ता अत्र पुनरप्यामशास्त्रे शुद्धनिश्चयनयेन निषिद्धा इडुभयपक्षपि नयविभागविवक्षया नास्ति
 निषेध इति वर्णाद्यभानस्य निषेधव्याख्याकरणेन सूत्रपद गत । अथ यदुक्तं पूर्वं सिद्धातादौ जीरस्य
 वर्णादयो व्यवहारेण कथिता अत्र तु प्रागुक्तमप्ये निश्चयनयेन निषिद्धा तमनार्थं दृश्यते ।

[illegible]

परिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् । यानि मदीयतरसर्गादलविशिष्टान्यसत्त्वक्षणाणि त्पद्वैकानि तानि सर्वाण्यपि न सति जीवस्य पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् । यानि स्वपरैकत्वाव्यासे सति विबुद्धचित्परिणामातिरिक्तलक्षणाभ्यव्यात्मस्थानानि तानि सर्वाण्यपि न सति जीवस्य पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् । यानि प्रतिविशिष्टप्रकृतिरसपरिणामलक्षणाभ्यनुभवास्थानानि तानि सर्वाण्यपि न सति जीवस्य पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् । यानि कायधाव्यनोर्गोपापरिस्पन्दलक्षणाणि योगस्थानानि तानि सर्वाण्यपि न सति जीवस्य पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् । यानि प्रतिविशिष्टप्रकृतिपरिणामलक्षणाणि बधस्थानानि तानि सर्वाण्यपि न सति जीवस्य पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् । यानि स्वफलसंपादनसमर्थकव्यवस्थालक्षणाभ्यनुदयस्थानानि तानि सर्वाण्यपि न सति जीवस्य पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् । यानि गतीन्द्रियकाययोगेन्द्रकायपद्मानसपददर्शनलेशाभ्यव्यसम्पत्कवसञ्ज्ञाहारलक्षणाणि मार्गाणास्थानानि तानि सर्वाण्यपि न सति जीवस्य पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् । यानि प्रतिविशिष्टप्रकृतिकालांतरसाहचर्यलक्षणाणि रिपविबधस्थानानि तानि सर्वाण्यपि न सति जीवस्य पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् । यानि कषायधिकौद्रेकलक्षणाणि सङ्केतस्थानानि तानि सर्वाण्यपि न सति जीवस्य पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् । यानि कषायविसाकालुदेकलक्षणाणि विबुद्धस्थानानि तानि सर्वाण्यपि न सति जीवस्य पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् । यानि चारित्रमोहविपाककर्मनिवृत्तिलक्षणाणि सयमलब्धिस्थानानि तानि सर्वाण्यपि न सति जीवस्य पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् । यानि पर्याप्तापर्याप्तनादरसुक्तेर्भेद्विभङ्गिन्द्रियगोद्विगचतुरिदयसत्त्वसङ्घिषेन्द्रियलक्षणाणि जीवस्थानानि तानि सर्वाण्यपि न सति जीवस्य पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् । यानि मिथ्यादृष्टिसादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टि-अस-यतसम्यग्दृष्टिसत्तासत्त्वतममत्तसत्ताप्रमत्तसत्तापूर्वकरणोपशमकक्षयकानि वृत्तिपादरासपराधोपशमकक्षयकसु-क्ष्मसापराधोपशमकक्षयकोपशमकक्षयार्थवर्धनक्षयसमयोगैकत्वयोगैकैवतिलक्षणाणि गुणस्थानानि तानि सर्वाण्यपि न सति जीवस्य पुद्गलद्रव्यपरिणाममयत्वे सत्यनुभूतेर्भिन्नत्वात् ।

दर्पाना वा रागमोहादयो वा भिन्ना भया सर्वस्यास्य पुत्रः ।

सेनेपातस्तस्यतः पदपतोऽग्नी मौ दृष्य सृष्टिमेक पर स्यात् ॥ ३७ ॥

ननु वर्णादयो मयमी न सति जीवत्य तदा तत्रातरे कथं सतीति प्रप्राप्यते इति चेत्—

ववहारेण दु एदे जीवस्स ह्वंति वण्णमादीया ।

गुणठाणंताभावा ण हू केई णिच्छयणयस्स ॥६१॥

अव्यवहारेण त्वंते जीवस्य भवन्ति वर्णाश्रमा ।

गुणस्यानाता भावा न तु केचिन्निश्चयनपस्य ॥६॥

तात्पर्यवृत्ति — व्यवहारनयेन त्वेते जीवस्य भवति वर्णाया गुणस्थानात् भावा पर्याया न तु
 सौमि निश्चयनयेनेति । एव निश्चयव्यवहारसमर्पणरूपेण ग्राह्यं गता । अथ कस्याजीवस्य निश्चयेन वर्णा
 दयो न सतीति प्रष्टे प्रत्युत्तरं ददाति ।

भारमस्याति — इह हि व्याहरणस्य किल पर्यापाक्षितवाजीवस्य पुष्टस्ययोग्यतादानदिप्र-
सिद्धनपर्यायस्य शुचुभरताय कार्यासिक्तात्तस्य द्वौपाक्षिक भारमन्त्रव्योपवृत्तमान परमान परस्य विद-
धाति । निश्चयेनपक्ष द्रव्यश्रितत्वाकेस्यस्य जीवस्य स्थायिक भारमन्त्रव्योपवृत्तमान परमान परस्य
सर्वेष्वन प्रतिपेयति । ततो व्यवहारेण वर्णादयो गुणस्थानात्ता भावा जीवस्य यति निश्चयेन तु न सतीति
युक्ता प्ररति । कुतो जीवस्य वर्णादयो निश्चयेन न सतीति चेत् ।

एदेहि य संवधो जहेव स्त्रीरोदयं मुणेदब्बो ।

णय हुंति तस्स ताणिदु उवओग गुणाधिगो जम्हा ॥६२॥

एतेश संवधो यथैव सीरोदकं ज्ञातव्यः ।

न च वर्धति तस्य तानि तुषयोगगुणाधिको यस्मात् ॥ ६२ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—एदेहि य संवधो जडेव सीरोदकं गुणेदज्जो एतौ वर्णदिगुणस्थानात् ।
पूर्वोक्तयोरेव सह तदयो यथैव क्षीरनीरसक्षेपस्तथा मतव्यः । न चाग्न्युष्णत्वयोरिव तादत्म्यसम्बन्धः ।
कुत्र इति चेत् ण य हुंति तस्स ताणिदु न च मयति तस्स जीवस्य ते तु वर्णादिगुणस्थानात्ता भावाः ।
पर्याय कस्मात् उवओगगुणाधिगो जम्हा यस्मादुष्णगुणेनाग्निरिव केवलज्ञानदर्शनगुणेनाधिक परि-
पूर्ण इति । ननु धर्मादयो बहिरगास्तत्र व्यवहारेण क्षीरनीरवतश्चैवसम्बन्धो भवतु न चान्यतराणां रागादीनां
तत्राशुहानिधयेन भवितव्यमिति । नेष त्वन्वकार्थव्यापेक्षया योसौ असद्वृत्तव्यवहारस्तदपेक्षया तारतम्यज्ञापनार्थं
रागादीनामशुहानिधयेन भवत्येव । वस्तुतस्तु शुद्धनिधयेपेक्षया पुनराशुहानिधयेपि व्यवहार एवेति भावार्थः ।
अथ तर्हि कृष्णरगौष धवलरगौष पुरुष इति व्यवहारो विरोधः प्राप्नोतीत्येव पूर्वपक्षे ह्येते सति व्यवहारविरोध
दर्शयतीत्येका पात्रगिरः । द्वितीया तु तस्यैव पूर्वोक्तव्यवहारस्य विरोधः लोकप्रसिद्धदृष्टान्तद्वारेण परिहरति ।

आत्मरूपातिः—यथा खलु सलिलमिश्रितस्य क्षीरस्य सलिलेन सह परस्परवगाहलक्षणं सम्बन्धं
सत्यपि स्वलक्षणभूतक्षीरत्वगुणस्याप्यतया सलिलादधिकत्वेन प्रतीयमानवादेभ्यःगुणेनेव सह तादत्म्य-
लक्षणसम्बन्धमाधानं निधयेन सलिलमस्ति । तथा वर्णादिपुद्गलद्रव्यपरिणाममिश्रितस्थानात्प्रामाण्यं पुद्गल-
द्रव्येण सह परस्परवगाहलक्षणे स्मर्ये सत्यपि स्वलक्षणभूतत्वयोगगुणव्याप्यतया सर्वद्रव्येन्द्रोपधिकावन
प्रतीपगानत्वान् भग्नैरगुणेनेव सह तादत्म्यलक्षणसम्बन्धमाधानं निधयेन वर्णादिपुद्गलपरिणामा सति ।
अथ तर्हि व्यवहारो विरोधक इति चेत् ।

पंधे मुस्संतं पस्सिदूण लोगा भणंति ववहारी ।

मुस्सदि एसो पंधो णय पंधो मुस्सदे कोई ॥६३॥

तह जीवे कम्माणं णोकम्माणं च पस्सिदुं वण्णं ।

जीवस्स एस वण्णो जिणेहि ववहारदो उत्तो ॥६४॥

एवं रसगंधकासा संठाणादीय जे समुदिद्वा ।

सत्त्वे ववहारस्स य णिच्छयदण्ह ववदिसंति ॥६५॥

अपि मुष्यमाणं दृष्ट्वा लोका भवन्ति व्यवहारिणः ।

मुष्यते एष पथा न च पथा मुष्यते काश्चित् ॥ ६३ ॥

तथा जीवे कर्मणां नो कर्मणां च दृष्ट्वा वर्णः ।

जीवस्यैव वर्णो जिनैर्नान्वहस्त उक्तः ॥ ६४ ॥

एवं मंपरसस्पर्शरूपाणि देहः संस्थानादयो ये च ।

ताने व्यवहारस्य च निधयदृष्टास्तौ व्युपदिशति ॥ ६५ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—पंधे मुस्संतं पस्सिदूण लोगा भणंति ववहारी अपि मार्गे मुष्यमाणं सार्धं
तत्र व्यवहारिणोक्तं भवति किं अणति मुस्सदि एसो पंधो मुष्यते एषां प्रणालीभूतं पंधोधीं कर्म्मभूते
णय पंधो मुस्सदे कोई न च भिषिष्टदृष्टान्तलक्षणं पथा मुष्यते कश्चिदपि किं पथान्वापरेकत्वं

सराधेयभूता जना मुच्यन्ते इति दृष्टातया गता । सह जीवे कम्मार्णं जीकम्मार्णं च पस्सिदुं वण्णं तथा तेन पथि सार्षदृष्टातेन जीवेविकरणभूते कर्मनोकर्मणां शुद्धादिवर्णं दृष्टुं जीवस्स एस वण्णो जिणेहि ववहारदो सच्चो जीवस्स एव वण्णो जिनैव्वसत्तारतो भण्णित इति दार्ष्टान्त्या गता । एवं रसगंधकासा संठाणादींश्च जे समुद्दिट्ठा एवमेनेव दृष्टांतदार्ष्टान्त्यायेन रसगंधस्पर्शस्थान सहननरागद्वेषमोहादयो ये पूर्वगायापट्टेन समुदिष्टाः सन्ने ववहारस्स य पिच्छयदण्ह ववदिसंति ते सर्वे व्ययहारनपस्याभिप्रायेण निधयथा व्युपदिशति कययंतीति नास्ति न्ववहारविरोधः । इति दृष्टांत-दार्ष्टान्त्यां व्यवहारनपसमर्थनरूपेण गद्यानये गत । एवं शुद्धजीवं एकोपादेय इति प्रतिपादनमुत्पत्त्येव द्वादशांगधामि द्वितीयांतराधिकारो व्याख्यातः ।

अतः परं जीवस्य निश्चयेन वर्णादितादात्म्यसंबन्धो नास्तीति पुनरपि दृढीकरणार्थं गाथाद्वयपर्यंतं व्याख्यानं करोति । तत्रादौ संसारिजीवस्य व्यवहारेण वर्णादितादात्म्य भवति मुक्तावस्थया नास्तीति शापनाय सत्त्वभूये इत्यादिसूत्रमेकं । ततः परं जीवस्य वर्णादितादात्म्यमस्तीति दुरुभिनेनेवो सति जीवाभावे दूषणं प्राप्नोतीति कथनगुरुत्वेन जीवो चेवहि इत्यादिगाथासु । तदनंतरमेकं त्रिपादित्वात्तुर्दशाजीव-समाप्तानां जीवेन सह शुद्धनिश्चयनयेव तादात्म्यं नास्तीति कथनार्थं तथैव वर्णादितादात्म्यनिषेधार्थं च एकं च द्वौणि इत्यादिगाथासु । ततश्च मित्याद्यव्यादित्तुर्दशगुणस्थानानामपि जीवेन सह शुद्धनिधयनयेन तादात्म्यनिराकरणार्थं तथैवाग्यसरे रागादितादात्म्यनिषेधार्थं च बोद्धव्यकम्म इत्यादिसूत्रमेकं । एव-मष्टगाथाभिस्तृतीयस्थले समुदायपातमिच्छ । ततश्च-अथ कथं जीवस्य वर्णादिभिः सह तादात्म्यलक्षण-संबन्धो नास्तीति वृष्टे प्रत्युत्तरं ददाति ।

आत्मरूपातिः—यथा पथि प्रसिद्धं फंकिसार्यं मुख्यमाणमथलोक्य तावद्व्यात्तदुपचारेण मुच्यत एव पंथा इति व्ययहारीणां स्वप्नेद्येपि न निश्चयतो निशिष्टावस्थादेस्तलक्षणः कथिदपि पंथा मुच्येत । तथा जीवे बंधपर्यायिणाप्रसिद्धकर्मणे नो कर्मणे वर्णमुच्येत तावद्व्यात्तदुपचारेण जीवस्यैव वर्ण इति व्यय-हारतोद्दिष्टानां प्रज्ञापनेपि न निश्चयतो नित्यमेवामूर्तत्वमात्रस्योपयोगगुणाधिक्यस्य जीवस्य कथिदपि वर्णास्ति । एवं गहरासपहार्थरूपस्यैव रसस्थानसंहननरागद्वेषमोहप्रसवकर्मनोकर्मवर्गपरिणामस्यैव काष्ण्यप्रम-स्थानानुभागस्थानयोगस्थानमध्यस्थानेदयस्स्थानमार्गणास्थानोस्ति ब्रह्मस्थानसत्तेरास्थानविशुद्धिस्थानसप्तमलब्धि-स्थानजीवस्थानगुणस्यानाम्यपि व्ययहारतुल्योद्दिष्टानां प्रज्ञापनेपि निश्चयतो नित्यमेवामूर्तत्वमात्रस्योपयोग-गुणेनाधिक्यस्य जीवस्य सर्वाण्यपि न सति तादात्म्यलक्षणसंबन्धोभावात् । कुतो जीवस्य वर्णादिभिः सह तादात्म्यलक्षणः संबन्धो नास्तीति चेत् ।

तस्य भवे जीवाणं संसारत्थाण होंति वण्णादी ।

संसारपमुक्काणं णत्थि दु वण्णादओ केई ॥ ६६ ॥

सत्र भव जीवानां संसारस्थानां भवंति वर्णादयः ।

संसारप्रमुक्तानां न संति खलु वर्णादयः केचिद् ॥ ६६ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—तस्य भवे जीवाणं संसारत्थान् होंति वण्णादी तत्र निश्चितानिश्चित-भवे संसारस्थानां जीवानामशुद्धनयेन वर्णादयो भवंति संसारप्रमुक्ताणां संसारप्रमुक्तानां णत्थि दु वण्णादओ केई शुद्धलस्य वर्णादितादात्म्यवत्तादात्म्यसंबन्धमात्रात् केवलज्ञानादिगुणविद्वत्त्वादिपर्याये सह यथा तादात्म्यसंबन्धोस्ति तथा च तादात्म्यसंबन्धोभावादशुद्धनयेनापि न संति पुनर्वर्णादयः येपि । इति वर्णादितादात्म्यनिषेधरूपेण गद्या गता । अथ जीवस्य वर्णादितादात्म्यदुष्टादेः सति दोषं दत्तयति ।

आत्मरूपातिः—पक्विलं सर्वसंख्यवत्पलायं यद्वामकत्वेन म्यासं भवति तद्वामकत्वव्यामिश्रयं

न भवति तस्य तै सह तादात्म्यलक्षणं सवध स्यात् । तत् सर्वात्म्यवस्थासु वर्णाद्यात्मकत्वव्याप्तस्य भवतो वर्णाद्यात्मकत्वव्याप्तिशून्यस्याभ्यन्तस्य पुद्गलस्य वर्णादिभिः सह तादात्म्यलक्षणं सवध स्यात् । ससारावस्थायां कथञ्चिद्वर्णाद्यात्मकत्वव्यपत्तस्य भवतो वर्णाद्यात्मकत्वव्याप्तिशून्यस्याभ्यन्तस्यापि मोक्षायस्थायां सर्वथा वर्णाद्यात्मकत्वव्याप्तिशून्यस्य भवतो वर्णाद्यात्मकत्वव्याप्तस्याभ्यन्तस्य जीवस्य वर्णादिभिः सह तादात्म्यलक्षणं सवधो न कथंचनानि स्यात् । जीवस्य वर्णादितादात्म्यदुर्गुणिनेत्रो दोषश्चाप्य ।

जीवो चेव हि एदे सव्वे भावत्ति मण्णसे जदि हि ।

जीवस्साजीवस्स य णत्थि विसेसो हि दे कोई ॥६७॥

जीवमैव होते सर्वे भावा इति मन्यसे यदि हि ।

जीवस्याजीवस्य च नास्ति विभेदस्तु ते कथित् ॥ ६७ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—जीवो चेव हि एदे सव्वे भावत्ति मण्णसे जदि हि ययानतज्ज्ञानव्यापक-
सुखादिगुणा एव जीवो भवति वर्णादिगुणा एव पुद्गलस्तया जीव एव हि स्फुटमेते वर्णादय सर्वे भावा
मन्यन्ते मन्यन्ते यदि चेत् जीवस्साजीवस्स य णत्थि विसेसो हि दे कोई तदा किं दूषण विदुल-
ज्ञानदर्शनस्वभावजीवस्य जडत्वादिलक्षणाजीवस्य च तत्परमते कोपि विज्ञेयो भवो नास्ति । ततश्च
जीवाभावदूषणं प्राप्नोतीति सूच्यते । अथ ससारावस्थायागेन जीवस्य वर्णादितादात्म्यसवधोत्तीति दुरभि-
निवेशेऽपि जीवाभाव एव दोष इत्युपदिशति ।

आश्चर्यवृत्तिः—यथा वर्णादयो भावा क्रमेण भाविताविर्भावतिरोभावाभिस्ताभिः स्थाभिर्व्यक्तिभिः
पुद्गलद्रव्यमनुगच्छत पुद्गलस्य वर्णादितादात्म्यं प्रथयति । तथा वर्णादयो भावा क्रमेण भावितानिर्भावति-
रोभावाभिस्ताभिस्ताभिर्व्यक्तिभिर्जीवमनुगच्छतो जीवस्य वर्णादितादात्म्यं प्रथयतीति यस्याभिनिवेश
तस्य दोषद्रव्यासाधारणस्य वर्णाद्यात्मकत्वस्य पुद्गलद्रव्याणस्य जीवेन स्वीकरणजीवपुद्गलयोरपिशेषप्रसक्ती
ससा पुद्गलान्यो भिन्नस्य जीवद्रव्यत्वाभावाद्भवत्येव जीवाभावात् । ससारावस्थायाग्रेव जीवस्य वर्णादितादात्म्य-
मिद्विनिवेशेऽप्ययमेव दोषः ।

जदि संसारत्थाणं जीवाणं तुज्झ होंति वण्णादी ।

तम्हा संसारत्था जीवा रुवित्तमावण्णा ॥ ६८ ॥

एवं पुग्गलदव्वं जीवो तह लक्खणेण मूढमदी ।

णिज्जाणमुवगदो वि य जीवत्तं पुग्गलो पत्तो ॥ ६९ ॥

अथ संसारस्थानां जीवानां तश्च भवन्ति वर्णादयः ।

तस्मात्संसारस्था जीवा रूपित्वमापन्नाः ॥ ६८ ॥

एवं पुद्गलद्रव्य जीवस्त्वपालक्षणेन मूढमेव ।

निर्वाणमुपगतोऽपि च जीवत्वं पुद्गलः प्राप्नोति ॥ ६९ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—जदि संसारत्थाणं जीवाणं तुज्झ होंति वण्णादी यदि चेत्संसारस्थजीवानां
पुद्गलमेव वर्णादयो गुणास्तत्र मते न तवाभिप्रायेणैकतेन भवतीति तम्हा संसारत्था जीवा रुवित्त-
मावण्णा ततः किं दूषणं संसारस्थजीवा जन्मोत्तमनन्तज्ज्ञानादिचतुष्टयस्वभावरक्षणं त्यक्त्वा शुम्भकृष्णादि-
लक्षणा रूपित्वमापन्ना भवन्ति । अथ—एवं पुग्गलदव्वं जीवो तह लक्खणेण मूढमदी एव पूर्वोक्तप्र-
कारेण जीवस्य रूपित्वे सति पुद्गलद्रव्यमेव जीव इत्यपि विदुलचैतन्यचमत्कारमात्रस्तत्त्वलक्षणेन
तत्रैकभिप्रायेण हे मूढमेव न केवलं ससारावस्थाया पुद्गल एव जीवत्वं प्राप्नोति निज्जाणमुवगदो वि य

जीवचं पुमालो वचो निर्गणमुपगतोपि पुद्गल एव जीवत्व प्राप्तं नान्य कोपि चिद्रूप । कस्मादिति चेत् वर्णादितादात्म्यस्य पुद्गलद्रव्यस्येव निषेधयितुमशक्यत्वादिति भवत्येव जीवाभावः । किं च ससारवस्थापामेकातेन वर्णादितादात्म्ये सति मोक्ष एव न घटते, कस्मादिति चेत् 'चेवलज्ञानादेचतुष्टयव्यतिरूपस्य कार्यसम्यक्सारस्यैव मोक्षसंज्ञा सा च जीवस्य पुद्गलत्वे सति न सम्भवतीति भावार्थः' । एव जीवस्य वर्णादितादात्म्ये सति जीवाभावादुपपन्नत्वेन गत्यानर्थक्यम् । अथेव स्थित वादरसूत्रमैवेति यादिसिद्धिर्पचोदियपर्यंतचतुर्दशजीवस्थानानि शुद्धनिश्चयेन जीवस्वरूपं न भवति तथा देहगता वर्णाद्योपलम्भादेवपति ।

आत्मरूपातिः—यस्य तु ससारानुस्यूया जीवस्य वर्णादितादात्म्यमस्तौल्यमिनिषेधस्तस्य तदानीं स जीवो रूपित्वमरस्यमगच्छति । रूपिण च शेषद्रव्यासमाधारण कस्यचिद्द्रव्यस्य लक्षणमस्ति । ततो रूपित्वेन लक्ष्यमाण यत्किञ्चिद्भवति स जीवो भवति । रूपित्वेन लक्ष्यमाण पुद्गलद्रव्यमेव भवति । एव पुद्गलद्रव्यमेव स्वयं जीवो भवति न पुनरितर कतरोपि । तथा च सति मोक्षापस्थायामपि नित्यस्वलक्षणलक्षितस्य द्रव्यस्य सर्वास्त्वप्यनस्थास्त्वनपाविधादनादिनिघनत्वेन पुद्गलद्रव्यमेव स्वयं जीवो भवति न पुनरितर कतरोपि । तथा च सति तस्यापि पुद्गलेभ्यो भिन्नस्य जीवद्रव्यस्याभावात् भवत्येव जीवाभावः । एवमेतत्परिमितं सर्वार्थादयो भावा न जीव इति ।

एकं च दोष्णि तिणिण य चत्तारि य पंच इंदिया जीवा ।

वादरपञ्चत्तिदरा पयडीओ णामकम्मस्स ॥ ७० ॥

एदेहिय णिव्वत्ता जीवट्ठाणा दु करणभूदाहिं ।

पयडीहिं पुगलमईहिं ताहिं कइ भण्णदे जीवो ॥ ७१ ॥

एकं वा द्वे त्रीणि च चत्वारि च पंचेदियाणि जीवाः ।

वादरपर्याप्ततराः प्रकृतयो नायकर्मणः ॥ ७० ॥

एताभिश्च निवृत्तानि जीवस्थानानि करणभूताभिः ।

प्रकृतिभिः पुद्गलमयीभिस्ताभिः कथं भण्यते जीवः । ७१ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—एकस्मिन्चित्तं पंचेदियस्यसन्निगादरपर्याप्ततराभिश्चान्ताः प्रकृतयो भवति । कस्य स्वधिगमो नामकर्मण इति । अथ—एतामिरमूर्त्ततीन्द्रियमिरजनपरमापतरयिल्लक्षणमभिर्नामकर्मप्रवृत्तिभिः पुद्गलमयीभिः पूर्वोक्ताभिर्निर्गच्छितानि चतुर्दशजीवस्थानानि निश्चयनयेन पथ जीवा भवति । न कथमपि । तथाहि—यथा हवमेव करणभूतेन निर्हृत्तमसिक्तोक्तं रुस्मैव भवति तथा पुद्गलममप्रवृत्तिभिर्निष्पन्नानि जीवस्थानानि पुद्गलद्रव्यस्वरूपाण्येव भवति न च जीवस्वरूपाणि । तथा तेभ्य जीवस्थानरहातेन तदाश्रिता वर्णाद्योपि पुद्गलस्वरूपा भवति न च जीवस्वरूपा इत्यभिप्रायः । अथ—प्रयातरे पर्याप्तापर्याप्तवा-दरसूत्रमगो कथ्यते उच्यते घटते इति पूर्वपक्षे परिहारं ददाति ।

आत्मरूपातिः—निश्चयत कथं करणयोः भिन्नत्वात् धमेन नियते तत्तदेवेति कथा यथा वनक-पत्र कनेन नियमाण वनधमेन नन्दयत् । तथा जीवस्थानानि वादरसूत्रमैवेति यादिसिद्धिर्पचोदियपर्याप्तापर्याप्ताभिधानाभिः पुद्गलमयीभिः नामकर्मप्रवृत्तिभिः क्रियमाणानि पुद्गल एव ननु जीवः । नामकर्मप्रवृत्तानां पुद्गलमयं चाममप्रसिद्धं दृश्यमानसंज्ञाकारादिदुर्लभायांनुमयः च । एव गभरतस्ययोग्यप्रसारीता स्थानरहन्नामपि पुद्गलमयनामकर्मप्रवृत्तिनिर्हृत्तने सति तदव्यतिरेकाजीवस्थानरेवेत्येकानि । ततो न वर्णादयो जीव इति नियमसिद्धांतः ।

निर्गच्छते येन यदत्र किञ्चित्तेन तस्यात्र कथं च नान्यत् ।

रस्मेन निर्हृत्तमसिक्तोक्तं पश्यति रस्म न कथं च नास्ति ॥ ३८ ॥

वर्णादिरामान्यमिदं विदतु निर्माणमेकस्य हि पुद्गलस्य ।
ततोऽपि पुद्गल एव नात्मा यतः स भिन्नगणनस्ततोऽन्यः ॥ ३९ ॥

शेषमन्यत्रैवहरमात्रं ।

पञ्चत्तापञ्चत्ता जे सुहुमा वादरा य जे चैव ।
देहस्स जीवसण्णा सुत्ते व्वहारदो उत्ता ॥ ७२ ॥

पर्याप्तापर्याप्ता ये सूक्ष्मा वादराश्च ये चैव ।

देहस्य जीवसंज्ञां सूत्रे व्यवहारतः उक्ता ॥ ७२ ॥

तात्पर्यवृत्ति — पञ्चत्तापञ्चत्ता जे सुहुमा वादरा य जे चैव पर्याप्तापर्याप्ता ये जीवाः
कथिताः सूत्रमवादराश्च ये कथिता देहस्स जीवसण्णा सुत्ते व्वहारदो उत्ता पर्याप्तापर्याप्तदेह
संज्ञा पर्याप्तापर्याप्तवादरसूक्ष्मविलक्षणपरमविवर्त्योक्तिर्लक्षणशुद्धस्मत्स्वरूपासृयभूतस्य देहस्य सा जीवसंज्ञा
कथिता । क सूत्रे परमाणवे । कस्मात् व्यनहारदिति नास्ति दोषः । एव जीवस्थानानि जीवस्थानाश्रिता
वर्णादिपञ्च निश्चयेन जीवरूपं न भवतीति कथनरूपेण गायत्रय गतः । अथ न केवलं बहिरागवर्णादयो
शुद्धनिश्चयेन जीवरूपं न भवति अन्यतरभिध्यात्वादिगुणस्थानरूपरामादयोऽपि न भवतीति स्थितः ।

आत्मरूपानिः—यत्किञ्च वादरासूत्रेकेन्द्रियविविचतु पञ्चेन्द्रियपर्याप्तापर्याप्ता इति शरीरस्य सहा
सूत्रे जीवसंज्ञानेनोक्ता अप्रयोजनार्थं परप्रसिद्धा घृतघटवज्रवहारः । यथा हि कस्यचिदाजन्मप्रसिद्धैक-
घृतकुम्भस्य तदितरकुम्भानभिद्वयं प्रबोधनाय योऽयं घृतकुम्भः स घृन्मयो न घृतमयः इति तत्प्रसिद्ध्या कुम्भे
घृतकुम्भव्यवहारः तथात्याहानिर्णयं लोफस्य सत्ताप्रसिद्ध्याशुद्धजीवस्य शुद्धजीवानभिद्वयं प्रबोधनाय योऽयं
वर्णादिमान् जीवः स ज्ञानमयो न वर्णादिमयः इति तत्प्रसिद्ध्या जीवे वर्णादिमज्जवहारः ।

घृतकुम्भमिधानेऽपि कुम्भो घृतमयो न केतुः । जीवो वर्णादिमजीवजल्यनेऽपि न तन्मयः ॥४०॥

एतदपि स्थितमेव यद्गमादयो भावा न जीमा इति ।

मोहणकम्मस्सुदया दु वणिणादा जे इमे गुणट्ठाणा ।
ते क्ह इवन्ति जीवा ते णिच्चमचेदणा उत्ता ॥ ७३ ॥

मोहनकर्मण उदयाशु वर्णितानि यानीमानि गुणस्थानानि ।

तानि कथं भवन्ति जीवा यानि मित्यमचतनान्मुक्तानि ॥ ७३ ॥

तात्पर्यवृत्ति — मोहणकम्मस्सुदया दु वणिणादा जे इमे गुणट्ठाणा निर्मोहपरमचैतन्यप्रका-
शलक्षणपरमाण्वत्प्रतिपक्षभूतानाण्यपिपाकदलीकदायमानसतावागतसोऽहंमोदयास्तकाशात् यानीमानि
वर्णितानि कथितानि गुणस्थानानि तथा चोक्तं “गुणसण्णा सा च मोहजोगमवा” ते क्ह इवन्ति जीवा
तानि कथं भवन्ति जीमा न कथमपि । कथंभूतानि ते णिच्चमचेदणा उत्ता यथ्यशुद्धनिश्चयेन चैतनानि
तथापि शुद्धनिश्चयेन नित्यं सर्वकालमचैतनानि । अशुद्धनिश्चयस्तु वस्तुतो यद्यपि द्रव्यमर्म्पिक्षयाम्यतरागा-
दयश्चैतना इति भावा निश्चयसंज्ञां लभते तथापि शुद्धनिश्चयापेक्षया व्यवहार एव । इति व्याख्याय नित्य-
मव्यवहारनयनिचारकाले सर्वत्र ज्ञातव्यं । एवमन्यतरे यथा भिध्यादिव्यतिदिगुणस्थानानि जीवरूपं न
मव्यवहारनयनिचारकाले सर्वत्र ज्ञातव्यं । एवमन्यतरे यथा भिध्यादिव्यतिदिगुणस्थानानि जीवरूपं न
भवतीति कथनरूपेणाहमगावा यता । एवमगगायाभिस्तुती-
यातराधिकारो व्याख्यातः । ननु रागादयो जीवरूपं न भवतीति जीवधिकारे व्याख्यातः अस्मिन्जीवा-
धिकारेऽपि तदेवेति पुनरुक्तमिदं । तत्र विस्तरस्त्रिंशेष्यं प्रति नवाधिकारैः सम्यक्सार एव व्याख्यायते न पुनर-
न्यदिति प्रतिज्ञायचनं । उतापि सम्यक्सारव्याख्यानमत्रापि सम्यक्सारव्याख्यानमेव । यदि पुनः सम्यक्सार
व्याख्यानव्याख्यायते तदा प्रतिज्ञाभग इति नास्ति पुनरुक्तः । अयमग गावनामये सम्यग्विशतकरमात्म-

प्रज्ञादादिप्रथमद्रागिणी शृंगारकेश्यायत् पुनरुत्तरोपो नास्ति । अथवा तत्र जीवस्य सुख्यता अत्राजीवस्य सुख्यता । दिनत्रितो मुख्य इति वचनात् । अथवा तत्र सामान्यव्याख्यानमत्र तु विस्तरण । अथवा तत्र रागादिभ्यो भिन्नो जीवो मनतीति विधिमुख्यतया व्याख्यान अत्र तु रागादयो जीवस्वरूप न भवतीति निषेधमुत्पत्तया व्याख्यान किंनर एकत्वान्त्वानुपेक्षाप्रस्तावे विधिनियेषव्याख्यानवदिति परिहारपक्षकञ्चातव्य ।

इति समयसारव्याख्याया शुद्धात्मीनुभूतलक्षणयां तात्पर्यवृत्तौ

स्यलत्रयसमुदायेन त्रिशद्वाधाभिरजीवाधिकार समाप्तः ।

एव जीवाजीवाधिकारगभूमी शृंगारसहितपात्रवद्वहारेणैकीगती प्रविष्टी निधयेन तु शृंगाररहितपात्ररूपमभूत्वा निष्कातायति ।

आस्पृश्यत्वमिति - मिथ्यादृष्ट्यादीनि गुणायानानि हि पौद्गलिकनोदकर्मप्रकृतिविपाकदूर्ध्वकवे सति नित्यमचेतनत्वात् कारणानुविधार्यानि कार्याणीति कृत्वा यद्यपूर्वका यदा यदा एतेनि संवेन पुद्गल एव न जीव । गुणस्थानानां नित्यमचेतनत्वं चाममाद्यैतान्यस्वभावक्यास्तस्यात्मनोतिरिक्तत्वेन विवेचके स्वपदुपलभ्यमानत्वाच्च प्रसाध्य । एव रागादेषमोहप्रलयकर्मनोर्कर्मागर्गवर्णाणास्पृश्यकाभ्यामस्मानानुभागस्थानयोगस्थानवधस्थानोदपस्थानमार्गस्थानस्थितिवधस्थानसंज्ञास्वानागिपुद्गलस्थानसममलम्बिस्थाना यपि पुद्गलपूर्वकवे सति नित्यमचेतनत्वं पुद्गल एव न तु जीव इति स्वयमप्याह । ततो रागादयो भाषा न जीव इति सिद्ध । तर्हि को जीव इति चेत् ।

अनाद्यतनमचैतल्लक्षणेयमिदं स्पष्ट । जीव स्व तु चैतन्यमुद्देशकचक्रपाते ॥ ४१ ॥

वर्णाद्यैः सहितसंज्ञा विरहितो देहात्मजीवो यतो नामूर्तत्वमुपास्य पश्यति जगज्जीवस्य तस्य तत ।

इत्याद्योऽप्यभिवेचकैः समुचितं नाम्नाप्यप्यतिव्यापि वा व्यक्तं व्यक्तित्ववीरतत्त्वमचल चैतन्यनालम्ब्यता ॥ ४२ ॥

जीवादजीवमिति छड्छणतो विभिन्नं ज्ञानी जनोनुभवति स्वपुद्गलसत ।

अज्ञानिनो निराधिप्रतिनिवृत्तिरित्येव मोहस्तु तत्कथमदो यत आनदीति ॥ ४३ ॥

नामदपतो तथापि—

अस्मिन्नादिनि महत्वनियेकनाटये वर्णादिमाचदति पुद्गल एव नान्य ।

रागादिपुद्गलरिक्तोर्विहृदमुद्देश्यैतन्पथात्तुमयवृत्तिरप्यत्र जीव ॥ ४४ ॥

इयं ज्ञानकरुच्यफलनापादनं नातपिना जीवाजीवो स्पष्टविचटनं नैव पात्रप्रयात ।

विधेः व्याप्य प्रसभनिकद्वयलक्ष्ये मानशक्त्या जातुद्वयं स्वयमतिरसात्तापदुर्बलचक्रयो ॥ ४५ ॥

इति जीवाजीवी पुण्यभूत्वा निष्कातो—

इति समयसारव्याख्यायापायापात्मरूपाती प्रथमोक्तः ।

अथ कर्तृकर्माधिकारः ।

तात्पर्यवृत्ति —अद्यपूर्वोक्तजीवाधिकारगभूमी जीवाजीवादेन यद्यपि शुद्धनिदवयेन कर्तृकर्मभाव-

रहितो तथापि व्याहारनमेन कर्तृकर्मप्रेषेण शृंगारसहितपात्रप्रवृत्तिरसत इति ददवान्निहायाधाधिवत्तसति गाथापर्यंतं नमभि स्पष्टैर्न्यायान करोतीति पुण्यपापादिसप्तपदार्थपीठिकारूपेण श्रुतीयाधिकारे समुदायपातनिका । अथवा जो स्वस्तु ससाररथो जीवो इत्यादिगाथावधेण पुण्यपापादिसप्तपदार्थो जीवपुद्गलसंयोगपरिणामनिवृत्ता न च शुद्धनिदवयेन शुद्धजीवस्वरूपमिति पञ्चास्तित्वप्राप्त्युत्ते यूरं सक्षेपेण व्याख्यात तत्संवेदानी न्यक्तयं पुण्यपापादिसप्तपदार्थोना पीठिकासमुदायमर्थेन तात्पर्यं व्यक्त इति द्वितीयपातनिका । प्रथमतश्चावत् जीवणवेदिविसेतं तत्र इत्यादिगाथापदि कृता पाठक्रमेण गाथापट्टपर्यंतं व्याख्यान करोति । तत्र गाथापट्टमार्गजीवमुत्पत्तेन गाथापट्टपुद्गलसंज्ञानीजीवमुत्पत्तेन कथ्यत इति प्रथममर्थे समुदायपातनिका । तथा—अयं कथापात्रसंज्ञासंज्ञानोपनिषाळ भेदविज्ञानं न जानाति तारद्वयानी भवतीत्यावेदयति ।

आत्मरूपाति —अथ जीवाजीवावेव कर्तृकर्मवेषेण प्रतिष्ठत ।

एक कर्त्ता चिदहमिह मे कर्म कोषादयोऽमी इत्यज्ञाना शम्भदमित कर्त्तृकर्मप्रवृत्ति ।
ज्ञानज्योति स्फुरति परमोदात्तमखतधीर साक्षात्तुर्वनिराधिभूयद्रव्यनिर्मासि विद्य ॥७१॥

जाव ण वेदि विसेसंतरं तु आदासवाण दोहंपि ।
अण्णाणी ताव दु सो कोषादिसु वट्ठे जीवो ॥७४॥
कोषादिसु वट्ठंतस्स तस्स कम्मस्स संचओ होदी ।
जीवस्सेवं वंधो भणिदो खलु सव्वदरसीहिं ॥७५॥

यावत्स वेत्ति विशेषांतरं त्वात्मास्त्रययोर्द्वयोरपि ।

अज्ञानी तावत्स कोषादिषु वर्त्तते जीवः ॥७४॥

क्रोधादिषु वर्त्तमानस्य तस्य कर्मणः संचयो भवति ।

जीवस्यैवं वंधो भणितः खलु सर्वदर्शिभिः ॥७५॥

तार्पर्यवृत्ति —जावण वेदि विसेसं तरं तु आदा सवाण दोहंपि शायत्काल न वेत्ति न

जानाति विशेषांतरं भेदज्ञान शुद्धात्मक्रोधापासवस्वरूपयोर्द्वयो अण्णाणी ताव दु सो ताम्बालपर्य-
वमज्ञानी बहिराला भवति । स जीव अज्ञानी सन्कि करोति कोषादिषु वट्ठे जीवो मर्थाश्रितनह
इत्यभेदेन वर्त्तते तथा क्रोधापासवरादितनिर्मलज्जमातुभूतिद्वयनिजशुद्धात्मस्वमायात्पृथग्भूतेषु क्रोधादिष्वपि
श्रीबोधमित्यभेदेन वर्त्तते परिणमतीति । अथ—क्रोधादिषु वट्ठस्त तस्स लज्जमादिस्वरूपपरमात्म-
निलक्षणेषु क्रोधादिषु वर्त्तमानस्य तस्य जीवस्य किं कल भवति कम्मस्स संचओ होदी परमात्मप्रच्छाद-
कर्मण सचय आत्मव आगमन भवति । जीवस्सेवं वंधो भणितो खलु सव्वदरसीहिं सैलक्षिते
पूजितनागमवदास्त्रे सति ततो मुहुरितैलसन्धेन मलबधवत्प्रवृत्तिस्थित्यनुमागप्रदेसलक्षण स्थशुद्धात्मावा-
तिस्वरूपमेकविलक्षणो बोधो भवति । जीवस्यैव खलु खलु भणित सर्वदर्शिभि सर्वे । किं च यावत्कौ
भयात्कौन्मो भिन्न शुद्धात्मस्वरूप स्वतत्वेदमज्ञानबलैर्न न जानाति तावत्कालमज्ञानी भवति । भयानी
सन् अज्ञानजा कर्त्तृकर्मप्रवृत्ति न भुवति तस्माद्बोधो भवति । वधात्ससार परिभयतीत्यभिप्राय । एवमज्ञानी-
जीवस्वरूपरूपनरूपेण गाथादय गत । अथ कदा कालेऽस्या कर्त्तृकर्मप्रवृत्तेर्निवृत्तिरित्येव वृत्ते
प्रयुत्तरं ददाति ।

आत्मरूपातिः—यथायमात्मा तादात्म्यसिद्धसन्धयोरामज्ञानयोरविशेषाद्भेदमपश्यन् निराकमात्म-

तया ज्ञाने वर्त्तते सन् वर्त्तमानश्च ज्ञानक्रियाया स्वभावभूतत्वेनाप्रतिषिद्धा जानाति तथा सयोगसिद्धसन्ध-
योरप्यात्मक्रोधापासवयो लयमज्ञानेन विशेषमज्ञानं यावदेदं न पश्यति तावदशकमानतया क्रोधादौ
वर्त्तते । तत्र वर्त्तमानश्च क्रोधादिक्रियाया परमात्मभूतत्वात्प्रतिषिद्धत्वेऽपि स्वभावाभूतत्वाप्यासाहृष्यति
रूप्यते मुह्यति चेति । तदत्र योगमाया स्वयमज्ञानधरने ज्ञानभवनमात्रसहजोदासीनवस्थायामेन व्याप्ति-
यमाण प्रतिभाति स कर्त्ता । यत्तु ज्ञानभवनव्याप्तिवर्माणत्वेऽप्यो भिन्न किरणमात्रत्वेनातदुल्लभमान प्रति-
भाति क्रोधादि-सत्कर्म । एवमिदमनादिरज्ञानजा कर्त्तृकर्मप्रवृत्ति । एवमस्या मन स्वयमज्ञानाकर्त्तृकर्म भावेन
क्रोधादिषु वर्त्तमानस्य तमेव क्रोधादिनिवृत्तिरूप परिणाम निमित्तमासीद्वत् स्वयमेवपरिणममान पौद्गलिक
सत्तानत्वेन निरस्तोत्तरतयाप्रयदोष कर्त्तृकर्मप्रवृत्तिनिमित्तस्याज्ञानस्य निमित्त । कदास्या कर्त्तृकर्मप्रवृत्ते-
निवृत्तिरिति चेत् ।

जइया इमेण जीवेण अप्पणो आसवाण य तहेव ।
णादं होदि विसेसंतरं तु तइया ण वंधो से ॥७६॥

यदानेन जीवेनात्मनः आसवाणां च तथैव ।

ज्ञातं भवति विशेषांतरं तु तदा न वधस्तस्य ॥७६॥

तात्पर्यवृत्तिः—जइया यदा श्रौधर्मलब्धिकाळे इमेण जीवेण अनेन प्रत्यक्षीभूतेन जीवेन अप्पणो आसवाण य तहेव णादं होदि विसेसंतरं तु यथा शुद्धात्मनस्तथैव कामक्रोधाश्लेषाणां च ज्ञातं भवति विशेषांतरं भेदज्ञानं तइया तदा काळे सम्पञ्चानी भवति । सम्पञ्चानी सन् किं करोति अहं कर्ता भावक्रोधादिरूपमतरस्य मम कर्मैवज्ञानजा कर्तृकर्मप्रवृत्तिं मुचति । ततः कर्तृकर्मप्रवृत्तेर्निवृत्तौ तासां निर्दिष्टफलमाप्नोति सति ण वंधो न वधो भवति सै तस्य जीवस्येति । अथ कथं ज्ञानमात्रादेव बधनिरोध इति पूर्वपक्षे कृते परिहारं ददाति ।

आत्मव्याप्तिः—इह किञ्च स्वभावमात्रं वस्तु, स्वस्य भवनं ॥ स्वभावः । तेन ज्ञानस्य भवनं एवमात्मा । क्रोधादेर्मयं क्रोधादि । अथ ज्ञानस्य यद्भवनं तत्र क्रोधादिरपि भवनं पतो यथा ज्ञानभवनं ज्ञानं भवद्विभाष्यते न तथा क्रोधादिरपि । यत्तु क्रोधादेर्मयं तत्र ज्ञानस्यापि भवनं यतो क्रोधादिभवनं क्रोधादयो भवतो विभाष्यते न तथा ज्ञानमपि इत्यात्मनः क्रोधादीनां च न खल्वेकवस्तु च इत्येवमात्मासाक्षरयोर्विशेषदर्शनेन यदा भेदं जानाति तदास्यानादिरप्यज्ञानजा कर्तृकर्मप्रवृत्तिर्निवर्तते तन्निवृत्तावज्ञाननिमित्तं पुनरुद्भवेत्कर्मण्यपि निवर्तते । तथा सति क्षान्द्यत्रादेव बधनिरोधः सिद्ध्येत् । कथं ज्ञानमात्रादेव बधनिरोध इति चेत् ।

णादूण आसवाणं असुचिचं च विवरीयभावं च ।

दुक्खस्स कारणं ति य तदो णियत्तिं कुणदि जीवो ॥७७॥

ज्ञात्वा आसवाणामशुचित्वं च विपरीतभावं च ।

दुःखस्य कारणमिति च ततो निवृत्तिं करोति जीवः ॥७७॥

तात्पर्यवृत्तिः—क्रोधापाशस्रगणां सद्यपि फलव्यवस्थापुञ्जित्वं जडत्वकृतं विपरीतभावं व्यापुञ्जं लक्षणं दुःखकारणत्वं च ज्ञात्वा तथेन निजामनः सद्यपि निर्मलाभास्तुभूतिरूपं शुचिचं सद्बुद्धेर्ज्ञानाद-
वेकलक्षणरूपं सादृश्यमनुल्लसलक्षणान्तमुत्तमं च ज्ञात्वा ततश्च स्वसंवेदनज्ञानांतरं सम्पदर्शनज्ञान-
चारित्रैकाग्र्यपरिणतिरूपे परमसामयिके स्थित्वा क्रोधाश्लेषाणां निवृत्तिं करोति जीवः । इति ज्ञानमात्रादेव बधनिरोधो भवति आसितं सात्वादिमत्प्रवेशः । किञ्च यथा साक्षरयोः सद्यपि भेदज्ञानं तदज्ञायासाक्षरेभ्यो निवृत्तं न वेति वृत्तं चेच्छब्दोत्पत्त्यं भेदज्ञानस्य मध्ये पानकनदभेदमयेन भीतरागचारित्रं भीतरागस्यैव च लभ्यत इति सम्पञ्चानादेव बधनिरोधसिद्धिः । यदि रम्यादिभ्यो निवृत्तं न भवति तदा तत्साम्यभेदज्ञानमेव न भवतीति मातर्यं । अथ केन भारवाप्रसारेणाममात्रासाक्षरयोः निवर्तते इति चेत् ।

आत्मरूपतिः—जडे जवाग्धकलुषत्वेनोपगम्यमानं तदशुचयं तत्सत्त्वा भगवानात्मा तु नित्य-
मेवातिनिर्गुणमात्रेणोपलभ्यमानादत्यन्तं शुचिरिव । जडसमात्रेण सति परपेतकत्वादन्यत्समात्रं एवमा-
त्मा भवानात्मा ॥ नित्यमेव विज्ञानघनस्वभावात् सति स्वयं पेतकत्वादन्यत्समात्रं एव । आलुप्तदोषा-
दकण्टं दुःखस्य कारणमिति ज्ञात्वा भगवानात्मा तु नित्यमेवानुल्लसलक्षणमभेदनाकार्यकारणं तदु-
क्तं स्यात्कारणमेव । इत्येव विशेषदर्शनेन यदा तत्पदं साक्षरयोर्भेदं जानाति तदैव दोषादिभ्यः स्वाक्षरेभ्यो निव-
र्तते । तेभ्योऽनिरुत्तमानस्य पारमार्थिकतद्भेदज्ञानसिद्धेः । ततः साक्षात्प्राप्तनिवृत्त्युपयानाभिरुत्तमानस्य
देवज्ञानस्य पारमार्थिकस्य तथैव बधनिरोधः सिद्ध्येत् । किञ्च यदिदं साक्षरयोर्भेदज्ञानं तन्निवृत्तं ति

ज्ञान ? यदज्ञानं तदा तदभेदज्ञानान्न तस्य विशेषः । ज्ञानं चेत् किमाद्येषु प्रवृत्तं किवास्तवेभ्यो निवृत्तं ।
स्त्वेषु प्रवृत्तं चेत्तदपि तदभेदज्ञानान्न तस्य विशेषः । आस्तवेषु निवृत्तं चेत्तर्हि कथं न ज्ञानदेव कथमनिरोधः
? निरस्तो ज्ञानाश क्रियानयः । यत्वात्मास्त्वयोर्भेदज्ञानमपि नास्तवेभ्यो निवृत्तं भवति तज्ज्ञानमेव न
तीतीति ज्ञानाशो ज्ञाननयोपि निरस्तः ।

परपरणतिमुज्झात् सबयङ्गेदवादानिदमुदितमखड ज्ञानमुबदमुबे ।

ननु कथमवकाशो कर्तृकर्मप्रवृत्तेरिह भवति कथं वा पौद्गल्यं कर्मवशः ॥३७॥

केन विधिनायमास्तवेभ्यो निवर्तत इति चेत् ।

अहमिको खलु सुद्धो य णिम्ममो णाणदंसणसमग्गो ।

तस्मि णिदो तच्चित्तो सच्चे एदे खयं णेमि ॥३८॥

अहमेकं खलु शुद्धं निर्ममं ज्ञानदर्शनसमग्रं ।

तस्मिन् स्थितस्तच्चित्तः सर्वानिदं सत्यं नयामि ॥३८॥

सात्पर्यवृत्तिः—अहं निश्चयनयेन स्वसत्वेदनज्ञानप्रत्यक्षं शुद्धचिन्मात्रज्योतिरहं इको अनाद्यनत
दको मीर्णह्ययकैकस्य भाषात्वादेकं खलु खलु शुद्धो य—कर्तृकर्मकरणराप्रदानापादानाधिकरणपद्वारकवि-
फलचक्ररदिवाप्युद्धमं णिम्ममो निर्ममं शुद्धात्मतत्त्वविलक्षणमोहोदयजनितक्रोधादिरागद्वेषादिष्वानिवा-
भावात् ममवरहितः । णाणदंसणसमग्गो प्रत्यक्षप्रतिभासमयनिष्ठदृग्ज्ञानदर्शनान्मात्रं समग्रं परिपूर्णः
एव गुणविशिष्टपदार्थविशेषोपेक्षि भवामि । तस्मि णिदो तस्मिन्तुल्यलक्षणे शुद्धात्मस्वरूपे स्थितः । तच्चित्तो
तच्चित्तं राहजानदैकलक्षणसुखसमरतीभावेन तन्मयो भूत्वा सच्चे एदे खयं णेमि सर्वानिदं निरास्यपर-
मात्मपदार्थपृथग्भूतात्मानं स्वामक्रोधापासृज्यान् ह्यय विनाशं नयामि प्रापयामीत्यर्थः । अथ यस्मिन्नेव काष्ठे
स्वसत्वेदनज्ञानं तस्मिन्नेव काष्ठे रामाद्यास्तत्त्वनिवृत्तिरिति रामानकाशं दर्शयति ।

आत्मवदयति—अहमयमात्मा प्रत्यक्षमधुष्णमनसं चिन्मात्रं ज्योतिरनाद्यनततस्मिन्तुल्यविज्ञानचयन
स्वभावभाषात्वादेव । सकलकारकचक्रप्रक्रियौतीर्णनिर्मलानुभूतिगतं वाच्यं शुद्धं । पुद्गलकानिफल्यं क्रोधादि-
भानवैश्वरूपस्य स्वस्य स्वाभित्तेन नित्यमेवापरिणमनप्रिममं । चिन्मात्रस्य सहस्रो यस्तु स्वभावत एव सामान्य-
विशेषाभ्यां सकलत्वाद् ज्ञानदर्शनसमग्रं । गगनादिवत्पारमार्थिको यस्तु विशेषास्मि तदहमधुमास्मिन्नेवान्नि-
निश्चितपरब्रह्मप्रवृत्तिनिवृत्त्या निश्चलमनसिष्ठमात्रं सकलपरब्रह्मनिमित्तकविशेषैतन्ममचक्रलक्षणेनित्ये-
नेनमेव चेतयमानं स्वाज्ञानेनामन्युपपन्नमानेतात्मानं भावानखिलानेन धारयामीत्यामनि निश्चिन् चिरस-
प्रदीप्तमुक्तपोतपात्रं सत्सुप्रारंती इव अग्नित्वेपोद्गतसमस्तानिकल्पोऽकल्पितमचछितममलमात्रमात्रमात्रमात्रमात्रो
विज्ञानचयनभूतं रास्त्वयमात्मास्तवेभ्यो निवर्तते । कथं ज्ञानास्तवनिवृत्त्यो समकालव्यविति चेत् ?

जीवणिवद्धा एदे अणुव अणिच्चा तद्दा असरणा य ।

दुक्खा दुक्खफलाणि य णादूण णिवत्तदे तेसु ॥३९॥

जीवनिवद्धा एते अणुवा अनित्यास्तथा, अशरणा य ।

दुःखानि दुःखफलानि य ज्ञात्वा निवर्तते चेभ्यः ॥३९॥

सात्पर्यवृत्ति—एदे जीवणिवद्धा एते श्रोत्राद्यात्मना जीविन सह निवद्धा सवदा सौषाभिन्ना । न
पुन निरुपाधिस्फटितवत्पुद्गलजीवस्वभावा । अणुवा त्रिकुचमवसरदण्डावजातीयक्षणीका । धुरं शुद्ध-
जीव एव । अणिच्चा शीतोष्णव्यत्ययेन सवदध्रुवापेक्षया क्रमेण स्थिरत्वं न गच्छतीत्यनित्या विनष्टा नित्य
क्षिप्रमन्तारगामरशुद्धजीव एव । तद्दा असरणा य तथा तेनैव प्रकारेण तीयकामोदेकान् ज्ञातुं धर्तुं
रक्षितुं न शक्यत इत्यशरणा शरणो निर्भिकारव्यवस्वरूपं शुद्धजीव एव । दुक्खा अकुलत्रोपादकचद्वा

दुःखानि भवन्ति कामक्रोधाद्यास्तथा अनासुखलक्षणात्पारमार्थिकसुखरूपशुद्धजीव एव । दुःखसफ-
 द्याणि य आगामिनास्कादिदुःखफलकारणत्वाद् दुःखफलं खल्लासत्वा वास्तवसुखफलस्वरूपशुद्धजीव
 एव । णादृणं शिवत्तदे तेसु इति भेदविज्ञानात्तस्मै इत्यभूतानिमित्तत्वात्समासासत्वाद् ज्ञात्वास्तोम्यो
 यस्मिन्नेव क्षणे भोग्यपदवद्विदित्तदित्यवनिवर्त्तते तस्मिन्नेव क्षणे ज्ञानी भवतीति भेदज्ञानेन सहास्रत्रनिवृत्ते
 समानकालत्वं सिद्धमिति । ननु पुण्यपापादिसप्तपदार्थानां पीठिकाव्याख्यानं कियत् इति पूर्वं प्रतिज्ञा कृता
 भवद्भिः व्याख्यानं पुनः अज्ञानीसत्त्वानीजीवस्वरूपमुत्पत्त्येन कृतं पुण्यपापादिसप्तपदार्थानां पीठिकाव्याख्यानं
 कथं घटत इति । तत्र । जीवाजीवो यदि निश्चयेकातेनापरिणामिनौ भवत्तत्तदा द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवा
 भिति । यदि च एकातेन परिणामिनौ तन्मयौ भवत्तत्तदैव एव पदार्थः । किंतु कथंचिपरिणामिनौ भवतः ।
 कथंचित्कोट्यर्थः । यद्यपि जीवः शुद्धनिश्चयेन स्वरूपं न त्यजति तथापि व्यवहारेण कर्मोदयवशाद्भाग्यशुभाधि-
 परिणामं गृह्णाति । यद्यपि रागादुपाधिपरिणामं गृह्णाति तथापि स्वरूपं न त्यजति स्फटिकवद् । तत्रैव
 कथंचिपरिणामिनौ सति अज्ञानी बहिरामा मिथ्यादृष्टिर्ज्ञानो विषयकपायकरणाद्भोग्योपयोगपरिणामं करोति ।
 कदाचिपुनश्चिदानन्दैकरवभावः शुद्धात्मानं त्यक्त्वा भोगात्माज्ञानिदानस्वरूपं भुभोग्योपयोगपरिणामं च करोति ।
 तदा काले द्रव्यमावरुपाणां पुण्यपापाकृष्यभयपदार्थानां कर्तव्यं घटते । तत्र ये भावरूपा पुण्यपापादयस्तौ
 जीवपरिणामा द्रव्यरूपास्तौ चाजीवपरिणामा इति । यः पुनः सम्मगदृष्टितरामा सत्त्वानीजीवः स मुक्त्वहत्या
 निश्चयस्वरूपलक्षणशुद्धोपयोगक्षणेन निश्चयचारित्र्यादिनाभविषीतत्तत्तत्सम्पददृष्टिर्ज्ञानं निर्विकल्पसमाधिक्य-
 परिणामपरिणामं करोति तदा तेन परिणामेन सत्त्वनिर्जराभोग्यपदार्थानां द्रव्यभावरूपाणां कर्त्ता भवति ।
 कदाचिपुनः निर्विकल्पसमाधिपरिणामाभावे सति विषयकपायवचनार्थं शुद्धात्मभावनासाधनार्थं बहिर्विद्वत्पद-
 र्थाधिपूजाजामभोगाकाज्ञानिदानवपरिहितं सन् शुद्धमलक्षणाईसिद्धशुद्धाभाप्रभकप्रतिपादकसाधका-
 चार्योपाध्यायस्तघूना गुणस्मरणदिरूपं भुभोग्योपयोगपरिणामं च करोति । अस्मिन्नेव दृष्टान्ताद् । यथा
 कश्चिदेवदत्तः स्वकीयदेहात्तरस्थितस्त्रीनिमित्तं तत्समीपगततुल्याणां सम्मानं करोति, वार्त्तां पृच्छति, तस्त्री
 निमित्तं तेषां स्वीकारं ज्ञेयवानादिकं च करोति । तथा सम्मगदृष्टिरपि शुद्धात्मस्वरूपोपलब्धिनिमित्तं शुद्धा-
 त्माराप्रभकप्रतिपादकाचार्योपाध्यायस्तघूना गुणस्मरणं दानादिकं च स्वयं शुद्धात्मात्पराद्विहितं सन् करोति ।
 एवमज्ञानीसत्त्वानीजीवस्वरूपव्याख्यानं कृते सति पुण्यपापादिसप्तपदार्थं जीवपुद्गलसंयोगपरिणामनि-
 र्वृत्ता इति पीठिकाव्याख्यानं घटते । नास्ति विरोधः । एव सत्त्वानीजीवव्याख्यानमुत्पत्त्येन गद्याचतुष्टय-
 मतः । इति पुण्यपापादिसप्तपदार्थपीठिकाधिकारे गाथाप्रभेदेन प्रथमावस्थाधिकारे व्याख्यातः ।

अतः परं यथाक्रमेणैकादशगाथापर्यन्तं पुनरपि सत्त्वानीजीवस्य विशेषव्याख्यानं करोति । तत्रैकादश
 गाथासु मध्ये जीवः कर्त्ता भूतिकाफलक्षामिनोपादानरूपेण निश्चयेन कर्म नोक्त्वं च न करोतीति जानन्
 सन् शुद्धात्मानं स्वसर्वदेनजनेन जानाति यः स ज्ञानी भवतीति कथनरूपेण 'कम्मस्स य परिणामं'
 इत्यादिप्रथमगाथा । ततः परं पुण्यपापादिपरिणामान् व्यवहारेण करोति निश्चयेन न करोतीति मुख्यत्वेन
 सूत्रमेकं । अथ कर्मत्वं स्वपरिणामत्वं सुखदुःखादिकर्मफलं चाग्राह्यं जानन्मुदयदागतमद्रव्यं न करोतीति
 प्रतिपादनरूपेण 'धामिपरिणमदि' इत्यादिगाथात्रयं । तदनन्तरं पुद्गलोपि कर्त्तादित्यपरिणामस्यैव कर्त्ता न
 च ज्ञानादिजीवपरिणामस्येति कथनरूपेण 'णविपरिणमदि' इत्यादिसूत्रमेकं । अतः परं जीवपुद्गलसंयोग-
 न्यनिमित्तकर्तृत्वेपि सति परस्पोपादानकर्तृत्वं नास्तीति कथनमुत्पत्त्येन 'जीवपरिणाम' इत्यादि गाथा
 त्रयं । तदनन्तरं निश्चयेन जीवस्य स्वपरिणामस्यैव सह कर्त्तृत्वमभावे भोक्तृभोग्यभावश्चेति प्रतिपादनरूपेण
 'णिच्छयणयस्स' इत्यादिसूत्रमेकं । ततश्च व्यवहारेण जीवः पुद्गलकर्मणः कर्त्ता भोक्ता चेति कथनरूपेण
 'ववहारस्स दु' इत्यादिसूत्रमेकं । एव ज्ञानी जीवस्य विशेषव्याख्यानमुत्पत्त्येनैकादशगाथाभिर्वितीत्यष्टे
 समुदायपातानिष्ठः । तद्यथा—अथ कथमासा ज्ञानीभूतोऽस्मिन्निति प्रश्ने प्रत्युत्तरं ददाति ।

आत्मख्यातिः—जलुपादपत्रद्रव्यघातकृत्यमात्रत्वाङ्गीननिबद्धः सत्त्वास्त्रया, न पुनरनिरुद्धत्वभा-
वत्वाभावाज्जीव एव । अथस्मरत्तयवद्वर्तमानहीनगानत्वाद्बुधाः सत्त्वास्त्रयाः ध्रुवस्थिन्मात्रो जीवै एव । शीत-
दाहपरावेशवत् क्रमेणोद्भूतमणत्वादनित्याः सत्त्वास्त्रया, नित्यो विज्ञानघनत्वभावो जीव एव । वीरुनि-
र्गोक्षक्षणाधीयमाणदारुणस्मरसत्सत्त्ववत् त्रुतुमस्तक्यत्वादशरण्याः सत्त्वास्त्रया, सशरणः स्वयं सुप्तः सहज-
चिच्छक्तिर्जीव एव । नित्यमेतत्कुलस्वभावत्वाद् दुःस्थानि सत्त्वास्त्रया, अदुःखं नित्यमेतानाकुलत्वभावो जीव
एव । अत्यन्तामाकुलव्योत्पन्नकस्य पुद्गलपरिणामस्य हेतुत्वाद् दुःखफला सत्त्वास्त्रया, अदुःखफलं तबल-
स्यापि पुद्गलपरिणामस्याहेतुत्वाज्जीव एव । इति विकल्पानन्तरमेव शिथिलितकर्मविपाको विधेदितघनौघघ-
टनोदिगामोह इव निर्गलप्रसरः सहजनिष्पृग्मणचिच्छक्तितया यथा यथा विज्ञानघनत्वभावो भवति
तथा तथास्त्रयेभ्यो नियतते । यथा यथास्त्रयेभ्यश्च नियतते तथा तथा विज्ञानघनत्वभावो भवतीति । तत्र-
हिज्ञानघनत्वभावो भवति साक्ष्यस्यग्राह्येभ्यो नियतते । तावदाद्यवेभ्यश्च नियतते यावत्सम्यग्विज्ञानघन-
त्वभावो भवतीति ज्ञानास्त्रयनिहृतोः समकालव्य ।

इत्येव विरचय्य सप्रति परद्रव्यान्निवृत्तिं परं स्व विज्ञानघनत्वसाधकमप्यादास्तिष्ठनुवान पर ।

अज्ञानोत्थिराकर्तृकर्मफलनात् श्रेयानिबृत्तः स्वयं ज्ञानीभूत इत्येवमास्ति जगतः साक्षी पुराणं पुमान् ॥
कथमात्मा ज्ञानीभूतोऽस्येत्यत इति चेत् ।

कम्मस्स य परिणामं णोकम्मस्स य तद्देव परिणामं ।

ण करेदि एदमादा जो जाणदि सो हवदि णाणी ॥८०॥

कर्मवथ परिणामं नो कर्मणश्च तथैव परिणामं ।

न करोत्येवमाया यो जानाति स भवति ज्ञानी ॥८०॥

सात्पर्यवाचिः—कम्मस्स य परिणामं णोकम्मस्स य तद्देव परिणामं ण करेदि एदमादा
जो जाणदि यथा मृत्तिकाकलसमुपादानरूपेण करोति तथा कर्मण नो कर्मणश्च परिणामं पुद्गलेनोपादान-
कारणभूतेन क्रियमाणं न करोत्यामेति यो जानाति सो हवदि णाणी स निश्चयबुद्धात्मानं परमसमाधि-
बलेन भावयन्सन् ज्ञानी भवति । इति ज्ञानीभूतजीवकक्षणकथनरूपेण गाय्यं गतम् । अथ पुण्यपापादिपरी-
णामान् व्यवहारेण करोतीति प्रकल्पयति ।

आत्मख्यातिः—यः खलु मोहद्वयप्रसक्तुः खादिरूपेण तत्स्वरूपमानं कर्मणः परिणामं स्पर्शरस-
गन्धवर्णरसद्वयसंज्ञानसीत्यसीवम्यादिरूपेण बहिरुद्भवमानं नो कर्मणः परिणामं च समस्तमपि परमार्थतः
पुद्गलपरिणामपुद्गलवैरेव घटशुक्तिकयोरेव व्याप्यव्यापकभावसद्भावपुद्गलद्रव्येण यथा तत्तत्रम्यापकेन
स्वयं व्याप्यमानत्वात्कर्मत्वेन क्रियमाणं पुद्गलपरिणामत्वमनोवैष्टकुभकारयोरेव व्याप्यव्यापकभावाभावात्
कर्तृकर्मत्वसिद्धौ न नाभ करोत्यात्मा । किं तु परमार्थतः पुद्गलपरिणाममानपुद्गलवैष्टकुभकारव्यव-
स्थापकभावान्मात्रात् कर्तृकर्मत्वसिद्धान्तात्परिणामान्नोवैष्टकुभकारयोरेव व्याप्यव्यापकभावसद्भावपुद्गल-
द्रव्येण कर्ता रसतत्रम्यापकेन स्वयं व्याप्यमानत्वात्पुद्गलपरिणाममानं कर्मत्वेन दुरन्तमात्रं जानाति
योग्यतीतिवैष्टज्ञानीभूतो ज्ञानी स्यात् । न चैव शङ्कः पुद्गलपरिणामो व्याप्यः पुद्गलमनोवैष्टकुभकारव्यव-
स्थापकभावे सत्यपि पुद्गलपरिणामनिमित्तकस्य ज्ञानस्यैव शङ्कान्याप्यत्वात् ।

व्याप्यव्यापकता तदात्मनि भवेन्नैवातदात्मन्यपि व्याप्यव्यापकभावसंभनपृते का कर्तृकर्मसिद्धिः ।

इत्युद्दिष्टमधिकप्रसरणं भावेण धिदस्तमो ज्ञानीभूय तदा स एव व्यतिनः कर्तृत्वस्यैव पुमान् ॥४१॥

पुद्गलकर्मजनतो जीवस्य सह पुद्गलेन कर्तृकर्मजनः किं भवति किं न भवतीति चेत् ।

कत्ता आदा भणिदो ण य कत्ता केण सो उवाएण ।

धम्मादी परिणामे जो जाणदि सो हवदि णाणी ॥८१॥

कर्त्ता आत्मा भणितः न च कर्त्ता केन स उपायेन ।

धर्मादीन् परिणामान् यः जानाति स भवति ज्ञानी ॥८१॥

तात्पर्यवृत्तिः—कत्ता आदा भणितो कर्त्तात्मा भणितः यः कत्ता सो न च कर्त्ता भवति स आत्मा केन उपायेण केनाप्युपायेन नयविभगेन । केन नयविभगेनेति चेत् निधयेन अकर्त्ता न्यवहारेण कर्त्तेति । कान् धर्मादी परिणामे पुण्यपापप्रदिकर्मजनितोपाधिपरिणामान् जो जानाति सो हवदि पाणी स्वातिपुत्रालाभादिसमस्तरामादिविकल्पोपाधिरहितसमाधौ खिला यो जानाति स ज्ञानी भवति । इति निधनयव्यवहारसाम्यामकर्तृत्वकर्तृत्वकथनरूपेण ग्राथा गता । अथ पुत्रलकर्म जानतो जीवस्य पुत्रलेन सह तादात्म्यसंबंधो नास्तीति निरूपयति ।

णवि परिणमदि ण गिह्दि उपज्जदि ण परदव्वपज्जाये ।

णाणी जाणंतो वि हु पुग्गलकम्मं अणेयविहं ॥८२॥

नापि परिणमति न गृह्णात्युत्पद्यते न परद्रव्यपर्याये ।

ज्ञानी जानन्नपि खलु पुत्रलकर्मनेकविधं ॥८२॥

तात्पर्यवृत्तिः—पुग्गलकम्मं अणेयविहं कर्मकर्मणायोग्यपुत्रलद्रव्येणोपादानकारणभूतेन क्रियमाणं पुत्रलकर्मनेकविधं मूलोत्पत्तिभेदभिसं जाणंतो वि हु विशिष्टभेदज्ञानेन जानन्नपि हु एतदे सः कः कर्त्ता पाणी सहजानदैकत्वभावनिजशुद्धात्मरागायस्यभोर्भेदज्ञानी णवि परिणमदि ण गिह्दि उपज्जदि ण परदव्वपज्जाये तत्पर्योक्तं परद्रव्यपर्यायरूपं कर्म निबध्नेन भुक्तिकाकलशरूपेण न परिणमति न तादात्म्यरूपतया गृह्णाति न च तदाकारेणोत्पद्यते । कस्मादिति चेत् भुक्तिकाकलशयोरिदं तेन पुत्रलकर्मणा सह तादात्म्यसंबन्धभावात् । तत एतदापाति पुत्रलकर्म जानतो जीवस्य पुत्रलेन सह निबध्नेन कर्तृकर्मभावो नास्तीति । अथ स्वपरिणामं संकल्पविकल्परूपं जानतो जीवस्य तत्परिणामनिमित्तेनेदयागतकर्मणा सह तादात्म्यसंबन्धो नास्तीति दर्शयति ।

आत्मरूपाविः—यतो यं प्राप्यं विस्मयं निर्बलं च व्याप्यलक्षणं पुत्रलपरिणामं कर्म पुत्रलद्रव्येण स्वयमेतद्व्यपकत्वेन मूलादिमप्यातेषु व्याप्य त गृह्णात तथा परिणमता तद्योत्पन्नानेन च क्रियमाणं जानन्नपि हि ज्ञानी स्वयमेतद्व्यपको भूया बहिःस्वस्य परद्रव्यस्य परिणाम भुक्तिकाकलशमिनादिमप्यातेषु व्याप्य न तं गृह्णाति न तथा परिणमति न तथोत्पद्यते च । ततः प्राप्यं विस्मयं निर्बलं च व्याप्यलक्षणं परद्रव्यपरिणाम कर्माकुर्वाणस्य पुत्रलकर्म जानतोपि क्षणैः पुत्रलेन सह न कर्तृकर्मभावः । स्वपरिणामं जानतो जीवस्य सह पुत्रलेन कर्तृकर्मभावः किं भवति किं न भवति इति चेत् ।

णवि परिणमदि ण गिह्दि उपज्जदि ण परदव्वपज्जाये ।

णाणी जाणंतो वि हु समपरिणामं अणेयविहं ॥८३॥

नापि परिणमति न गृह्णात्युत्पद्यते न परद्रव्यपर्याये ।

ज्ञानी जानन्नपि खलु स्वकपरिणाममनेकविधं ॥८३॥

तात्पर्यवृत्तिः—समपरिणामं अणेयविहं क्षयोपशमिकं संकल्पविकल्परूपं स्वेनागतोपादानकारणभूतेन क्रियमाणं स्वपरिणाममनेकविधं पाणी जाणंतो वि हु निर्दिष्टस्वमेवेदज्ञानी ज्ञानः स्वपरिणामो निष्ठितभेदज्ञानेन जानन्नपि हु एतदे णवि परिणमदि ण गिह्दि उपज्जदि ण परदव्वपज्जाये तस्य द्रव्योत्पत्तिपरिणामस्य निमित्तभूतसमुदायागतं पुत्रलकर्मपर्ययरूपं भुक्तिवत्कलशरूपेण शुद्धनिबध्नेन न परिणमति न तन्व्यवचेन गृह्णाति न तत्पर्यायेणोत्पद्यते च । कस्मात् भुक्तिकाकलशयोरिति

जीवगुणे कर्म च तथैवानुत्तमानादिजीवगुणाच्च करोति अप्पणोष्णानिमित्तेण दु परिणाम जाण दोणंपि यथासुपादानरूपेण न करोति तथाप्यन्योन्यनिमित्तेन घटकुण्डकारयोर्वि परिणाम जानीहि द्वयोरपि जीवपुद्गलयोरिति । अथ—एदेण कारणेण दु कत्ता आदा सएण भावेण एतेन कारणेन पूर्वसूत्रद्वयव्याख्यानरूपेण ॥ निर्वृत्त्यात्मानुभूतिलक्षणपरिणामेन शुद्धोपादानकारणभूतेनात्मावाधानतमुखादिशुद्धभावानां कर्ता । तद्विलक्षणेनाशुद्धोपादानकारणभूतेन रागाद्यशुद्धभावानां कर्ता भवत्यात्मा । कथं । यथा गृहिककलशस्थेति शुभाज्जकम्पकदापि न दु कत्ता सम्बभावानां पुद्गलकर्मकृतानां न ॥ कर्ता सर्वभावानां ज्ञानावरणादिपुद्गलकर्मपर्यायाणामिति । एव जीवपुद्गलपरस्परनिमित्तकारणव्याख्यानमुख्यत्वेन गाथात्रय गत । अथ तत् एतद्व्याप्ति—जीव स्वपरिणामेरेव सह निश्चयनयेन कर्तृकर्मभावो भोक्तृभोग्य भावश्च भवति ।

आत्मरूपाति—यतो जीवपरिणाम निमित्तीकृत्य पुद्गल कर्मत्वेन परिणमति पुद्गलकर्मनिमित्तीकृत्य जीवोपि परिणमतीति जीवपुद्गलपरिणामयोरितरेतरहेतुयोग्यासेपि जीवपुद्गलयो परस्पर व्याप्य व्यापकभावाभावाजीवस्य पुद्गलपरिणामानां पुद्गलकर्मणोपि जीवपरिणामानां कर्तृकर्मत्वासिद्धौ निमित्तनैमित्तकभावमात्रस्याप्रतिपिद्वकदितरेतरनिमित्तमाजीववनेनेव द्वयोरपि परिणाम । तत् कारणान्तरिक्तिका कलशस्थेय स्तेन भावेन स्वस्य भावस्य करणजीव स्वभावस्य कर्ता कदाचिच्छात् । घृष्टिकया वस्त्रमस्तेव स्तेन भावेन परभावस्य कर्तृमत्वात्पुद्गलभावात् न कर्ता न कदापिदपि स्यादिति निश्चय । तत् स्थितमेतजीवस्य स्वपरिणामेरेव सह कर्ताकर्मभावो भोक्तृभोग्यभावश्च ।

णिच्छयणयस्य एवं आदा अप्पाणमेव हि करेदि ।

वेदयदि पुणो तं चेव जाण अत्ता दू अत्ताणं ॥८९॥

निश्चयनयस्यैवमास्मात्मानमेव हि करोति ।

वेदयते पुनर्त्तं चेव जानीहि आत्मा स्वात्मानं ॥८९॥

पारवर्षवृत्ति—णिच्छयणयस्य एवं आदा अप्पाणमेव हि करेदि यथा यद्यपि तनीते निमित्त भवति तथापि निश्चयनयेन पारावार एव कल्लोत्तानं करोति परिणमति च । एव यद्यपि द्रव्यकर्मोदपसद्भावात्तद्भावात् शुद्धाशुद्धभावयोरनिमित्त भवति तथापि निश्चयेन निर्विकारपरमस्वसत्त्वेदमज्ञानपरिणत, कैवल्यज्ञानादिशुद्धभावात् तथैवाशुद्धपरिणतस्तु सासारिकसुखदुःखाद्यशुद्धभावाधोपादानरूपेणास्मिन् करोति । अत्र परिणामानां परिणमनमेव कर्तृत्वं ज्ञातव्यमिति न केवलं करोति वेदयदि पुणो तं चेव जाण अत्ता दु अत्ताणं वेदयतानुभवति ॥ क्ते परिणमति पुनश्च स्वशुद्धावभावनोपभुक्त्यस्य शुद्धोपादानेन तदेव शुद्धात्मानमशुद्धोपादानेनाशुद्धात्मानं च । स क कर्ता ? आमेति जानीहि । एव निश्चयकर्तृत्वभोक्तृत्वव्याख्यानरूपेण गाथा गता । अथ लोकव्यवहार दर्शयति ।

आत्मरूपाति—यमोत्तरगनिस्तरमायसयोः समीरमचरणान्तचरणनिधित्तयोरपि समीरपाराधारयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावात्कर्तृकर्मत्वासिद्धौ पारावार एव स्वयमतन्व्योपको भूत्वादिमप्यातेषूत्तरगनिसतरगावसे व्याप्योत्तरग निस्तरग त्यात्मानं पुर्वेनामानमेकमेव कुर्वन् प्रतिभाति न पुनरप्यत् । यथा स एव च भाव्यभावकभावाभावा परमावस्य परेणानुभवितुमशक्यत्वात्तदुत्तरग निस्तरग त्यामानमनुपयन्नामानमेकमेवानुभवन् प्रतिभाति न पुनरप्यत् । तथा ससारानि ससारावस्थेषु पुद्गलकर्मविपाकसमभासमवनिमित्तयोरपि पुद्गलकर्मजीवयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावात्कर्तृकर्मत्वासिद्धौ जीव एव स्वयमतन्व्योपको भूत्वादिमप्यातेषु सससारानि ससारावस्थे व्याप्य सससार नि स्तरग त्यामानं कुर्वन्नामानमेकमेव कुर्वन् प्रतिभाति ना पुनरप्यत् । तत्प्रापयेन च भाव्यभावकभावाभावात् परमावस्य परेणानुभवितुमशक्यत्वात्तत्ससार नि स्तरां वा मानमनुभवन्नामानमेवैवानुभवन्प्रतिभाति ना पुनरप्यत् । अथ व्यवहार दर्शयति ।

तात्पर्यवृत्ति — णवि परिणमदि ण गिह्मदि उप्पज्झदि ण परदब्बपज्जाणं यथा जीवो निश्चयेनानतमुखादिस्वरूपं त्यक्त्वा पुद्गलद्रव्यरूपेण न परिणमति न च तन्मयत्वेन गृह्णाति न तत्पर्याये-
णोत्पद्यते । पुग्गलद्रव्यं हि तथा तथा पुद्गलद्रव्यमपि स्वयमतर्व्यापकं भूत्वा भुत्तिकाद्रव्यकलशरूपेणैव
चिदानन्दैकलक्षणजीवस्वरूपेण न परिणमति न च जीवस्वरूपं तन्मयत्वेन गृह्णाति न च जीवपर्यायेणोत्प-
द्यते । तर्हि किं करोति परिणमाह सएहिं भावेहिं परिणमति- स्वर्णवैरर्णदिस्वभावे परिणामैरुणैर्यमे
रिति । कस्मादिति चेत् भुत्तिकाकलशयोरिव जीवेन सह तादात्म्यलक्षणसम्बन्धाभावादिति । एव पुद्गलद्रव्य-
मपि जीवेन सह न परिणमतीत्यादिव्याख्यानमुख्यत्वेन गाथा गता । अथ यद्यपि जीवपुद्गलपरिणामयोर-
न्योन्यनिमित्ताभावमस्ति तथापि निश्चयनयेन तयोर्न कर्तृकर्मभाव इत्यादेरपि ।

आत्मरूपाति.—यतो जीवपरिणाम स्वपरिणाम स्वपरिणामफलं चाप्यजानन् पुद्गलद्रव्यं स्वयमत-
र्व्यापकं भूत्वा परद्रव्यस्य परिणामं भुत्तिकाफलक्षमिनादिगम्यातेषु व्याप्य न तं गृह्णाति न तथा परिणमति
न तथोत्पद्यते । किं तु प्राप्य विकार्यैर्निर्वर्त्य च व्याप्यलक्षणं स्वभावं कर्म स्वयमतर्व्यापकं भूत्वादिगम्या-
तेषु व्याप्य तमेव गृह्णाति तथैव परिणमति तथैरोत्पद्यते च । ततः प्राप्य विकार्यैर्निर्वर्त्य च व्याप्यलक्षणं
परद्रव्यपरिणामं कर्माकुशलेणैव जीवपरिणामं स्वपरिणामं स्वपरिणामफलं चाजानन् पुद्गलद्रव्यस्य जीवेन
सह न कर्तृकर्मभावः ।

ज्ञानी जानन्नपीमा स्वपरिणमिंति पुद्गलद्रव्यजानन् व्याप्तृम्याप्यत्वमतः कलयितुमसौ नित्यमत्यतभेदात् ।
अज्ञानात्कर्तृकर्मभ्रममतिरनयोर्भाति तारुणं याक्त् विज्ञानात्विधकस्ति श्रकचपददय भेदसुत्याय सय ॥१०॥

जीवपुद्गलपरिणामयोरन्योन्यनिमित्ताभावमस्ति तथापि न तयोः कर्तृकर्मभाव इत्याह-

जीवपरिणामहेतुं कम्मसं पुग्गला परिणमंति ।

पुग्गलकम्मणिमिच्चं तहेव जीवो वि परिणमदि ॥८६॥

णवि कुब्बदि कम्मगुणे जीवो कम्मं तहेव जीवगुणे ।

अण्णोण्णणिमित्तेण दु परिणामं जाण दोहंपि ॥८७॥

एदेण कारणेण दु कत्ता आदा सएण भावेण ।

पुग्गलकम्मकदाणं ण दु कत्ता सब्बभावाणं ॥८८॥

जीवपरिणामहेतुं कर्मसं पुद्गलाः परिणमंति ।

पुद्गलकर्मणिमिच्चं तथैव जीवोऽपि परिणमति ॥८६॥

नापि करोति कर्मगुणान् जीवः कर्मं तथैव जीवगुणान् ।

अण्योन्यनिमित्तेन तु परिणामं जानीहि दृशोरपि ॥८७॥

एतेन कारणेन ॥ कर्त्ता आत्मा स्वकेन भावेन ।

पुद्गलकर्मकृतानां न तु कर्त्ता सर्वभावाणां ॥८८॥

तात्पर्यवृत्ति — जीवपरिणामहेतुं कम्मसं पुग्गलाः परिणमंति यथा पुमकारनिमित्तेन
भुत्तिकाघटस्वरेण परिणमति तथा जीवसत्त्वधिमिथ्यात्वगुणादिपरिणामहेतुं कम्मसं कर्मरमणाद्येव पुद्गलद्रव्य
कर्मत्वेन परिणमति पुग्गलकम्मणिमिच्चं तहेव जीवो वि परिणमदि यथैव च घटनिमित्तेन एव घट
करोतीति कुम्भकारः परिणमति तथैवोदयागतपुद्गलकर्महेतुं कृत्वा जीवोऽपि निर्विकारविद्यमकारपरिणमि
मलममानं सन् मिथ्यात्वगुणादिनिमित्तेन परिणमतीति । अथ—णवि कुब्बदि कम्मगुणे जीवो यद्यपि
परस्परनिमित्तेन परिणमति तथापि निश्चयनयेन जीवो वर्णोदिपुद्गलकर्मगुणान् करोति । कम्म तहेव

१ कर्म च तदेतानतद्वानादिजीवशुणाच्च करोति अण्णोष्णणिमित्तेण दु परिणामं जाण
यद्यप्युपादानरूपेण न करोति तथाप्यन्योन्यनिमित्तेण घटकुमकारयोरेव परिणाम जानीहि
जीवपुद्गल्योरिति । अथ—एदेण कारणेण दु कत्ता आदा सएण भावेण एतेन कारणेन
यव्याख्यानरूपेण तु निर्मलत्मानुभूतिलक्षणपरिणामेन शुद्धोपादानकारणमूलेनाव्याधानतस्तुखा-
त्वानां कर्ता । तद्विलक्षणेशुद्धोपादानकारणमूलेन रत्नावशुद्धभावानां कर्ता भवत्स्यात्मा । कथं ।
चेत्ताकलशत्वेति पुगलकम्मकदाणं च दु कत्ता सम्बन्धानाणं पुद्गलकर्महेतूनां न तु कर्ता
तना ज्ञानावरणादिपुद्गलकर्मपर्यायाणामिति । एव जीवपुद्गलपरस्परनिमित्तकारणव्याख्यानमुद्यत्वेन
र गत । अप तत् एतदस्याति—जीव स्वपरिणामैरेव सह निश्चयनयेन कर्तृकर्मभावो भोक्तृभोग्य
भवति ।

आत्मरूप्याति —यतो जीवपरिणाम निमित्तीकृत्य पुद्गल कर्मत्वेन परिणमति पुद्गलकर्मनिमित्ती-
नीमोपि परिणमतीति जीवपुद्गलपरिणामयोरितरेतरहेतुबोध्यतेऽपि जीवपुद्गलयो परस्पर व्याप्य
भावाभावाजीवस्य पुद्गलपरिणामानां पुद्गलकर्मणोपि जीवपरिणामानां कर्तृकर्मत्वासिद्धौ निमित्तनै-
मायनाप्रत्याप्रतिदिष्टत्वादितरेतरनिमित्तमात्रोभवेनैव द्वयोरपि परिणाम । तत् कारणादुचित-
कृत्यत्वेन स्वेन भावेन स्वस्य भावस्य फलजाजीव स्वभावस्य कर्ता कदाचि स्यात् । मृत्तिकया वसनस्येव
भावेन परमावस्य कर्तृमशक्यत्वात्पुद्गलभावना ॥ कर्ता न कदाचिदपि स्यादिति निश्चय । तत् सित-
त्वस्य स्वपरिणामैरेव सह कर्तृकर्मभावो भोक्तृभोग्यमायस्य ।

णिच्छयणयस्य एवं आदा अप्पाणमेव हि करेदि ।

वेदयदि पुणो तं चेव जाण अत्ता दु अत्ताणं ॥८९॥

निश्चयनयस्यैवमात्मानमेव हि करोति ।

वेदयते पुनस्तं चैव जानीहि आत्मा त्वात्मानं ॥८९॥

सारपर्यवृत्ति —णिच्छयणयस्य एवं भावा अप्पाणमेव हि करेदि यथा यद्यपि समीरो
मेत भवति तथापि निश्चयनयेन पारापर एव कलोलान् करोति परिणमति च । एव यद्यपि द्रव्य-
द्वयसंज्ञानासंज्ञावात् शुद्धाशुद्धभावयोर्निमित्त भवति तथापि निश्चयेन निर्धिकारपरमस्वतत्वेदमज्ञान-
गत भेदज्ञानादिशुद्धभावात् तथैवाशुद्धपरिणतस्तु सात्त्विकमुखदुःखाशुद्धभावाधोपादानरूपेणा-
न करोति । अत्र परिणामानां परिणमनमेव कर्तृत्वं ज्ञातव्यमिति न केवल करोति वेदयदि पुणो तं चेव
एव अत्ता दु अत्ताण वेदयत्यनुभवति मुक्ते परिणमति पुनश्च स्वशुद्धात्मभावतोऽपमुज्जरूपेण शुद्धी-
दानेन तदेव शुद्धात्मानमशुद्धोपादानेनाशुद्धत्वान् च । स क कर्ता आमेति जानीहि । एव निश्चयकर्तृ-
भोक्तृव्याख्यायानरूपेण गाथा गता । अथ लोकव्यवहार दर्शयति ।

आत्मरूप्याति —यथोत्तरगनिस्तरगावस्यो समीरसचरणसचरणनिमित्तयोरपि समीरपारावारयो
रौघव्यापकभावाभावाकर्तृकर्मत्वासिद्धौ पारावार एव स्वयमतर्क्योपको भूत्वादिमप्यतिशूतरगाविस्तरगा-
स्य व्याप्योत्तरग निस्तरग त्वात्मानं कुर्वन् मानमेकमेव कुर्वन् प्रतिभाति न पुनरन्यत् । यथा ॥ एव च
सम्यग्भावकभावाभावापरमावस्य परेणानुभवितुमशक्यत्वादुत्तरग निस्तरग त्वात्मानमनुभवन् मानमेकमेव
कुर्वन् प्रतिभाति न पुनरन्यत् । तथा सत्ताणि सत्तारावस्यो पुद्गलकर्मविपाकसमवासाभवनिमित्तयोरपि
उभयन् प्रतिभाति न पुनरन्यत् । तथा सत्ताणि सत्तारावस्यो पुद्गलकर्मविपाकसमवासाभवनिमित्तयोरपि
उत्तराणि सत्तारावस्य व्याप्य सत्तारा निस्तरा वा मानं कुर्वन् मानमेकमेव कुर्वन् प्रतिभाति ॥ पुनरन्यत् ।
तथाप्येव च भाव्यभावनकभावभावात् परमावस्य परेणानुभवितुमशक्यत्वात्सत्तारा निस्तरा वात्मानमनु-
भवन्मात्मानमेव नानुभवन्प्रतिभाति वा पुनरन्यत् । अथ व्यवहार दर्शयति ।

व्यवहारस्स दु आदा पुग्गलकम्मं करोदि अणेयविहं ।
तं चेव य वेदयदे पुग्गलकम्मं अणेयविहं ॥९०॥

व्यवहारस्य त्वात्मा पुद्गलकर्म करोति नैकविधं ।

तद्येव पुनर्वेदयते पुद्गलकर्मानेकविध ॥९०॥

तात्पर्यवृत्तिः—व्यवहारस्स दु आदा पुग्गलकम्मं करोदि अणेयविहं यथा लोके यद्यपि मृषिड
रूपादानकारणं तथापि कुम्भकारो घटं करोति तत्फलं च अलपारणमूल्यादिकं भुक्तं इति लोकाणामनादि-
रुद्धोक्तिः व्यवहारः । तथा यद्यपि कर्मवर्गणायोग्यपुद्गलद्रव्यमुपादनकारणभूतं तथापि व्यवहारनयस्याभि-
प्रायेणात्मा पुद्गलकर्मनेकविधं मूलोत्तरप्रकृतिभेदभिन्नं करोति तं चेव य वेदयदे पुग्गलकम्मं अणेयविहं
तद्येव च समेवोदयागते पुद्गलकर्मानेकविधं इष्टानिष्टपचेदियविपरूपेण वेदयति अनुभवति इत्यद्यानिर्मा-
निर्विषयसुखायोग्योपलभसं ज्ञातसुखाभूततरसात्वादरहितानामनादिरुद्धोक्तिः व्यवहारः । एव व्यवहारेण सुख-
दुःखकर्तृत्वभोग्यत्वकथनमुपपन्नं गाथा यथा । इति कुनिजीवस्य विशेषव्याख्यानरूपेणैकादशगाथाभि-
धित्तीपातराधिकारो व्याख्यातः ।

अतः परं पञ्चविंशतिगाथापर्यन्तं द्विक्रियावादिनिराकरणरूपेण व्याख्यानं करोति । तत्र चेतनाचेत-
नयोरैकोपादनकर्तृत्वं द्विक्रियावादिद्विमुच्यते तस्य सक्षेपव्याख्यानरूपेण जदिपुग्गलकम्ममिणं इत्यादि
गाथाद्वयं भवति । तद्विरणद्वादशगाथासु मध्ये पुग्गलकम्ममिणमिणं इत्यादिगाथाक्रमेण प्रथमगाथापद्ध-
नवत्तर्जं । तदनन्तरमष्टानिश्चिन्तनीयकर्तृत्वकर्तृत्वमुच्यतया परमणां कुब्बी इत्यादिद्वितीयापद्ध । अतः
परं तत्त्वेव द्विक्रियावादिनं पुनरपि विशेषव्याख्यानार्थमुपसहाररूपेणैकादशगाथा भवति । तत्रैकादश-
गाथासु मध्ये व्यवहारनयमुच्यत्वेन व्यवहारस्स दु इत्यादि गाथात्रयं । तदनन्तरं निश्चयनयमुच्यतया
जो पुग्गलदब्बाणं इत्यादिसूत्रचतुष्टयं । तात्थं द्रव्यकर्मणामुपचारकर्तृत्वमुच्यत्वेन जीवं हि हेदुभूदे
इत्यादिसूत्रचतुष्टयमिति समुदायेन पञ्चविंशतिगाथामिस्तुतीपसकले समुदायपातनिष्ठा । तद्यथा—अथेदं
पूर्वोक्तं कर्मकर्तृत्वभोग्यत्वगमयविभागव्याख्यानं कर्मतात्पर्यमनेकार्थेन साम्प्रतमप्येकात्मनयेन मन्यते । किं गम्यते
भाष्यकर्मनिश्चयेन द्रव्यकर्माणि करोतीति चेतनाचेतनव्यपेक्षेकोपादानकर्तृत्वलक्षणं द्विक्रियावादिद्वि-
व्याह । तान् द्विक्रियावादिनो दूषयति ।

आत्मरूपाति—यथातज्ज्याप्यपकमावेन मृत्तिकया कलशं मित्तमाणे भाष्यभाष्यभावेन
मृत्तिर्वापमानुभूयमाने च यद्विज्याप्यपकमावेन कलशसमभानुसूत्रं व्यापारं कुर्वन् फलशक्ततोदीपयो-
गजा मृत्तिं भाष्यभाष्यकमावेनानुभूयमानं कुलालं कलशं करोत्यनुभवति चेति स्फोकानामनादिरुद्धोक्तिः तात्-
पर्यव्यवहारः, तथातज्ज्याप्यपकमावेन पुद्गलद्रव्येण कर्माणि क्रियमाणे भाष्यभाष्यभावेन पुद्गलद्रव्येणैवा-
नुभूयमाने च यद्विज्याप्यपकमावेनानुभूयमानं पुद्गलकर्मसमभानुसूत्रं परिणामं कुर्वन् पुद्गलकर्मविपावसमा-
दितनियमसन्निधिप्रस्थापिता सुखदुःखमिणिति भाष्यभाष्यकमावेनानुभूयमानं जीवं पुद्गलकर्मकरोत्यनुभवति
चेत्यशानिनामाससारप्रसिद्धोक्तिः तावन्नवहारः । अथेन दूषयति ।

जदि पुग्गलकम्ममिणं कुब्बदि तं चेव वेदयदि आदा ।

दो किरियावादिचं पसजदि सम्मं जिणावमदं ॥९१॥

यदि पुद्गलकर्मदं करोति तद्येव वेदयते आत्मा ।

द्विक्रियाव्यतिरिक्तं प्रसजति स जिनावमतं ॥९१॥

तात्पर्यवृत्तिः—जदि पुग्गलकम्ममिणं कुब्बदि तं चेव वेदयदि आदा यदि च पुद्गलकर्मोदय-
मुपादनरूपेण करोति तदेव च पुनरुपादनरूपेण वेदयत्यनुभवत्यत्मा दोकिरियावादिचं पसजदि

तदा चेतनाचेतनक्रियाद्वयस्योपादानकर्तृत्वरूपेण द्विक्रियायादिव प्रसजति प्राप्नोति । अथवा दो किरि-
याविदिरित्तो पसनदि सो तत्र पाठतरे द्वाभ्या चेतनाचेतनक्रियाभ्यामव्यतिरिक्तोऽभिन प्रसजति
प्राप्नोति स पुरुष । सम्यं जिज्ञासुषदं तच्च व्याख्यानं जिनानां सम्प्रदासमत । यथेद व्याख्यानं मन्यते
स निजशुद्धाभ्यापोदपरचिरूप निर्विकारचिच्चमत्कारमात्रलक्षण शुद्धोपादानकारणोत्पन्न निश्चयसम्यक्कामलभ-
मानो मिथ्यादृष्टिर्भवतीति । अथ कुतो द्विक्रियावादी मिथ्यादृष्टिर्भवतीति प्रश्ने प्रयुक्तर प्रयुक्ततत्त्वोपार्थ
प्रकाशतरेण दृढयति ।

आत्मरूपाति — इह सख क्रिया हि तावदखिलापि परिणामलक्षणतया न नाम परिणामतोस्ति
जिज्ञा, परिणामेपि परिणामपरिणामिनोऽभिनस्तुल्यपरिणामिनो न भिन्नस्ततो या काचन क्रिया किल
सकलापि सा क्रियायतो न भिन्नोति क्रियाकर्त्रोरव्यतिरिक्तताया वस्तुस्थित्या प्रतपत्त्या यथा व्याख्यानोपाक-
भावेन स्वपरिणाम करोति, भाष्यभाषकभावेन तदेवानुभवति च जीवस्यथा व्याख्यानोपाकभावेन पुद्गल-
कर्मोपि यदि कुर्वता भाष्यभाषकभावेन तदेवानुभवति ततो य स्वपरसमवेतक्रियाद्वयव्यतिरिक्तताया प्रस-
जसा स्वपरयो परस्परविभगाप्रत्यस्तमानादनेकार्थकमेकस्मात्प्राप्तमनुभवनिमित्तमिथ्यादृष्टितया सर्वज्ञावमत स्यात् ।
कुतो द्विक्रियानुभावी मिथ्यादृष्टिरिति चेत् ।

जज्ञा दु अंतभावं पुगलभावं च दोवि कुर्वन्ति ।

तेण दु मिच्छादिद्वी दोकिरियावादिणो हुन्ति ॥९२॥

यस्मात्त्वात्मभावं पुद्गलभावं च द्वापि कुर्वति ।

तेन दु मिथ्यादृष्टयो द्विक्रियावादिनो भवंति ॥९२॥

तात्पर्यदृष्टि — जज्ञा दु अंतभावं पुगलभावं च दोवि कुर्वन्ति यस्मादात्मभावं चिद्रूपं
पुद्गलभावं चाचेतन जडस्वरूप द्वयमनुपादानरूपेण कुर्वन्ति तेन दु मिच्छादिद्वी दोकिरियावादिणो हुन्ति
तत्तत्त्वेन कारणेन चेतनाचेतनक्रियाद्वयवादिन पुर्या मिथ्यादृष्ट्यो भवतीति । तथाहि—यथा कुम्भकार
सक्रीयपरिणामानुपादानरूपेण करोति तथा घटमपि यशुपादानरूपेण करोति तदा कुम्भकारस्याचेतनत्व
घटकारणं प्राप्नोति । घटस्य या चेतनकुम्भकाररूपत्वं प्राप्नोतीति । तथा जीवोपि यशुपादानरूपेण पुद्गल-
घटकारणं प्राप्नोति । घटस्य या चेतनकुम्भकाररूपत्वं प्राप्नोतीति । पुद्गलकर्मणो वा चिद्रूप जीवव प्राप्नोति । किं
द्रव्यकर्म करोति तदा जीवस्याचेतनपुद्गलद्रव्यत्वं प्राप्नोति । पुद्गलकर्मणो वा चिद्रूप जीवव प्राप्नोति । किं
च शुभाशुभ कर्म कुर्वेहमिति महाहकाररूप तस्य मिथ्याज्ञानिनः न मर्यति तां केया नश्यतीति चेत्
निपयशुभानुभवानद्वर्जिते वीतरागत्वसंवेदनयेदे मृत्यार्थनर्धनेकत्वव्यवस्थारिते चिदानन्दैकत्वभावे शुद्धपर-
माणमद्वैते स्थितानामेव समस्तशुभाशुभपरभावाश्रयेन निर्विकल्पसमर्थविच्छेदयेन शुद्धोपयोगभावनान्नयेन
संज्ञानिमेव निष्पन्निनाश मन्थित । तस्मिन्महाहकारविकल्पजाले नष्टे सति पुनरपि यथो न भवतीति
ज्ञाना वसिर्द्वैतपरिपये इद करोमि इद न करोमीति दुराग्रह अकथा रागादिविकल्पजालद्वये पूर्णकलश
चिदानन्दैकत्वभावेन भरितावस्थे सक्रीयपरमाण्वनि निरतर भावना कर्तव्येति नाराय । इति द्विक्रियावादि-
संशेषपन्थाख्यानरूपत्वेन गाथाद्वयं यत् । अथ तस्यैव विशेषव्याख्यानं करोति ।

आत्मरूपातिः—यतः किलावपरिणाम पुद्गलपरिणाम च सुबेतमात्मन मन्यते द्विक्रियावादिन-
स्ततस्ते मिथ्यादृष्टय एवेति सिद्धात् । भावेकद्रव्येण द्रव्यद्वयपरिणाम क्रियमाण प्रतिभातु । यथा किल
कुलात् कलशसम्पन्नपुद्गलमात्मव्यापारपरिणाममात्मनो व्यतिरिक्तमात्मनोऽव्यतिरिक्ततया परिणतिमानया
क्रियया क्रियमाणं कुर्वीत प्रतिभाति न पुन कलशकारणकारणनिर्घरोपि खन्यापारातुरूपं मृत्तिकाया
कलशपरिणाम मृत्तिकाया अव्यतिरिक्तमृत्तिकाया अव्यतिरिक्ततया परिणतिमात्रया क्रियया क्रियमाण
कुर्वीत प्रतिभाति । तथास्मापि पुद्गलकर्मपरिणामानुपपन्नानादावपरिणाममात्मनोऽव्यतिरिक्तमात्मनो
कुर्वीत प्रतिभाति ।

अतिरिक्ततया परिणतिमात्रया क्रियया क्रियमाणं कुर्याणः प्रतिभातु मा पुनः पुद्गलपरिणामकरणाहंकार-
निर्भरोपि स्वपरिणामानुरूप पुद्गलस्य परिणामं पुद्गलादव्यतिरिक्तं पुद्गलादव्यतिरिक्तया परिणतिमात्रया
क्रियया क्रियमाणं कुर्याणः प्रतिभातु ।

यः परिणमति स कर्ता यः परिणामो भवेत्तु तत्कर्म । या परिणतिः क्रिया सा त्रयमपि भिन्नं न वस्तुतया ॥११॥

एकः परिणमति सदा परिणामो जायते सदैकस्य । एकस्य परिणतिः स्यादनेकमप्येकमेव यतः ॥१२॥

नोभौ परिणमतः खलु परिणामो नोमयोः प्रजायेत । उभयोर्न परिणतिः स्यात्सदनेकमनेकमेव सदा ॥१३॥

नैकस्य हि कर्तारो द्वौ सौ द्वे कर्मणो न चैकस्य । नैकस्य च क्रिये द्वे एकमनेकं पतो न स्यात् ॥१४॥

आसंसारत एव धावति पर कुर्वन्मृत्युकैः दुर्वारं ननु मोहिनामिह महाहंकाररूपं तमः ।

तदुत्तार्यपरिधौ निलयं यद्येकवारं ज्ञेयं तर्हि ज्ञानधनस्य यधनमहो यूषो भवेदात्मनः ॥१५॥

आत्मभावान्करोत्यात्मा परमावान्तदा परः । आत्मैव आत्मनो भावाः परस्य पर एव ते ॥१६॥

पुग्गलकम्मणिमित्तं जह आदा कुणदि अप्पणो भावं ।

पुग्गलकम्मणिमित्तं तह वेददि अप्पणो भावं ॥१३॥

पुद्गलकर्मनिमित्तं यथात्मा करोति भात्मनः भावं ।

पुद्गलकर्मनिमित्तं तथा वेदपति आत्मनो भावं ॥१३॥

तात्पर्यवृत्तिः—पुग्गलकम्मणिमित्तं जह आदा कुणदि अप्पणो भावं उदयागतं द्रव्य-
कर्मनिमित्तं कृत्वा यथात्मा निर्विकारस्वसन्नितिपरिणामादयः सन्करोत्यात्मनः संघर्षिणं मुक्तदुःखादिभावं
परिणामं पुग्गलकम्मणिमित्तं तह वेददि अप्पणो भावं तथैवोदयागतद्रव्यकर्मनिमित्तं उच्यते स्वदु-
ष्टात्मभावनीतधर्मास्तपमुखास्वादमरेदधन्तान् तमेव कर्मोदयजनितस्वकीयरागादिभावं वेदपत्यनुभवति । न
च द्रव्यकर्मरूपपरमात्मविश्रमिषायाः । अथ विद्रूपान्तमभावात्कदा करोति तथैवापिद्रूपान् द्रव्यकर्मदि-
परमात्मान् परःपुद्गलः करोतीत्याख्यातिः ।

मिच्छत्तं पुण दुविहं जीवमजीवं तहेवं अण्णाणं ।

अविरदि ओगो मोहो कोधादीया इमे भावाः ॥१४॥

मिष्यात्वं पुनर्द्विषिषं नीषोऽनीवस्त्वेषाज्ञानं ।

अविरतियोगो मोहः कोशाया इमे भावाः ॥१४॥

तात्पर्यवृत्तिः—मिच्छत्तं पुण दुविहं जीवमजीवं मिष्यात्वं पुनर्द्विषिषं जीवस्वभावानजीवस्व-
भावं च तहेव अण्णाणं अविरदि ओगो मोहो कोधादीया इमे भावाः तथैव चान्नानमविरतिर्योगी
मोहः कोषादयोऽस्मीमायाः पर्षायाः जीवस्य अजीवस्यैव भवन्ति मयूरमुज्ज्वदन् । तदथा—यथा मयू-
रेण भान्यमाना अनुभूयमाननीलपीताम्बुजविशेषा मयूरसंज्ञाकावपरिणता मयूर एव भेषता एव । तथा
निर्मलाङ्गमुमृतिगुणजीवेन भान्यमाना अनुभूयमानाः मुक्तदुःखादिरिक्ता जीव एवास्तदभिव्येन
वानां एव । यथा च मुकुरदेन स्वच्छतामयेण भान्यमानाः प्रकृताग्रानमुगप्रतिविम्बदिरिक्ता मुकुरद एव
भेषतना एव तथा कर्मकर्मणामेवपुद्गलद्रव्ययोगादानभूतेन क्रियमाणा आनाररणादिद्रव्यकर्मवर्षायाः
पुद्गल एव लेषतना एवेति । अन्य कतिपिषो जीवानांरविषि वृष्टे प्रमुत्तरमाह ।

आत्मरूपातिः—मिष्यादर्शनमहान्ननिर्निरित्यादौ हि भावाः ते तु प्रपञ्चं मयूरमुज्ज्वदन्जी-
वादीयान् भान्यमानान्मनीषाजीवी । तथाहि—यथा नीलद्रव्यहरितनीलद्वयो भावाः स्वद्रव्यस्वभावनेन
मयूरेण भान्यमानाः मयूर एव । यथा च नीलहरितद्वयो भावाः स्वपञ्चाङ्गिसरकदेन मुकुरदेन भान्यमानाः

मुकुन्द एव । तथा मिथ्यादर्शनमज्ञानमविरतिरित्यादयो भावाः स्वद्रव्यस्वभावत्वेनाजीवेन भाव्यमाना अजीव
एव । तथैव च मिथ्यादर्शनमज्ञानमविरतिरित्यादयो भावाश्चेतन्यविकारमात्रेण जीवेन भाव्यमाना जीव
एव । काविद् जीवाजीवायिति चेत् ।

**पुगलकर्मं मिच्छं जोगो अविरदि अणाणमजीवं ।
उवओगो अणाणं अविरदि मिच्छत्त जीवो दु ॥९५॥**

पुद्गलकर्मं मिथ्यात्वं योगोऽविरतिरज्ञानमजीवः ।
उपयोगोऽज्ञानमविरतिमिथ्यात्वं च जीवस्तु ॥९५॥

तात्पर्यवृत्तिः—पुगलकर्मं मिच्छं जोगो अविरदि अणाणमजीवं पुद्गलकर्मकं मिथ्यात्वं
योगोऽविरतिरज्ञानमिथ्यजीवः । उवओगो अणाणं अविरदि मिच्छत्त जीवो दु उपयोगरूपो भाव-
रूपः शुद्धात्मादिसत्त्वभावविषये विपरीतपरिच्छिन्नविकारपरिणामो जीवस्याज्ञान । निर्दिष्टस्वसंघितिविपरी-
तमतपरिणामविकारोऽविरतिः । विपरीताभिनिवेशोपयोगविकाररूपं शुद्धजीवादिपदार्थविषये विपरीतश्रद्धानं
मिथ्यात्वमिति जीवः । जीव इति कोऽर्थः । जीवरूपा भावप्रत्यया इति । अथ शुद्धचेतन्यस्वभावजीवस्य कर्म
मिथ्यादर्शनादिविकारो जात इति चेत् ।

आत्मरूपातिः—यः ब्रह्म मिथ्यादर्शनमज्ञानमविरतिरित्यादिरजीवस्तदमूर्त्तचित्तन्यपरिणामादन्मात्
मूर्त्तं पुद्गलकर्म, यस्तु मिथ्यादर्शनमज्ञानमविरतिरित्यादि जीवः स मूर्त्तपुद्गलकर्मणोऽन्यश्चेतन्यपरिणामस्य
विकारः । मिथ्यादर्शनादिचेतन्यपरिणामस्य विकारः कुत इति चेत् ।

**उवओगस्स अणार्हं परिणामा तिण्णिमोहयुत्तस्स ।
मिच्छत्तं अणाणं अविरदिभावो य णादब्बो ॥९६॥**

उपयोगस्यानादयः परिणामास्तयो मोहयुक्तस्य ।
मिथ्यात्वमज्ञानमविरतिभावश्च ज्ञातव्यः ॥९६॥

तात्पर्यवृत्तिः—उवओगस्स अणार्हं परिणामा तिण्णि उपयोगलक्षणत्वाद्दुपयोग आत्मा
तस्य सर्वधित्वेनामादिसत्तानापेक्षया त्रयः परिणामा ज्ञातव्याः । कर्मभूतस्य तस्य मोहयुत्तस्स मोहयुक्तस्य ।
के ते परिणामाः । मिच्छत्तं अणाणं अविरदिभावो य णादब्बो मिथ्यात्वमज्ञानमविरतिभावश्चेति
ज्ञातव्य इति । तथाहि—यपि शुद्धनिश्चयमयेन शुद्धबुद्धैकत्वभावो जीवस्तथात्मनादिमोहनीयादिकर्मा-
विवक्षानिमिथ्यात्वाज्ञानादिरित्येतास्त्रयः परिणामविकाराः सम्भवति । तत्र शुद्धजीवस्वरूपमुपादेये मिथ्यात्वा-
दिविकारपरिणामा हेतु इति भावार्थः । अथात्मनो मिथ्यात्वादित्रिविधपरिणामविकारस्य कर्तृत्वमुपदिशति ।

आत्मरूपातिः—उपयोगस्य हि स्वरसत एव समस्तवस्तुत्वभावभूतस्वरूपपरिणामसमर्थत्वे सत्य-
नादिवस्त्वन्तरभूतमोहयुक्तत्वानिमिथ्यादर्शनमज्ञानमविरतिरिति त्रिविधः परिणामविकारः स तु तस्य स्फटिकस्य-
पङ्कताया इव परतोपि प्रगल्भः दृष्टः । यथाहि स्फटिकस्य पङ्कतायाः स्वरूपपरिणामसमर्थत्वे सति पदद्विनील-
हरितपीततमालकदलीकांचनपत्रोपाश्रययुक्तवाजीव्यो हरितः पीत इति त्रिविधः परिणामविकारो दृष्टस्तथोप-
योगस्यानादिमिथ्यादर्शनमज्ञानमविरतिस्त्वभावभूतमोहयुक्तत्वानिमिथ्यादर्शनमज्ञानमविरतिरिति त्रिविधः
परिणामविकारो दृष्टव्यः । अथात्मनस्त्रिविधपरिणामविकारस्य कर्तृत्व दर्शयति ।

**एदेसु य उवओगो तिविहो सुद्धो णिरंजणो भावो ।
जं सो करेदि भावं उवओगो तस्स सो कत्ता ॥९७॥**

एतेषु चोपयोगस्त्रिविधः शुद्धो निरंजनो भावः ।

यं स करोति भावगुणयोगस्तस्य स कर्त्ता ॥९७॥

तात्पर्यवृत्तिः—एतेषु य एतेषु च मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्र्येष्टयागतेषु निमित्तभूतेषु सप्त उद्योगो ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणत्वादुपयोग आत्मा त्रिविधो कृष्णनीलातीतत्रिविधोपाधिपरिणतस्कृति-कवत्त्रिविधो भवति । परमार्थेन तु शुद्धो शुद्धो रम्यादिभावकर्मरहितः निरंजनो निरंजनो ज्ञानावर्णादि द्रव्यकर्मजनरहितः । पुनश्च कर्मभूतः भावो भावपदार्थः । अलंकारप्रतिभासमयज्ञानस्वभावेनैकविधोपि पूर्वोक्तमिथ्यादर्शनज्ञानचारित्र्यपरिणामविकारेण त्रिविधो भूत्वा जं सो करोति भावं परिणामं करोति स आत्मा उद्योगो धित्त्यालुविधाधिपरिणाम उपयोगो भण्यते तद्वृत्त्युपपादुपयोगरूपः । तस्स सो कचा निर्विकारस्यस्येदमज्ञानपरिणामस्युतः सन् तस्यैव मिथ्यात्वादित्रिविधविकारपरिणामस्य कर्त्ता भवति । न च द्रव्यकर्मण इति भावः । अथात्मनो मिथ्यात्रिविधपरिणामविकारकर्तृत्वे सति कर्मवर्गणायोग्यपुद्गलद्रव्य स्यत एवोपादानरूपेण कर्मत्वेन परिणमतीति कथयति ।

आत्मरूप्यातिः—अथैवमयमनादिबलन्तरभूतमोहमुक्तत्वादात्मन्युपवृत्तमानेषु मिथ्यादर्शनाज्ञानानिरासि-भावेऽपि परिणामविकारेषु त्रिविधेषु निमित्तभूतेषु परमार्थतः शुद्धनिरंजनानादिनिधनबलसुसर्वसभूतमिथ्याभावेनैकविधोऽप्युद्धताजनेनेकभावन्यमापचमनस्त्रिविधो भूत्वा स्वयमज्ञानीभूतः कर्तृत्वमुपवीकमानो विकारेण परिणम्य यं यं भावमात्मनः करोति तस्य तस्य क्लिष्टोपयोगः कर्त्ता स्यात् । अध्यात्मनस्त्रिविधपरिणामविकारकर्तृत्वे सति पुद्गलद्रव्यं स्यत एव कर्मत्वेन परिणमतीत्याह ।

जं कुण्ठादि भावमादां कचा सो होदि तस्स भावस्स ।

कम्मत्तं परिणमदे तस्मिं सयं पुग्गलं दब्बं ॥९८॥

यं करोति भावमात्मा कर्त्ता स भवति तस्य भावस्य ।

कर्मत्वं परिणमते तस्मिन् स्वयं पुद्गलद्रव्यं ॥९८॥

तात्पर्यवृत्तिः—जं कुण्ठादि भावमादां कचा सो होदि तस्य भावस्स यं भावं मिथ्यात्वा-दिविकारपरिणामं शुद्धस्वभावन्युतः सन् आत्मा करोति तस्य भावस्य स कर्त्ता भवति कम्मत्तं परिण-मदे तस्मिं सयं पुग्गलं दब्बं तस्मिन् त्रिविधविकारपरिणामकर्तृत्वे सति कर्मवर्गणायोग्यपुद्गलद्रव्यं स्वयमेवोपादानरूपेण द्रव्यकर्मत्वेन परिणमति । गारुडादिमंत्रपरिणतपुरापरिणामे सति देशांतरे स्वयमेव वायुतन्वापारमंतेरेणापि निपायहारमंत्रानिर्मितस्त्रीविडम्बादिपरिणामस्य । तथैव च मिथ्यात्वरामादिनिमार-विनाशकाले निधपरत्नपरस्वरूपमुद्धोषोपयोगपरिणामे सति गारुडगतसागर्थेन निर्वर्जितवन् । स्वयमेव नील-सीभूय पूर्ववत् द्रव्यकर्म जीवगृह्यगमूना निर्वातं गच्छतीति आनार्थः । एव स्वतंत्रव्याख्यानमुत्पादेन गाथापदं गतं । अथ निश्चयेन धीतरामस्वरादेनज्ञानस्याभावं एवाज्ञानं भण्यते । तस्मादज्ञानादेश कर्म प्रभवतीति तात्पर्यमाह ।

आत्मरूप्यातिः—आत्मा ज्ञातव्यता तथापरिणमनेन यं भावं क्लिष्ट करोति तस्यायं कर्त्ता स्यात्ता-पकयत् तस्मिन्निमित्ते सति पुद्गलद्रव्य कर्मत्वेन स्वयमेव परिणमते । तथाहि—यथा सायकः क्लिष्ट तपा-विषयानभावेनात्मना परिणममानो प्यानस्य कर्त्ता स्यात् । तस्मिन्तु प्यानभावे सकलमाप्यमानानुसूत-तया निमित्तगात्रीभूते सति सायकं कर्त्तारमंतेरेणापि स्वयमेव काप्यते विषय-यातया, निद्रप्यते योगीशो, ध्वंस्यते वेदास्तथाप्यमानादात्मा मिथ्यादर्शनादिभावेनात्मनो परिणममते मिथ्यादर्शनादिभावनस्य कर्त्ता स्यात् । तस्मिन्तु मिथ्यादर्शनादौ भावे स्थानुकूटतया निमित्तमात्रभूते सत्याभावं कर्त्तारमंतेरेणापि पुद्गल-द्रव्यं मोहनीयादिकर्मत्वेन स्वयमेव परिणमते । अज्ञानादेव कर्म प्रभवतीति तात्पर्यमाह ।

परमप्राणं कुब्जदि अप्पाणं पि य परं करंतो सो ।
अप्पाणमओ जीवो कम्माणं कारगो होदि ॥९९॥

परमात्मानं कुर्वन्नात्मानमपि च परं कुर्वन् सः ।

अज्ञानमयो जीवः कर्मणां कारको भवति ॥९९॥

सात्पर्यदृष्टिः—परं परद्रव्यं सावकर्मद्रव्यकर्मरूप अप्पाणं कुब्जदि परद्रव्यात्मनोर्भेदज्ञानाभावात्-
ज्ञानं करोति अप्पाणं पिय परं करंतो बुद्ध्यात्मन च परं करोति यः सो अप्पाणमओ जीवो कम्माणं
कारगो होदि स चाज्ञानमयो जीवः कर्मणां कर्ता भवति । तथा—यथा कोपि पुरुषः शीतोष्णरूपाया
पुद्गलपरिणामानुस्यूतास्तथाविधशीतोष्णानुभवस्य चैकत्वाम्यासाद्भेदमज्ञानात् शीतोष्णोहमिति प्रकारेण
शीतोष्णपरिणतः कर्ता भवति । तथा जीवोपि निजबुद्ध्यात्मानुभूतेर्मित्राया उदयागतपुद्गलपरिणामानुस्यूता-
स्तन्निमित्तमुखदुःखानुभवस्य चैकत्वाव्यवसायोपात् परद्रव्यात्मनो समस्तरगादधिकस्परहितस्वसवेदन-
ज्ञानाभावाद्भेदमज्ञानमहं सुखीदुःखीति प्रकारेण परिणामकर्मणां कर्ता भवतीति आचार्यः । अथ शीतराग-
स्वसवेदनज्ञानात्सकाशात्कर्म न प्रभवतीत्याह ।

आत्मरूपातिः—अथ किञ्चिदज्ञानेनात्मा परात्मनो परस्परविशेषानिर्ज्ञाने सति परमात्मानं कुर्वन्ना-
त्मानं च परं कुर्वन्त्ययमज्ञानमयोभूतः कर्मणां कर्ता प्रतिभाति । तथाहि—तथाविधानुभवनसाधनसमर्थाया
रागद्वेषमुखदुःखादिरूपायाः पुद्गलपरिणामावस्थायां शीतोष्णानुभवसपादनसमर्थायां शीतोष्णायां पुद्गल-
परिणामावस्थायां ह्यपि पुद्गलदभिन्नत्वेनात्मनो भिन्नमेवात्यतभिन्नायास्तन्निमित्तं तथाविधानुभवस्य चात्मनो
भिन्नत्वेन पुद्गलभिन्नमेवात्यतभिन्नस्याज्ञानपरस्परविशेषानिर्ज्ञाने सत्त्वैकत्वाम्यासात् शीतोष्णरूपेणैवात्मनो
परिणमित्तमुभवस्य रागद्वेषमुखदुःखादिरूपेणाज्ञानात्मा परिणमतानो ज्ञानस्याज्ञानस्य प्रपञ्चोऽनुर्वन्त्ययम-
ज्ञानमयोभूत एवोह स्वये इत्यादिभिधिना रागादेः कर्मण कर्ता प्रतिभाति । ज्ञानाच्च न कर्म प्रभवतीत्याह ।

परमप्राणमकुब्जी अप्पाणं पि य परं अकुब्जंतो ।

सो जाणमओ जीवो कम्माणमकारगो होदि ॥१००॥

परमात्मानमकुर्वन्नात्मानमपि च परमकुर्वन् ।

स ज्ञानमयो जीवः कर्मणामकारको भवति ॥१००॥

सात्पर्यदृष्टिः—परं परं परद्रव्यं बहिर्निर्गम्य देहादिकसम्पत्तौ रागादिकं भानकर्मद्रव्यकर्मरूपं वा
अप्पाणमकुब्जी भेदविज्ञानवच्छेदनात्मानमनुर्ज्वालसकधनकुर्वन् अप्पाणं पिय परं अकुब्जंतो बुद्धद्रव्य-
शुण्णपर्यायस्वभाव निजज्ञानं च परमकुर्वन् सो जाणमओ जीवो कम्माणमकारगो होदि स निर्म-
लात्मानुभूतिलक्षणभेदज्ञानी जीवः कर्मणामकर्ता भवतीति । तथाहि—यथा कश्चित्पुरुषः शीतोष्णरू-
पात्मानुभूतिलक्षणभेदज्ञानी जीवः कर्मणामकर्ता भवतीति । तथा—यथा कश्चित्पुरुषः शीतोष्णरू-
पायां पुद्गलपरिणामावस्थायास्तथाविधशीतोष्णानुभवस्य चात्मनो सत्त्वैकत्वाम्यासाद्भेदमज्ञानात् शीतोष्णोहमिति
परिणते कर्ता ॥ भवति । तथा जीवोपि निजबुद्ध्यात्मानुभूतेर्मित्रायां पुद्गलपरिणामानुस्यूतास्तन्निमित्त-
मुखदुःखानुभवस्य च सत्त्वैकत्वाम्यासात्परात्मनोर्भेदज्ञाने सति
सुखदुःखानुभवस्य च सत्त्वैकत्वाम्यासात्परात्मनोर्भेदज्ञाने सति
रागद्वेषमोहपरिणाममनुवर्णनं कर्मणां कर्ता न भवति । तस्य स्थितं ज्ञानात्कर्म न प्रभवतीत्यभिप्रायः ।
अथ कथमज्ञानात्कर्म प्रभवतीति वृष्टे गायत्र्येन प्रयुच्यते ।

आत्मरूपातिः—अथ किञ्च ज्ञानात्मा परात्मनो परस्परविशेषानिर्ज्ञाने सति परमात्मानमकुर्व-
न्नात्मानं च परमकुर्वन्त्ययमज्ञानमयोभूतः कर्मणामकर्ता प्रतिभाति । तथाहि—तथाविधानुभवनसाधनसम-
र्थायां रागद्वेषमुखदुःखादिरूपायाः पुद्गलपरिणामानुस्यूतास्तथाविधशीतोष्णानुभवसपादनसमर्थायां शीतोष्णायां पुद्गल-
परिणामावस्थायां ह्यपि पुद्गलदभिन्नत्वेनात्मनो भिन्नमेवात्यतभिन्नायास्तन्निमित्तं तथाविधानुभवस्य चात्मनो
भिन्नत्वेन पुद्गलभिन्नमेवात्यतभिन्नस्याज्ञानपरस्परविशेषानिर्ज्ञाने सत्त्वैकत्वाम्यासात् शीतोष्णरूपेणैवात्मनो
परिणमित्तमुभवस्य रागद्वेषमुखदुःखादिरूपेणाज्ञानात्मा परिणमतानो ज्ञानस्याज्ञानस्य प्रपञ्चोऽनुर्वन्त्ययम-
ज्ञानमयोभूत एवोह स्वये इत्यादिभिधिना रागादेः कर्मण कर्ता प्रतिभाति । ज्ञानाच्च न कर्म प्रभवतीत्याह ।

पुद्गलपरिणामादस्याया इव पुद्गलादिभिरन्वेनात्मनो नित्यमेवात्यंतभिन्नायास्तन्निमित्तं तथाविधादुभवस्य
आत्मनो भिरन्वेन पुद्गलादिभिरन्वेनात्यंतभिन्नस्य ज्ञानात्परस्परविरोधनिवृत्तेरिति सति नानात्वविवेकाच्छीतोष्ण-
रूपेणैवात्मना परिणमिदुमशक्त्येन रागद्वेषसुखदुःखादित्येणाज्ञानात्मना मनमप्यपरिणममानो ज्ञानस्य
ज्ञानत्वं प्रकटीकुर्वन् स्वयं ज्ञानमयीभूतः एषोहं जानाम्येव, रम्यते तु पुद्गल इत्यादिविधिना समग्रस्यापि
रागादेः कर्मणो ज्ञानविरुद्धस्याकर्ता प्रतिभाति । कथमज्ञानात्कर्म प्रभवतीति चेत् ।

तिविहो एसुवओगो अस्सवियणं करेदि कोधोहं ।

कत्ता तस्सुवओगस्स होदि सो अत्तभावस्स ॥१०१॥

त्रिविध एव उपयोग आत्मविकल्पं करोति क्रोधोहं ।

कर्त्ता तस्योपयोगस्य भवति स आत्मभावस्य ॥१०१॥

तात्पर्यवृत्तिः— तिविहो एसुवओगो त्रिविधस्त्रिप्रकार एव प्रत्यक्षीभूत उपयोगलक्षणाद्युपयोग
आत्मा अस्सवियणं करेदि स्वस्यभावात्प्राप्तावादासद्विकल्पं मिथ्याविकल्पं करोति । केन रूपेण कोधोहं
क्रोधोहमित्यादि कत्ता तस्सुवओगस्स होदि सो स जीवः तस्य क्रोधाद्युपयोगस्य विकल्पस्य कर्त्ता भवति ।
कर्त्ताभूतस्य अत्तभावस्स आत्मभावस्यानुद्धनिधयेन जीवपरिणामस्येति । तथाहि—सामान्येनाज्ञानरूपे-
णैकविधोऽपि विशेषेण मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्र्यरूपेण त्रिविधो भूत्वा एव उपयोग आत्मा क्रोधाद्यात्मनोर्भा-
व्यभावकभावापन्नयोः । भाव्यभावनकभावापन्नयोः कीर्त्यः । भाव्यः क्रोधादिपरिणत आत्मा, भावनो रजफ-
क्षांतरात्मभावनाविलक्षणो भावक्रोपः । इत्थंभूतयोर्द्वयोर्भेदज्ञानात्प्राप्तावादेदमज्ञानजीवविकल्पस्वरूपाद् भेदः सन्
क्रोधोहमित्यात्मनो विजलमुत्पादयति, तस्मै च क्रोधाद्युपयोगपरिणामस्यानुद्धनिधयेन कर्त्ता भवतीति भावार्थः ।
एवमेव च क्रोधपदपरिवर्तनेन मानमायालोभमोहरागद्वेषकर्मानोक्तर्ममनोवचनकायभोजनचक्षु-
नसूत्राणि षोडश व्याख्येयानि अनेन प्रकारेणाभिहितचित्तस्य भावपुद्गलपदस्यविलक्षणा अतद्व्येपलोकनक-
प्रमिता विभावपरिणामा ज्ञातव्या इति । अयं—

आत्माउपातिः— एष छद्म सामान्येनाज्ञानरूपो मिथ्यादर्शनाज्ञानाविरतिरूपक्रियविधः सविकार-
श्चेतन्यपरिणामः परागनोरनिषेधदर्शनेनाविशेषज्ञानेनाविशेषविरत्या च समस्त भेदमपहृष्य भाव्यभावक-
भावापन्नयोश्चेतनावेतनयोः सामान्याधिकरण्येनानुमननात्क्रोधोहमित्यात्मनो विकल्पमुत्पादयति । ततोपमात्मा
क्रोधोहमिति भांसा सविकारेण चैतन्यपरिणामेव परिणमन् तस्य सविकारचैतन्यपरिणामरूपस्यात्मभावस्य
कर्त्ता स्यात् । एवमेव च क्रोधपदपरिवर्तनेन मानमायालोभमोहरागद्वेषकर्मानोक्तर्ममनोवचनकायभोजनचक्षु-
नसूत्राणि षोडश व्याख्येयान्यनया दिशान्वान्वय्युदाति ।

तिविहो एसुवओगो अस्सवियणं करेदि घम्मादि ।

कत्ता तस्सुवओगस्स होदि सो अत्तभावस्स ॥१०२॥

त्रिविध एव उपयोग आत्मविकल्पं करोति घर्मादिषु ।

कर्त्ता तस्योपयोगस्य भवति स आत्मभावस्य ॥१०२॥

तात्पर्यवृत्तिः— तिविहो एसुवओगो सामान्येनाज्ञानरूपेणैकविधोऽपि विशेषेण मिथ्यादर्शनज्ञान-
चारित्र्यरूपेण त्रिविधः सत्रेह उपयोग आत्मा अस्सवियणं करेदि घम्मादि परद्रव्यात्मनोऽपेक्षावकनादा-
पन्नयोर्निषेधदर्शनेनाविशेषज्ञानेनाविशेषपरिणामा च भेदज्ञानात्प्राप्तावादेदमज्ञानं धर्मादिकापोहमित्याद्या-
नोऽसद्विकल्पमुत्पादयति । कत्ता तस्सुवओगस्स होदि सो अत्तभावस्स निर्मलमातृभूतिरहितस्वरूपेव
मिथ्याविकल्परूपनोत्परिणामस्यानुद्धनिधयेन कर्त्ता भवति । ननु धर्मादित्तिप्रत्ययोहमित्यादि कोऽपि न मूढे

समवयवोद्भूतः ।
 तत्कथं घटत इति अत्र परिहारः । धर्मास्तिक्रमोपमिति योसौ परिचितिरूपविकल्पो मनसि वर्तते सोऽप्युप-
 चारेण धर्मास्तिक्रमो भण्यते । यथा घटाकारविकल्पपरिणतिज्ञानं घट इति । तथा तद्धर्मास्तिक्रमोपमित्यादि-
 विकल्पः यदा हेयतत्त्वविचारफाले करोति तदा शुद्धात्मस्वरूपं निस्मरति तस्मिन्विकल्पे कृते सति
 धर्मोऽहमिति विकल्प उपचारेण घटत इति भावार्थः । ततः स्थितं शुद्धात्मसन्निवेशरूपमज्ञानं धर्मकर्तृ-
 त्वस्य कारणं भवति ।

आत्मरूपातिः—एष सत्त्व सामान्येनाज्ञानरूपो मिथ्यादर्शनाद्यानाभिरतिरूपबुद्धिनिध सविचारश्चे-
त्तन्यपरिणाम परस्परमविशेषदर्शनेनाविशेषज्ञानेनाविशेषपरित्या च समस्त भेदमपहृत्य ज्ञेयज्ञायकमाना-
नयो परात्मनो सामान्याधिकरण्येनानुभवनात्सर्वमहमधर्मोद्भाकाशमह कालोह पुद्गलोह जीवातरमहमित्या-
स्तनो विकल्पमुत्पादयति । ततोयमात्मा धर्मोद्हनधर्मोद्भाकाशमह कालोह पुद्गलोह जीवातरमहमिति आत्मा
सोपाश्रिता चेतन्यपरिणामेन परिणमन् तस्य सोपाधिचैतन्यपरिणामत्वरूपस्यात्मभास्य कर्ता स्यात् । तत्
स्थित कर्तृत्वमूलमज्ञान ।

एवं पराणिदन्वाणि अप्पयं कुणदि मंदबुद्धीओ ।
अप्पाणं अवि य परं करेदि अप्पाणभावेण ॥१०३॥

एवं पराणि द्रव्याणि आत्मानं करोति पदबुद्धिस्तु ।
आत्मानमपि च परं करोति अज्ञानभावेन ॥१०३॥

[illegible]

सरागमपि स्वसवेदनज्ञानमासीति * अत्रोत्तर । विषयमुक्तानुभवानदरूप स्वसवेदनज्ञान सर्वजनप्रसिद्ध सरागमम्यसि । अज्ञानमुल्लङ्घितभूतिरूप स्वसवेदनज्ञान वीतरागमिति । इदं व्याख्यान स्वसवेदनज्ञानव्याख्यानफले सर्वत्र सात्व्यमिति भावार्थः । ततः स्थितमेतत् शुद्धात्मनुभूतिरक्षणतत्त्वज्ञानादप्यति कर्मकर्तृत्व ।

आत्मरूप्यातिः—यत्किञ्च कोषोहमित्यादिब्रह्मोहमित्यादिवच्च परद्रव्याभ्यामात्मिकरोत्यामानमपि परद्रव्याकरोत्येवमात्मा, तदयमसोपपन्नसबन्धविधुरनिरवधिविशुद्धचैतन्यधातुमयोपपन्नानादेव सविकारसोपाधीकृतचैतन्यपरिणामतया तथाविधस्यात्मभावस्य कर्ता प्रतिभासीत्यहमनो भूतानिष्ठध्यानादिदृष्ट्येव प्रतिष्ठित कर्तृत्वमूलमज्ञान । तथाहि—यथा खलु भूतानिष्ठोऽज्ञानाद्भूतात्मानावेकीकुर्वन्प्रमानुपोचितविशिष्टचेष्टावष्टमनिर्भरभयफरारत्नगभीरामानुषप्यवहारतया तथाविधस्य भावस्य कर्ता प्रतिभाति । तथायमात्म्यात्मज्ञानादेव भाव्यभावको परात्मानानेकीकुर्वन्सविकारानुभूतिमात्रभावनानुचितमिति प्रमान्यकोषादिविकारफरितचैतन्यपरिणामविकारतया तथाविधस्य भावस्य कर्ता प्रतिभाति । यथा यद् परीक्षकाचार्योद्देशेन गुरुः, कश्चिन्महियप्यानादिष्वो ज्ञानात्महियप्यामानावेकीकुर्वन्सविकारविषयमहमहियप्यासाप्यप्युत्तमानुपोचितादयरेकद्वारनिनिस्तरणतया तथाविधस्य भावस्य कर्ता प्रतिभाति । तथायमात्म्यात्मज्ञानाद् द्वेषशायको परात्मानानेकीकुर्वन्भावानि परद्रव्याभ्यास्तामोद्विषिष्यीकृतधर्माधर्मापन्नशकालुमुल्लङ्घीयातएनिरुद्धचैतन्यधातुतयत्तयैन्द्रियनिर्माकृतस्वरूपिपदार्थतिरोहितकेवलबोधतया घृतकफलेवरमूर्च्छितपरमाघृतदिक्षानघनतया च तथाविधस्य भावस्य कर्ता प्रतिभाति । ततः स्थितमेतद् ज्ञानादप्यति कर्तृत्व ।

एदेण हु सो कत्ता आदा णिच्छयविदुहिं परिकहिदो ।

एवं खलु जो जाणदि सो मुंचदि सव्वकत्तिचं ॥१०४॥

एतेन तु स कर्तात्मा निशयविद्धिः परिकथितः ।

एवं खलु यो जानाति स मुचति सर्वकर्तृत्वं ॥१०४॥

तात्पर्यवृत्तिः—एदेण हु सो कत्ता आदा णिच्छयविदुहिं परिकहिदो एतेन पूर्वोक्त्याधातृपव्याख्यानेरुत्प्रेणाज्ञानमभिन स आमा कर्ता भणितः । वैनिश्चयविद्धिनिश्चयके, सर्वज्ञे । तथाहि—यौतघानपरमसत्तामिकसम्यपरिणतभेदरक्षणस्य प्रातिपक्षगृहीतं पूर्वगाथाप्रव्याख्याप्रकारेणाज्ञानभावेन यदहमा परिणमति, तदा तस्यैव मिथ्यात्वरागादिरूपस्याज्ञानभावस्य कर्ता भवति । ततश्च ब्रह्मकर्मबधो भवति । यदा तु चिदानन्दकलभावशुद्धात्मानुभूतिपरिणामेन परिणमति, तदा सम्यग्ज्ञानी भूत्वा मिथ्यात्वरागादिभावकर्मरूपस्याज्ञानभावस्य कर्ता न भवति । तत्कर्तृत्वाभावेऽपि ब्रह्मकर्मबधोऽपि न भवति । एवं खलु जौ जाणदि सो मुंचदि सव्वकत्तिचं एव गाथापूर्वोक्त्याख्यानेप्रकारेण मनसि योसौ वस्तुस्वरूप जानाति ॥ सरागसम्यग्दृष्टि सज्जुमकर्मकर्तृत्वं मुचति । विषयचरित्वाविनाभाविशीतरागसम्यग्दृष्टिभूत्वा शुभाशुभसर्वकर्मकर्तृत्वं च मुचति । एवमज्ञानात्कर्मे प्रभवति सत्त्वानां ज्ञस्यतीति स्थित । इहानिस्सहानिजीवप्रतिपादनमुराकवेन द्वितीयसत्त्वे गाथापद्ध गता । एवं द्विक्रियाचानिर्वाकरणविशेषव्याख्यानेरुत्प्रेण द्व्यदशगाथा गता । अथ पुनरप्युपसहाररूपेणैकादशगाथापर्यंत द्विक्रियाचानिर्वाकरणविषये विशेषव्याख्यान करोति । तद्यथा—परमात्माना मा करोतीति यत्तद्वह्निरिण्यो वदति स व्यामोह इत्युपदिशति ।

आत्मरूप्यातिः—येनायमज्ञानात्परमोरेकत्वनिरूपणमात्मन करोति तेनात्मा निश्चयस्य कर्ता प्रतिभाति । यत्त्वेन जानाति स समस्त कर्तृत्वमुसृजति, ततः स खल्वकर्ता प्रतिभाति । तथाहि—इहायमात्मा किंताहानीसज्जानादासत्ताप्रसिद्धेन मिष्ठितस्वादस्वादेन मुद्धितभेदसवेदनशक्तिरनादित एव स्यात् ततः परात्मानावेकत्वेन जानाति ततः कोषोहमित्यादिनिरूपणमात्मन करोति ततो निर्विकल्पादकृतकोदकस्माद्विज्ञानघनाप्रभेद्यो वारारामनेकविकल्पे परिणमन् कर्ता प्रतिभाति । अनी मु खन् शना-

चदादिप्रतिष्ठाया प्रत्येकस्यादिसाधनेनोन्मुद्रितभेदसरेदनशक्तिः स्यात् । ततोऽनादिनिधनान्नरतस्पर्दमान-
निशिखरसातरनिविकालनमधुरचेतनचैकरसोपमाल्पा भिन्नरसा कपायास्तौ सह यदेकत्वनिकल्पपरण तद-
ज्ञानादित्येन नानालेन परामनो जानाति । ततोऽकृतकमेक ज्ञानमेवाह न पुन कृतकतोऽनेक क्रोधादि-
रपाति क्रोधाहमित्यादिविकल्पमात्मनो मनागपि न करोति तत समस्तमपि कर्तृत्वमपास्याति । ततो नित्य-
मेवोदासीनावस्थो जानन् एवास्ते । ततो निर्विकल्पोऽकृतक एको विज्ञानचनो भूतोऽन्ततमकर्ता प्रतिभाति ।

अज्ञानतस्तु सत्तुणाम्यवहारकारा ज्ञान स्वयं क्लिप्तं भवन्नपि रज्यते य ।

पौत्वा दबोधुमधुरास्तरसातिगृह्णा गा दोषि दुग्धमिन् नूनगसो रसात् ॥१७॥

अज्ञानान्मूरुतुष्णिका जलधिया घावति पातु मृगा गजानात्तमासि द्रव्यति मुजगाय्यासन रज्जो जना ।
अज्ञानात्स विकल्पचक्रकरणाद्वातात्तरगाभ्यन्तं शुद्धज्ञानमया अपि स्वयममी कर्माभवस्याकुला ॥१८॥

ज्ञानाद्विचकतया तु परप्रश्रनार्थो जानाति हस इव वा पयसोर्निशेष ।

चेतन्मधातुमश्ल स सदाभिहृदो जानाति एव हि करोति न किञ्चनापि ॥१९॥

ज्ञानादेव जलनपयसोर्निशेषस्यैवत्यन्यरसा ज्ञानादेवोद्भूतसि एरणस्यादभेदव्युदास ।

ज्ञानादेष स्वरसधिकस्तोत्रव्यचेतन्यभातो क्रोधादेश प्रभवति गिता भिदती कर्ममान ॥२०॥

अज्ञान ज्ञानमयैव बुद्ध्यामानमजता । स्वाकर्तात्मात्ममानस्य परभावस्य न क्षयित् ॥२१॥

अज्ञाना ज्ञान स्वयं ज्ञानादन्यत्करोति किं । परभावरस्य कर्तात्मा मोहोप व्यवहारिणा ॥२२॥

रथा हि—

व्यवहारेण दु एवं करेदि घटपट्टरथाणि द्रव्याणि ।

करणाणि य कम्माणि य णोकम्माणीह विविहाणि ॥१०५॥

व्यवहारेण त्वात्मा करोति घटपट्टरथान् द्रव्याणि ।

करणानि च कर्माणि च नोकर्माणीह विविधानि ॥१०६॥

तात्पर्यवृत्तिः—व्यवहारेण दु एवं करेदि घटपट्टरथाणि द्रव्याणि यतो यथा अन्योन्य-
व्यवहारेणैव तु पुन घटपट्टरथादिविद्वद्भ्याणीहापूर्णेण करोत्यात्मा करणाणि च कम्माणि य णोक-
म्माणीह विविहाणि तथान्यतरेषु करणाणाद्रियाणि च नोकमाणि इह जगति निनिधानि क्रोधादि-
द्रव्यकर्माणीहापूर्णेणानिरोपेण करोतीति मयते, ततोस्ति व्यामोहो मूढत्व व्यवहारिणा । अयं स व्यामोहः
सर्वो न भवतीति कथयति ।

आत्मवृत्तिः—अवहारिणा हि यतो यथायमायावद्विकल्पव्यापाराम्ना घटादिपरद्रव्यामक
वहि कर्म दुर्बन् प्रतिभाति ततस्तथा क्रोधादिपरद्रव्यामक च समस्तमतः कर्माणि करोत्यविशेषादिव्यतिरिक्त
व्यामोहः । स न सन्—

जदि सो परद्रव्याणि य करिञ्च णियमेण तम्मओ होञ्च ।

जहा ण तम्मओ तेण सो ण तेसिं हवदि कत्ता ॥१०६॥

यदि स परद्रव्याणि च कुर्यान्नियमेण तन्मयो भवेत् ।

यस्मात् तन्मयस्तेन स न तेषां भवति कर्ता ॥१०७॥

तात्पर्यवृत्तिः—जदि सो परद्रव्याणि य करिञ्च णियमेण तम्मओ होञ्च यदि स यामा
परद्रव्याणि नियमेनैकातरूपेण करोति तदा तन्मयः स्यात् जहा ण तम्मओ तेण सो ण तेसिं हवदि
कत्ता यस्मात्सहजशुद्धस्वभावविकानतमुत्पादितस्वरूप तात्त्वा परद्रव्येन सह तन्मयो न भवति । तत

जात्मा तेषां परद्रव्याणामुपादानरूपेण कर्ता न भवतीत्यभिप्राय । अथ न केवलमुपादानरूपेण कर्ता न भवति किंतु निमित्तरूपेणभीतुपदिशति ।

आत्मरूपाति —यदि स्वत्ववशात्मा परद्रव्यात्मक कर्म कुर्यात् तदा परिणामपरिणामिभावान्य-
यानुपपत्तेर्नियमेन तन्मय स्यात् न च द्रव्यांतरमयत्वे द्रव्योच्छेदापत्तेस्तन्मयोक्ति । ततो व्याप्यव्यापकभावेन
न तस्य कर्तास्ति । निमित्तनैमित्तकभावेनापि न कर्तास्ति ।

जीवो ण करेदि घटं णेव पटं णेव सेसगे दब्बे ।

जोगुवओगा उप्पादगा य सो तेसिं हवदि कत्ता ॥१०७॥

जीवो न करोति घटं नैव पटं नैव शेषकानि द्रव्याणि ।

योगोपयोगावुत्पादकौ च तयोर्भवति कर्ता ॥१०७॥

सात्पर्यवृत्ति —जीवो ण करेदि घटं णेव पटं णेव सेसगे दब्बे न केवलमुपादानरूपेण
निमित्तरूपेणापि जीवो न करोति घटं न पटं नैव शेषद्रव्याणि । कुत इति चेत् नित्य सर्वकृत् कर्मकर्तृ
त्वानुपगात् । कर्तृर्हि करोति जोगुवओगा उप्पादगा य आत्मनो विकल्पव्यापारकयो रितधरी योगो-
पयोगाशेष तत्रोपादकौ भवत । सो तेसिं हवदि कत्ता सुखदुःखजीवितमरणादिसप्तमताभाषनापरिणता
भेदरत्नत्रयलक्षणभेदनिश्चानामानागदा काळे शुद्धपुद्गलस्यमात्रपरमात्मस्वरूपादयो भवति तदा स जीव-
स्तयोर्योगोपयोगयो कदाचिर्कर्ता भवति । न सर्वदा । अत्र योगशब्देन बहिराहस्तादिभ्यामार लपयोग-
शब्देन आंतरागविकल्पो गृह्यते । इति परंपरया निमित्तरूपेण घटादिविषये जीवस्य कर्तृत्व स्यात् यदि पुन
मुख्यवृत्त्या निमित्तकर्तृत्व भवति तर्हि जीवस्य नित्यत्वात् सर्वदैव कर्मवर्तुः । प्रसंगात्, मोक्षाभाव । इति
व्यवहाररूपाव्याप्तनुकूलमेव गाधानस्य मत । अथ आंतरागलस्यभेदेनज्ञानी ज्ञानस्थर कर्ता न च परमात्मैति
कथयति ।

आत्मरूपाति —यत्किंल घटादि क्रीपादि वा परद्रव्यात्मक कर्म तदयमात्मा तन्मयव्याप्तुपगाद् व्याप्य-
व्यापकभावेन तादृश करोति नित्यकर्तृत्वानुगमाभिनिमित्तनैमित्तकभावेनापि न कुर्यात् । अनित्यो योगोप
योगावेन तत्र निमित्तत्वेन कर्तारो योगोपयोगयोस्त्वामात्रिकल्पव्यापारयो कदाचिदज्ञानेन करणादिनापि
कर्तृत्वात् तत्रापि न परद्रव्यात्मककर्मकर्ता स्यात् । ज्ञानी ज्ञानस्थर कर्ता स्यात् ।

जे पुगलदब्बाणं परिणामा होंति णाणआवरणा ।

ण करेदि ताणि आदा जो जाणदि सो हवदि णाणी ॥१०८॥

ये पुद्गलद्रव्याणां परिणामा भवन्ति ज्ञानावरणानि ।

न करोति तान्मात्मा यो जानाति स भवति ज्ञानी ॥१०८॥

सात्पर्यवृत्तिः —जे पुगलदब्बाणं परिणामा होंति णाणआवरणा ये कर्ममर्णायोग्यपु-
द्गलपरिणामा पर्याया ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मरूपा भवति ण करेदि ताणि आदा तान् पर्यायान् व्याप्य-
व्यापकभावेन वृत्तिकालक्षशमिषामान करोति गोरसाप्यक्षकजो बाणादि सो हवदि णाणी इति यो जा
नाति मिथ्याभावव्यवसायपरित्याग कृतानिर्विकल्पसमाधौ स्थित सन्तु ज्ञानी भवति । न च परिज्ञानमात्रेण ।
इदमत्र सात्पर्य । आंतरागलस्यभेदेनज्ञानी जीव शुद्धनयेन शुद्धोपादानरूपेण शुद्धज्ञानस्थैव कर्ता । किंवदिति
चेत् । गीतकादिगुणानां सुगर्भवत् सध्यादियुक्तानामभिज्ञत् अन्तर्ज्ञानादिगुणानां सिद्धपरमेष्ठिवदिति । न च
मिथ्यावरणादिरूपज्ञानमात्रस्य कर्त्तृत्वं शुद्धोपादानरूपेण शुद्धज्ञानादिमात्रमात्रशुद्धोपादानरूपेण
मिथ्यावरणादिभावनात् तद्रूपेण परिणमन्नेर कर्तृत्वं सात्पर्य । मोक्षश्च न च हस्तव्यापारतादीहापूर्वक

पटवुभकारवदिति । एषमेव च ज्ञानावरणपदपरिवर्तनेन दर्शनान्तरणयेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रातरायसहोः सप्तभिः कर्मभेदैः सह मोहरागद्वैपत्रोपमानमायालोभनेकर्ममनोरचनकायश्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शनसूत्राणि षोडश व्याख्यायानि । अनेन प्रकारेण शुद्धात्मानुभूतिरिक्षणा असस्येयलोकाभाप्रमिता अन्येपि विभान-
परिणामा ज्ञातव्या । अथाज्ञानी चापि रम्यादिस्वरूपस्याज्ञानमावस्थेन कर्ता न च ज्ञानावरणादिपरदृश्य-
स्येति निरूपयति ।

आत्मवृत्त्याति—ये खलु पुद्गलद्रव्याणां परिणामा गोरसाध्यासदधिदुग्धमधुराम्लपरिणामपुद्गल-
द्रव्यव्याप्तत्वेन भवतो ज्ञानावरणानि भवन्ति तानि तदस्वगोरसाध्यक्ष इव न नाम करोति ज्ञानी किन्तु यथा
स गोरसाध्यक्षस्तद्दर्शनमात्मव्याप्तत्वेन प्रमत्तश्चाप्य पश्यत्येव तथा पुद्गलद्रव्यपरिणामनिमित्तं ज्ञानमात्मव्या-
प्तत्वेन प्रमत्तश्चाप्य जानत्येव ज्ञानी ज्ञानस्थेन कर्ता स्यात् । एषमेव च ज्ञानावरणपदपरिवर्तनेन कर्मसूत्रस्य
विभागोपन्यासादर्शनान्तरणयेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रातरायसूत्रे सप्तभिः सह मोहरागद्वैपत्रोपमानमाया-
लोभनोक्तमनोरचनकायश्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शनसूत्राणि षोडश व्याख्यायानि । अनयादिज्ञानान्वयव्यू-
हानि । अज्ञानी चापि परमात्मस्य न कर्ता स्यात् ।

जं भावं सुहमसुहं करोदि आदा स तस्स खलु कत्ता ।

तं तस्स होदि कम्मं सो तस्स दु वेदगो अप्पा ॥१०१॥

यं भावं शुभमशुभं करोत्वात्मा स तस्य खलु कर्ता ।

तस्यस्य भवति कर्म स तस्य तु वेदक आत्मा ॥१०१॥

तात्पर्यवृत्तिः—जं भावं सुहमसुहं करोदि आदा स तस्स खलु कत्ता सात्तात्तातोदपाव-
स्यास्या तौजमदस्याध्याम्मा सुखदु खरूपाभ्यां वा विदानन्दकल्याणनेकस्याप्यात्मनो द्विधाभेदं कुर्वन् सन्
य भाव शुभमशुभं वा करोत्वात्मन स्वतन्त्ररूपेण व्यापकत्वात् स तस्य भावस्य खलु स्पृष्ट कर्ता भवति
तं तस्स होदि कम्मं तदेव तस्य शुभाशुभरूप भावकर्म भवति । तेनात्मना किमप्यागतत्वं सो तस्स
दु वेदगो अप्पा स आत्मा तस्य तु शुभाशुभरूपस्य भाववर्णनो वेदको भोक्ता भवति स्वतन्त्ररूपेण
भोक्तृत्वात् न च द्रव्यकर्मणः । किं च विशेष । अज्ञानी जीये शुद्धनिश्चयवधेनाशुद्धोपादानरूपेण मिथ्या-
विद्यादिभानानानेन कर्ता न च द्रव्यकर्मणः स चाशुद्धनिश्चयः । यद्यपि द्रव्यकर्मकर्तृरूपपातद्रूतान्यर-
हापेक्षया निश्चयसंज्ञा दमते तथापि शुद्धनिश्चयपेक्षया व्यवहार एव । हे भगवन् रम्यादीनामशुद्धोपादान-
रूपेण कर्तृत्वं भणितं तदुपादानं शुद्धाशुद्धभेदेन कथं द्विधा भवतीति । तत्कथ्यते । अपाधिकमुपादानमशुद्ध
तत्ताव पिबवत्, निश्चायिरूपमुपादानं शुद्ध पीतत्वादियुगान्ता सुवर्णवद् अमलज्ञानादियुगानां सिद्धजी-
वन्तु उष्णत्रादिगुणानामग्निरात् । इदं व्याख्यानमुपादानकारणं व्याख्यानवच्छेदे शुद्धमुद्धोपादानरूपेण
सुज्ञेन स्मरणीयमिति भावार्थः । अथ न च परमात्र केनानुपादानरूपेण कर्तुं शक्यते ।

आत्मवृत्त्यातिः—इह खल्वनादेरज्ञानावरणमनोरैकस्याप्यात्मानं स्वादं विद्वान् शुभमशुभं वा येष भावज्ञानरूप-
मात्मा करोति स आत्मा तदा तमप्यनेन तस्य भावस्य भावयन्त्याहंस्वयन्भविता, स भावोपि च तदा
तमप्यनेन तस्यात्मनो भाव्यमान् अवस्थनुमान्यः । एवमज्ञानी चापि परमात्मस्य न कर्ता स्यात् । न च
परमात्र केनापि कर्तुं शक्यते ।

जो जहि गुणो दब्बे सो अण्ण दु ण संकमदि दब्बे ।

सो अण्णमसंकंतो कहं तं परिणामए दब्बं ॥११०॥

यो यस्मिन् गुणो द्रव्ये सौम्यस्मिन् न संक्रामति द्रव्ये ।

सौम्यदर्शनांतः कथं तत्परिणामयति द्रव्यं ॥११०॥

तात्पर्यवृत्तिः—जो ब्रह्मि गुणो द्रव्ये सो अण्ण इ ण संकमादि द्रव्ये यो गुणधेतनस्त-
थेराचेतनो वा यस्मिंश्चेतनाचेतने द्रव्ये अनादिसन्धेन स्वस्मान्त एव स्वत एव प्रवृत्त सोऽन्यद्रव्ये तु न
सक्यमस्यैव सोऽपि सो अण्णमसंकतो कदं तं परिणामए द्रव्यं स चेतनोऽचेतनो वा गुण कर्ता
अन्यद्विज द्रव्यांतरमसक्मात् सन् कथं द्रव्यांतर परिणामयेतत्कथं कुर्यादुपादानरूपेण न कथमपि । ततः
स्थित आत्मा पुद्गलकर्मणामकर्तृति ।

आत्मरूपातिः—इह किल यो यावान् कश्चिद्वस्तुविशेषो यस्मिन् यावति वास्मिद्विबिदात्मन्यधिदा मनि
वा द्रव्ये गुणे च स्वरसत एवानादित एववृत्त स खल्वचलितस्य वस्तुस्थितिसाक्षो भेतुमशक्यत्वात्तस्मिन्नेव वतर्ते
न पुनः द्रव्यांतर गुणांतर वा सक्त्रमेत । द्रव्यांतर गुणांतर वाऽसक्त्रमथ कथं तस्य वस्तुनिष्ठ परिणाम-
येत् । अतः परभावः केनापि न कर्तुं पायते । अतः स्थित खल्वामा पुद्गलकर्मणामकर्ता ।

द्रव्यगुणस्त य आदा ण कुणदि पुग्गलमयस्सि कम्मस्सि ।

तं उभयमकुव्वंतो नस्सि कहं तस्स सो कत्ता ॥१११॥

द्रव्यगुणस्य चात्मा न करोति पुद्गलमये कर्मणि ।

तदुभयमकुर्वत्सस्मिन्कथं तस्य स कर्त्ता ॥१११॥

तात्पर्यवृत्तिः—द्रव्यगुणस्त य आदा ण कुणदि शुभसयपस्सि कम्मस्सि यथा कुल-
व्याद कर्त्ता मृत्तयकलशकर्मविषये शुभिकाद्रव्यस्य सधधि जडस्वरूप वर्णादिरिष्टिककलशमिव तन्मयत्वेन
न करोति तथापि पुद्गलमयद्रव्यकर्मविषये पुद्गलद्रव्यकर्मसधधिजडस्वरूप वर्णादिपुद्गलद्रव्यगुणसन्धि-
स्वरूप वा तन्मयत्वेन न करोति स उभयमकुव्वंतो नस्सि कहं तस्स सो कत्ता तदुभयमपि पुद्गल-
द्रव्यकर्मस्वरूप वर्णादितद्गुण वा तन्मयवनादुराण सन् तत्र पुद्गलकर्मनिष्ठे स जीव कथं कर्त्ता
भवति न कथमपि । चेतनाचेतनेन परस्वरूपेण न परिणमतीत्यर्थः । अनेव किमुक्तं भवति यथा स्फटिको
निर्मलेऽपि जपापुष्पादिपरोपाधिना परिणमति तथा कोऽपि सदाशिवनामा सदाशुक्तोऽप्यमूर्तोऽपि परोपाधिना
परिणम्य जगत् करोति त निरस्त । कस्मादिति चेत् । मूर्तेस्तफटिकस्य मूर्तेन सहोपाधितनधौ घटते तस्य
पुनः सदाशुक्तस्यामूर्तस्य कथं मूर्तेऽपाधि ? न कथमपि सिद्धजीववत् । अन्नादिवधजीरस्य पुनः शक्ति-
रूपेण शुद्धनिश्चयेनामूर्तस्यापि व्यक्तिरूपेण व्यग्रहारेण मूर्तस्य मूर्तेऽपाधिदृष्टातो घटत इति भाषार्थः ।
एव निश्चयनयमुरूप वेनेगापानात्तुष्टय गत । अतः कारणादात्मा द्रव्यमर्म् करोतीति गदभिधीयते स उपचारः ।

आत्मरूपातिः—यथा खलु मृन्मये कलशकर्मणि मृदद्रव्यमृद्गुणयोः स्वरसत एव वर्तमाने द्रव्य-
गुणांतरसकमस्य वस्तुनिष्ठैव निषिद्धावादानमानमगलगुण वा माधते स कलशकार द्रव्यांतरसकमसकमारेणा-
न्यस्य वस्तुनः परिणमयितुमशक्यत्वात् तदुभयं तु तस्मिन्नादधानो न तत्त्वतस्तस्य कर्त्ता प्रतिभाति ।
तथा पुद्गलमयजानारुणादौ कर्मणि पुद्गलद्रव्यपुद्गलगुणयोः स्वरसतएव वर्तमाने द्रव्यगुणांतरसकमस्य
रिधातुमशक्यत्वादा नद्रव्यमगलगुण बाधना न खल्वधत्ते । द्रव्यांतरसकमसकमारेणान्यस्य वस्तुनः परिणमयितु-
मशक्यत्वात्तदुभयं तु तस्मिन्नादधान कथं तु तत्त्वतस्तस्य कर्त्ता प्रतिभायात् । ततः स्थितः खल्वामा
पुद्गलकर्मणामकर्त्ता । अतीत्यस्तुपचारः ।

जीवस्सि हेदुभूदे वंधस्स इ पस्सिदण्ण परिणामं ।

जीवेण कदं कम्मं भण्णदि उवयारमत्तेण ॥११२॥

जीवे हेतुभूते बंधस्य तु दृष्टा परिणामं ।

जीवेन कृतं कर्म भण्यते उपचारमात्रेण ॥११२॥

तात्पर्यवृत्तिः—जीवम्हि हेतुभूदे वंधस्तु दु पस्तिदृष्ट परिणामं परमोक्षसयमभावनापरिणताभेदसत्यलक्षणस्य भेदज्ञानस्याभावे मिथ्यात्वरागादिपरिणतिनिमित्तहेतुभूते जीने सति मेवाडवरचंद्राकंपरिवेपादियोगकाले निमित्तभूते सति मेघेदचापादिपरिणतपुद्गलानामिह कर्ममर्णायोग्यपुद्गलानां ज्ञानारणादिरूपेण द्रव्यकर्मवधस्य परिणाम पर्याय दृष्टा जीवेण कदं कम्मं यण्णदि उवयारमत्तेण जीवन क्त कर्णेति भण्यत उपचारमात्रेणेति । अथ तदेवोपचारकर्मकर्तृत्वं दृष्टतदाद्यांताम्या दृश्यति ।

आत्महत्याति—इह खलु पौद्गलिककर्मणः स्वभावादनित्तभूतेष्वमन्यनादेरज्ञानात्तन्निमित्तभूतेनाज्ञानभावेन परिणमनाच्चिनिर्वाणूते सति सपथमानत्वात् पौद्गलिक कर्मात्मनाकृतमिति निर्विरूपविज्ञानचक्रद्वाना विकल्पपराणा परेपामस्ति विकल्पः । ॥ तत्पचारएव न ह परमार्थः । कथ इति चेत् ।

जोधेहि कदे जुद्धे राएण कदंति जं पदे लोगो ।

तह ववहारेण कदं ज्ञाणावरणादि जीवेण ॥११३॥

योयैः कृते सुदे राज्ञाकृतमिति जल्पते लोह ।

व्यवहारेण तथा कृतं ज्ञानावरणादि जीवेन ॥११३॥

तात्पर्यवृत्ति—जोधेहि कदे जुद्धे राएण कदंति जंपदे लोगो यथा योयै सुदे कृते सति राज्ञा सुद कृतमिति जल्पति लोह । तह व्यवहारेण कदं ज्ञाणावरणादि जीवेण तथा व्यवहारनयेन कृत भण्यते ज्ञानावरणादिकर्म जीवेनेति । तत् स्थितमेतत् । यद्यपि शुद्धनिश्चयनयेन शुद्धबुद्धेकस्वभावत्वासौत्पादयति न करोति न ब्रह्माति न परिणमयति न गृह्णाति च तथापि ।

आत्महत्याति—यथा शुद्धपरिणामेन स्वयं परिणममाने येहि कृते सुदे शुद्धपरिणामेन स्वयमपरिणममानस्य राज्ञो राज्ञा किल कृत शुद्धमित्युपचारो न परमार्थः । तथा ज्ञानावरणादिकर्मपरिणामेन स्वयमपरिणममानेन पुद्गलद्रव्येण कृत ज्ञानावरणादिकर्मणि ज्ञानावरणादिकर्मपरिणामेन स्वयमपरिणममानस्यात्मने किलामना कृत ज्ञानावरणादिकर्मैत्युपचारो न परमार्थः । अत एतत्स्थितः ।

उत्पादेदि करेदि य वंधदि परिणामएदि गिण्हदि य ।

आदा पुग्गलदब्बं ववहारणयस्स वत्तव्वं ॥११४॥

उत्पादयति करोति च ब्रह्माति परिणमयति गृह्णाति च ।

आत्मा शुद्गलद्रव्य व्यवहारनयस्य वक्तव्य ॥११४॥

तात्पर्यवृत्ति—अनादिवपपर्यायवत्त्वेन धैर्यागात्सवेदेनलक्षणभेदज्ञानाभावात् रागादिपरिणामशिथिल सत्ताया कर्ममर्णायोग्यपुद्गलद्रव्यं तुल्यकारो घटमिव द्रव्यकर्मरूपेणोपादयति करोति स्तिप्तिरयथास्तनुभागावच परिणमयति प्रदेष्टारथ तत्ताम पिंडो जलवत्सर्गमप्रदर्शयतीति चेन्नमिप्राय । अनेतदनव्याख्यानं दृष्टतदाद्यांताम्या समर्थयति ।

आत्महत्याति—अव खत्वा मा न गृह्णाति न परिणमयति नोपादयति न करोति न ब्रह्माति व्याप्यन्यापकभावाभावात् । प्राप्य निवार्य निर्वर्त्य च पुद्गलद्रव्यावत् कर्म यत्तु व्याप्यन्यापकभावाभावेति प्राप्य निवार्य निर्वर्त्य च पुद्गलद्रव्यावत् कर्म गृह्णाति परिणमयत्तुपादयति करोति ब्रह्माति यामेति विकल्पः स किलोपचारः । कथमिति चेत् ।

जह राया ववहारा दोसगुणुप्पादगोत्ति आलविदो ।

तह जीवो ववहारा दब्बगुणुप्पादगो भणिदो ॥११५॥

यथा राजा व्यवहारादोपगुणोत्पादक इत्यालपितः ।

तथा जीवो व्यवहाराद्द्रव्यगुणोत्पादको भणितः ॥११५॥

सात्पर्यवृत्तिः—अहं राजा व्यवहारादोपगुणोत्पादकोति आल्लविदो यथा राजा लोके व्यवहारेण सदापिनिर्दोषिजनाया दोपगुणोत्पादको भणितः तद्व जीवो व्यवहाराद्द्रव्यगुणोत्पादको भणितो तथा जीवोपि व्यवहारेण पुद्गलद्रव्यस्य पुण्यपापगुणयोः उत्पादको भणितः । इति व्यवहारमुख्यत्वेन सूत्रचतुष्टयं गतः । एवं द्वित्रिषायादिनिराकरणोपसंहारव्याख्यानमुख्यत्वेनैकादशमाथा गताः ।

अनु निश्चयेन द्रव्यकर्म न करोत्यात्मा बहुधा व्याख्यातं तेनैव द्वित्रिषायादिनिराकरणं सिद्धं पुनरपि किमर्थं पिब्यपेयमिति । नैव हेतुहेतुमद्भावाभ्याख्यानज्ञापनायमिति नास्ति दोषः । तथाहि—यत् एनं हेतोर्निश्चयेन द्रव्यकर्म न करोति तत्तस्य हेतोर्द्वित्रिषायादिनिराकरणं सिद्धवतीति हेतुमद्भावाभ्याख्यानं ज्ञातव्यम् । इति पुण्यपापादिसप्तपदार्थपठितकारूपे महाधिकारमप्येव पूर्वोक्तप्रकारेण यदि सो पुण्यलक्ष्णं करोति इत्यादिमाथाद्वयेन सद्योभ्याख्यानः । ततः परं द्वादशमाथाभिस्तस्यैव विशेषव्याख्यानं ततोप्येकादशमाथाभिस्तस्यैवोपसंहाररूपेण पुनरपि विशेषनिराणमिति समुदायेन पञ्चविंशतिमाथाभिः द्वित्रिषायादिनिषेधकानां तृतीयोक्तप्रकारेण समाप्तः ।

अथानन्तरं सामण्यपञ्चया इत्यादिमाथामादिं कृत्वा पाठक्रमेण सप्तमाथापर्यन्तं मूलप्रत्ययचतुष्टयस्य कर्मकर्तृत्वमुख्यत्वेन व्याख्यानं करोति । ततः सप्तमाथे जैनमते शुद्धनिश्चयेन शुद्धोपादानरूपेण जीवकर्म न करोति प्रत्यया एव कुर्वतीति प्रधानरूपेणं गाम्भाप्रतुष्टयम् । अथवा शुद्धनिश्चयमिति या वे नेच्छत्येकातेन जीवो न करोतीति यदति साक्ष्यमतानुसारिणः ताम्रप्रति दूषणं ददाति । कथमिति चेत् । यदि ते प्रत्याया एव कर्म कुर्वतीति तर्हि जीवो न हि वेदकस्तेषां कर्मणामिलोक दूषणः । अपरं तेषां मते जीव एकातेन कर्म न करोतीति द्वितीय दूषणः । तदनन्तरं शुद्धनिश्चयेन शुद्धोपादानरूपेण न च जीवप्रत्यययोरेकाजैनमतभिप्रायेणेति यावानयः । अथवा पूर्वोक्तप्रकारेण ये नवविभागः नेच्छति ताम्रप्रति पुनरपि दूषणः । कथमिति चेत् । जीवप्रत्यययोरेकातेनेकत्वे सति जीवाभार इवेक दूषणः । एकातेन भिन्ने सति ससाराभार इति द्वितीय दूषणमिति चतुर्तारविचारे समुदायपातनिषेधः । तद्यथा—निश्चयेन सिध्यात्वादि पीद्वल्लिखकप्रत्यया एव कर्म कुर्वतीति प्रतिपादयति ।

आत्मख्यातिः—यथा लोकस्य व्याप्यव्यापकभावेन स्वभावतः एवोपचयानेन गुणद्वयेषु व्याप्यव्यापकभावाभावेपि तदुत्पादको रानेयुपचारः । तथा पुद्गलद्रव्यस्य व्याप्यव्यापकभावेन स्वभावतः एवोपचयानेन गुणद्वयेषु व्याप्यव्यापकभावाभावेपि तदुत्पादको जीव इत्युपचारः ।

जीव करोति यदि पुद्गलकर्म न न कर्त्तव्यं तदुक्तं इत्यभिप्रायः ।

एतर्हि तीतरयमोहनिर्हणाय सकीर्यते श्रुतं पुद्गलकर्मकर्तुः ॥११६॥

सामण्यपञ्चया खलु चतुरो भण्यन्ति बंधकक्षारो ।

मिच्छन्तं अविरमणं कसायजोगा य वोद्धव्या ॥११६॥

तेसिं पुणोवि य इमो भणितो भेदो हु तेरसवियप्पो ।

मिच्छादिद्विआदी जाव सजोगिस्स चरमंतं ॥११७॥

एदे अवेदणा खलु पुग्गलकम्ममुदयसंभवा जह्वा ।

ते जदि करन्ति कम्मं णवि तेसिं वेदगो आदा ॥११८॥

गुणसंणिदा दु एदे कम्मं कुब्बंति पच्चया जह्मा ।
तस्मा जीवो कत्ता गुणा म कुब्बंति कम्माणि ॥११९॥

सामान्यप्रत्ययाः खलु चत्वारो भण्यते वंचकचरौ ।
मिथ्यात्वमविरमण कप्ताययोगौ च बोद्धव्या ॥११६॥
तेषां पुनरपि चाय भणितो भेदस्तु त्रयोदशविकल्प ।
मिथ्यादृष्ट्यादिर्वाच्यसयोगिनश्चरमांतः ॥११७॥
एते अचेतनाः खलु पुद्गलकर्मोदयसंभवा यस्मात् ।
ते यदि कुर्वन्ति कर्म नापि तेषां वेदक आत्मा ॥११८॥
गुणसंनितास्तु एते कर्म कुर्वन्ति मत्प्रया यस्मात् ।
यस्मात्जीवो कर्ता गुणाश्च कुर्वन्ति कर्माणि ॥११९॥

सात्पर्यवृत्ति — सामान्यपचया खलु चत्वारो भणतिः वंचकचरौ निश्चयनयेनाभेदमिवक्षाया
पुद्गल एक एव कर्ता भेदविषयाया तु सामान्यप्रत्यया मूलप्रत्यया खलु स्फुट चत्वारो वचस्य कर्तारो भण्यते
वर्षेण उत्तरप्रत्ययाश्च पुनर्बहवो भवन्ति । सामान्य कोर्य । विवक्षाया अभाव सामान्यमिति सामान्यसम्ब-
न्धार्थ सर्वत्र सामान्यव्याप्यमानकाले ज्ञातव्य इति । मिच्छाचं अविरमण कप्ताययोगा य बोद्धव्या
न च मिथ्यात्वाविरक्तिकपाययोगा बोद्धव्या । अय-तेर्त्स पुणो वि य इमो भणितो भेदो दु तेरस-
विषयो तेषा प्रत्ययाना गुणस्थानभेदेन पुनरिभो भणितो भेदस्त्रयोदशविकल्प केन प्रकारेण मिच्छादिद्वी
आदी जायसजोगिस्स चरयंत मिथ्यादृष्टिगुणस्थानादिसयोगिभश्चरकस्य चरमसगप यावदिति । अय
एदे अचेदणा खलु पुद्गलकर्मोदयसंभवा जह्मा एते मिथ्यात्वादिभावप्रत्यया शुद्धनिश्चयेनाचेतना
खलु स्फुट । कस्मात् पुद्गलकर्मोदयसंभवा यस्मादिति । यथा स्त्रीपुरुषाभ्यां समुपच पुत्रौ निश्चायशेन देव
दत्ताया पुत्रोय केचन वदति । देवदत्तस्य पुत्रोयमिति केचन वदति दोषो नास्ति । तथा जीवपुद्गलसयोगे
नोपक्षा मिथ्यात्वरागादिभारप्रत्यया अशुद्धनिश्चयेनाशुदोषादानरूपेण चेतना जीवसचक्षा शुद्धनिश्चयेन
शुद्धापादानरूपेणाचेतना पौद्गलिका परमार्थत । पुनरेकातेन न जीवरूपा न च पुद्गलरूपा शुद्धादिरिप्रयो
सयोगपरिणामत । यस्तुतस्तु शुद्धशुद्धनिश्चयनयेन न सत्येशशनेन्द्रया कल्पिता इति । एतान्ता विमुक्त
भवति । ये केचन वदत्येकातेन रागादयो जीमस्रवधिन पुद्गलसचधिनो या तदुभयमपि वचन मिथ्या ।
कस्मादिति चेत् पूर्वोक्तस्त्रीपुरुषद्वयतेन सयोगोद्भवात् । अथ यत सूत्रमशुद्धनिश्चयनयेन कस्येति
प्रयच्छामो वय सूत्रमशुद्धनिश्चयेन तेषामस्तिष्ठत्यमेव नास्ति पूर्वमेवमणित तिष्ठति कथमुत्तर प्रयच्छाम इति ।
ते जदि करति कम्म ते प्रत्यया यदि चेत् कुर्वन्ति कर्म तदा दुपुरेय जीवस्य किमायात शुद्धनिश्चयेन
सम्मतमत्र 'सत्ये सुखा उ सुदणया' इति वचनात् । अथस्त । जीवो मिथ्यात्वोदयेन मिथ्यादृष्टिर्भूया
मिथ्यात्वरागादिभारकर्म मुक्ते यतश्चात कर्तापि भवतीति । नैव । नापि तेर्त्स वेदगो आदा यत शुद्धनि-
श्चयेन वेदकोपि न हि तेषा कर्माणां । यदा वेदका न भवति तदा कर्तापि कथं भविष्यति न कथमपि इति
शुद्धनिश्चयेन सम्मतमेव । अथवा ये पुनरेकातेनाकर्त्तेति वदति ताप्रति दूषण कथमिति चेत् । यद्वक्त-
नाकर्ता भवति तदा यथा शुद्धनिश्चयनाकर्ता तथा व्यवहारेण्यकर्ता प्राप्नोति । ततश्च सर्वेर्थाकर्त्तापि सति
संसारान्तर इत्यत्र दूषण । तेषां मते वेदकोपि न भवतीति द्वितीयं च दूषण । अथ च वेदकमात्रान
मन्यते साक्षात्स्तेषां समतन्यायात्तदूषण प्राप्नोतीति । अय—गुणसंविगदा दु एदे कम्म कुब्बंति
पच्चया जह्मा तत स्थित गुणस्थानसंस्थिता प्रत्यया एते कर्म कुर्वन्तीति यस्यादेन ईरसूत्रेण मणित ।
तस्मा जीवो कत्ता गुणा म कुब्बंति कम्माणि तस्मात् शुद्धनिश्चयेन तेषां कर्मयोग जीव कर्ता न

भवति । गुणस्थानसंज्ञिता प्रथया एव कर्म कुर्वतीति सम्मतमेव । एव शुद्धनिश्चयेन प्रथया एव कर्म कुर्वतीति व्याख्यानरूपेण गाथाचतुष्टयं गत । अथ न च जीवप्रत्ययपरेकत्वमेकात्तेनेति फलपति ।

आत्मरूपातिः—पुद्गलकर्मणः । किल पुद्गलद्रव्यमेकैकं कर्तुं तद्विशेषाः । मिथ्यात्वाविरतिक्रमयोगावस्थायामन्यहेतुतया चत्वारः । कर्तारः तत्र विकल्प्यमाना मिथ्यादृष्ट्यादिरायोगकेरत्यतास्तयोदश कर्तारः । अथैते पुद्गलकर्मनिपाकविकल्पवाद्यस्तप्तचेतनाः सतस्त्वयोदशकर्तारैः केरत्वा एव यदि व्याप्यस्यापक-
भवेन किंचनापि पुद्गलकर्मं कुर्युस्तदा कुर्युरेव किं जीवस्याप्यपि । अथायं तर्कः । पुद्गलमयमिथ्यात्वादीन्
मेदयमानो जीवः स्वयमेव मिथ्यादृष्टिर्मुक्त्वा पुद्गलकर्मं करोति । किलात्रिको यतो न खल्वस्मात्मान्यमा-
यकभावाभावात् । पुद्गलद्रव्यमयमिथ्यात्वादिवेदकोपि कर्म पुनः पुद्गलकर्मणः कर्ता नाम । अथैतदापात-
यतः पुद्गलद्रव्यमयानां चतुर्णां सामान्यप्रत्ययानां विकल्प्यतास्तयोदश विशेषप्रत्यया गुणशब्दाद्याः केरत्वा
एव कुर्वन्ति कर्मणि । ततः पुद्गलकर्मणां कर्ता जीवो गुणा एव तत्कर्तारस्ते तु पुद्गलद्रव्यमयः । ततः स्थित
पुद्गलकर्मणः पुद्गलद्रव्यमेवेकं कर्तुं । न च जीवप्रत्ययपरेकत्वम् ।

जह जीवस्स अणणुवओगो कोधो वि तह जदि अणणो ।

जीवस्साजीवस्स य एवमणणत्तमावण्णं ॥१२०॥

एवमिह जो दु जीवो सो चेव दु णियमदो तहाजीवो ।

अयमेवते दोसो पच्चयणोक्कम्मकम्माणं ॥१२१॥

अह पुण अण्णो कोहो अण्णुवओगप्पगो हवदि चेदा ।

जह कोहो तह पच्चय कम्मं णोक्कम्ममवि अण्णं ॥१२२॥

यथा जीवस्थानस्य उपयोगः कोषोपि तथा यद्यन्यः ।

जीवस्याजीवस्य चैवमनन्यत्वमापन्नं ॥१२०॥

एवमिह यस्तु जीवः स चैव तु नियतस्तथाजीवः ।

अयमेकत्वे दोषः प्रत्ययनोक्तकर्मणां ॥१२१॥

अयं पुन अन्यः कोषोऽप्यः उपयोगात्मको भवति चेत्तपिता ।

यथा कोषस्तथा प्रत्ययाः कर्म नोक्तमाप्स्यन्त ॥१२२॥

तात्पर्यार्थः—जह जीवस्स अण्णुवओगो यथा जीवस्थानस्य प्रयोगो ज्ञानदर्शनोपयोगः ।

कस्मात् जनन्येयत्वात् अस्माकमिच्छित्तन्याच्छास्त्रेणान्वयत् कोहो वि तह जदि अण्णो तथा कोषोपि
पचनयो भवेत्कालेन तदा किं दूषणं जीवस्साजीवस्स य एवमणणत्तमावण्णं एवमभेदे सति सहजगु-
ह्यारब्धे ज्ञानदर्शनोपयोगमप्यजीवस्याजीवस्य चैक्यमापन्नमिति । अथ—एवमिह जो दु जीवो सो चेव
दु णियमदो तहाजीवो एव पूर्वोक्तद्वयाख्यायानुक्रमेण य एव जीवः स एव तथेयजीवः भवति निश्च-
यमिह्यत् । तथा सति जीवमात्राद् दूषणं प्राप्नोति । अयमेवते दोसो पच्चयणोक्कम्मकम्माणं अपमेव
। दोषो जीवमात्रस्य । वस्मिन् सति । एकात्तेन निरुज्जनेन ज्ञानदैवदृष्टक्षणजीवेन सहैकत्वे सति । केता । मिथ्या-
तद्विषयनोक्तकर्मणामिति । अथ प्राशङ्क्यवृत्तयः प्रत्ययशब्दस्य दृष्टव्यमिति । अह पुण अण्णो
कोहो अण्णुवओगप्पगो हवदि चेदा अथ पुनरभिप्रायो भवति पूर्वोक्तजीवमात्राद् दूषणं यथा जह कोहो तह
पच्चय कम्मं णोक्कम्ममवि अण्णं यथा जह कोषो निमित्तचेतनस्य भावजीवस्य अस्माकं प्रत्ययकर्म नोक्तमाप्यपि विमानि यु-
ज्यन्ते ।

निश्चयेन सम्मतएव । किंच शुद्धनिश्चयेन जीवस्याकर्तृत्वमोक्तत्वं च श्रोत्रादिभ्यश्च भिन्नत्वं च भवतीति व्याख्याने कृते सति द्वितीयपक्षे व्यग्रहारेण कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च श्रोत्रादिभ्यश्चाभिन्नत्वं च लभ्यते एव । कस्मात् । निश्चयव्यग्रहारयोः परस्परसापेक्षत्वात् । कथमिति चेत् । यथा दक्षिणेन चक्षुषा पश्यत्ययं देवदत्त इत्युक्ते वामेन न पश्यतीत्यनुक्तसिद्धमिति । ये पुनरेव परस्परसापेक्षनयनिर्माणं न मन्यन्ते साहचर्यसादृशिव मत्तानुसारिणस्तेषां मते यथा शुद्धनिश्चयनयेन कर्ता न भवति श्रोत्रादिभ्यश्च भिन्नो भवति तथा व्यवहारेणपि । तत्रैव श्रोत्रादिपरिणामनाम्नि सति सिद्धान्तमिदं कर्मणः नामान् । कर्मवधामात्रे सत्साराभावः सत्साराभावे सर्वदा मुक्तत्वं प्राप्तेति स च प्रयत्ननिरोधः सत्सारास्य प्रत्यक्षेण दृश्यमानत्वादिति । एव प्रत्ययजीव्योरेकातेनैकव्यवहारकारणरूपेण गाथात्रयं गतम् । अत्राह लिख्यम् । शुद्धनिश्चयेनाकर्ता व्यग्रहारेण कर्तेति बहुधा व्याख्यातं तत्रैव सति यथा द्रव्यकर्मणा व्यग्रहारेण कर्तृत्वं तथा रागादिभावकर्मणा च द्वयोर्द्रव्य-भावाकारणोरेकत्वं प्राप्तेरस्तीति । नेव । रागादिभावकर्मणा योसौ व्यग्रहारस्तस्याशुद्धनिश्चयसङ्गा भवति द्रव्य-कर्मणा भावकर्मेभिः सह तत्तत्त्वज्ञापनार्थम् । कथं तत्तत्त्वमिति चेत् । द्रव्यकर्माण्येवैतानि भावकर्मणि च येनानि तथापि शुद्धनिश्चयापेक्षया अचेतनान्येव । यतः कारणादशुद्धनिश्चयोपि शुद्धनिश्चयापेक्षया व्यवहारश्च । अयमत्र भावार्थः । द्रव्यकर्मणा कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चानुपचरितासद्रूपव्यग्रहारेण रागादिभावकर्मणा चाशुद्धनिश्चयेन । सचाशुद्धनिश्चयापेक्षया व्यग्रहारएवेति । एव पुष्पपादादिसत्तपदाध्याना (१) पीठिकारूपे महा-भिकारे सत्सगाथाभिः चतुर्थोत्तराधिकारः समाप्तः । अतः परं जीवेषु सत्यं बद्धं इत्यादि गाथापादि कृत्वा गाथाछकप्रयुक्तं सारपयत्तानुसारिणिव्यवसाधनार्थं जीवपुद्गलव्योरेकत्वेन परिणान्तिव्यवधानं सन् कथं यित् परिणामिन् स्यादयमिति । तत्र गाथाद्वयमध्ये पुद्गलपरिणामित्वव्याख्यानमुक्त्यन्तेन गाथात्रयम् । तदनन्तरं जीवपरिणामित्वमुक्त्यन्तेन गाथापचक्रमिति पञ्चमस्वले समुदायपातनिका । अयं साध्यमत्तानुयायिनिश्चयः प्रति पुद्गलस्य कथयिपरिणामस्यभावव्यवसाधयति ।

आत्मवृत्तातिः—यदि यथा जीवस्य तन्मयवाजीवादनं रूपयोगात्तथा जडः क्रीडोपवनन्यप्येति प्रतिपत्तिस्तदा चिद्रूपजडयोरनन्यत्वाज्जीवस्थोपयोगमयत्वं जडः क्रीडोपवनन्यप्येति । तथा सति तु य एव जीवः स एवाजीवः इति द्रव्यतरङ्गमिति । एव प्रत्ययनोक्तकर्मकर्मणामपि जीवतदनन्त्यप्रतिपत्तावधमेव दोषः । अद्वैतदोषभयादयस्योपयोगात्मा जीवोऽन्य एव जडस्वभावः क्रीडः इत्यभ्युपगमः । तर्हि यथोपयोगाल्लनो जीवा दन्योजडस्वभावात् क्रीडः तथा प्रत्ययनोक्तकर्मकार्याण्यप्यन्यायेन जडस्वभावत्वाविरोधाभासि जीवप्रत्ययव्योरेकत्वं । अथ पुद्गलद्रव्यस्य परिणामस्यभावव्यवसाधयति साध्यमत्तानुयायिनिश्चयः प्रति ।

जीवे ण सत्यं बद्धं ण सत्यं परिणमदि कम्मभावेण ।

जदि पुग्गलदब्बमिणं अप्परिणामी तदा होदि ॥१२१॥

कम्मइयवग्गणादि य अपरिणमतीहि कम्मभावेण ।

संसारस्स अभावो पसज्जदे संखसमओ वा ॥१२४॥

जीवो परिणामयदे पुग्गलदब्बाणि कम्मभावेण ।

तं सयमपरिणमंतं कहं तु परिणामयदि णाणी ॥१२५॥

अहं सयमेव हि परिणमदि कम्मभावेण पुग्गलं दब्बं ।

जीवे परिणामयदे कम्मं कम्मत्तं मिदि मिच्छा ॥१२६॥

णियमा कम्मपरिणदं कम्मं चिं य होदि पुग्गलं दब्बं ।

तद् तं पाणावरणाद् परिणदं मुणसु त चेव ॥१२७॥

जीवे न स्वयं वद्धं न स्वयं परिणमते कर्मभावेन ।

यदि पुद्गलद्रव्यमिदमपरिणमि तदा भवति ॥१२८॥

कार्मणवर्गणासु चापरिणममाणासु कर्मभावेन ।

संसारस्याभावः प्रसजति सांख्यसमयो वा ॥१२९॥

जीवः परिणामयति पुद्गलद्रव्याणि कर्मभावेन ।

तानि स्वयमपरिणममानानि कथं तु परिणामयति चेत्तयिता ॥१२५॥

अथ स्वयमेव हि परिणमते कर्मभावेन पुद्गलद्रव्यं ।

जीवः परिणामयति कर्म कर्मत्वमिति विधा ॥१२६॥

नियमात्कर्मपरिणतं कर्म चेव भवति पुद्गलद्रव्यं ।

तथा तद्वह्नावरणादिपरिणतं जानीत तर्ह्यं ॥१२७॥

तात्पर्यवृत्तिः—जीवे ण सयं वद्धं जीवे अधिकरणभूते न स्वयं स्वभावेन पुद्गलद्रव्यकर्मवत् भवति । कस्मात् सर्वदा जीवस्य शुद्धत्वात् ण सयं परिणमदि कर्मभावेन न च स्वयं स्वभावेन कर्म भावेन द्रव्यकर्मपर्यायेण परिणमति । कस्मात् सर्वथा नित्यत्वात् । यदि पुद्गलद्रव्यमिदं एवमित्यभूत् तदा पुद्गलद्रव्यं परिणमति चेन्न तदा सांख्यमतानुसारिणा अपरिणामी तदा होदि तत् कारणात्पुद्गलद्रव्यमपरिणाम्येव भवति । ततश्चापरिणामित्वे सति किं दूषणं भवति । अथ—कार्मणवर्गणाभिरपरिणमतीभिः कर्मभावेन द्रव्यकर्मपर्यायेण तदा संसारस्याभावः प्रसजति प्राप्नोति हे शिष्य सांख्यसंगमनिति । अथ मतं । जीवोपरिणामयते पुद्गलद्रव्याणि कर्मभावेन जीवः कर्ता कर्मवर्गणायोऽप्यपुद्गलद्रव्याणि ज्ञाणावरणादिकर्मभावेन द्रव्यकर्मपर्यायेण दृढापरिणामयति तत् कारणात्संसारभावदूषणं न भवतीति चेत् तैः सयमपरिणमते कर्हं तु परिणामयति नापी ज्ञानीजीवः स्वयमपरिणममानः सन्नतपुद्गलद्रव्यं किं स्वयमपरिणममानः परिणममानः वा परिणमयेत् । न तावदपरिणममानः परिणमयति न च स्वतोऽस्ती शक्तिः कर्तुं मन्येन पार्येत । तथा जपापुष्पादिकं कर्तृशक्तिः जनयन्पुष्पादिं तथा काष्ठस्रग्मादौ किं न जनयतीति । अथैकातेन परिणममानः परिणमयति । तदपि न घटते । नहि नस्तुशक्त्यः परमपेक्षते तर्हि जीवनिमित्तकर्तारगतरेणापि स्वयमेव कर्मरूपेण परिणमत् । तथा च सति किं दूषणं । घटपटस्त्यादिपुद्गलानां ज्ञाणावरणादिकर्मपरिणमति स्यात् । स च प्रत्यक्षविरोधः । तत् स्थितापुद्गलानां स्वाभावभूता कथञ्चिपरिणामित्वशक्तिः तस्यां परिणामशक्तीं स्थितायां तु पुद्गलः कर्ता । यः स्वस्य स्वचित्तं ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मपरिणामं पर्यायं करोति तस्य संप्रयोपादानकारणं कलशस्य गुणित्वमिव । न च जीवः स तु निमित्तकारणेनैव हेतुत्वमिदं । तस्मात्पुद्गलाद्व्यतिरिक्तशुद्धपरमात्मभावनापरिणताऽभेदरत्नप्रलक्षणैः भेदज्ञानेन गम्याक्षिदानदकस्वभावो निजशुद्धात्मेन शुद्धनिश्चयेनैवापदेयः भेदरत्नप्रत्यक्षरूपः तु उपादेयो भेदरत्नप्रत्यक्षप्रत्यक्षरूपेण नवार्थो ज्ञातव्यः । सांख्यप्रतिगतापी ज्ञातव्यः । आत्ममार्थस्तु प्राप्तिः । हेयोपादानन्यास्यानरूपेण भावार्थोऽपि ज्ञातव्यः । इति शब्दप्रत्यक्षप्रमाणभगवार्थं न्यास्यानकाले यथासमं सर्वत्र ज्ञातव्यं । एवं पुद्गलपरिणामस्थापनामुद्यत्वेन गाथात्रयं गतं । सांख्यमतानुसारिशिष्यः प्रति जीवस्य कथञ्चिपरिणामत्वमात्रं साधयति—

आत्मरूपाति —यदि पुद्गलद्रव्यं जीवे स्वयमवद्धं सत्कर्मभावेन स्वयमेव च परिणमेत तदा तदपरिणाम्येव स्यात् । तथा सति संसारभावः । अथ जीवः पुद्गलद्रव्यकर्मभावेन परिणमयति ततो न संसारभावः इति तर्कः । किं स्वयमपरिणममानः परिणममानः वा जीवः पुद्गलद्रव्यकर्मभावेन परिणामयेत् । न

तावत्तत्त्वमपरिणममानं परेण परिणमयितुं शक्येत । नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्येत । स्वयं परिणममानं तु न परं परिणमयितारमपेक्षेत । न हि वस्तुशक्त्याः परमपेक्षेत । ततः पुद्गलद्रव्यं परिणामस्वभावं स्वयमेवास्तु । तथा सति कलशपरिणता मृत्तिका स्वयं कलश इव जलस्वभावघनानाकरणादिकर्मपरिणतं तदेव स्वयं शानाकरणादिकर्म स्यात् । इति सिद्धे पुद्गलद्रव्यस्य परिणामस्वभावत्वं ।

स्थितेलाविज्ञा सख्य पुद्गलस्य स्वमन्त्रमूला परिणामदायिनी ।

तस्यां स्थितायां स करोति भाव यमात्मनस्तस्य स एव कर्ता ॥६४॥

जीवस्य परिणामित्वं साधयति ।

ण सयं वद्धो कम्मे ण सयं परिणमदि कोहमादीहिं ।

जदि एस तुक्क जीवो अप्परिणामी तदा होदि ॥१२८॥

अपरिणमते हि सयं जीवे कोहादिएहि भावेहिं ।

संसारस्स अभावो पसज्जदे संखसमयओ वा ॥१२९॥

पुग्गलकम्मं कोहो जीवं परिणामएदि कोहत्तं ।

तं सयमपरिणमंतं कह परिणामएदि कोहत्तं ॥१३०॥

अह सयमप्या परिणमदि कोहभावेण एस दे बुद्धी ।

कोहो परिणामयदे जीवस्स कोहमिदि मिच्छा ॥१३१॥

कोहुवजुत्तो कोहो माणुवजुत्तो य माणमेवादा ।

माउवजुत्तो माया लोहुवजुत्तो हवदि लोहो ॥१३२॥

न स्वयं कदा कर्माणि न स्वयं परिणमते क्रोधादिभिः ।

यद्येते तुव जीवोऽपरिणामी तदा भवति ॥ १२८ ॥

अपरिणममाने स्वयं जीवे क्रोधादिभिः भावैः ।

संसारस्याभावः प्रसन्नवि सांख्यसमयो वा ॥ १२९ ॥

पुद्गलकर्मक्रोधो जीवं परिणामयति क्रोधत्वं ।

तं स्वयमपरिणममानं कथं तु परिणामयति क्रोधः ॥ १३० ॥

अथ स्वयमात्मा परिणमते क्रोधभावेन एषा ते बुद्धिः ।

क्रोधः परिणामयति जीवं क्रोधत्वमिति मिथ्या ॥ १३१ ॥

क्रोधोऽप्युक्तः क्रोधो मानोऽप्युक्तश्च मान एवात्मा ।

मायोऽप्युक्तो माया लोभोऽप्युक्तो भवति लोभः ॥ १३२ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—ण सयं वद्धो कम्मो इत्य स्वभावेन कर्मण्यधिकरणभूते एकात्मने वद्धो नवस्ति सदा मुक्तत्वात् । ण सयं परिणामदि कोहमादीहिं न च स्वयं स्वयमेव द्रव्यकर्मोदयनित्येक्षो मारक्रोधादिभिः परिणमति । कस्मादेकान्तनापरिणामित्वात् । जदि एस तुक्क जीवो अप्परिणामी तदा होदि यदि चेदेष जीवः प्रत्यक्षाभूतः तत्र यथाभिप्रायेणैवभूतः स्यात्तत्र कारणोदपरिणाम्येन भवति । अपरिणामित्वे सति किं दूषणं । अथ—अपरिणममाने सति तस्मिन् जीवे स्वयं स्वयमेव मानक्रोधादिपरिणामैः तदा संसारस्याभावः प्रतीयते हे मिथ्य सांख्यसमयवत् । अथ कथं पुग्गलकम्मं कोहो जीवं परिणाम-

एदि कोहत्तं पुद्गलकर्मरूपो द्रव्यक्रोधउदयामतः कर्ता जीव कर्मनापन्नं हठापरिणामयति भावक्रोधवेनेति चेत् तं सयमपरिणयनं कद् परिणामयद्दि कोहत्तं अथ किं स्वयमपरिणममानं परिणममानं वा परिणामयेत् ? न तावत्स्वयमपरिणममानं परिणामयेत् । कस्मात् । नहि स्वतोऽगतां शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते । नहि जरापुण्यादयः कर्तारो यथा रक्षटिकादिषु जनयन्तुपायि तथा काष्ठत्वंभादिष्वपि । अर्थकत्वेन परिणममानं वा तर्हि उदयामतद्रव्यक्रोत्रनिमित्तमखरेणापि भावक्रोधादिभिः परिणमन्तु । कस्मादिति चेत् । नहि यस्तुप्रकृत्यः परमेषक्षते । तथा च सति मुक्ताव्ययामपि कर्पोदयनिमित्ताभावेपि भावक्रोधादयः प्राप्नुयन्ति । न च तदिदमागमविरोधश्च । अथ मतं । अह सयमम्पा परिणमदि कोहभावेन एम दे बुद्धी अथ पूर्व-
 दूनगभयास्वयमेरात्मा द्रव्यकर्मोदयनिरपेक्षो भावक्रोधरूपेण परिणयेषा तत्र बुद्धिः हे शिष्य । कोहो परिणामयदे जीवं कोहत्तमिदि मिच्छा तर्हि द्रव्यक्रोधः कर्ता जीवस्य भावक्रोधवं परिणामयति पार्यति यदुक्तं पूर्वगाथायां तद्वचनं मित्वा प्राप्नोति । ततः स्थितं—घटाकारपरिणता मृपिष्पुद्गलाः घट इव भूमिपरिणतायः विबोऽभिनत् तथामपि क्रोमोपयोगपरिणतः क्रोधो भवति भानोपयोगपरिणतो भानो भवति मावोपयोगपरिणतो मावा भवति लोभोपयोगपरिणतो लोभो भवतीति स्थितं सिद्धा जीवस्य स्वभावरूपा-
 परिणामशक्तिः । तस्यां परिणामशक्तीं स्थितायां स जीवः कर्ता यं परिणाममात्मनः करोति तस्य स एवोपा-
 दानकर्ता द्रव्यकर्मोदयस्तु निमित्तमात्रमेव । तथैव च स एव जीवो निर्निकारविधमकारशुद्धभावेन परिणतः सन् सिद्धावपि भवति । किं च विशेषः—‘जात्र ण वेदिविसेंसंतरं’ इत्याद्यनानिप्राणिजीवयोः संश्लेषव्या-
 ययानरूपेण गाथायां यदुक्तं पूर्वं पुण्यपापादिसप्तपदार्थजीवपुद्गलसंयोगपरिणामनिरुत्ताले च जीवपुद्गलयोः कथंचित्परिणामित्वे सति घटते । तस्मिन् कथंचित्परिणामित्वस्य विशेषव्याययानमिदं । अथवा ‘सामागणव-
 द्यासस्तु चउरो’ इत्यादि गाथासक्तं यदुक्तं पूर्वं सामान्यप्रत्यया एवमुद्बन्धनिधयेन कर्मकुर्वतीति न जीव इति जैनमत । एकतेनाकर्तृत्वे सति संसारानां संसाराभावरूपणं तस्यैव संसाराभावरूपणस्य विशेषरूपन-
 मिदं । कथमिति चेत् । तत्रैकतेन कर्तृत्वभावे सति संसाराभावरूपणं अत्र पुनरेकतेन परिणामित्वभावे सति संसाराभावरूपणं । यतः कारणाद्वानर्गपरिणामित्वमेव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च भवति । इति जीवपरि-
 णामित्वे व्याययानमुल्लेखेन गाथावर्षकं गते । एवं पुण्यपापादि समप्रदार्थानां पीटिकाकारे महाधिकारे जीवपुद्गलपरिणामित्वव्याययानमुल्लेखेनाष्टगाथाभिः पंचमांतरूपिस्वरः समाप्तः ।

आत्मरूपः—अदि कर्मणि स्वयमवदः तन् जीवः क्रोधादिभावेन स्वयमेव न परिणमते तथा स किलापरिणाम्येन स्यात् । तथा मतिः संसाराभावरूपः । अथ पुद्गलकर्मोपादि जीवं क्रोधादिभावेन परि-
 णामयति ततो न संसाराभावरूप इति तर्कः । किं स्वयमपरिणममानं परिणममानं वा पुद्गलकर्म क्रोधादि जीवं क्रोधादिभावेन परिणामयेत् । न तावत्स्वयमपरिणममानः परेण परिणमयितुं पार्येन नहि स्वतोऽगतां शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते । स्यात् परिणममानम्बु न पर परिणमयितुमन्येन । नहि यस्तुप्रकृत्यः परमेषक्षते । तस्मां जीव परिणामस्वभावः स्वयमेवात्र तथा सति यद्व्ययानपरिणतः माधक सत्यं गण्ड इत्याद्यानतरभावक्रोधादि-
 परिणतापयोगः स एव स्वयं कोहत्तः स्वादिनि सिद्धं जीवस्य परिणामस्वभावः ।

नितेति अत्रैव निर्णयया स्वभावरूपा परिणामशक्तिः ।

तस्यां स्थितायां न कर्माणि व्याधय सत्यं तस्यैव भवेन कर्मा ॥६॥

तथा रि—

यस्यापि कर्ता भवतीति पूर्वं सक्षेपेण सूचितं जडया इमेण जीवेण आदा ॥ बाण दोहं पि । पादं होदि विसेसंतरं ॥ इत्यादिगाथाचतुष्टये ज्ञानीजीवरूप च सक्षेपेण सूचितं स च ज्ञानी जीव ह्युदो-
पयोगभावरिणोऽभेदरसत्रयलक्षणेनाभेदज्ञानेन यदा परिणमति तदा निश्चयचारित्र्याविनाभाविवीतरागसम्प-
रद्विभूत्वा सत्परिणामोदात्तपदार्थानां त्रयाणां कर्ता भवतीत्यपि सक्षेपेण निरूपितं पूर्वं निश्चयसम्पत्कवस्यामले
यदा तु सारागसम्पत्त्वेन परिणमति तदा बुद्ध्यान्वितमुपादेय कृत्वा परंपरया निर्गोणकारणस्य तीर्थकरप्रवृत्त्यादि
पुण्यपदार्थस्यार्थं कर्ता भवतीत्यपि पूर्वं निरूपितं तत्सर्वं जीवमुद्बल्योऽन्यच्चित्परिणामित्वे सति भवतीति
तत्कथंचित्परिणामिवमपि पुण्यपापादिसत्तपदार्थानां सक्षेपसूचनार्थं पुनरेव सक्षेपेण निरूपितं । पुनश्च
जीवमुद्बलपरिणामित्वव्यालम्बनकाले विनेपेण कथितं । तत्रैव कथंचित्परिणामित्वे सिद्धे सति अज्ञानिहानि-
जोवयो गुणिनोऽपुण्यपापादिसत्तपदार्थानां सक्षेपसूचनार्थं सक्षेपव्याख्यानं कृतं । इदानीं पुनरज्ञानमय-
गुणज्ञानमयगुणयोः मुख्यत्वेन व्याख्यानं श्रियते । न च जीवाजीवगुणमुख्यत्वेनेति । किमर्थमिति चेत्
त तेषामेव पुण्यपापादिसत्तपदार्थानां सक्षेपसूचनार्थमिति । तत्र जो संगं तु ॥ १३३ ॥ इत्यादिगाथापदादि
कृत्वा पाठक्रमेण गाथावचनपर्यंतं व्याख्यानं करोति । तत्रादौ गायत्रय ज्ञानमात्रमुख्यत्वेन तदनंतरं
गाथापदं ज्ञानिजीवस्य ज्ञानमयो भावो गत्यज्ञानिजीवस्याज्ञानगवो भावो भवतीति मुख्यत्वेन कथ्यत इति
पञ्चाक्षराधिकारे समुदायपातनिका । तत्तथा—कथंचित्परिणामित्वे सिद्धे सति ज्ञानी जीवो ज्ञानमयस्य
भावस्य कर्ता भवतीत्यभिप्रायं मनसि समर्थयेंदं सूत्रमव प्रतिपादयति ।

जो संगं तु मुहत्ता जाणदि उवओगमप्यगं सुद्धं ।

तं णिसंगं साहुं परमहविषाणया विति ॥१३३॥

यः संगं तु मुक्त्वा जानाति उपयोगमपकं सुद्धं ।

तं निस्संगं साधुं परमार्थविज्ञापका विदति ॥१३३॥

सात्पर्यवृत्तिः—जो संगं तु मुहत्ता जाणदि उवओग मप्यगं सुद्धं य परमसाधुर्वाक्यान्-
तरपरिग्रहं मुक्त्वा धीतरागचारित्र्याविनाभूतभेदज्ञानेन जानात्यनुभवति । क कर्मतापत्र आगमन । कथं भूत
विशुद्धज्ञानदर्शनेऽपयोग्यभाक्कादुपयोग्यस्तगुणयोग्य ज्ञानदर्शनेऽपयोग्यलक्षणं । पुनरपि कथं भूत । ह्युद्ध भाव-
कर्म इत्यकर्म नोक्तमस्ति । तं निस्संगं साहुं परमहविषाणया विति त साधु निस्संगं खगरहितं
विदति जानति मुनिति कथयति वा । के ते परमार्थविज्ञापका गणधरदेवादय इति ।

जो मोहं तु मुहत्ता जाणसहावाधियं मुणदि आदं ।

तं जिदमोहं साहुं परमहविषाणया विति ॥१३४॥

य मोहं तु मुक्त्वा ज्ञानस्वभावाधिकं मनुते आत्मानं ।

तं जितमोहं साधुं परमार्थविज्ञापका विदति ॥१३४॥

सात्पर्यवृत्तिः—जो मोहं तु मुहत्ता जाणसहावाधियं मुणदि आदं य परमसाधुः कर्ता
समस्तचेतनाचेतनशुभाशुभपरद्वयेषु मोहं मुक्तवाक्यशुभाशुभमनोऽवधानकायस्थापाररूपयोग्यप्रतिहारपरि-
णताभेदरसत्रयलक्षणेन भेदज्ञानेन मनुते जानाति क कर्मतापत्र आगमन, किंविशिष्टं २ निर्बिकारस्वस्वेदनज्ञा-
नेनाधिकं परिणतं परिपूर्णं । तं जिदमोहं साहुं परमहविषाणया विति य साधु कर्मतापत्रं जितमोहं
निर्मोहं विदति जानति । के ते ३ परमार्थविज्ञापकास्तीर्थकरपरमदेवदय इति । एव मोहादपरिवर्तनेन रा-
गद्वेषक्रोधमानमायालोभकर्ममनोऽवधानचक्रवर्त्यशुभाशुभपरिणामश्रोत्रचक्षुर्गोष्णनिद्रास्पर्शनसद्धानि
विशति सूत्राणि व्याख्येयानि । तेनैव प्रसारेण निर्मलपरमचिद्व्योति परिणतेर्लक्षणासक्त्येयस्योक्तमात्र-
विभावपरिणामा ज्ञातव्या । अथ—

जो धम्मं तु मुइत्ता जाणदि उवओगमय्यगं सुदं ।
तं धम्मसंगमुक्कं परमवविद्याणया विंति ॥१३५॥

यः धर्मं तु मुक्त्वा जानाति उपयोगमयकं सुदं ।

तं धर्मसंगमुक्तं परमार्थविद्वत्पथा विदति ॥१३५॥

तात्पर्यवृत्तिः—जो धम्मं तु मुइत्ता जाणदि उवओगमय्यगं सुदं यः धर्मयोगीन्द्र सतः वेदनशाने स्थितः शुभोपयोगपरिणामरूपं धर्मं पुण्यसंगं सम्पत्त्वा निजशुद्धाभपरिणताभेदरतप्रत्यक्षणेनाभेदज्ञानेन ज्ञानमनुभवति । कः कर्मतापत्र आभान । कथंभूतं विमुक्तज्ञानदर्शनोपयोगपरिणत । पुनरपि कथंभूत । शुद्ध शुभाशुभसकलपरिकल्पारहित । तं धम्मसंगं मुक्कं परमवविद्याणया विंति । तः परमतपोधन निर्बिकारस्वकीयशुद्धान्ते परमरूपनिर्दयधर्मविलक्षणभोगावस्थावरूपनिदानत्रयादिपुण्यप्राप्तिरूपमन्त्रहारधर्मरहितं निवर्ति जानति । के ते ? परमार्थविज्ञापका प्रत्यक्षज्ञानिन इति । किं च कथंचित्परिणामिने सति जीव शुद्धोपयोगान् परिणयति पश्चात्सोक्ष्णं साधयति परिणामिनामने वक्षो वक्ष एव शुद्धोपयोगरूपं परिणामांतररूपं न पटते ततश्च मोक्षसमाय इत्यभिप्रायः । एव शुद्धोपयोगरूपज्ञानमप्यपरिणामगुणव्याख्यानमुख्यत्वेन गाथायाम् गत । तदनन्तरं यथा ज्ञानमयोऽज्ञानमयमाद्यव्यस्य कर्त्ता भवति तथा कथयति ।

जं कुणदि भावमादा कत्ता सो होदि तस्स भावस्स ।

णाणिस्स दु णाणमओ अण्णाणमओ अणाणिस्स ॥१३६॥

यं करोति भावमात्रा कर्त्ता स भवति तस्य कर्षण ।

ज्ञानिनः स ज्ञानमयोऽज्ञानमयोऽज्ञानिन ॥१३६॥

तात्पर्यवृत्तिः—जं कुणदि भावमादा कत्ता सो होदि तस्स भावस्स यः भावः परिणामं करोत्यात्मा स तस्यैव भावस्यैव कर्त्ता भवति णाणिस्स दु णाणमओ स च भावीऽनन्तराणादिपतुष्टपलक्षणकार्षणसमयसारस्वोपादकत्वेन निर्बिकल्पसमाधिपरिणामपरिणतकारणसमयसाररूपज्ञानेन भेदज्ञानेन सर्वोभपरिणतज्ञानानिनी जीवस्य शुद्धाभिव्यक्तिप्रतीतिसन्निपुलकध्वस्तभूतिरूपेण ज्ञानमय एव भवति अण्णाणमओ अणाणिस्स अज्ञानिनस्तु पूर्वोक्तभेदज्ञानाभावात् शुद्धाभावाभूतिस्वरूपाभावे तस्यज्ञानमय एव भवतीत्यर्थः । अथ ज्ञानमयभावात् न भवति किमज्ञानमयाद्भूतीति प्रश्ने प्रयुत्तरमाह ।

आत्मरूपातिः—एवमयमात्मा स्वयमेव परिणामस्वभावापि यमेव आरमाननं करोति तस्यैव कर्मतामापयमानस्य कर्तृत्वापयेत । ॥ तु ज्ञानिनः सम्यक्स्वरूपविशेषेणात्यन्तद्वैतशिविक्तामव्यतिरात ज्ञानमय एव स्यात् अज्ञानेन तु सम्यक्स्वरूपविशेषाभावेनाव्यतप्रत्यस्तमितशिविक्तामव्यतिरादज्ञानमय एव स्यात् । किं ज्ञानमयमात्राद्विमज्जानमयाद्भवतीत्याह ।

अण्णाणमओ भावो अणाणिजो कुणदि तेण कम्माणि ।

णाणमओ णाणिस्स दु ण कुणदि तस्मा दु कम्माणि ॥१३७॥

अज्ञानमयो भावोऽज्ञानिनः करोति तेन कर्माणि ।

ज्ञानमयो ज्ञानिनस्तु न करोति तस्मात्तु कर्माणि ॥१३७॥

तात्पर्यवृत्तिः—अण्णाणमओ भावो अणाणिजो कुणदि तेण कम्माणि स्वोपलम्बिमानाविरुद्धज्ञानेनाज्ञानमयमात्रो मण्यते । कस्मात् । यस्मात्तेन आत्मेन परिणामेन कर्माणि करोत्यज्ञानी जीवः ।

जाणमओ जाणिस्स दु ॥ कृणदि तस्मा दु कम्मणि ज्ञानिन्नु निर्विकारचिक्कमत्कारभारनामरोज
ज्ञानमयो भवति तस्माद् ज्ञानमयभावात् ज्ञानी जीव कर्माणि न करोतीति । किं च यथा स्तोकोप्याग्नि
रुपाकादराशिं महावमपि क्षणमात्रेण दहति । तथा त्रिगुणसमाधिलक्षणो भेदज्ञानाग्निरतर्मुहूर्त्तेनापि बहुभय-
संचितं कर्मराशिं दहतीति शब्दा सर्वतात्पर्येण तत्रैव परमतमावौ भावना कर्तव्येति मानार्थः ।

अथ ज्ञानमय एव भावो भवति ज्ञानिनो जीवस्य न पुनरज्ञानमयस्तथैवाज्ञानमयएव भवत्यज्ञानिजीवस्य
न पुनर्ज्ञानमयः किमर्थमिति चेत् ।

आत्मरूपाति—अज्ञानिनो हि सम्यक्स्वपरनिवेक्षामात्रेणान्यतमत्वात्तन्मितिनिमित्ता मख्यातित्वात्-
स्तादज्ञानमय एव स्यात् तस्मिन्नु सति स्वपरयोरेकत्वाप्यासेन ज्ञानमात्रात्समात्मप्रभः पराभ्यां रागद्वेषाभ्यां
समोकीभूय प्रवर्तितार्हकारः स्वयं किंलोह रज्ये कृष्णमीति रज्यते कृष्णति च तस्मादज्ञानमयभावादज्ञानी
परी रागद्वेषाभ्याम्भानं कुर्वन् करोति कर्माणि । ज्ञानिन्नु सम्यक्स्वपरनिवेक्षेनायत्तेदित्तिनिमित्तात्मख्यातित्वा-
त्तस्माद् ज्ञानमय एव भावः स्यात् तस्मिन्नु सति स्वपरयोर्नाभावविज्ञानेन ज्ञानमात्रे ह्यस्मिन्नुनिषिद्ध-
पराभ्यां रागद्वेषाभ्यां पृथग्भूततया स्वरसत्तयं निरुक्तार्हकारः स्वयं किं केयल ज्ञानात्वेयं न रज्यते न च
कृष्णति तस्माद्ज्ञानमयाज्ञानात् ज्ञानी परी रागद्वेषाभ्याम्भानमुर्वन् करोति कर्माणि ।

ज्ञानमयएव भावः कुतो भवेदज्ञानिनो न पुनरन्यः । अज्ञानमय सर्वं कुतोऽयमज्ञानिनो नाम् ॥

जाणमया भावाओ जाणमओ चेव जायदे भावो ।

जम्हा तम्हा जाणिस्स सव्वे भावा दु जाणमया ॥१३८॥

अण्णाणमया भावा अण्णाणो चेव जायए भावो ।

जम्हा तम्हा भावा अण्णाणमया अणाणिस्स ॥१३९॥

ज्ञानमयाज्ञावाद्ज्ञानमयश्चैव जायते भावः ।

यस्माच्चस्माज्ज्ञानिनं सर्वे भावाः खलु ज्ञानमयाः ॥१४०॥

अज्ञानमयाज्ञावाद्ज्ञानश्चैव जायते भावः ।

यस्माच्चस्माज्ज्ञावाद्ज्ञानमया अज्ञानिनः ॥१४१॥

तात्पर्यवृत्तिः—जाणमयाभावाओ जाणमओ चेव जायदे भावो जम्हा ज्ञानमया भावा
निश्चपरत्तदपानकजीवपदार्था ज्ञानमय एव जायते भावः खलुज्ञानमात्रात्लक्षणो मोक्षपर्यायो यस्मात्कारणात्
तस्मा जाणिस्स सव्वे भावा दु जाणमया तस्मात्कारणात्त्वसवेदनलक्षणभेदज्ञानिनो जीवस्य सर्वे
भावा परिणामज्ञानमयः ज्ञानेन निर्दिष्टा भवति तदपि कस्मात् उपादनकारणसदृश कार्यं भवतीति वच-
नात् नहि यवनालाग्निं वपिति राजानश्चाष्टिफलं मयतीति तत्रैव च—अण्णाणमया भावा अण्णाणो
चेव जायए भावो अज्ञानमयाज्ञावाज्जीवपदार्थात् अज्ञानमय एव जायते भावः पर्यायो यस्मात्कारणात्
तस्मा सव्वे भावा अण्णाणमया अणाणिस्स यत् एव तस्मा कारणत्वेन भावा परिणामा अज्ञा-
नमया मिथ्यावरणादिरूपा भवति । कस्य अज्ञानिनं सुखा मोक्षोन्निवर्हिदस्य मिथ्यादृष्टेर्जीवस्येति । अथ
तदेव व्याख्यानं दृष्टतदार्थात्मन्य समर्थयति ।

आत्मरूपाति—यतोऽज्ञानमयाज्ञानाय कश्चनापि भावो भवति स सर्वोऽज्ञानमयत्वमनतिवर्त-
मानोऽज्ञानमयएव स्यात् तत् सर्वं एवाज्ञानमया अज्ञानिनो भावः । यतश्च ज्ञानमयाज्ञानाय कश्चनापि भावो
भवति स सर्वोऽपि ज्ञानमयत्वमनतिवर्तमानो ज्ञानमय एव स्यात् तत् सर्वं एव ज्ञानमया ज्ञानिनो भावः ।

ज्ञानिनो ज्ञाननिर्वृत्ता सर्वे भावा भवति हि । सर्वेऽप्यज्ञाननिर्वृत्ताः सखलज्ञानिन्नु ते ॥१४॥

अथैतदेव दृष्टतिन समर्थयो ।

कणयमयाभावादो जायंते कुंडलादयो भावा ।

अयमययाभावादो जह जायंते तु कडयादी ॥१४०॥

अण्णाणमया भावा अणाणिणो बहुविहा वि जायंते ।

णाणिस्स दु णाणमया सव्वे भावा तहा होति ॥१४१॥

कनकमयाद्वावाजायते कुंडलादयो भावा ।

अयोमयकाद्वावायथा जायते तु कडकादयः ॥१४०॥

अज्ञानमयाद्वावाद्ज्ञानिनो बहुविधा अपि जायते ।

ज्ञानिन्स्तु ज्ञानमया सर्वे भावास्तथा भवति ॥१४१॥

सात्त्वर्षिष्टुति —कनकमयाद्वावापदार्थात् “उपबानकारणसदृशं कार्यं भवतीति” कृत्वा कुंडलादयो

भावा पर्याया कनकमया एव भवति । अयोमयाहमयाद्वावापदार्थात् अयोमया एव भावा पर्याया कनकादयो भवति यथा येन प्रकारणेति दृष्टान्तग्राया गता । अथ दृष्टान्तमाह । अण्णाणेति तथा पूर्वोक्त जेहदृष्टतिगाज्ञानमयाद्वावाजीनपदार्थादज्ञानिनो भावा पर्याया बहुविधा मिष्यात्वरगादिरूपा अज्ञानमया जायते । तथैव च पूर्वोक्तजाबूनददृष्टातन ज्ञानिनो जीवस्य ज्ञानमया सर्वे भावा पर्याया भवति । किं च विस्तार वीतरागस्यसवेदनमेदज्ञानी जीव य शुद्धाभारमग्नरूप परिणाम करोति स परिणाम सर्वेऽपि ज्ञानमयो भवति । ततश्च येन ज्ञानमयपरिणामेन सत्सारस्थितिं हित्वा देवैर्ब्रह्मीकाभिकादिमहादेवैर्देवो भूत्वा घटिकाद्वयेन स्थितिधृताधिरूप ज्ञानमयगण पर्याय उभते । ततश्च विमानपरिवारादिनिर्भूतिं जीर्णहृणमिन गणयपचमहाविदेहे गंगा पश्यति । किं पश्यतीति चेत् तदिदं समरसरण ॥ एते वीतरागसर्वज्ञास्त्र एवे मेदामेदरत्नप्रपाराधनापरिणता गणधरदेवादयो ये पूर्वं ज्ञापते परमागमे ते दृष्टा द्रव्यक्षणेति मत्वा, निरेणेन “दृढवर्ममतिर्भूवा तु चतुर्थगुणस्थानयमयाशुद्धभायनामपरित्यजस्मिन्तर धर्मभ्यानेन द्रव्यलोके कात्र गन्धित्वा, पश्चात्तुष्यमने राजाधिराजमहाराजाईमङ्ग्रीकमहामण्डलीकनन्देवचरत्तर्वाचितीर्थकरपरमदेवादिवदे उभेऽपि पूर्वभ्रमवासनानासितशुद्धामरूप मेदभाजनकोचेन मोह न गच्छति रामप्रादयादिन्तु । ततश्च जिनदीप्तां गृहीत्वा सत्सर्द्धिचतुर्गनमयभाज पयाथ उभते । तदनंतर समस्तपुण्यपपरिणामपरिहरपरिणतामेदरत्नय लक्षणैर्न द्वितीयशुश्रूष्यानरूपेण विविष्टभदभाजनायलेन स्वात्मभावनौ चसुधाधूतस्नन दूतो भूत्वा सर्वोति क्षयपरिपूर्णोक्तमयाधिपाराप्य परमाचलनिभूतिविशेष केचञ्ज्ञानरूप भाव पर्याय उभत इत्यभिप्राय । अज्ञानिजीनस्तु मिष्यात्वरगादिगम्यगज्ञानभाज हत्वा नरनारकादिरूप भाव पर्याय उभत इति भावार्थ । एव ज्ञानमयाज्ञानमयभाजकधनमुक्मत्वन गाथापदु गत । इति पूर्वोक्तेप्रकारेण पुण्यपावादितत्त्वपदार्थाना पीठिकारूपेण महाधिकारे बधचिपरिणामिवे सति ज्ञानिजीयो ज्ञानमयभाजस्य कर्ता तथैव चाज्ञानिजीरोऽ ज्ञानमयस्य भाजस्य कर्ता भवतीति, ज्ञानानुरूपतया गाथान्वयकेन पद्येतराधिकार समात ।

अथ पूर्वोक्त एवाज्ञानमयभाज द्रव्यभाजगतपञ्चप्रत्ययरूपेण एचरिधो भवति सचाज्ञानिजीवस्य शुद्धाभिनोपादेय इत्यरोचमानस्य तमेव शुद्धाभाज स्वसवेदनज्ञानेनाज्ञानतत्त्वमेव परमसमाधिप्रवेशाभाज यतश्च बधकारण भवतीति सत्समांतराधिकारे समुदायपातमिका ।

आत्मरूपातिः—यथा खलु पुष्टजस्य स्वयं परिणामस्वभावे सत्यपि कारणानुविधायित्वाकार्याणां जांबूनदमयाद्वावाजाबूनदजातिमनतिरर्तमानां जांबूनदकुण्डलादय एव भावा भवेयुर्न पुनः कालापसवल्पा दय । कालापसमयाद्वावाजं कालयसजातिमनतिरर्तमानां कालापसवल्पादय एव भवेयुर्न पुनर्जांबूनद कुण्डलादय । तथा जीवस्य स्वयं परिणामस्वभावे सत्यपि कारणानुविधायित्वादेव धार्याणां अज्ञानिन स्वयमज्ञानमयाद्वावादज्ञानजातिमनतिरर्तमाणां निविधा अण्णमयमया एव भावा भवेयुर्न पुनर्ज्ञानमया

ज्ञानिनश्च स्वयं ज्ञानमयाज्ञानादज्ञानजातिमनीतिरतमाना सर्वे ज्ञानमया एव माया भूयुर्न पुनरज्ञानमया ।
अज्ञानमयमानानामज्ञानी व्याप्यगूमिका । इत्यकर्मनिमित्तानां मानानामेति हेतुता ॥१७॥

मिच्छुत्तस्सदु उदयं जं जीवाणां दु अतच्चसदहणं ।
असंजमस्स दु उदओ जं जीवाणां अविरदत्तं ॥१४२॥
अण्णाणस्स दु उदओ जं जीवाणं अतच्चउवलद्धी ।
जो दु कल्लसोवओगो जीवाणं सो कसाउदओ ॥१४३॥
तं जाण जोगउदयं जो जीवाणं तु चिद्धउच्छाहो ।
सोहणमसोहणं वा कायच्चो विरदिभावो वा ॥१४४॥
एदेषु हेदुभूदेषु कम्मइयवग्गणागयं जं तु ।
परिणमदे अट्ठविहं णाणावरणादिभावेहिं ॥१४५॥
तं खलु जीवणिवद्धं कम्मइयवग्गणागयं जइया ।
तइया दु होदि हेदू जीवो परिणामभावानं ॥१४६॥

अज्ञानस्य स उदयो या जीवानामवस्थोपलब्धिः ।
मिच्छात्वस्य तूदयो जीवस्याग्रहपावस्त्वं ॥१४२॥
उदयोऽसंजमस्य तु यज्जीवानां भवेदविरमणं तु ।
यस्तु कल्लपोषयोगो जीवानां स कपायोदयः ॥१४३॥
तं जानीहि योगोदयं यो जीवानां तु चेष्टोत्साहः ।
शोभनोऽशोभनो वा कर्तव्यो विरतिभावो वा ॥१४४॥
एतेषु हेतुभूतेषु कार्यणवर्गणागतं यच्च ।
परिणमतेऽष्टविधं ज्ञानावरणादिभावे ॥१४५॥
सखलु जीवनिवर्द्धं कार्यणवर्गणागतं यदा ।
तदा तु भवति हेतुर्भावः परिणामभावानां ॥१४६॥

सात्पर्यवृत्तिः—मिच्छुत्तस्सदु उदयं जं जीवाणां अतच्च सदहणं मिच्छात्वस्योदयो भवति
जीवानामनतज्ञानादिधृत्यवस्थस्य अज्ञानतत्त्वमुपदेय निहायान्तर यच्छ्रुतान् रुचिरादिप्रभुभिः असंजम-
स्सदुउदयो जं जीवाणां अविरदत्त अक्षयमस्य च सउदयो भवति जीवानामात्मसुखसन्निध्यमो सति
निश्चयवृत्तयेऽप्येव यदनिवर्तनमिति । अथ—अण्णाणस्स दु उदओ जं जीवाणं अतच्च उवलद्धी
अज्ञानस्योदयो भवति यत्किं भेदज्ञान निहाय जीवानां विपरीतरूपेण परद्वन्द्वकत्वेनोपलब्धिः प्रतीतिः
जो दु कसाउदओगो सो जीवाणं कसाउदओ स जीवानां कपायोदयो भवति ॥ सात्पर्योपल-
ब्धिदृष्ट्या शुद्धोपयोग निहाय बोधविकल्पव्यवस्था उपयोग परिणाम इति । अथ—तं जाण जोगउदयं
ज जीवाणं तु चिद्धउच्छाहो त योगोदय जानीहि त्व हे तिष्ठ जीवानां मनोवचनशायवर्गणापारेण
वर्षावृत्ताराधक्योपरामज्जित कर्मदानहेतुतामप्रदेयस्तिरद्वल्लण प्रयत्नरूपेण यत्तु चेष्टोत्साहो व्यापारो-
त्साह सोहणमसोहण वा कायच्चो विरदिभावो वा स च शुभाशुभरूपेण द्विधा भवति तत्र

मृतादिकर्तव्यरूपः श्रोत्रभनः पञ्चदशतादिरूपो धर्मेनीयः सचाशोभनः इति । अथ—एतेषु हेतुभूतेषु क-
म्म इयवगणागमं जं तु एतेषु पूर्वोक्तेषु हेतुभूतेषु स मिथ्यात्वादिपञ्चप्रत्ययेषु कर्मणरगणागतं परिणतं
यदभिमतं नवतरं पुद्गलद्रव्यं परिणमदे अहविहं जाणावरणादिभावोहि जीवस्य सम्यग्दर्शनज्ञानचारि-
त्रैकपरिणतिरूपपरगस्तामयिकामावे सति ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मरूपेणाष्टविधं परिणमतीति । अथ—
तं सल्ल जीवनिबद्धं कम्मइयवगणागमं जइया तत्पूर्वोक्तसूचोदितं कर्मरगणायोग्यमभिनयं पुद्गल-
द्रव्यं जीवनिबद्धं जीवसंबद्धं योगवशेनागतं यथा भवति खल्ल सुखं तइया दु होदि हेदू जीवोपरिणा-
मभाषाणं तदा काले पूर्वोक्तेषुदयामतेषु द्रव्यप्रत्ययेषु सल्लु स्वकीयगुणस्मानुसारेण जीवो हेतुः कारण
भवति केयं परिणामरूपाणा भाषाणां प्रत्ययानामिति । किंच उदयमागतद्रव्यप्रत्ययनिमित्तेन मिथ्यात्वरणादि
भाषप्रत्ययरूपेण परिणम्य जीवो नवतरं कर्मबंधस्य कारणं भवतीति तात्पर्यं । अयमत्र भाषार्थः लदयाम-
तेषु द्रव्यप्रत्ययेषु यदि जीवः स्वस्वभावं मुक्त्वा रगादिरूपेण भाषप्रत्ययेन परिणमतीति तदा धंधो भवतीति
नैवोदयमात्रेण दोरोपसर्गेण पांडबादिबद्धं, यदि पुनरुदयमात्रेण बंधो भवति तदा तर्पदेव संसारएव । कस्मा-
दिति चेत् संसारिणां सर्वदैव कर्मोदयस्य विद्यमानत्वात् । इति पुण्यपापसप्तपदार्थानां पीठिकारूपे महाधि-
कारेऽज्ञानिनामः पंचप्रत्ययरूपेण क्षुद्रात्मस्वरूपप्युत्तानां जीवानां बंधकारणं भवतीति व्याख्यातमुक्त्यत्वेन
पंचगायानिः सतमोन्तराधिकारः समाप्तः ।

अतः परं जीवपुद्गलयोः परस्परोपादानकारणनिषेवगुरुत्वमेव गार्थाप्रमिरुद्धांतराधिकारे समुदाय-
पात्तानिका । अथ निश्चयेन कर्मपुद्गलपृथग्भूतएव जीवस्य परिणाम इति प्रतिपादयति ।

आरम्भरूपातिः—अतत्त्वोपलब्धिरूपेण ज्ञाने स्वदमानो अज्ञानोदयः । मिथ्यात्वात्संयमकवापयोगो-
दयाः कर्महेतवस्तन्मवाधूलौलो-आवाः । तत्त्वाग्रज्ञानरूपेण ज्ञाने स्वदमानो मिथ्यालोदयः आधिरमगरूपेण
ज्ञाने स्वदमानोऽसंयमोदयः, फलुपोपयोगरूपेण ज्ञाने स्वदमानः कागयोदयः क्षुभाक्षुभप्रवृत्तिनिवृत्तिम्यापार-
रूपेण ज्ञाने स्वदमानो योगोदयः । अर्थेतेषु पौद्गलिकेषु मिथ्यात्वालुदयेषु हेतुभूतेषु परपुद्गलद्रव्यं कर्मकर्म-
णागतं ज्ञानावरणादिभानिरुद्धा स्वमेव परिणमते तत्सल्ल कर्मरगणागतं जीवनिबद्धं यदा स्यात्तदा जीवः
स्वयमेवाज्ञानात्परात्मनोरैकत्वाभावेनाज्ञानमयानां तत्त्वअज्ञानादीनां स्वस्य परिणामभाषाणां हेतुर्भवति ।
पुद्गलद्रव्यालुपधभूतएव जीवस्य परिणामः ।

जीवस्सदु कम्मेण य सह परिणामा दु होंति रागादी ।

एवं जीवो कम्मं च दोवि रागादिमावण्णा ॥१४७॥

एकस्स दु परिणामा जायदि जीवस्स रागमादीहिं ।

ता कम्मोदयहेदू हि विणा जीवस्स परिणामो ॥१४८॥

जीवस्य तु कर्मणा च सह परिणामाः सल्ल भवन्ति रागादयः ।

एवं जीवः कर्म च हे अपि रागादित्वमापन्ने ॥१४७॥

एकस्य तु परिणामो जायते जीवस्य रागादिभिः ।

तत्कर्मोदयहेतुभिर्विना जीवस्य परिणामः ॥१४८॥

तात्पर्येष्टीतिः—जीवस्स दु कम्मेण य सह परिणामा दु होंति रागादी यदि जीवस्यो-
पादानकारणभूतस्य कर्मोदयेनोपादानभूतेन सह रागादिपरिणामा भवन्ति । एवं जीवो कम्मं च दोवि
रागादिमावण्णा एवं द्वयोर्जीवपुद्गलयोः रागादिपरिणामानुपादानकारणत्वे सति सुधाहरिद्रवोरिव
द्वयोरगमिषं प्राप्नोति । तथा सति पुद्गलस्य चेतनत्वं प्राप्नोति स च प्रत्यक्षविरोध इति । अथ—एकस्स

इ परिणामो जायदि जीवस्स रावमादीहिं अथमिपायो भवतां पूर्वदूषणमपादेकस्य जीवस्यैका-
तेनोपादानकारणस्य रागादिपरिणामो जायते ता कम्मोदयेद्दु हि विणा जीवस्स परिणामो
तस्मादिदं दूषणं कर्मोदयेद्दुभिर्विनापि शुद्धजीवस्य रागादिपरिणामो जायते स च प्रवृत्तिरोध आगम-
विरोधश्च । अथवा द्वितीयव्याख्यान एकस्य जीवस्योपादानकारणभूतस्य कर्मोदयोपदानहेतुभिर्विना रागादि-
परिणामो यदि भवति तदा सम्भवेत् । किं च द्रव्यकर्मणामनुपचरितसंभूतान्तराहारेण कर्ता जीवः रागा-
दिभावकर्मणामनुद्वानिधयेन सचाशुद्धनिधयेन यद्यपि द्रव्यकर्मकर्तृत्वविष्णुभूतस्यानुपचरितसंभूतान्तराह-
स्यापेक्षया निधयस्योऽन्ते । तथापि शुद्धद्रव्यनिधयभूतस्य शुद्धनिधयस्यापेक्षया वस्तुवृत्त्या व्यवहार
एवेति भावार्थः । अथ निधयेन जीवात्पुण्यभूत एव पुद्गलकर्मणः परिणाम इति निरूपयति ।

आत्मव्याप्तिः—यदि जीवस्य तन्निमित्तभूतविषयमानपुद्गलकर्मणा सहैव रागाद्यज्ञानपरिणामो
भवतीति वितर्कः तदा जीवपुद्गलकर्मणो सहभूतसुखादिरित्येव हि द्वयोःपि रागाद्यज्ञानपरिणामावपत्तिः ।
अथ चैकस्यैव जीवस्य भवति रागाद्यज्ञानपरिणामः ततः पुद्गलकर्मविपाकाद्देहो-पृथग्भूतो जीवस्य परिणाम ।
जीवात्पुण्यभूत एव पुद्गलद्रव्यस्य परिणाम ।

जह जीवेण सहचिय पुग्गलद्वस्स कम्मपरिणामो ।

एवं पुग्गलजीवा इ दोवि कम्मत्तमावण्णा ॥१४९॥

एकस्स इ परिणामो पुग्गलद्वस्स कम्मभावेण ।

ता जीवभावहेदुहिं विणा कम्मस्स परिणामो ॥१५०॥

पदि जीवेन सह चेत् पुद्गलद्रव्यस्य कर्मपरिणामः ।

एवं पुद्गलजीवी सतु श्वपि कर्मत्वमापन्ना ॥१४९॥

एकस्य तु परिणाम पुद्गलद्रव्यस्य कर्मभावेन ।

तज्जीवभावहेतुभिर्विना कर्मणः परिणामः ॥१५०॥

तात्पर्यवृत्तिः—एकस्य परिणामो पुद्गलद्रव्यस्य कर्मभावेण एकस्योपादानभूतस्य कर्म-
धर्मण्योऽनुपुद्गलद्रव्यस्य द्रव्यकर्मरूपेण परिणामः । यत् एव ता जीवभावहेदुहिं विणा कम्मस्स
परिणामो तस्मात्कारणाजीवगतमिष्यात्वरगादिपरिणामोपादानहेतुभिर्विनापि द्रव्यकर्मणः परिणाम स्यात् ।

इति पुण्यपापादिसप्तपदार्थानां पीठिकाकूपे महापिकारे श्रीउत्कर्ष-

पुद्गलपरोपादानकारणनिषेधमुत्पत्त्या ग्राह्यत्वे-

ग्राह्यभौतसधिकार समाप्तः ।

अथानन्तर व्यवहारेण यतो निधयेनाश्लो जीव इत्यादिनिरूप्यत्वेन नपपक्षपातेन स्वीकारेण रहित
शुद्धपरिणामिरपरममात्राहजेन शुद्धद्रव्यार्थकनयेन पुण्यपापादिपदार्थेभ्यो भिन्न शुद्धसमयसार ग्राह्याचतु-
ष्टयेन कथयतीति नन्मंतरापिकारे समुदायपाताविष्ठा । तस्या अयं किमयमिदं यदरह्य किमनदृष्ट
कमेति प्रश्ने सति नपनिभागेन परिहरमाह ।

आत्मव्याप्तिः—यदि पुद्गलद्रव्यस्य तन्निमित्तभूतरागाद्यज्ञानपरिणामपरिणतजीवेन सहैव कर्म-
परिणामो भवतीति वितर्कः सदा पुद्गलद्रव्यजीवयोः सहभूत हरिद्रव्यभुवयोरेव द्वयोःपि कर्मपरिणामावपत्तिः
अथ चैकस्यैव पुद्गलद्रव्यस्य भवति कर्मत्वपरिणामः ततो रागादिज्ञानपरिणामाद्देहो पृथग्भूत एव
पुद्गलकर्मणः परिणाम । किमननिवदरह्य किमनदृष्ट कमेति नपनिभागेनाह ।

जीवे कम्मं वद्धं पुढं चेदि ववहारणयभणिदं ।

सुद्धणयस्स दु जीवे अवद्धपुढं हवइ कम्मं ॥१५१॥

जीवे कर्म वद्धं स्पृष्टं चेति व्यवहारनयमणित्वं ।

शुद्धनयस्य तु जीवे अवद्धस्पृष्टं भवति कर्म ॥१५२॥

तात्पर्यवृत्ति — जीवे कम्मं वद्धं पुढं चेदि व्यवहारणयभणिदं जीवेऽधिकरणभूते वद्धं स्वैरूपेण क्षीरनीरवत्सकद स्पृष्टं योगमात्रेण एव कर्मेति व्यवहारनयपक्षो व्यवहारनयमिमांशः । सुद्धणयस्स दु जीवे अवद्धपुढं हवइ कम्मं शुद्धनयस्याभिप्रायेण पुनर्जीवेऽधिकरणभूते अन्यद स्पृष्टं कर्म इति निश्चयव्यवहारणयद्वयविकल्परूपं शुद्धाणस्वरूपं न भवतीति भावार्थः । अथ पस्माद्विज्ञानादिकल्पस्वरूपं नयस्वरूपमुक्तं तस्माच्छ्रुतपारिणामिकपरमभावप्रादुर्भावेन शुद्धव्यवहारिकनयेन वद्धावज्ञादिनयविकल्परूपो जीवो न भवतीति प्रतिपादयति ।

आत्मवृत्तिः — जीरपुद्गलकर्मणोरेकवर्षपर्याप्तत्वेन तदतिव्यतिरेकाभावाज्जीवे वद्धास्पृष्टं कर्मेति व्यवहारनयपक्षः । जीरपुद्गलकर्मणोरेकद्रव्यत्वेनात्यन्तव्यतिरेकाज्जीवेऽवद्धस्पृष्टं कर्मेति निश्चयपक्षः । तत किं—

कम्मं वद्धमवद्धं जीवे एवं तु जाण नयपक्खं ।

पक्खातिक्रान्तो पुण मण्णदि जो सो समयसारो ॥१५२॥

कर्म वद्धमपद्ध जीवे एवं तु जानीहि नयपक्षः ।

पक्षातिक्रान्तः पुनर्भण्यते यः स समयसारः ॥१५३॥

तात्पर्यवृत्तिः — कम्मं वद्धमवद्धं जीवे एवं तु जाण नयपक्खं जीवेऽधिकरणभूते कर्म वद्धमवद्धं चेति योऽती नयपक्षः स एवमपि नयपक्षपातः स्वीकार इत्यर्थः पक्खातिक्रान्तो पुण मण्णदि जो सो समयसारो नयपक्षातिक्रान्तो भण्यते यः स समयसारः शुद्धात्मा । तद्यथा व्यवहारेण वद्धो जीव इति नयविकल्पः शुद्धजीवस्वरूपं न भवति निश्चयेनावद्धो जीव इति च नयविकल्पः शुद्धजीवस्वरूपं न भवति निश्चयव्यवहारस्याप्यवज्ञानवद्धजीव इति वचनविकल्पः शुद्धजीवस्वरूपं न भवति । कस्मादिति चेत् १ श्रुतनिरासः नया इति वचनात् । श्रुतज्ञानं च क्षांयोपशमिक क्षांयोपशमस्तु क्षान्तावर्णयक्षायोपशमजनितत्वात् । यद्यपि व्यवहारनयेन छद्मस्यापेक्षया जीवस्वरूपं भण्यते तथापि केवलज्ञानापेक्षया शुद्धजीवस्वरूपं न भवति । तर्हि कथं भूत जीवस्वरूपमिति चेत् २ योऽती नयपक्षपातः सहितस्वसंनिदनज्ञानी तस्याभिप्रायेण वद्धावद्धमपद्धादिनयविकल्परहितं चिदानन्दकल्पमार जीवस्वरूपं भवतीति । तथा श्रुतं

य एव मुक्त्वा नयपक्षपातं स्वरूपयुता निरसति नित्यः ।

निरूपणालभ्युत्पन्नतत्तत्तच्छास्त्राएव सत्त्वावसृतं भवति ॥ ६८ ॥

एकस्य वद्धो न तथा परस्य चित्तिद्वयोर्त्रांति पक्षपाती ।

यस्मात्त्वनेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यः सखु चिच्चिदेव ॥ ६९ ॥

समयावस्थानकाले या शुद्धिर्नयव्याभिप्रायः । वर्तते शुद्धतत्त्वस्य सा स्वस्वरय निरर्तते ॥

हेयोपादेयवर्तते तु निनिश्चिन्त्य नयव्यात् । सन्त्वा हेयमुपादेयेरन्तान् साधुसम्मतः ॥

अथ नयपक्षातिक्रान्तस्य शुद्धजीवस्य किं स्वरूपमिति स्पष्टं सति पुनर्निर्णयेन कथयति ।

आत्मवृत्तिः — यः किञ्च जनि वद्ध कर्मेति यथ जनिऽवद्धं कर्मेति निरूप्य स द्वितयौपि हि नयपक्षः । य एवेनगतिः कर्माति स एव सकलविवेक्यातिक्रान्तः स्वयं निर्विकल्पीक्षीमानघनराभासो भूयः साक्षात्समयसारः सम्भवति । तत्र पक्षानज्जीवे वद्धमिति निश्चयपक्षे स जनेऽवद्धं कर्मेति एक पक्षमति-

क्रामन्नपि न विकल्पमतिक्रामति । यस्तु जीवेऽवदं कर्मेति विकल्पयति सोऽपि जीवे वदं कर्मेत्येवं पक्षमति-
क्रामन्नपि न विकल्पमतिक्रामति । यः पुनर्जीवे वदमवदं च कर्मेति विकल्पयति स तु तं द्वितीयमपि
पक्षमतिक्रामन्न विकल्पमतिक्रामति । ततो य एव समस्तन्यपक्षमतिक्रामति स एव समस्तं विकल्पमति-
क्रामति । य एव समस्तं विकल्पमतिक्रामति स एव समयसारं विंदति । येषां तर्हि को हि नाम पक्षसंन्या-
सभाषणं न चाटयति ।

य एव मुक्ता न्यपक्षपातं स्वरूपगुणा निषसंति नित्यं ।
विकल्पजालयुतस्तत्तच्चित्तस्तत्त्व साक्षादभूतं पिबंति ॥ ७० ॥
एकस्य बद्धो न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ७१ ॥
एकस्य मूढो न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ७२ ॥
एकस्य रक्तो न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ७३ ॥
एकस्य दुष्टो न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ७४ ॥
एकस्य कर्ता न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ७५ ॥
एकस्य मोक्षो न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ७६ ॥
एकस्य शीतो न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ७७ ॥
एकस्य सूक्ष्मो न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ७८ ॥
एकस्य हेतुर्न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ७९ ॥
एकस्य कार्यं न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ८० ॥
एकस्य भावो न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ८१ ॥
एकस्य चैको न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ८२ ॥
एकस्य शांति न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ८३ ॥
एकस्य नित्यो न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ८४ ॥
एकस्य वाच्यो न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ८५ ॥
एकस्य माना न तथा परस्य चितिद्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी श्रुतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ ८६ ॥

चित्तवशात्परमावित्तवानाऽमानभावपरमार्थतयैः ।

अथैवं इतिमास्य समस्तं चेतये समयसारमपार ॥ ९३ ॥

पञ्चातिशय एव समयसार इत्यतिष्ठते ।

सम्पदसृणुणाणं एदं लहदिति णवरि ववदेसं ।

सव्वणयपकसरहिदो भणिदो जो सो समयसारो ॥ ९४ ॥

सम्पददर्शनज्ञानमेतच्छ्रुत इति केवलं व्यपदेशः ।

सर्वनयपसरहिदो भणितो यः स समयसारः ॥ ९४ ॥

भाष्यार्थवृत्तिः—सव्वणयपसरहिदो भणिदो जो सो समयसारो इद्विनिर्दिष्टजित-
बहिर्विषयसमस्तगतिज्ञानविकल्परहितं सन् ब्रह्मब्रह्मादिविकल्परूपनयपक्षपातरहितं समयसारमनुभवमेव
निर्विकल्पकमाधिरूपैः पुरैर्यस्यते ज्ञायते च यत् आत्मा ततः कारणान् सम्पदसृणुणाणं एदं
लहदिति णवरि ववदेसं नवरि केवलं सकलविमलकेवलदर्शनज्ञानरूपव्यपदेशं ब्रह्मा उच्यते । न च ब्रह्म-
ब्रह्मादिव्यपदसाधिति । एव निश्चयव्यवहारनयव्यपक्षपातरहितं शुद्धसमयसारव्याख्यानादुपपत्त्या गाथा
चतुष्टयेन नवमोत्तराधिकारः समाप्तः ।

इत्यनेन प्रकारेण जाय ण वेदि बिभेसं इत्यादिगाथामादि कृत्वा पाठक्रमेणाद्यानिसञ्ज्ञाने जीवयोः सधो-
पसृचनार्थं गाथापदक । तदनन्तरमज्ञानसिञ्ज्ञाने जीवयोर्विषयव्याख्यानरूपेणैकदश गाथाः । ततश्चेतनाचेत-
नकार्ययोरेकौपादानकर्तृत्वलक्षणद्विक्रियावादिनिराकरणमुद्घारेण गाथापचरिष्यति । तदनन्तरं प्रत्यया एव
कर्म कुर्वतीति समर्थनशरेण सूत्रसप्तकं । ततश्च जीवमुद्घटकर्थावस्थारिणाविवक्षापनमुद्घवेन सूत्राष्टकं ।
ततः परं ज्ञानमपाज्ञानमपरिणामरूपधनमुद्घतया गाथानयकं । तदनन्तरमज्ञानमपाज्ञानस्य निष्पत्त्यादिपच-
प्रत्ययमेव प्रतिपादनरूपेण गाथापचकं । ततश्च जीवमुद्घटयोः परस्परौपादानकर्तृत्वनिषेधमुद्घत्वेन गाथानयकं ।
ततः परं नयपक्षपातरहितं शुद्धसमयसारकथनरूपेण गाथापचतुष्टयं चेति समुदायेनाद्याधिकसप्ततिगाथाभि-
र्नवभिरुत्तराधिकारैः समयसारव्याख्यायां शुद्धाद्यानुभूतिद्विषयायां तात्पर्यवृत्तौ पुण्यपरादिसप्तपदार्थानां-
समर्थी पीठिकाकृत्स्नजीवो महाधिकारः समाप्तः ।

तत्रैव सति जीवानीवाधिकाररमभूमौ नृत्तानन्तरं शृंगारपात्रयोः परस्परपुष्पमानवत् शुद्धनिश्चयेन
जीवाजीवौ कर्तृकर्मविषयिभुक्तौ निष्कान्तगतिः ।

आश्मरुपातिः—अयमेक एव केवलं सम्पददर्शनज्ञानव्यपदेशो किञ्च उच्यते । यः शब्दस्त्रिलोक-
पञ्चाशृणुतया मिश्रतः समस्तनियन्त्रव्यापारः स समयसारः । यत् प्रथमतः श्रुतज्ञानावच्छेदेन ज्ञानस्वभावना-
त्मानं निश्चितं ततः स्वस्वगतकाव्यात्यये परस्व्यातिहेतुनखिला एवेद्विद्यानिर्दिष्टमुद्गीरवधार्य आत्माभिमुखं कृत-
मतिज्ञानतरङ्गः, तथा नानानिषयशालज्जनेनानेकनिकल्पैरुत्पद्यतीः श्रुतज्ञानमुद्गीरव्यवधार्य श्रुतज्ञानतरङ्गमध्या-
त्माभिमुखीपुर्वजस्यतमविकल्पो भूत्वा जगिन्नेव स्वस्वत एव व्यक्तीमन्तगादिमध्यात्माभिमुखमनुत्पद्यते
केवलमखिलव्यापि विषयैर्गौरितरामि गान्ध्यातिगासमयमन्त विज्ञानवन् परमात्मन् समयसारं निश्चेत्तामा
सम्पदसृणुते ज्ञायते च ततः सम्पददर्शनं ज्ञानं च समयसार एव ।

आकाशविकल्पमानवचय पञ्चैर्यानां विना सारो यः समयस्य गच्छति निभूतैरस्वाद्यमानः स्वयं ।
विज्ञानैकरसः स एव भगवान्पुण्य-पुराणः पुमान् ज्ञान दर्शनव्यप्यं निमग्नः पक्वचित्तैर्नोप्यय ॥ ९५ ॥
दूरं भूतिरिक्त्वा जलमगने आग्निजैर्वाप्युनो दूरादेव विरेकनिमग्नमनार्जतो निजोप यथात् ।
विज्ञानैकरसकौटिलिनागावनमग्न्या हरन् आग्नेयैः सदा गतानुगतामवाप्यय तोषवन् ॥ ९६ ॥

निकल्पकं परं कर्ता निकल्प. कर्म केवल ।

न जातु कर्तृकर्मण्य सविक्त्यस्य नश्यति । १९६।

यः करोति स करोति केवल यस्तु वेत्ति स तु वेत्ति केवल ।

यः करोति न हि वेत्ति स कश्चित् यस्तु वेत्ति न करोति स कश्चित् । १९७।

इति. केरोती न हि मासतेतः त्वसी करोतिष न भासतेतः ।

असि करोतिष ततो निमिषे ज्ञाता न कर्तेति तत्. स्थित च । १९८।

कर्ता कर्मणि नास्ति नास्ति नियत कर्माणि तत्कर्तारि द्वे विप्रतिपिष्यते यदि तदा का कर्तृकर्मस्थितिः ।

ज्ञाता ज्ञातारि कर्म कर्मणि सदा व्यक्तेति वस्तुस्थितिर्नैप्यथे नत मानटीति रमसा मोहकपाप्येप । किं । १९९।

अथना नानाश्रयां तथापि

कर्ता कर्ता भवति न यथा कर्म कर्मणि नैव ज्ञानं ज्ञाने भवति च यथा पुत्रतः पुत्रलोपि ।

ज्ञानयोः सिर्वाङ्गितमक्षल व्यक्तमतस्तथोपेक्षिष्ठकौता निरुत्तरतोऽव्यतगभीरमेतत् ॥ १००॥

इति जीराजीयो कर्तृकर्मवेत्तिमुक्तौ निष्कृतौ ।

इति सभयसारण्याख्यायामारम्भस्यातौ द्वितीयोऽङ्कः ।

सात्पर्यवृत्तिः—अथानंतर निधयेनैकमपि पुत्रकर्म व्यग्रहारेण शिप्रीभूतपुण्यपापरूपेण प्रवि-
धाति कम्ममसुहं कुसीलं इत्यादि गाथामादि कृत्या क्रमेणकोनर्विंशतिरात्रपर्यंत पुण्यपापव्याख्यान करोति ।
तत्र यद्यपि पुण्यपापयोर्व्यग्रहारेण भेदोऽस्ति तथापि निधयेन नास्ति इति व्याख्यानमुपपत्त्येव सूत्रदर्श-
नदानतरमप्यामनागायाः सुहृदमभावनं । त्रिना आगममाख्या तु यीतरागसम्यक्त्व त्रिना मतदानादिक
पुण्यपापकारणमेव नथ मुक्तिकारण । सम्पत्तस्तद्विहित पुन परपरया मुक्तिस्कारण च भवति इति मुख्यतया
परमहो रवतु, इत्यादिसूत्रचतुष्टय । तत पर निधयव्यग्रहारेणोक्तमार्गमुपपत्त्येन जीवादीमहर्षणं, इत्यादिगा-
थानयन कथयतीति पुण्यपापपदार्थाधिकारसमुदायपातनिका । तद्यथा ज्ञानहृष्या, पुत्रद्वय जात तत्रैक
उपगयनवद्याम्हणो जात द्वितीय पुनरुपनयनाभ्यस्तपूद्व इति । तथैकमपि निधयनयेन पुत्रलकर्म
शुभाशुभजीवपरिणामनिमित्तेन व्यग्रहारेण द्विधा भवतीति कथयति ।

आत्मरूप्याक्तिः—अथैकमेव कर्म दिपायीभूय पुण्यपापरूपेण प्रविशति—

तदप कर्म शुभाशुभभेदतौ द्वितयतां गतमन्वमुपावयन् ।

वृष्टितनिर्ममोहरजा अथ स्वमुदेत्यग्रेण सुधाद्वय, । १०१ ।

एको दूरात्पयति मदिरा व्याहृणगभिषानादन्व गृह स्वगहमिति धानि निव्य तपेव ।

द्वान्येतौ युगपदुदराभिर्गता ध्वक्षिप्रया गति राक्षदय च धरतो जातिभेदभयेन ॥ १०२॥

कम्ममसुहं कुसीलं सुहकम्मं चावि जाण सुहसीलं ।

किह तं होदि सुसीलं जं संसारं पवेसेदि ॥ १५५॥

पर्यायं सुसीलं सुहकर्म चापि जानीत सुसीलं ।

कयं तदुभयानि सुसीलं यत्तममारं प्रवेक्षयति ॥ १५६॥

सात्पर्यवृत्तिः—कम्ममसुहं कुसीलं सुहकर्मं चावि जाण सुहसीलं कम्ममसु सुगिनं
सुसीलं तेषमिति । शुभमयं सुसीलं बोधामुगादेयमेति केच विद्वज्यग्रहारेण पत्र तन् निधयनयेन पक्षा-
तरेण पाप्येन । किं सं होदि सुसीलं जं संसारं पवेसेदि निधयनयं । यो यय तापुत्रकर्म सुसीलं

योगं नयति ! यन्मित्रं ससारे प्रवेशयति । हेतुसामान्यनुभवस्वरूपायां निश्चयेनाभेदात् कर्मभेदो नास्तीति । तथाहि हेतुसामान्यत्वे शुभाशुभपरिणामो हेतुः । स च शुद्धविषयेनाशुभाव इति, एक एव द्रव्य-
पुष्पपापरूपं पुद्गलद्रव्यस्वरूपः । सोऽपि निश्चयेन पुद्गलद्रव्य इति, एक एव तत्फलं मुक्तदुःखरूपं स च
फलरूपानुभवः । सोऽप्येत्येवमिति कास्मान्नानुभवेध्यानां दुःखरूपैक एव व्याप्यस्तु शुभाशुभस्वरूपः ।
सोऽपि यद्यप्येक एव इति हेतुसामान्यनुभवध्यानां स्वभावभेदात् । यद्यपि व्यवहारेण भेदोऽस्ति तथापि
निश्चयेन शुभाशुभकर्मभेदो नास्ति इति व्यवहारादिना पक्षो बाध्यत एव ।

अथोभय कर्म, अविशेषेण वक्ष्यमाणं साधयति

आत्मरूपादिः—शुभाशुभनीतिपरिणामनिमित्तत्वे सति स्वरूपभेदात् शुभाशुभपुद्गलपरिणाममयत्वे
सति स्वभावभेदात् शुभाशुभफलरूपकत्वे सत्यनुभवभेदात् शुभाशुभमोक्षरूपमार्गधेतवे सत्साधयभेदात्
चैकमपि कर्म किञ्चित्तु किञ्चिदशुभमिति केचन चिन्तितं पक्षः, स तु प्रतिपक्षः । तथाहि शुभोऽशुभो वा जीव-
परिणामं केचनानुभवेदेकस्त्रयेकत्वे सति कारणभेदात् एकं कर्म । शुभोऽशुभा वा पुद्गलपरिणामं केचन
पुद्गलमयत्वादेकस्त्रयेकत्वे सति समाशयभेदादेकं कर्म । शुभोऽशुभो वा फलपाकं केचनपुद्गलमयत्वादिशस्त-
देकत्वे सत्यनुभवभेदादेकं कर्म । शुभाशुभौ मोक्षमवधारणौ तु मायैक-केचनजीवपुद्गलमयत्वात्तदानीं तदनेकत्वे
सत्यपि केचनपुद्गलमयत्वव्यवहारमार्गाभिरात्वेनाभेदादेकं कर्म ॥

हेतुसामान्यनुभवध्यानां सदाप्यभेदादिति कर्मभेदः ।

तद्व्यवहारमार्गधेतवेकत्वे सत्यनुभव सत् नश्येत् ॥ १०१ ॥

अथोभय कर्मविशेषेण यथहेतु साधयति—

सौवर्णियादि पित्तलं वंषदि कालायसं च जह पुरिसं ।

वंषदि एवं जीवं सुहमसुहं वा कदं कम्मं ॥ १५६ ॥

सौवर्णिकमपि निगलं वज्राति कालापसमपि च यथा पुरुषं ।

वज्रात्वेवं जीवं शुभमशुभं वा कृतं कर्म ॥ १५६ ॥

आत्मरूपवृत्तिः—यथा सुपर्णनिगलं क्रीडनिगलं च अविशेषेण पुरुषं वज्राति तथा शुभमशुभं वा
कृतं कर्म अविशेषेण जीवं वज्रातीति । किञ्च । भोगाकाङ्क्षमिदंशरूपेण स्वस्वाप्यसौभाग्यकामदेवे-
न्द्राहमिन्द्रयागिन्द्रयाभादिभिर्मित्रं यो व्रततपश्चरणदानपूजारिकं करोति, स पुद्गलं तज्जनिमित्तं रक्तं
पित्तपरत्वं, मत्स्यनिमित्तं रक्तराशेर्दहनवत्, सूत्रनिमित्तं छत्रपूर्णं रत्नं, सोम्यक्षेत्रादेविमित्तमग्निरनघोरवत् ।
इक्षुरं हस्तादिश्च नाशयति । यस्तु शुद्धात्मभावनासाधनार्थं यद्विदग्धतपश्चरणदानपूजार्थं करोति, स पर-
पराया मोक्ष उभयो इति भावार्थः ।

अथोभयकर्म विशेषेण मोक्षमार्गविषये निषेधयति—

आत्मरूपादिः—शुभमशुभं च कर्मविशेषेणैव पुरुषं वज्राति नशयति विशेषात् कर्मणः कालापसमनिगलवत्-
वज्रात्वेन कर्म प्रतिष्ठापयति—

तस्मादु कुसीलेहियं रायं माकाहि माव संसर्गं ।

सार्धोपो हि विण्णसो कुसीलसंसर्गमारायेण ॥ १५७ ॥

तस्मात्पु कुसीलेरणं या कुरु या वा संसर्गं ।

सार्धोपो हि विनाश कुसीलसंसर्गमाप्नोति ॥ १५७ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—बन्धाद् कुशीलेहिय रायं मा काहि मा व संसर्गं तस्मात् कारणाद् कुशीलेः कुत्सितैः शुभाशुभकर्मभिः सह चित्तगतताम मा'बुरु। बहिरंगवचनकार्यगतसंसर्गं च मा धुरु कस्मात्! इति चेत् । सार्धानो हि विणासो कुशीलसंसर्गरायेण कुशीलसंसर्गरागम्यां स्वाधीनो नियन्त्रितः निर्निरात्मसमाधिनिष्ठातरूपः स्वार्थभ्रतो हि स्फुट भवति अथवा स्वाधीनस्यात्ममुत्पत्त्य विनाश इति । अथोभयकर्म प्रति नियमं स्वयमेव अश्रुन्दकुन्दाचार्यदेवा दृष्टतदाद्यंताम्यां समर्थयति—

आत्मरूपवृत्तिः—कुशीलशुभाशुभकर्मभ्यां सह सम्प्रसर्गो प्रतिपिद्यो बन्धहेतुत्वात् कुशीलनोरम-
मनोरमकृतेषु कुशीलीयसंसर्गवत् । अथोभयं कर्म प्रतिषेधं स्वय दृष्टतेन समर्थयते—

जहणाम कोवि पुरिसो कुच्छियसीलं जणं वियाणिता ।

वज्जेदि तेण समयं संसर्गं रायकरणं च ॥ १५८ ॥

एमेव कम्मयपडी सीलसहावं हि कुच्छिदं णादु ।

वज्जंति परिहरंति य तं संसर्गं सहावरदा ॥ १५९ ॥

अथा नाम कथितुरूपः कुत्सितसीलं जणं विज्ञाय ।

वर्जयति तेन समयं संसर्गं रायकरणं च । १५८ ॥

एवमेव कर्मवृत्तिरीकस्वभावं च कुत्सितं ज्ञात्वा ।

वर्जयति परिहरंति च तत्संसर्गं स्वयावरदाः । १५९ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—अथा नाम स्फुटमहो वा कथितुरूपः कुत्सितसीलं जणं ज्ञात्वा वज्जेदि तेण समयं संसर्गं रायकरणं च तेन समयं सह बहिरंगवचनं कार्यगत संसर्गं मनोगत रागं च वर्जयतीति दृष्टांतः एमेव कम्मयपडी सीलसहावं हि कुच्छिदं णादु एवमेव पूर्वोक्तदृष्टान्तान्वायेन कर्मणः प्रवृत्तिरीकं स्वभावं कुत्सित इव ज्ञात्वा वज्जंति परिहरंति य तं संसर्गं सहावरदा इव जगति वर्जयन्ति तन्मार्गं वचनकार्याभ्यां परिहरन्ति मनसा रागं च ताव कर्मणः के ते ! समस्तब्रह्मण्यभ्यगतपुण्यपादपरिणामपरिहारप-
रिणामभेदसमयवृत्तिनिर्निरात्मसमाधिसमाप्तरताः तावप्य इति दार्ढ्यं ।

अथोभयवर्जं दृढनिधयेन केनच बंधहेतु न केचल बंधहेतु प्रतिषेधं आगमेन तावयति—

आत्मरूपवृत्तिः—अथा गच्छ कुत्सितः कथित्वनहमपी तस्य अथवा उपपन्नमपी चतृष्णुमी मनोरमा-
मनोरमा वा वरेषु कुशीली तरगतः कुत्सितसीली शिष्य तथा सह सम्प्रसर्गो प्रतिषेधयति । तथा किञ्चिन्नोऽसौ शान्ति स्वस्य अथवा उपपन्नमपी मनोरमावनेरमं वा सार्धं चिद्वद्वयवृत्ति तरगतः कुत्सि-
तसीली विज्ञाय तथा सह सम्प्रसर्गो प्रतिषेधयति ॥

अथोभयवर्जहेतुं प्रतिषेधं आगमेन तावयति—

रत्तो वंघदि कम्मं मुंचदि जीवो विरागसंपण्णो ।

एसो जिणोवदेसो तव्वा कम्मेषु मारज्ज ॥ १६० ॥

रत्तो अस्माति कर्म वृत्त्यने जीवो विरागसम्पन्नः ।

अथ जिनोपदेशः तस्मान् कर्मेषु मारज्यस्य । १६० ॥

शुभाशुभसकलपदिकल्पद्वितवेन स्वकीयशुद्धाभभावगोपयनिर्विकारसुखाश्रुतरसस्वादेन तूतोभूत्वा शुभाशुभ
कर्मणि मा रज्यस्व एग मा कुर्विति । एत यत्पुनश्चरित्वा सङ्गतव्यवहारेण द्रव्यपुण्यपापयोर्भेदोऽस्ति अशुद्ध
निश्चयेन पुनस्तद्वृत्त्यजनिर्तेद्विपसुखदुःखयोर्भेदोऽस्ति तथापि शुद्धनिश्चयनयेन नास्ति इति व्याख्यानमुक्त्य
त्वेन गायाम्दकं गत । अथ विशुद्धज्ञानशब्दवाच्य परमात्मन योऽकारण कथयति ।

आत्मरूपातिः—न सत्त्वं रक्तोऽवश्यमेव कर्म वशीयत् विरक्त एव मुच्यतेत्ययमात्मनः स सामा-
न्येन रक्तवर्णितत्वाच्छुभमशुभमभयकर्मविशेषेण बधहेतु साधयति तदुभयमपि कर्म प्रतिषेधयति ।

कर्म सर्वमपि सर्वविदो यद्वधघातनमुक्त्यविशेषात् ।

तेन सर्वमपि तत्प्रतिषिद्ध ज्ञानमेव विहितं विवहेत् ॥ १०३ ॥

त्रिपिदे सर्वस्मिन् सुकृतदुःकृत कर्मणि किल प्रवृत्ते नैकस्मै न खलु मुनयः सकलारण्यः ।

तदा ज्ञाने ज्ञानं प्रतिचरितमेव हि चरणं सत्यं विदमेते परमममृतं तत्र निरतः ॥ १०४ ॥

अथ ज्ञानहेतु साधयति—

परमहो खलु समओ सुद्धो जो केवली मुणी णाणी ।

तस्मिद्धिदा सभावे मुणिणो पावन्ति णिव्वाणं ॥ १०५ ॥

परमार्थः खलु समय शुद्धो य केवली मुनिर्ज्ञानी ।

तस्मिन् स्थिता स्वभावे मुनिन माप्नुवन्ति निर्वाणं ॥ १०५ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—परमहो खलु समओ उक्तार्थं परमार्थं सत् १ परमात्मा अथवा धर्मपरिष्कारमोक्ष
उद्देशेन परमार्थेन परम उक्तो मोक्षलक्षणार्थं परमार्थं सोऽपि स एव । अथवा सतिष्ठतानधिष्ठनं परमं
कैवल्यज्ञानभेदरहितत्वेन निश्चयेनैकं परमार्थं सोऽपि परमार्थैव खलु सुद्ध सत्यं आसम्बन्धयति गच्छति शुद्धं
पापव्यापानं परिणमतीति समय । अथवा सत्यं सत्यं सत्यादिरहितो यो यो ज्ञानं पश्य भवति स समय । अथवा सति
स्थितत्वेन परमसमर्थाभावेन स्वकीयशुद्धस्वरूपे कल्पनं गमनं परिणमनं समय सोऽपि स एव शुद्धो रगादिभाव
कर्मरहितो य । सोऽपि स एव केवली परद्रव्यरहितवेनासहाय केवली साऽपि स एव मुणी मुनिः ।
ब्रह्मक्षेत्रज्ञी । सोऽपि परमार्थैव । तस्मिद्धिदा सहावे मुणिणो पावन्ति णिव्वाणं । तस्मिन् परमा-
त्मस्वभावे स्थिता धीतराज्यसत्पेदनज्ञानरता मुनयस्तपोधना निर्वाणं प्राप्नुवन्ति उभय इत्यर्थः ॥

अथ तस्मिन्नेव परमानि स्वसत्पेदनज्ञानरहितानां भूततत्पक्षरणादिकं पुण्यवधकारणमवेति प्रतिपादयति

आत्मरूपातिः—ज्ञानं मोक्षहेतुं, ज्ञानस्य शुभाशुभफलमणोरुत्पत्तयेत्येव मोक्षहेतुत्वस्य तथोपपत्ते
स्तत्तु सकलकर्मदिजात्यसंविच्छिन्नजातिभाजन परमार्थं आरति यावत् स तु युगपदेकीमात्रवृत्तज्ञानमगम
तथा समय । सकलनयपक्षसर्वाभिप्रायज्ञानतया शुद्ध । केवलचित्मात्रवस्तुतया केवली । मननमात्रभावात्प्रत्यय
मुनिः स्वयमेवज्ञानतया ज्ञानी । स्वस्य भवनमात्रतया स्वस्यमात्रं स्वतश्चित्तो भवनमात्रतया सद्भावो वेति शब्द-
भेदोऽपि न च वस्तुभेदः ।

अथ ज्ञान विधाययति—

परमहमिय अठिदो जो कुणदि तवं वदं च धारयदि ।

तं सव्वं वालतवं वालवदं विंति सव्वहु ॥ १०६ ॥

परमार्थं चास्थितं करोति तपो व्रतं च धारयति ।

तत्सर्वं वालतवो वालव्रतं विदति सर्वज्ञा ॥ १०६ ॥

तात्पर्यैवति. — परपद्विभय अविदो जां कुणदि तवं वदं च धारयति तस्मिन्नेव पूर्वपदोक्तस्-
रमार्थलक्षणे परमात्मस्वरूपे अस्थितो रहितो यस्तत्पक्षरणं करोति तत्तद्विक च धारयति त सर्वं बालवदं-
बालवदं चिन्ति स्रब्ध-तत्तर्त बालवदधरण बालवदं भुवति कथयति के ते ? सर्वज्ञः । कस्मात् ? इति
चेत् पुण्यपायोदयजनितसगर्होद्विषसुखदुःखाधिकारपरिहारपरिणतभेदरत्नपलक्षणेन विशिष्टानन्दज्ञानेन
रहितत्वात् इति ॥

अथ स्वभेदनशून्य तथैवाज्ञानं चेति यथाक्रमेण मोक्षवदहेतुं दर्शयति—

आत्मरूपाति — ज्ञानमेव मोक्षस्य कारणं विहितं परमार्थभूतज्ञानरूपस्याज्ञानकृतयोर्निरततप क-
संगो बधहेतु गदाह्यपदेणेन प्रतिषिद्धत्वे सति तस्यैव मोक्षहेतुत्वात् ॥

अथ ज्ञानाज्ञानमोक्षबधहेतुं निरूपयति—

वदनियमाणिधरंता सीलाणि तदा तवं च कुर्वंता ।

परमद्ववाहिरा जेण तेण ते होति अण्णाणी ॥ १६३ ॥

प्रतनियमान् धारयंत सीलानि तया तपश्च कुर्वाणाः ।

धर्मार्थवासा येन तेन ते भवन्त्यज्ञानिनः ॥१६३॥

तात्पर्यैवति — वदनियमाणि धरंता सीलाणि तदा तवं च कुर्वंता निगुप्तसमाधिलक्षणा-
भेदज्ञानाद् बीजा ये ते व्रतनियमान् धारयंत, सीलानि तपधरणं च कुर्वाणा अपि मोक्षं न उभते कामा-
दितिचेत् परमद्ववाहिरा जेण ते होति अण्णाणी येन कारणेन पूर्वोक्तभेदज्ञानाभावात् परमार्थवासा
स्तेन कारणेन ते भवन्त्यज्ञानिनः । अज्ञानिनां तु कथं मोक्षः ? ये तु परमसमाधिलक्षणभेदज्ञानसहितास्ते
तु व्रतनियमान्धारयन्तोऽपि सीलानि तपधरणं वावादन्यरूपमकुर्वाण अपि मोक्षं उभते । तदपि कस्मात् ?
येन कारणेन पूर्वोक्तभेदज्ञानसद्भावात् परमार्थवासास्तेन कारणेन ते च ज्ञानिनो भवति । ज्ञानिनां तु
मोक्षो भवत्येवेति ।

किंच विस्तरं व्रतनियमशीलवद्विरगत्तपधरणादिकं विनापि यदि मोक्षो भवति । तर्हि सनातनविक-
ल्परहितानां विषयव्यापारोऽपि नास्ति तपधरणाभावेऽपि मोक्षो भवति इति साध्यैवमन्तानुसारिणो
बदन्तीति तेषामेव मतं सिद्धमिति । नैव निर्विकल्पत्रिगुतिसमाधिलक्षणभेदज्ञानसहितानां मोक्षो भवतीति
विशेषेण बह्वधा भणितं तिष्ठति । एवमृतभेदज्ञानकालं शुभरूपा ये मन्त्रोत्पन्नकायव्यापारां परंपरा मुक्ति
कारणमूतास्तेऽपि न सति । ये पुनरुगमनियमकायव्यापाररूपास्ते विशेषेण न सति । न हि विसर्पे
रागमात्रे विनष्टं सति बहिरगमिवन्व्यापारो दृश्यते । तदुल्लापान्यतरे ह्येव गते बहिरगत्तप इव । तदपि
कस्मात् ? इतिचेत् निर्विकल्पसमाधिलक्षणभेदज्ञानविषयकायव्यापार्या परस्पर निरुद्धत्वात् सीतात्मवदिति ॥

अथ बीतरागसम्यक्स्वरूपां शुद्धाममावन् विहाय पुण्यामेवैका, तेन मुक्तिकारणं ये पदति तेषां
प्रतिवाधनार्थं पुनरपि दूषणं ददाति—

आत्मरूपाति — ज्ञानमेव मोक्षहेतुस्तदभावे स्वयमज्ञानभूतानामज्ञानिनामन्तर्गतनियमशीलतप प्रभु-
तिगुभक्तमर्तज्ञावेऽपि मोक्षाभावात् । ज्ञानमयं बधहेतुः, तदभावे स्वयं ज्ञानभूतानां ज्ञानिनां बहिर्व्रतनियम
शालतप प्रभृतिगुभक्तमर्तज्ञानादपि मोक्षसद्भावत्वात् ॥

यदेतदज्ञानात् धुनगच्छमाभाति भवनं क्षिप्रस्य हेतुः स्वयमपि यतस्तच्छिन्न इति ।

अतोऽन्यद्वधस्य स्वयमपि यतो यध इति तत् ततो ज्ञानात्क मन्त्रमनुभूतिरिहिति ॥ १०६ ॥

अथ पुनरपि पुण्यरमक्षपातिनं प्रतिशब्धनायोगक्षिपति—

परमद्ववाहिरा जे ते अण्णाणेण पुण्णमिच्छंति ।

संसारगमणहेतुं विमोक्षहेतुं अयाणंता ॥ १६४ ॥

परमार्थवाह्या जे ते अण्णाणेन पुण्यमिच्छंति ।

संसारगमनहेतुं विमोक्षहेतुमजानंतः ॥१६४॥

शारपर्मद्वुतिः—इह हि केचन सकलकर्मक्षययोगमिच्छन्तोऽपि निजपरमामभारनापरिणतभेदर-
क्षप्रयत्नक्षय परमसामाधिक पूर्वं दीक्षाकाले प्रतिज्ञायापि विद्वानदैकस्वभावशुद्धात्मसम्पदज्ञानपरिज्ञानानुपान-
सामर्थाभावापूर्वकपरमसामाधिकमलभयाना परमार्थवाह्याः सतः संसारगमनहेतुत्वेन बंधकारणसम्पदागमा-
धेन कृत्वा पुण्यमिच्छति । किं कुर्वन्तः ? अमेदरत्नत्रयकर्मक मोक्षकारणमजानन्तः । अथवा द्वितीयव्याख्या-
धेन हेतुमपि पुण्य मोक्षहेतुमिच्छति । किं कुर्वन्तः ? पूर्वोक्तममेदरत्नत्रयत्वकर्मसामाधिक मोक्षकारणमजा-
नन्तः सतः इति । किं च निर्विकल्पसमाधिकाले प्रतापतस्य स्वयमेव प्रसङ्गागे नास्ति । अथवा निधयवत्त-
रदैवेत्यभिप्रायः ।

इति वीतरागसम्पन्नत्वस्यां शुद्धात्मोपादेयमात्रवा विना अतस्तत्पश्चरणादिक पुण्यकारणमेव भवति
संज्ञायनासहित पुनर्वहिरासाध्यकत्वेन परंपरया मुक्तिकारण चेति व्याख्यानमुक्त्यत्वेन गाथाचतुष्टय गत ।
एष गाथावस्तुकेन पुण्याधिकार समाप्तः ॥

अथ सविकल्पतात्पर्यावित्वाच्च निश्चयेन पापाक्षयानमुक्त्यत्वेन, अथवा निश्चयव्यवहारमोक्षमार्ग-
स्वरूपेण जीवादीसहृहणमिहादिभूतद्वय । तदनन्तर मोक्षहेतुभूतो योऽस्ती सम्पत्त्वादिजीनगुणैस्तत्प्राप्य-
वगमुक्त्यत्वेन । वस्तुसंसदेभावो इत्यादि गायत्रय । तत् पर पाप पुण्यच बंधकारणमेवेति-
मुक्तवतया । सोऽसववणाण इत्यादि सूत्रमेक । तत्तम मोक्षहेतुभूतो योऽस्ती जीवो गुणी तत्प्राप्यदनमुक्तवतया
सम्पत्त इत्यादि गाथात्रयमिति समुदायेन सूत्रनयकपर्यंत द्वतीयावस्थे व्याख्यान करोति । तदप्या

अथ तेषामगानिना निश्चयमोक्षहेतु दर्शयति—

आत्मरुपातिः—इह सत्तु केचिन्निष्कलकर्मपक्षक्षयस्त्वपावितात्मलाभ मोक्षमभिमतोऽपि तदेतन्मूल
सम्पददर्शनज्ञानकारित्वमात्रपरमार्थभूतज्ञानभयगमार्थमिवात्म्यलक्षण समयमात्रभूत सामाधिक प्रतिज्ञापयि
दुरतकर्मवर्जितरगनीरतयोऽपरमार्थभूतज्ञानानुभवनमात्रसायापि कृपात्मस्वभावमलभमानाः । प्रतिनिवृत्तस्थूल
तगतैकैसापरिणामकर्मरक्षा प्रवृत्तमानस्थूलतमविशुद्धिरियात्मकमार्गः । कर्मनुभवाशुक्लत्वनप्रतिपातिमात्रस-
मुद्भवैतसः तूष्णव्यवस्थाः सकल कर्मसोऽहमनुभूयन्तः । स्वयमज्ञानादशुभकर्म केवल बंधहेतुमन्यास्य पर
मत्तानियमवर्जिततपःप्रभृतिशुभकर्मबंधहेतुमन्यजानतो मोक्षहेतुमभ्युपगच्छति ।

अथ परमार्थमोक्षहेतुलोका दर्शयति—

जीवादी सहृहणं सम्पत्तं तेसिमधिगमो णाणं ।

रागादी परिहरणं चरणं एसो दु मोक्सवहो ॥ १६५ ॥

जीवादिश्रद्धान सम्पददर्शनं तेषामधिगमो ज्ञानं ।

रागादिपरिहरणं चाग्निं एष तु मोक्षप्रथः ॥१६५॥

जीवादीसहृहणं सम्पत्तं जीवादिनिरपदार्थानां निपरीताभिनिवृत्तवदित्वेन अज्ञान सम्पददर्शन
तेसिमधिगमो णाणं तेषामेव सहायिगोहनिश्रमहाहितत्वेनाधिगमो निश्चय परिज्ञान सम्पदज्ञान रागादी
परिहरणं चरणं तेषामेव सवधिचेन रागादिपरिहरण्यसि एसो दु मोक्सवहो इत्येव न्यपरहरमोक्ष-
मार्गः । अथवा तेषामेव भूतार्थेनाधिगतानां पदार्थानां शुद्धात्मनः सहाय्यात् भिन्नेन सम्पदवलोचन

निश्चयसम्पत्त्वं । तेषामेव सम्पत्प्रतिष्ठितिरूपेण शुद्धज्ञानो भिन्नेन निश्चयः सम्पाद्वान् । तेषामेव शुद्धाभिज्ञत्वेन निश्चय कृत्वा रागादिविर्कर्षपरहितत्वेन स्वच्छज्ञान्यवस्थान निश्चयचरित्राभिती निश्चयमोक्षमाश्रय निश्चयमोक्षमागहेतोः शुद्धज्ञानस्वरूपात् यदन्यच्छुभाशुभमनोरचनकायव्यापाररूप कर्म तन्मोक्ष न भवति इति प्रतिपादयति—

आत्मरूपातिः—मोक्षहेतुं किञ्च सम्पददर्शनज्ञानचरित्रं । तत्रैव सम्पददर्शनं तु जीवादिर्ज्ञानस्वभावज्ञानस्य भवन । जीनादिज्ञानस्वभावेन ज्ञानस्य भवन ज्ञान । समादिपरिहरणस्वभावेन ज्ञानस्य भवनमाप्यतो ज्ञानमेव परमार्थमोक्षहेतुः ।

अथपरमार्थमोक्षहेतोरन्यत् कर्म प्रतिपेक्षयति—

मोक्षेण निश्चयहं व्यवहारे ण विदुसा पवर्हति ।

परमद्वयसिद्धाण दु जदीण कम्मक्खओ होदि ॥१६६॥

सुखवा निश्चयार्थं व्यवहारे, न विद्वांसः प्रवर्तते ।

परमार्थयाचितानां तु यदीनां कर्मक्षयो भवति ॥ १६६ ॥

तारपयधुति—मोक्षेण निश्चयहं व्यवहारे निश्चयार्थं मुक्त्वा व्यवहारविषये ण विदुसा पवर्हति ज्ञानिनो न प्रवर्तते । कस्मिन् १ । परमद्वयसिद्धाण दु जदीण कम्मक्खओ होदि सम्पदज्ञानचारित्र्यैकान्यपरिणतिरक्षण निजशुद्धात्ममानाक्य परमार्थमाधितार्थं तु यदीनां कर्मक्षयो भवत्यत फारंगादिति । एव मोक्षमार्गपथनरूपेण गायारूप गत ।

अथ मोक्षहेतुगुणानां सम्पददर्शनज्ञानचारित्र्याणां जीवगुणानां वक्ष्यते तलेनेव सिध्दात्वादिक प्रतिपक्षभूतेन प्रच्छादन दर्शयति—

आत्मरूपातिः—य एव परमार्थमोक्षहेतोरतिरिक्तो मततपःप्रभृतिशुभकर्म केषांचिमोक्षहेतुर्बोद्धवि प्रतिपिद्व्यक्तस्य इत्यान्तरस्यभावात् तत्स्वभावेन ज्ञानभवनस्याभवात् । परमार्थमोक्षहेतोरैकैकस्मादात्मात् तत्स्वभावेन ज्ञानभवनस्य भवनात् ।

इत ज्ञानस्यभावेन ज्ञानस्य भवन सदा एकद्वयस्यभावात् मोक्षहेतुसादेव तत् ॥ १०७ ॥

इत कर्मस्यभावेन ज्ञानस्य भवन न हि इत्यान्तरस्यभावात् मोक्षहेतुर्न कर्म तत् ॥ १०८ ॥

मोक्षहेतुतिरोधानाद्ब्रह्मत्वात्समेव च मोक्षहेतुविरोधापि भावतात्तत्तिविध्यते ॥ १०९ ॥

अथ कर्मणो मोक्षहेतुतिरोधानप्रत्यक्ष साधयति—

वत्थस्स सेदभावो जह णासेदि मलविमेलणाच्छण्णो ।

मिच्छत्तमलोच्छण्णं तह सम्मत्तं खु णादव्वं ॥१६७॥

वत्थस्स सेदभावो जह णासेदि मलविमेलणाच्छण्णो ।

अण्णाणमलोच्छण्णं तह णाणं होदि णादव्वं ॥१६८॥

वत्थस्स सेदभावो जह णासेदि मलविमेलणाच्छण्णो ।

तह दु कसायाच्छण्णं चारिचं होदि णादव्वं ॥१६९॥

वद्वत्स्य श्वेतभावो यथा वद्वति मलविमेलनाच्छमः ।

मिध्यात्वपक्षानुष्ठानं तथा च सम्पत्तं सतु ज्ञातव्य ॥ १६७ ॥

बलस्य श्वेतभावो यथा नश्यति मलविमेलनाच्छन्न ।
अज्ञानमलानच्छन्न तथा ज्ञान भवति ज्ञातव्य ॥ १५८ ॥
बलस्य श्वेतभावो यथा नश्यति मलविमेलनाच्छन्न ।
कषायमलानच्छन्न तथा चारित्र्यमपि ज्ञातव्य ॥ १६९ ॥

तात्पर्यवृत्ति — बलस्य श्वेतभावो यथा नश्यति मलविमेलना, मलस्य विशेषेण मेलना समवस्तेन
च्छन्न । तथैव मिथ्यात्वमलनो छनो मोक्षहेतुभूतो जीवस्य सम्पत्त्वगुणो नश्यतीति ज्ञातव्य । बलस्य श्वेत
भावे यथा नश्यति मलविमेलना, मलस्य विशेषेण मेलना समवस्तेनच्छन्न । तथवाज्ञानमलनोच्छन्नो मोक्ष
हेतुभूतो जीवस्य ज्ञानगुणो नश्यतीति ज्ञातव्य । बलस्य श्वेतभावो यथा नश्यति मलविमेलना, मलस्य विशेषे
ण मेलना समवस्तेनच्छन्न । तथा कषायकर्ममलनोच्छन्नो मोक्षहेतुभूता जीवस्य चारित्र्यगुणो नश्य
तीति ज्ञातव्य । इति मोक्षहेतुभूतानां सम्पत्त्वादियुगानां मिथ्यावाज्ञानकषयप्रतिपक्षी प्रच्छादनकषयन-
क्षेपेण साध्यात्रय गते ।

अथ कर्म स्वप्नेन वैबहेतु कथं मोक्षकारण भवतीति कथयति—

आत्मकषयति—ज्ञानस्य सम्पत्त्व मोक्षहेतु स्वभाव, परमादेन मिथ्यात्वनाशो कर्ममलेनावच्छन्नत्वात्
तिरोधीयते । परमाद्यभूतमलानच्छन्नश्चेतबलस्य भावभूतश्चेतस्वभाववत् । ज्ञानस्य ज्ञान मोक्षहेतु स्वभाव,
परभावेनाज्ञाननाशो कर्ममलेनावच्छन्नत्वाच्चित्ताधीयते । परमाद्यभूतमलानच्छन्नश्चेतबलस्य भावभूतश्चेतस्व
भाववत् । ज्ञानस्य चारित्र्य मोक्षहेतु स्वभाव, परमादेन कषायनाशो कर्ममलानावच्छन्नचित्तिरोधीयते ।
परमाद्यभूतमलानच्छन्नश्चेतबलस्य भावभूतश्चेतस्वभाववत् । अतो मोक्षहेतुतिरोधानकरणात् कर्म प्रतिषिद्ध ।
अथ कर्मण स्वप्ने कथं साधयति—

सो सव्वणाणदरसी कम्मरयेण णियेण उच्छण्णो ।
संसारसमावण्णो णवि जाणदि सव्वदो सव्वं ॥ १७० ॥
स सर्वज्ञानदर्शी कर्मरजसा निमेनावच्छिन्न ।
संसारसमापन्नो न विमानाति सर्वत सर्व ॥ १७० ॥

सो सव्वणाणदरसी कम्मरयेण णियेण उच्छण्णो—स शुद्धात्मा निश्चयन समस्तपरिपूर्णज्ञान
दर्शनस्वभावोऽपि निजकर्मरजसो छनो कथित सन् । संसारसमावण्णो णवि जाणदि सव्वदो सव्व ।
संसारतामात्र, संसारे पतित सन् नैव जानाति सर्वं वस्तु, सर्वत सर्वप्रकारेण । ततो ज्ञापते कर्म परमजीवस्य
हृदयेन चरितं कथं मोक्षकारण भवतीति । एव पापबन्धु कथकारणवति कथनरूपेण गाथा गता ।
अथ पूर्व मोक्षहेतुभूतानां सम्पत्त्वादियुगानां मिथ्यावादिकर्मणा प्रच्छादन भवतीति कथित इदानीं
तदुणाधारभूतो गुणी जीवो मिथ्यावादिकर्मणा प्रच्छादते-इति प्रवक्ष्यामि—

आत्मकषयति—अत एवेव ज्ञानतया मिथ्यासामान्यविशेषज्ञानतीक्ष्णमपि ज्ञानमनादिसुषुप्ताप
राधप्रवर्तमानकर्ममलविमलनादेव अक्षारस्थाया सर्वत समवप्राप्तमात्रमपि ज्ञानदशानभाननैवेदमेव मनसि
हृते । ततो निवत स्वप्नेव कर्मण न च । अत स्व कषयत्वाकर्म प्रतिषिद्ध ।
अथ कर्मणो मोक्षहेतुतिरोधाविभाजन दर्शयति—

सम्मत्तपडिणिवद्धं मिच्छत्तं जिणवरे हि परिकहिदं ।
तत्सोदयेण जीवो मिच्छादिद्वित्ति, णाद्व्वो ॥ १७१ ॥
णाणस्स पडिणिवद्धं अण्णाण जिणवरे हि परिकहिदं ।

तत्सोदयेण जीवो अण्णाणी होदि णादब्बो ॥१७२॥
 चारित्तपडिणिवद्धं कसायं जिणवरे हि पण्णत्तं ।
 तत्सोदयेणजीवो अचरिदो होदि णादब्बो ॥१७३॥

सम्पन्नत्तप्रतिनिवद्ध मिध्यात्थ जिनवरं परिकल्पितं ।

तत्सोदयेन जीवो मिध्यादृष्टिरिति ज्ञातव्यं ॥ १७२ ॥

ज्ञानस्य मात्तनिवद्धं महान् जिनवरं परिकल्पितं ।

तत्सोदयेन जीवोऽज्ञानी भवति ज्ञातव्यं ॥ १७३ ॥

चारित्र्यमतिनिवद्ध कपायो जिनवरं महत् ।

तत्सोदयेन जीवोऽचारित्र्यो भवति ज्ञातव्यः ॥ १७३ ॥

१. सात्पर्यदृष्टिः—सम्पन्नप्रतिनिवद्धं प्रतिवृत्त मिध्यात्थं भवतीति जिनवरं परिकल्पितं तत्सोदयेन जीवो मिध्यादृष्टिर्भवतीति ज्ञातव्यं । ज्ञानस्य प्रतिनिवद्धं प्रतिवृत्तमज्ञानं भवतीति जिनवरं परिकल्पितं तत्सोदयेन जीवोऽज्ञानी भवतीति ज्ञातव्यं । चारित्र्यस्य प्रतिनिवद्धं प्रतिवृत्तं चोदयिकपायो भवतीति जिनवरं परिकल्पितं तत्सोदयेन जीवोऽचारित्र्यो भवतीति ज्ञातव्यं । एतं मोक्षहेतुभूतो बोद्धव्यो जीवो शुभात्साधनकथनमुत्पन्नं ग्राह्यमयं गतं । इति सम्पन्नादिभावगुणस्य सुस्तिक्कारणं तद्व्यपवर्णिता या ज्ञानो सुस्तिक्कारणं भवति तस्माद्बुद्धजीवाद्धिना बुद्धाशुभाभनोरचनकापव्यापाररूपं, तद्व्यवहारेणापवर्णितं वा शुभाशुभनरमे माह्वारणं न भवतीति मत्ता इयं व्यापवर्णिति व्यापानमुत्पन्नयेन ग्राह्यमयं गतं । द्वैतव्यापाननिमित्तमिन्द्रियेण पञ्चाधिनारम्भात्पानमुत्पन्नं गतं । अग्राह्यं शिष्यं । जीवादी तद्व्यवहारिभ्यश्चकारणनयं पापपानं कृतं तिष्ठति कथं पापानिभार इति । तत्र परिहारः—यद्यपि व्यवहारमागमागौ निध्वस्तपक्षैरादेयभूतस्य कालभूतमनुवादेष परंपरायां तस्य परित्रासरणत्वं पत्रिस्तथापि महिद्वपाक्षवत्तनं पराधीनताप्रतिपत्तिं नश्यति येष कारणं । निर्विकल्पकताविरलानां व्यवहारविकल्पावयवेन स्वयंपापवर्णितं भवतीति दिक्ष्यं कारणं । इति निध्वयनवोपेक्षया पापं । अथवा सम्पन्नादिनिपक्षभूतानां मिध्यात्वादीनां व्यापानं कृतमिति वा पापविकारः ।

इतिसमस्तव्यापकां भूतामात्रभूतिं ज्ञात्वा सात्पर्यदृष्टौ स्वत्यक्तमुदायनैकोनविंशतिप्राप्या भिक्षुत्वं पुण्यपापरिकारं समाप्तं ।

तत्रैव सति व्यवहारनयेन पुण्यपापरूपेण द्विभेदमपि कर्म निधयेन श्रुतारहितपात्रपुत्रहत्यायोः पर्यायस्य विज्ञातं ॥

आत्मत्यागि—सम्पन्नस्य को हेतोः स्वभावस्य प्रत्यक्षः किं मिध्यात्वं तत्तु स्वयं कर्मैव तद्वदयदेव शंका निष्पद्यते । कृतस्य माभूतोऽसमाप्तस्य प्रतिस्वरूपत्वं तत्तु नयं यत्र तद्वदयदेव व्याप्यमानः । चारित्र्यस्य माभूतं समाप्तस्य प्रतिवधकं किञ्च कपायं तत्तु स्वयं यदेव तद्वदयदेव व्याप्यव्यवहारः । अत्र स्वयं माभूतमित्येवमिमांसायामेव प्रतीयते ।

सनातन्यामिदं नमनमपि तत्रैव मोग्यायि सायमेव मतिं तत्र का विज्ञा कथा पुण्यस्य पापस्य वा ।

सम्पन्नतादिनिस्कारणमना व्याप्य हेतुर्भवेत्सम्पन्नताद्वयमुत्पन्नं ज्ञानं स्वयं पश्यति ॥ १ ॥

यत्तत्तत्तुं गीतमिति शिष्यस्य सम्पन्नं न सा सम्पन्नतामुपेक्ष्य विदितस्तत्तत्तुं कतिपयं ।

निर्वाणं सन्तुमन्वरेण यत्र यत्र कथा तांशस्य विदितमन्वरे परमं ज्ञानं विदितं सति ॥ २ ॥

मत्ता तत्रैव पश्यन्पश्य ज्ञानं न ज्ञानं य मत्ता ज्ञानवर्धनं इति वदति तत्रैव पश्यन्पश्य ।

विज्ञेयं नैव तत्रैव ज्ञानं ज्ञानं स्वयं यत्तु नैव कथं तत्तु नैव कथं तत्रैव पश्यन्पश्य ॥ ३ ॥

भेदोन्मादभ्रमरसभ्रमरादयस्तीक्ष्णमोहं मूलेभ्यस्तु सकलमपि तत्कर्म कृत्वा बलेन ।

हेतोर्मातृपरमकठयः सार्धगारुदकोले ज्ञानन्योतिः कलिततम प्रोज्ज्वल्य भरणे ॥ ४ ॥

इति पुण्यपापकृपेण द्विपार्थभूतमेकपात्रीभूय कर्म निष्करोति ॥

इति सयचसारख्याख्यायावातमख्यायां तृतीयोक्तः ॥

तात्पर्यवृत्तिः—अथ भविष्यतीत्यर्थः । यत्र सम्यग्भेदभावनापरिणतः कारणसमयसार-
रूपः सत्तरो नास्ति तत्राश्रयो भवतीति सत्तरोपिपक्षद्वारेण चतुर्दशगाथापर्यंतवाधन्याह्वयान करोति ।
‘सत्तरो भेदज्ञानात्—शुद्धात्मोपलब्धो भवति’ इति संक्षेपन्याह्वयानमुक्तत्वेन उच्यते—इत्यादि गा-
थाश्रय । तदनन्तरं भेदज्ञानात्कथं शुद्धात्मोपलब्धो भवतीति प्रश्ने परिहारकृपेण जहृ कृणयमपि इत्यादि
मार्धाद्वय । तत्र परं शुद्धभावनया पुनः शुद्धो भवतीति मुख्यत्वेन सूच्यं तु विद्यापात्रो इत्यादि गौडिक ।
तत्र परं केन प्रकारेण सत्तरो भवतीति पूर्वपक्षे कृते सति परिहारमुख्यतया अप्याणमप्यया इत्यादि
माधाद्वय । अथात्मा परोक्षस्तस्य ध्यानं कथं क्रियेतेति पृष्टे सति हेतुत्वात्परमकठयः परोक्षेऽपि ज्ञातस्य इति
परिहारकृपेण उच्यते—इत्यादि गाथाद्वय । तदनन्तरं, अथौदयप्राप्तप्रत्यागत्यानां रागादयश्चसत्तानां ग-
भावे सति जीवन्मतानां रागादिभ्यामश्रयणामप्याश्रयो भवतीत्यादि संबन्धमाह्वयानमुख्यतया सति हेतु-
इत्यादि गाथाश्रय । एव सत्तरोपिपक्षद्वारेणाधन्याह्वयाने समुदायपातनिवृत्तिः । तथा प्रथमतस्तानन्तु-
भाशुभकार्यसत्तरो परमोपायभूत निर्विकारस्वसत्तरोदयज्ञानलक्षणं भेदज्ञानं निरूपयति

आत्मसंज्ञातिः—अथ भविष्यति संवरः ।

आससारनिरोधितारनयैकतामतेभाजनं न्यज्ज्वातप्रतिबन्धनित्यविशुद्धं सपादयत्तत्तरः ।

न्याहृतं परात्पत्तो निवर्तितं सम्पन्नं स्वस्ति सुरज्ज्योतिर्दिशं मयसुरजस्य निजस्तस्मात्सुरज्ज्योत्तमो १

तत्राद्यायेन सत्तरोपिपक्षद्वारेण परमोपायभेदविज्ञानयामिनदति

उच्यते उच्यते कोहादिषु णत्वि कोवि उच्यते ।

कोहे कोहो चेव हि उच्यते णत्वि खलु कोहो ॥१७४॥

अष्टवियप्ये कम्मे णोकम्मे चावि णत्वि उच्यते ।

उच्यते अष्टविय कम्मे णोकम्मे चावि णो अत्वि ॥१७५॥

एवं तु अविवरीदं णाणं जहया दु होदि जीवस्स ।

तद्वया ण किंचि कुब्बदि भावं उच्यते सुद्धया ॥१७६॥

उच्यते उच्यते कोहादिषु नास्ति कोप्युपयोगः ।

कोपे कोप्येव हि उच्यते नास्ति खलु कोपः ॥१७४॥

अष्टवियप्ये कर्म्मणि नोक्कर्मणि चावि नास्त्युपयोगः ।

उच्यतेऽपि च कर्म नोक्कर्म चावि नो अस्ति ॥१७५॥

एतच्चविपरिणं ज्ञानं यदा भवति जीवस्स ।

न किंचित्करोति भावसुपयोगसुद्धया ॥१७६॥

१. सत्तरो भेदज्ञानात्—शुद्धात्मोपलब्धो भवति इति संक्षेपन्याह्वयानमुक्तत्वेन उच्यते—इत्यादि गाथाश्रय । तदनन्तरं भेदज्ञानात्कथं शुद्धात्मोपलब्धो भवतीति प्रश्ने परिहारकृपेण जहृ कृणयमपि इत्यादि मार्धाद्वय । तत्र परं शुद्धभावनया पुनः शुद्धो भवतीति मुख्यत्वेन सूच्यं तु विद्यापात्रो इत्यादि गौडिक । तत्र परं केन प्रकारेण सत्तरो भवतीति पूर्वपक्षे कृते सति परिहारमुख्यतया अप्याणमप्यया इत्यादि माधाद्वय । अथात्मा परोक्षस्तस्य ध्यानं कथं क्रियेतेति पृष्टे सति हेतुत्वात्परमकठयः परोक्षेऽपि ज्ञातस्य इति परिहारकृपेण उच्यते—इत्यादि गाथाद्वय । तदनन्तरं, अथौदयप्राप्तप्रत्यागत्यानां रागादयश्चसत्तानां ग-
भावे सति जीवन्मतानां रागादिभ्यामश्रयणामप्याश्रयो भवतीत्यादि संबन्धमाह्वयानमुख्यतया सति हेतु-
इत्यादि गाथाश्रय । एव सत्तरोपिपक्षद्वारेणाधन्याह्वयाने समुदायपातनिवृत्तिः । तथा प्रथमतस्तानन्तु-
भाशुभकार्यसत्तरो परमोपायभूत निर्विकारस्वसत्तरोदयज्ञानलक्षणं भेदज्ञानं निरूपयति

यथा कर्मकर्मनिवृत्तमपि कर्मकर्मत्वं न सतिरित्यजति ।

तथा कर्मोदयवृत्तो न भवति ज्ञानी तु ज्ञानित्वं ॥१७७॥

एवं ज्ञानाति ज्ञानी अज्ञानी ज्ञानाति रसमेवात्मानं ।

अज्ञानतपोऽन्वच्छिद्यमानस्य भानस्य भानम् ॥१७८॥

सारपर्यट्टतिः—अहं कर्मकर्मनिवृत्तमपि कर्मकर्मत्वं न सतिरित्यजति—यथा कर्मकर्म
मुक्तमस्ति तस्य न कर्मकर्मत्वं न सतिरित्यजति । तद् कर्मोदयवृत्तविदो न च यदि ज्ञानी तु कर्मिणः
तेन प्रकारेण तौ परतपोऽप्यसौ कर्मोदयेन सत्सोऽपि रामदेवमोक्षपरिणामपरिणामो भेदजन्य-
च्छिद्यमेव ज्ञानी न सजति । किं तत् ? —शुद्धात्मसिद्धिच्छिद्य ज्ञानित्वं पादवादिमिति । एवं आरादि-
पारपी एवमुक्तमकारेण शुद्धात्मानं ज्ञानाति वीतरागत्वस्येव कर्मकर्ममेव ज्ञानी अज्ञानी मृषादि राग-
मेवादौ अज्ञानी पुनः पूर्वोक्तभेदज्ञानाभावात् निष्कारादिस्वभावमेवात्मानं मनुते ज्ञानाति । कथं तत्, सन् ।
अज्ञानात्तमोऽन्वच्छिद्यो अज्ञानतमोऽन्वच्छिद्यः प्रच्छादितो ऽपि च । पुनरपि कथं तत् सन् । आदिसङ्गात्वं
अपराधतो निर्विकारपरमचैतन्यकर्मकारत्वमात्रं शुद्धात्मानं निर्विकल्पकमात्रमेवात्मानं भवतुमक्नु-
रिति । एव भेदज्ञानात्मात्रं शुद्धात्मोपपत्तेः भवतीति दृष्टे प्रसुत्तरकथनरूपेण ग्राह्यं यत् ।

अथ कथं शुद्धात्मोपपत्तेश्चर इति पुनरपि पृच्छति—

आत्मरुपाति—यतो यत्सर्वं योदितमेव निश्चयमस्ति स एव तत्सद्भावात् ज्ञानी सत्वेन ज्ञानाति ।
यथा मन्त्ररुपायकप्रतप्तमपि सुवर्णं न सुवर्णत्वमपोहति तथा प्रपञ्चविषयलोपपत्त्यपि ज्ञानं न ज्ञानत्वमपो-
हति, आरागसहस्रेणापि स्वभावात्पापोद्भवकल्पत्वात् । तदपौहं तन्मात्रस्य वस्तुन एवोच्छेदात् । मन्त्रादौ
मत्स्येव सतो नाभासमपात् । एव ज्ञानस्य कर्मकर्मतोऽपि न रम्यते ॥ हेति न मुच्यति किं तु शुद्धात्मान-
मुपपत्तेः । यत् तद् योदित भेदविज्ञानं नास्ति स तदभावादज्ञानी सन्नऽज्ञानतमसात्पन्नतया चैतन्मन्त्र-
काराद्यनन्तमन्त्रमात्रमनानन्तं ह्यस्मिन्नज्ञानं मन्त्रमानी रम्यते हेति मुच्यते च न ज्ञातुं शुद्धात्मानमुपपत्तेः ।
ततो भेदविज्ञानादेव शुद्धात्मोपपत्तेः ।

कथं शुद्धात्मोपपत्तेरपि सत्त्वं ? इति चेत् ।

सुद्धं तु वियाणंतो सुद्धमेवप्ययं लहदि जीवो ।

जाणंतो दु असुद्धं असुद्धमेवप्ययं लहदि ॥१७९॥

शुद्धं तु विमानं सुद्धमेवात्मानं ज्ञानमेव जीवः ।

ज्ञानस्त्वशुद्धमशुद्धमेवात्मानं ज्ञानमेव ॥१७९॥

सारपर्यट्टतिः—शुद्धं तु वियाणंतो सुद्धमेवप्ययं लहदि जीवो यावत्कर्तव्यकर्मनोर्कर्तव्यकर्म-
जनतज्ञानादियुगलमर्हति शुद्धात्मानं निर्विकल्पकमात्रमुपपत्तिच्छिद्येन भेदज्ञानेन विज्ञानचतुष्टयम् ज्ञानी जीवः ।
एव गुणरिच्छिद्य पादश्च शुद्धात्मानं ज्ञानाति भावयति तादृशमेव ज्ञानमेव । कथं तत् ? इति चेत् तदादात्मसदृश
कार्यमित्येवो जाणंतो दु असुद्धं असुद्धमेवप्ययं लहदि असुद्धविषयानादिरिप्यतमात्मानं जानन्तु
मन्त्रं सन् अशुद्धः सरनारकादिरूपमेवात्मानं रम्यते । स क ? । अज्ञानी जीव इति । एव शुद्धात्मोप-
पत्तेः कथं सतो भवतीति दृष्टे प्रसुत्तरकथनरूपेण ग्राह्यं यत् ।

अथ केन प्रकारेण सत्त्वं भवतीति दृष्टे पुनरपि विषयेणोक्तं ददाति—

आत्मरुताविः—योहि निष्काराच्छिद्यभावाद्भावेन ज्ञानेन शुद्धमन्त्रानुगुणमन्त्रानोऽनतिष्ठते स
ज्ञानमयं भवति ज्ञानमय एव ज्ञानी भवतीति कृत्वा प्रत्यग्वर्त्तमाननिमित्तस्य रामदेवमोक्षतानस्य

निरेषानुद्देशेनैव प्रसीति । यो हि नियमोपाशनेनानुदयानानुपपन्नमानोऽतिष्ठे सोऽपानमया-
वादाज्ञानयो भावो भवतीति कृत्वा प्रत्यक्षरूपमप्यनिमित्तत्वं रागद्वेषमोहसत्तान्त्यानिरेषादुद्देशेनैव
प्रसीति । अतः शब्दगोपलब्धेयं सत्यम् ।

यदि कथमपि धराग्रहिना योद्धेन ध्वामुपलभमानः शुद्धमांभानमाहो ।

तदयमुदयमा म्भराममा भानमा भा परपत्तिजतिरोपायुद्धमेवाभ्युत्थि ॥ १ ॥

येन दृग्द्वये संवरो भवतीति चेत्-

अप्पाणमप्पणोरुंभिदूण दो (सु) पुण्णपावजेगेसु ।

दंसणणानिठिदो इच्छाविरदो य अण्णाहि ॥१८०॥

जो सन्वसंगमुक्तो ज्ञायति अप्पाणमप्पणो अप्पां ।

अथ कर्मणोऽप्युक्तं ।
 णचि कम्मं णोकम्मं चेदा वित्तेदि एयत्तं ॥१८२॥

अप्राणं ज्ञायंतो दंसणणाणमइओ अणणमणो ।

लहदि अचिरेण अप्पाणमेव सो कम्मणिम्मुक्कं ॥१८२॥

आत्मानमात्मना हन्ध्वा द्विगुणपापयोगयोः ।

दर्शनक्षाने स्थितः ईश्वराभिरतथान्यस्मिन् ॥१८०॥

यः सर्वमंगमुक्तो भूयापत्यात्मानमात्मनात्मा ।

नापि कर्म नोपार्थं चेन्नभिना निश्चयस्येद्धत्वं ॥१८१॥

आत्मानं ध्यायन् दर्शनप्राप्तयेऽनन्यमनाः ।

नमोऽपिरेणात्मानंभूतं स कर्मनिर्मुक्तं ॥१८२॥

आत्मस्वरूपानिः—पाहि नाम शब्दप्रमोहपूले शुभाशुभयोगे वर्तमानः, दृढतरभेदविज्ञानावधमेन, आ-
 मिनि, आत्मनैवास्ति रूपाः, शुद्धदर्शनज्ञानात्मद्रव्ये सुष्ठु प्रतिष्ठितं कृत्वा समस्तपरद्रव्येच्छापरिहारेण सम-
 प्रसगमिमुक्तो भूत्वा नित्यमेवातिनिष्प्रकारः सन्, मन्नामपि कर्मनोकर्मणोरसंस्पर्शेण, आत्मीयमात्मान-
 मेवात्मना ध्यायन् स्वयं सहजचेतयितुं वांछकमेव केतयते । स खल्वेकस्मिन्नेतनेनात्यन्तविविक्तं चेतन्य
 चमत्कारमात्मानं ध्यायन् शुद्धदर्शनज्ञानमयमात्मद्रव्यमयातः शुद्धमोपलभे सति समस्तपरद्रव्यमयत्व
 भवति चेति सन्, अधिरेणैव सकलकर्मविमुक्तमात्मानमवाप्नोति, एष संनरप्रकारः ।

निजमहिमरताना भेदविज्ञानशक्त्या भवति नियतामेवां शुद्धमात्मोपलभः ।
 अचलितमखिलाव्यद्रव्यदूर स्थिताना भवति राति च तस्मिन्नाद्यः कर्ममोक्षः ॥

केन क्रमेण सबोधे भवतीति चेत्—

उपदेसेण परोक्षं रूपं जह पस्सिदूण णादेदि ।
भण्णादि तहेव धिप्पदि जीवो दिट्ठोय णादोय ॥१८३॥

उपदेसेन परोक्षरूपं यथा दृष्टा जानाति ।

भण्यते तथैव ध्रियते जीवां दृष्ट्वा ज्ञातव्य ॥१८३॥

सात्पर्यवृत्तिः—उपदेसेण परोक्षं रूपं जह पस्सिदूण णादेदि यथा लोकं परोक्षमपि देव-
 त्वं परोपदेशाद्विहितं दृष्ट्वा कश्चिदेतदतो जानाति । भण्णादि तहेव धिप्पदि जीवो दिट्ठोय णादो य ।
 तथैव वचनेन भण्यते तथैव मनसि गृह्यते । कोसी ?, जीवः, केन रूपेण ?, यथा दृष्टो ज्ञातयेति मनसा
 सम्प्रधारयति । तथा चोक्त ।

शुक्लपदेशादभ्यासस्तविशः स्वपरातर । जानाति यः स जानाति मोक्षमौष्य निरतरं । अध-

कोविदिदिच्छो साहू संपडिकाले भणिज्ज रूपमिणं ।

पक्खस्समेव दिट्ठं परोक्खणाणे पवट्ठंतं ॥१८४॥

कोविदिनार्थः साधुः संप्रतिकाले भणेत रूपमिदं ।

मल्लसमेव दृष्टं परोक्षज्ञाने प्रवर्तमानं ॥१८४॥

सात्पर्यवृत्तिः—अथ नत भणिज्ज रूपमिणं पक्खस्समेव दिट्ठं परोक्खणाणे पवट्ठंतं ।
 यौतौ प्रत्यक्षणात्मानं दर्शयति तस्य पार्श्वे घृष्टामो वय । नैव (?) । कोविदिदिच्छो साहू संपडिकाले
 भणिज्ज कोविदिनार्थः साधुः, संप्रतिकाले भण्यते न कोवि । किं भूयस्, न कोऽपि । किंतु रूपमिणं
 पक्खस्समेवदिट्ठं इदममल्लस्वरूपं प्रत्यक्षमेव यथा दृष्ट । चतुर्थकाले केवलज्ञानिनत् । अपि तु नैन कप-
 भूतमिदमात्मस्वरूपं । परोक्षज्ञाने पवट्ठंतं केवलज्ञानापेक्षया परोक्षे सुतज्ञाने प्रवर्तमानं, इति ।

किंच निस्तरः यद्यपि केवलज्ञानापेक्षया रागादिचिक्लपसहितं स्वसंवेदनरूपं मारभुतज्ञानं शुद्धविश्वमयमेव
 परोक्षं भण्यते । तथापि इन्द्रियमनोजनितसर्विकल्पज्ञानापेक्षया प्रत्यक्ष । तेन कारणेन, आत्मा स्वसंवेदनज्ञान-
 पेक्षया प्रत्यक्षो भवति । केवलज्ञानापेक्षया परोक्षोऽपि भवति । सर्वथा परोक्ष एवेति वक्तुं नापानि । किंतु
 चतुर्थकालेऽपि केवलज्ञाने, विमलमम हस्ते गृहीत्वा दर्शयति इतिपि दिव्यमनसि भाषिण्या गच्छति ।
 तथापि त्रयणकाले श्रोतृणां परोक्ष एव पश्चात्परमसमाधिकाले प्रत्यक्षो भवति । तथा, इदानीं कालेऽपि
 भावार्थः । एव परोक्षस्वरूपमनः कथं प्यान क्रियते, इति प्रश्ने परिहाररूपेण भाषाद्वय गत ॥
 अथ, उदयमासद्रव्यप्रत्यक्षपरत्वाणां रागाद्यप्यवसानानन्तरमेव राति जीवनतरागादिभावकर्मरूपाणां,
 अथयसान्तो, अन्तमे भवतीत्यादिपक्षेण सारस्य क्रमावधानं कथयति—

तेसिं हेदू भणिदा अज्झवसाणाणि सब्बदरसीहिं ।
 मिच्छत्ते अण्णाणं अविरदिभावोय जोगोय ॥१८५॥
 हेदु अभावे णियमा जायदिं णाणिस्स आसवणिरोहो ।
 आसवभावेण विणा जायदि कम्मस्स दु णिरोहो ॥१८६॥
 कम्मस्स भावेण य णोकम्माणं च जायदि णिरोहो ।
 णो कम्मणिरोहेण य संसारणिरोहणं होदि ॥१८७॥

तेषां हेतवः भणिताः अज्झवसानानि सर्वदर्शिनः ।

मिथ्यास्वप्नज्ञानमविरतिभावश्च योगश्च ॥१८५॥

हेत्वभावे नियमाज्जायते ज्ञानिनः आस्रवनिरोधः ।

आस्रवभावेन विना जायते कर्मणोऽपि निरोधः ॥१८६॥

कर्मणोऽभावेन च नो कर्मणामपि जायते निरोधः ।

नो कर्मनिरोधेन तु संसारनिरोधनं भवति ॥१८७॥

तात्पर्यवृत्ति — तेषिं हेदू भणिदा अज्झवसाणाणि सब्बदरसीहिं । तेषां प्रसिद्धानां जीव-

गततादिनिभान्तरूपानां भणितानां हेतवः कारणानि भणितानि । कानि १, उदयप्रातःद्रव्यप्रपञ्च-
 गतानि रागाद्यप्यवसानानि । कै १, सर्वदर्शिनः । ननु अप्यवसानानि भावकर्मरूपाणि तानि जीवगताग्न्येव
 भवति उदयप्रातःद्रव्यप्रपञ्चयागतानि भावप्रपञ्चानि कथं भवतीति २ । नैव, यत्, कारणानां, भानकर्म द्विधा
 भवति । जीवगत पुद्गलकर्मवत् च । तथाहि भावकोपादिव्यक्तिरूप जीवभासगत भव्यते । पुद्गलपिण्डशक्ति-
 रूपा पुद्गलद्रव्यगत । तथा चोक्त-

पुग्गलपिण्डो दम्बं कोहादी भावदम्बं तु—

इति जीवभासगतं भव्यते—

पुग्गलपिण्डो दम्बं तस्सची भावकम्मं तु—

इति पुद्गलद्रव्यगत ॥

अत्र द्वावौ यथा—मधुरकटुकादिद्रव्यस्य मधुलकटु जीवस्य मधुरकटुरुत्पादव्यक्तिविरूपकर्म
 जीवभासगत । तद्व्यक्तिप्रकरणभूते मधुरकटुकद्रव्यगत शक्तिरूप पुद्गलद्रव्यगत । एवं भावकर्मरूपं
 जीवगतं पुद्गलगत च द्विधेति भावकर्मव्याख्यावच्छेदे सर्वत्र ज्ञातव्य । कानि तानि, अप्यवसानानि ! ।
 मिच्छत्ते अण्णाणं अविरदिभावो य जोगो य मिथ्यास्वप्नज्ञानमविरतिर्योगेति मध्यमगत्या गता ! ।
 हेदु अभावे णियमा जायदि णाणिस्स आसवणिरोहो इति ज्ञानानुदयागतद्रव्यप्रपञ्चानां जीवगत-
 भावात्तरहेतुभूतानां धीतरागस्वसंवेदनज्ञानिनो जीवस्य उदयद्रव्यकर्मरूपाणां, अभावे सति नियमानि-
 श्चयानां रागादिभावान्ननिरोधलक्षण, सरो जायते । आस्रवभावेण विणा जायदि कम्मस्स दु णिरोहो
 निरास्रवपण्या मनस्यपिठलणस्य जीवगतभासगतस्य भावेन स्वरूपेण विना जायते निरोधपरः । कम्म !
 परमाण्वतराग्रप्रच्छादकनवतराग्रप्रकर्मण इति द्वितीयगत्या गता । कम्मवत्ताभावेण य नो कम्माणं च
 जायदि णिरोहो । ततश्च नवतरकर्मभावेन स्वरोधेन अतिदिनाकर्मणो च जायते, निरोधमभरः ।
 नो कम्मणिरोहेण य संसारणिरोहणं होदि । नो कर्मनिरोधेन नवरोधेन संसारनिरोधप्रमाणगत

तत्रायत्नस्वरूपमभिधाति-

मिच्छन्तं अविरमणं कसायजोगा य तण्णसण्णादु ।

बहुविहभेदा जीवे तस्सेव अण्णपरिणामा ॥१८८॥

णाणावरणादीयस्स ते दु कम्मस्स कारणं होति ।

तेसिंपि होदि जीवो रागदोसादिभावकरो ॥१८९॥

मिच्छात्वमाविरमणं कसायजोगौ च संज्ञासंज्ञास्तु ।

बहुविहभेदा जीवे तस्सेवान्वयपरिणामाः ॥ १८८ ॥

ज्ञानावरणाद्यस्य ते दु कर्मणः कारणं भवति ।

तेषामपि भवति जीवः रागद्वेषादिभावकरः ॥ १८९ ॥

तात्पर्यदृष्टिः-मिच्छन्तं अविरमणं कसायजोगा य तण्णसण्णादु तण्णसण्णा इत्यत्र प्राज्ञ-
तत्त्वक्षणवत्त्वम्-अकारण्ये दृष्टव्यः । मिच्छायाविरमणप्रभावकसायजोगाः, कस्यभूताः, भावप्रत्ययद्वन्द्वप्र-
त्ययसंयोगे सञ्जाजसंज्ञाचेतनाचेतनाः । अथवा सञ्जा, आहारमयधुनपरिग्रहस्थाः । असञ्जाः, ईषसंज्ञाः,
इहलोकानां परलोकानां आरुर्भोग्याक्षरं पास्तिस्रः । कस्यभूताः, एते बहुविहभेदा जीवे । उत्तरम-
न्वयभेदेन बहुधा विविधाः, ५ ? जीवे, अविकरणभूते । पुनरपि कस्यभूताः तस्सेव अण्णपरिणामा
अनन्वयपरिणामाः, अविकरणपरिणामाः तस्सेव जीवस्यानुभविष्यन्पदेनेति ।

णाणावरणादीयस्स ते दु कम्मस्स कारणं होति ते च पूर्वोक्तप्रत्ययप्रत्ययाः, उदपागताः
स्तः, मिथयचारिणानिनामूतरीतरागसम्बन्धभावे सति बुद्धात्स्वरूपप्युत्तमा जीवानां ज्ञानावरणद्वन्द्व-
विषयस्य द्रव्यकर्मात्मस्य कारणभूता भवति । तेसिंपि होदि जीवो रागदोसादिभावकरो तेषां च
द्रव्यप्रत्ययानां जीव कारण भवति ? कस्यभूतः ? रागद्वेषादिभावकरः, रागद्वेषादिभावपरिणतः । अयमत्र-
गानार्थः-द्रव्यप्रत्ययभेदे सति बुद्धात्स्वरूपभावना अकथा यदा रागदिभावेन परिणमति तदा यथो
भवति । नैवेद्यमन्त्रेण, यदि उदयमन्त्रेण यजो भवति ? तदा सर्वदा संसार एव । कस्मात् ? इति चेत्
संसारिणा सर्वदेव कर्मोदयस्य विद्यमानत्वात् । तर्हि कर्मोदयो व्यवहारः न भवति, ? इति चेत् सत्र नि-
र्विकल्पप्रमाणविद्यमाना मोहसहितकर्मोदयो व्यवहारेण निमित्त भवति । निश्चयेन पुनः, अज्ञानोपादान-
कारणं रागद्वेषादिभावभावः एव ।

अथ बीतरागसर्वदेव ज्ञानिनो जीवस्य रागद्वेषमोहस्य भ्रमालक्षणमभयं दर्शयति-

आत्मरूपानिः-रागद्वेषमोहा आसवः, इह हि जीवे स्वपरिणामनिमित्तान्, अज्ञानत्वे सति चिरा-
भासा, मिथ्यात्वारिक्तकसायजोगाः पुद्गलपरिणामाः, ज्ञानावरणादिपुद्गलकर्माश्रयपरिणामित्वात्किञ्चास्त्वाः ।
तेषां तु तदास्वरूपनिमित्तनिमित्त, अज्ञानमया आत्मनिमित्तं रागद्वेषमोहाः । तदा आत्मनिमित्त-
निमित्तत्वात् रागद्वेषमोहा एवास्माः, ते चाज्ञानिनः एव भवन्तीति, अर्थदेवाप्येते ।
अथ ज्ञानिनश्चादमात्र दर्शयति-

अतएव दु आसववंधो सम्पादिष्टिस्स आसवणिरोहो ।

संते पुव्वणिबद्धे जाणदि सो ते अवंधतो ॥१९०॥

नास्ति त्वाप्तवंधो सम्पादितेरासवनिरोधः ।

सति पूर्वनिबद्धानि ज्ञानाते म ताम्पद्वन्द्वम् ॥ १९० ॥

गति-इत्यादि पदखटनाकरणे व्याख्यानं कियते । गतिं तु आसर्वभूते सम्पादिद्विस्त
आसन्नविरोहो न मरत, न विवेते । को ? तौ आसन्नयोः । गत्याया पुनः समाहारत्वे इत्यन्तासापेक्षया
द्विवचनमप्येकवचनं कृतं । कस्यास्तत्त्वस्यैव न सा ? सम्यग्दर्शिनोऽस्य । तर्हि कियति ? आसन्नविरोधलक्षण-
सर्वतोऽङ्गि सौ स सम्यग्दर्शि संते सति निदधानानि ते तानि पुनराविबद्धे पूर्वनिवृत्तानि ज्ञानावरणादि
कर्मणि । अथवा प्रत्यक्षपेक्षया पूरनिकटान् मित्याद्यादिप्रत्ययान् जाणदि ज्ञानाति वस्तुस्वरूपेण जानाति
किं कुर्वन् सन् ? अवधंते विशिष्टभेदज्ञानरज्जवत्तराण्याभिनवाभ्यस्तन्-अनुपार्ययन्, इति । अथमत्र
मावार्थः । सरागदीतरागभेदेन द्विषा सम्यग्दर्शिर्भवति तत्र योऽसौ सरागसम्यग्दर्शिः ।

सोऽस्तपस्वीसण्णम दसचत्तल्लकेकं वधवो छिण्णा

दुग्गतीसचदुरपुज्यं पणसोऽस्तज्जोगिणो इक्खे

इत्यादि पञ्चविभक्तयितव्यधर्मादेरुपक्रमेण मित्याद्यलक्षणपेक्षया विचित्रवर्तिताद्भुतज्ञानादभयकं ।
सत्ताधिकतसतिप्रकृतानामनस्यस्वित्यनुभागस्याणां भवकोऽपि सन् सत्सारस्वितित्येवमेव भवति । तेन
क्रायेष्टावधक इति । तदैवाविष्टेति सम्पन्नोऽर्जुनस्य तदाहुः पञ्चमस्य सरागसम्यग्दर्शनपदं, अष्टमस्य पुण-
स्थानपेक्षया तारतम्येमावधकः । सपरिमृगणस्यानापेक्षया पुनर्यधकः । ततश्च यौतरागसम्यक्त्वे जाते
साक्षादभयको भवति, इति भाषा यप सम्यग्दर्श्य सर्वथा भवो नास्तीति यत्तत्त्वम् । इति आसन्नविषय-
द्वारेण सत्तरेषु रागेषु चमत्काराणां सुखद्वारेण ग्राह्यत्वं गतम् ।
अथ रागद्वेषमोहकर्मभावानामासन्नम निरूप्यते—

आत्मरूपारतिः—यतो हि ज्ञानिनोऽज्ञानमप्येवमविज्ञानमया भावाः, अवश्यमेव निरूप्यते । ततो
ऽज्ञानमया भावानां, रागद्वेषमोहानां, आसन्नभूतानां निरोधस्तु ज्ञानिनो भवत्येव आसन्ननिरोधः । अतो
ज्ञानी मास्त्वनिमित्तानि पुद्गलकर्मणि व्रजति, नित्यमेवाकर्तृत्वाच्चराणि न वस्तु सदवस्थानि पूर्वज्ञानि
ज्ञानस्वाभावत्वात्वेनैव जानाति ।

अथ रागद्वेषमोहानामासन्नत्वं नियमयति—

भावो रागादिजुदो जीवेण कदो दु वंधगो होदि ।

रागादिविष्णुमुक्तो अवंधगो जाणगो णवरि ॥ १९१ ॥

भावो रागादिविष्णुः जीवेन कृतस्तु बंधको भवति ।

रागादिविष्णुमुक्तोऽवंधको जाणको नरति ॥ १९१ ॥

तारतम्यवधिः—भावो रागादिजुदो जीवेण कदो दु वंधगो होदि यथा भवत्यतोऽपि
सर्वज्ञो भावः परिणतिविशेषः, कालावस्थानि प्रवर्तते । तथा जीवेन तु रागादिविष्णुः भावः परिणति-
विशेषः कर्त्ता, बुद्धिर्ज्ञानेन सान्द्रमध्यमनादिमनसशक्तिमुख्येन विराटेपुणमपि जीवः शुद्धस्वभावा
अप्रभुत कृत्वा कर्मवृत्तिं कर्तुं प्रेरयति । रागादिविष्णुमुक्तो अवंधगो जाणगो णवरि रागादिज्ञानविष्णु-
मुक्तो भावसर्वव्यपकः सन् भवति तद्विषयं जीवः कर्मवृत्तिं कर्तुं न प्रेरयति । तर्हि किं करोति ? पूर्वोक्तपुद्गलस्वभावेनैव
स्वपश्यति । ततो ज्ञयते निरुपद्रवचित्तव्यचिन्तनं कोऽस्मात्परमा अपदार्थद्विषा रागद्वेषयोः । एवमनकारणमिति ।
अथ एतादिरहितज्ञानमयस्य सत्त्वं दर्शयति—

आत्मरूपारतिः—इह लक्ष्म रागद्वेषमोहसंपर्कयोऽज्ञानमय एव भावः, अयस्कातोऽप्यसंपर्कः इव
कालावस्थान्मूर्तिः, कर्म कर्तुमशक्यं चोदयति । तद्विषयकस्तु ज्ञानमयः, अयस्कातोऽप्यविवेकज्ञ इव कालावस्थ-
मूर्तिः, अकर्मकरणो सुकर्मकरमान स्वभावेनैव स्वापयति । ततो रागादिसंपर्कयोऽज्ञानमय एव कर्तुं चोद-
कथ्यार्थकः । तदसंकीर्णस्तु स्वभावेनैव सात्त्विकत्वात्वेनैव ज्ञापकः एव, न मनागपि व्यपकः ।
अथ रागादिसंकीर्णभावात्सत्त्वं दर्शयति—

पके फलमि पडिदे जह ण फलं वज्झदे पुणो विंटे ।
जीवस्स कम्मभावे पडिदे ण पुणोदयमुवेहि ॥१९२॥

पके फले पतिते यथा न फलं यध्यते पुनर्वृत्ते ।

जीवस्य कर्मभावे पतिते न पुनरुदयमुपैति ॥ १९२ ॥

सात्पर्यवृत्ति — पके फलमि पडिदे जह ण फलं वज्झदे पुणो विंटे यथा पके फले पति सति पुनरपि तदेव फलं वृत्ते न वध्यते । जीवस्स कम्मभावे पडिदे ण पुणोदयमुवेहि तथा ता ज्ञानिनो जीवस्य सात्तासतोदयजनितमुत्पदु खरूपकर्मभावे, कर्मपर्याये पतिते गळिते निर्जाने सा रागद्वेषमोहमगानात् पुनरपि ताकर्म बध्नायाति । तेनोदय एव । ततो रागाद्यभ्यानात्, शुद्धभावा समवर्ति तत एव च सम्पद्यते जीवस्य निर्विकारस्वसंनिहितकलेन सबरक्षिका निर्बरा भवतीत्यर्थः ।

अथ ज्ञानिनो नरतरद्रव्यास्त्रयभावाव दर्शयति-

आत्मप्रत्ययानिः-यथा सल्ल पक्क फलं वृत्तात्सकृद्विनिष्ठं सत्, न पुनर्वृत्तसंबन्धमुपैति तस्य कर्मोद यो भावो जीवभावात्सकृद्विनिष्ठं सत्, न पुनर्जीवभावावमुपैति । एव ज्ञानमयो रागाद्यसकोणो भाव समवर्ति

भोभो रागद्वेषमोहोर्हिना यो जीवस्य स्पन्दं हाननिर्वृत्त एव ।

इधम् सर्वान् द्रव्यकर्मोक्तयौवान् एषोऽभाव सर्वभावास्त्रयाणां ॥१९३॥

अथ ज्ञानिनो द्रव्यास्त्रयभावाव दर्शयति-

पुद्गलीपिंडसमाणा पुब्बणिवद्धा दु पच्चया तस्स ।

कम्मसरीरेण, दु ते वद्धा सव्वेपि णाणिस्स ॥१९४॥

पृथ्वीपिंडसमाना पूर्वनिवद्धास्तु मत्स्यास्तस्य ।

कर्मसरीरेण तु ते वद्धा सर्वेऽपि ज्ञानिनः ॥१९४॥

सात्पर्यवृत्ति — पुद्गलीपिंडसमाणा पुब्बणिवद्धा दु पच्चया तस्स पृथ्वीपिंडसमाना' आकित्ववत्ता नवति । के ते ' पूर्वनिवद्धा' मिष्यत्पादिद्रव्यप्रत्यया । कस्य ' तस्य' बीतरामतम्याद्वैजोवस्य र्यतो 'रागाद्यजनन'यादिकिचिकाराम्नाय कारणान्, नरतरद्रव्यकर्मबधो न भवति । तर्हि पृथ्वीपिंडसमाना सत फल रूपेण तिष्ठति ' कम्मसरीरेण' दु ते वद्धा सव्वेपि णाणिस्स कर्मणसरीररूपेणैव ते सां वद्धास्तिष्ठति, गत्व रागाद्वैभावापरिणतजीवरूपेण । कस्य ' निर्मला' मातुभूतिछल्लणभेदविज्ञानिनो जीव स्येति । किंच यद्यपि द्रव्यप्रत्यया कार्माणशरीररूपेण सुष्ठिवद्भूमि रतिगति तयापि उदयनामि मुखदु ख विकृतिकृपा बाधा न कुर्वति । तेन कारणेन ज्ञानिनो जातस्य, नरतरकर्मोक्तयामन इति भावार्थः । एव रागद्वेषमोहकृपास्त्रयाणां निक्षेपनिरणक्षयण स्वतन्त्रमाधात्रय गता ।

अथ तस्य ज्ञानी निरास्य ' इति वृत्तिः ।

आत्मप्रत्ययानिः-ये सल्ल पूर्ण, अज्ञानेनेव वेद्धा मिष्यत्पादिरविकारमपयोगा द्रव्यास्त्रयसूता प्रत्य या, ते ज्ञानिनो द्रव्यात्तरसूता, जेतनपुद्गलपरिणामत्वात् पृथ्वीपिंडसमाना । ते तु सर्वेऽपि स्वभावात् एव कार्माणशरीरेणैव सव्वहा ॥ तु जीविन, अत स्वभावसिद्ध एव द्रव्यास्त्रयभावाऽज्ञानिनः ।

मायास्त्रयभावाभय प्रपञ्चा द्रव्यास्त्रयस्य स्वत एव भिन्नः ।

ज्ञानी सदा ज्ञानमयैकभावा निरास्यवो ज्ञायक एक एव ॥१९५॥

अथ ज्ञानी निरास्य ' इति चेत्-

चद्विविह अण्येयभेयं वधते पाणदंसणगुणेहिं ।
समये समये जह्वा तेण अवंधुत्ति जाणी दु ॥१९४॥

चतुर्विधा अनेकभेद वधति ज्ञानदर्शनगुणाभ्यां ।
समये समये यस्मात् तेनावध इति ज्ञानी तु ॥ १९४ ॥

वास्तव्यवृत्तिः—चद्विविह अण्येयभेयं वधते पाणदंसणगुणेहिं चद्विविह इति बहुवचने प्राकृत-
छायावलेन हस्तत्वं । चतुर्विधा मूलवस्तुया कर्तार । ज्ञानावरणादिभेदभिन्नमनस्त्रिभिः कर्म कुर्वति । काम्या
कृत्वा 'ज्ञानदर्शनगुणाभ्यां । दर्शनज्ञानगुणो कथं वधकारणमस्ती भवति , ' इति चेत्—अयमत्र भाग्य, इत्य-
प्रत्यया उदयमागता सति जीवस्य ज्ञानदर्शनद्वयं रागाद्यज्ञानभावेन परिणममति, तदा रागाद्यज्ञानभावे-
परिणत ज्ञानदर्शनगुणद्वयं वधकारणं भवति । वस्तुतस्तु रागाद्यज्ञानभावरिणत ज्ञानदर्शनगुणद्वयं, अज्ञान-
भेन भण्यते तत् । 'अणाणदंसणगुणेहिं' इति पाठान्तरं केचन पठन्ति । समये समये जह्वा तेण अव-
धुत्ति जाणी दु समये समये यस्मात् प्रत्यया कर्तार । ज्ञानदर्शनगुणं रागाद्यज्ञानपरिणत कृत्वा नवतर
कर्म कुर्वति । तत्र कारणेन भेदज्ञानी वधको न भवति । किं तु ज्ञानदर्शनरजकत्वेन प्रत्यया एव वधको ,
इति ज्ञानिनो निराक्षयः सिद्धः ।

अथ कथं ज्ञानगुणपरिणामो वधहेतुरिति पुनरपि पृच्छति—

आरम्भयाति—ज्ञानी हि तान्दाक्षकव्यापनाभिप्रायाभासानिराकर एव । यत् तु तस्यापि इन्द्रियमत्तया
प्रतिसमयमनैकप्रकारं पुद्गलकर्म वधति । तत्र ज्ञानगुणपरिणामहेतुः ।
कथं ज्ञानगुणपरिणामो वधहेतुरिति चेत्—

जह्वा दु जहण्णादो पाणगुणादो पुणोवि परिणमदि ।
अण्णत्तं पाणगुणो तेण दु सो वधंगो भणिदो ॥१९५॥

यस्मात्तु जघन्यात् ज्ञानगुणात् पुनरपि परिणमते ।

अन्यस्य ज्ञानगुणः तेन तु स वधको भणितः ॥ १९५ ॥

वास्तव्यवृत्तिः—जह्वा दु जहण्णादो पाणगुणादो पुणोवि परिणमदि अण्णत्तं पाणगुणो-
यस्मात् यथाह्यमातचारित्र्यापूर्वं जपयो ज्ञानं सकृत्प्राप्तो ज्ञानगुणा भवति । तस्मात्—जघन्यकादिषु ज्ञान-
गुणात् सकृदात्, अतन्मूर्तानन्तरं निर्बिकल्पसमाधौ स्यात् न ज्ञाति जीन । तत् कारणात्, अन्य-
त्वं त्रिकल्पपर्याप्तं परिणमति सकृत् कर्त्ता ज्ञानगुण । तेण दु सो वधंगो भणिदो तेन त्रिक-
त्वेन कारणाभावेन स ज्ञानगुणो वधको भणितः । अथवा द्वितीयव्याख्यानं । जघन्यात् काश्चिं जघन्यात्,
निष्पाद्यद्विज्ञानगुणात् काललब्धिप्राप्तं सम्पत्त्वं प्राप्तं सति ज्ञानगुणं कर्त्ता मित्यापराधं त्यक्त्वा अन्यत्र
रागाद्यज्ञानव परिणमति । तेण दु सो वधंगो भणिदो तत्र कारणेन ज्ञानगुणो ज्ञानगुणपरिणतजीवो वा
अवधको भणित इत्यभिप्रायः । अथ यथोक्त्यात्तु ज्ञानगुणात्तदनुवर्तमानं निर्बिकल्पसमाधौ स्यात् न
शक्यत इति भणितं पुनः । एव सति कथं ज्ञानी निरोक्ष्य इति चेत्—

आत्मरूपातिः—ज्ञानगुणस्य हि यावज्जन्यो मानः, तावत् तस्यैतन्मूर्तविपरिणामिचात् पुन
पुनरन्यतयास्ति परिणामः । स तु यथाह्यमातचारित्र्याभ्याम् अथस्माद्वद्व्यग्यारिणसद्भावत्, अथहेतुत्वे
स्यात् । एव सति कथं ज्ञानी निराक्षयः ? इति चेत् ।

दंसणपाणचरित्तं जं परिणमदे जहण्णभावेणे ।

जाणी तेण दु वज्झदि पुगंगलकम्मणे विविहेण ॥१९६॥

दर्शनज्ञानचारित्र्यं यत्परिणमते जघन्यभावेन ।

ज्ञानी तेन तु बध्यते पुद्गलकर्मणा विविचेन ॥ १९६ ॥

वात्पर्यश्रुतिः—दंशणपाणचरितं जं प्ररिणपदे जहण्यभावेण ज्ञानी तत्तदिहापूर्वरागादि विकल्पकारणाभावाज्जिरास्त्र एव । किंतु सोऽपि यान्काल परमसमाधेरनुग्रहाभावे सति शुद्धात्मस्वरूपं दृष्टुं शानुमनुचरितुं वात्सर्म्यं तावत्कालं तस्यापि संबंधि यदर्शने ज्ञानं पारिव तजघन्यभावेन सकपायभावेन, अनिहितवृत्त्या परिणमति । पाणी तेषां दु बज्ज्जदि पुगालकर्मणेण विविहेण तेन कारणेन सन् भेद ज्ञानी स्वजीवगुणस्यानानुसारेण परंपरया मुक्तिकारणभूतेन तीर्थंकरनामकर्मप्रकृत्यादिपुद्गलरूपेण विविधपुण्यकर्मणा बध्यते । इति ज्ञात्वा स्व्यातिपूनालामभोगाकांक्षारूपनिदानबंधादिभाष्यपरिणामपरिहारेण निरिक्तरूपसमाधौ स्तिता तात्पर्यतः शुद्धात्मरूपं दृष्टव्यं ज्ञातव्यमनुचरितव्यं च यावत्तस्य शुद्धात्मस्वरूपस्य परिपूर्णः केवलज्ञानरूपो भागो दृष्टो ज्ञातोऽनुचरितश्च मरतीति भावार्थः । एवं ज्ञानिनो भाषाद्वयस्वरूपनिषेधमुच्यतेन गाथात्रयं गते । अथ द्रव्यप्रत्ययेषु विद्यमानेषु कथं ज्ञानी निरास्यः । इति चेत्—

आत्मरूपातिः—यदि ज्ञानी स बुद्धिपूर्वकारणद्वेषमोहाद्यवभावाभावात्, निरास्य एव किंतु सोऽपि यान्दृष्टानं सर्वोच्छेदभावेन दृष्टुं शानुमनुचरति वाऽऽतः सन् जघन्यभावेनैव ज्ञानं पश्यति ज्ञानात्मनुचरति तावत्तस्यापि जघन्यभावात्पदानुपपत्त्याऽनुमीयमानाऽबुद्धिपूर्वफलकविपाकतद्भानात् पुद्गलकर्मबंधः स्यात् । अतस्तोऽवदृष्टानं दृष्टव्यं ज्ञातव्यमनुचरितव्यं च यावद् ज्ञानस्य यावान् पूर्णोभाषस्ता-मान् दृष्टो ज्ञातोऽनुचरितश्च सम्पन्नमिति । ततः साक्षात् ज्ञानीभूतः सर्वथा निरास्य एव स्यात् ।

सन्यस्यनिजबुद्धिपूर्वमभिध रागं सम्प्र स्वयं बारवारमबुद्धिपूर्वमपि तं जेतुं स्वशक्तिं स्पृशन् ।

उच्छिदन् परिपुष्टिमेव सकलां ज्ञानस्य पूर्णोभयान्नात्मा निस्सनिरास्यै भवति हि ज्ञानी यदा स्वात्मादा ॥

सर्वस्यामिव जीनत्वां द्रव्यप्रत्ययसंततौ ।

कुतो निरास्यो ज्ञानी नित्येमेवेति चेन्नतिः ॥ १९१ ॥

सर्वे पुर्वणिबद्धा दु पबया संति सम्मादिद्विस्स ।

उवओगप्पाओगं वंधंते कम्मभावेण ॥ १९७ ॥

संतीय निरवभोज्जा वाला इच्छी जहेव पुरुसस्स ।

बंधदि ते उवभोज्जे तरुणी इच्छी जह णरस्स ॥ १९८ ॥

हेदूण गिरवभोज्जा तह बंधदि जह हवंति उवभोज्जा ।

सत्तट्टविहा भूदा णाणावरणादिभावेहि ॥ १९९ ॥

एदेण कारणेण दु सम्मादिद्वी अवंधगो होदि ।

आसवभावाभावे ण पच्चया वंधगा भणिदा । चतुष्कं ॥ २०० ॥

सर्वे पुर्वनिबद्धास्तु मलयाः संति सम्पन्नेः ।

उपयोगप्रयोगं वज्रं हि कर्मभावेन ॥ १९७ ॥

संति तु निरुपयोग्यानि वाला स्त्री यथेह पुरुषस्य ।

१ बुद्धिपूर्वकारणद्वेषमोहाद्यवभावाभावात्, निरास्य एव किंतु सोऽपि यान्दृष्टानं सर्वोच्छेदभावेन दृष्टुं शानुमनुचरति वाऽऽतः सन् जघन्यभावेनैव ज्ञानं पश्यति ज्ञानात्मनुचरति तावत्तस्यापि जघन्यभावात्पदानुपपत्त्याऽनुमीयमानाऽबुद्धिपूर्वफलकविपाकतद्भानात् पुद्गलकर्मबंधः स्यात् । अतस्तोऽवदृष्टानं दृष्टव्यं ज्ञातव्यमनुचरितव्यं च यावद् ज्ञानस्य यावान् पूर्णोभाषस्ता-मान् दृष्टो ज्ञातोऽनुचरितश्च सम्पन्नमिति । ततः साक्षात् ज्ञानीभूतः सर्वथा निरास्य एव स्यात् ।

वध्नाति तानि उपभोग्यानि तृणी स्त्री यथा पुरुषस्य ॥१९८॥

भूत्वा निरुपभोग्यानि तथा वध्नाति यथा भवत्युपभोग्यानि ।

सप्ताष्टविधानि भूतानि ज्ञानावरणादिवै ॥ १९९ ॥

एतेन कारणेन ॥ सम्बन्धद्विष्टवधको भणित ।

आत्मवभावाभावे न मत्स्या वधका भणिताः ॥ २०० ॥ ३५

मार्तण्डादिः—सन्वे पुनर्विषयदा दु पक्षया सति सम्मरिहिस्स यरे पुनर्विषय द्रव्यप्रत्यया
सति तावत्सम्यग्दे । उपभोग्यप्रायोग्य वधते कम्ममार्गेण कयपि विवते तथापुनरागेन प्राप्य
सत्तालोदयप्रापो यर्कतापत्त कर्म वधति । केन कृत्वा ' भावेन रागादिपरिणामेन नचास्ति वमाधेण
वधपारण भवतीति । सदावि निरवधात्ता वाला इच्छी भवेव पुस्तस्स नियमानाप्यणि कर्माणि
कयिप्राकृत छिग्न्यमिचातेऽपि, इति वचनात् पुनरपि पुष्टिनिर्देश । पुष्टिगदरि नपुनरक छिग्न
निर्देश । कारक कारकतर निर्देशो भवति, इति । तानि कर्माणि उदयापूर्व निरुपभोग्यानि भवति ।
केन दृष्टतेन ' याला स्त्री यथा पुरुषस्य । वधादि ते उपभोजने तृणी इच्छी जह गरस्स तानि
कर्माणि उदयकाले उपभोग्यानि भवति । रागादिभावेन ननतराणि च वधति । कथ ' यथा तृणी स्त्री
वरस्यति । अथ तत्तेषां दृष्टपति । उदयापूर्व निरुपभोग्यानि भूत्वा कर्माणि लक्ष्यगुणस्थानातुसारण,
उदयकाले प्राप्य यथाभोग्यानि भवति, तथा रागादिभावेन परिणामेन अयुष्कथपत्ता अष्टविधभूतानि
तेषां काले तत्तविधानि ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मभावेन पयविण नवतराणि वधति नचास्तिवमात्रपति ।
रागादिभावात्तस्याभावे द्रव्यप्रत्यया अस्तिवमात्रेण वधकारण न भवति । एतेन कारणेन सम्बन्धद्विष्टवधको
भणित इति । किं च विहार, निष्पाददृष्टपक्षया चतुर्गुणस्थाने उत्तमसम्यग्देष्टे, यिचवार्दे प्रकृतीनाम
वधक । सत्ताधिकसत्ततिप्रकृतीनामस्तिवमात्रभागरूपाणा वधकोऽपि सत्तास्तिविष्टेद करोति । तथा
भोक्त " सिद्धावे द्वाव्यवसायमत्त तत्रभक्तिनिष्ठविपरिणाम कयतिस्तुष्टतयोत्त सत्तास्तिविष्टतक
रगानि भवति " तथा च तत्र द्वादशमभुतविषये, अत्रमये काल उपरहारण वधिर्विषय । निश्चयेन तु
वीतरागसत्तवेदनलक्षण वेति । राक्ति पुन सम्बन्ध भवत व्यवहारेण सत्तासम्यग्देष्टीना परमेष्टया
राधनारूपा । निश्चयेन सम्बन्धेना बुद्धावतत्तमवधनारूपा वेति । न विवृष्टितेष्टेष्ट बुद्धावतत्तम
दचन, एकाग्रपरिणतिरिति । तत्रैव सति द्वादशमभुतमग्य विव्यव्यवहारकान जात । भक्तिस्तु निश्च
यम्यद्वारसम्यक्त्वं जात । अनिवृष्टिपरिणामस्तु सत्ताचारिणानतर वीतरागचारिण जातमिति सम्पद
ईनद्वानचारिणमि भेदभेदरत्नमवक्षेण सत्तास्तिविष्टिकारणानि भवति । केच ' उत्तमस्यामिति ।
कान्तिनां तु भगवत ददकभाष्टप्रतलैकपुणरूपकेजलिस्तुद्धत सत्तास्तिविष्टीकारणमिति भावार्थ ।
एव द्रव्यप्रत्यया विद्यमाना अपि रागादिभावात्तस्याभावे वधपारण न भवतीति वास्त्यानुवृत्त्येन गाथा
वदुष्टम गत । अथ यत् एव कर्मवधहेतुभूतरागद्रव्यमोक्ष, ज्ञानिनो न सति । तत् एव तस्य कर्म
मयो नास्तीति कथयति—

आत्मरक्षयातिः—यत् उदयस्याया तदुत्तरपरिणीतमवधनात् पूर्वमनुपभोग्यवेऽपि निराकारमस्याया
प्राप्तयौनद्वनपरिणीतमवधत् उपभोग्यप्रायोग्य पुष्टिकर्मद्रव्यप्रत्यया सतोऽपि कर्मोदयकार्यजीरमात्र
सद्भावदेव काति । ततो ज्ञानिनो यदि द्रव्यप्रत्यया पूर्ववत् सति । सत्तु । तथापि स तु निरास्तव एव
कर्मोदयकर्मस्य रागादिपमोदयस्याधनभावस्याभावे द्रव्यप्रत्ययानागवधहेतु वात् ।

विजहति नहि सत्तां प्रत्यया पूर्ववत्ता सम्यग्मनुसरतो ययपि द्रव्यस्या ।

सदपि सत्तासम्यग्देष्टीना ज्ञानिनो यदसम्यग् ।

रगद्विष्टमोक्षाना ज्ञानिनो यदसम्यग् ।

तत् एव न वधोक्त मे हि नमस्य कारण ॥१९९॥

रागो दोषो मोहो य आसवा णत्थि सम्मदिट्ठिस्स ।

तद्वा आसवभावेण विणा हेदू ण पच्चया होंति ॥२०१॥

हेद् चदुवियण्णो अट्टवियण्णस्स कारणं होदि ।

तेसिं प्रिय रागादी तेसिमभावेण वज्झन्ति ॥२०२॥

रागो-द्वेषो योऽथ आसृवा न संति सम्यग्दृष्टेः ।

तस्मादास्यभावेन विना हेतवो न मृत्यया भवंति ॥२०१॥

हेतुश्चतुर्विकल्पः, अष्टविकल्पस्य कारणं भवति ।

तेषामपि च रागादयस्तेषामभावे न बध्यन्ते ॥ २०२ ॥

सातत्यंष्टतिः—रागो दोसो मोहो य आस्रवा णात्पि सम्मदिद्विस्स रागद्वेषमोहाः सम्प-
गच्छेन्ने भवति, सम्पगच्छियान्पयाणुपपत्तेरिति हेतुः । तथा हि, अनतानुगमिकोपमानगायाओभमिप्पयात्थोदप-
ज्जनिता रागद्वेषमोहाः सम्पगच्छेन्ने सतीति पक्षः । कस्मात् ? इति चेत् केनञ्जानापनतगुणसहितपरमानो-
पदेशात् सति धीतरागसर्गप्रणीतपद्मस्यैवास्तिप्रापसत्तत्त्वनवपदार्थरूपिरूपस्य मूढनयादिपंचविंशति-
दीपयदित्यस्य—

सन्नेभो णिन्वेभो णिंदा गदह्य उवसमो भत्ती ।

पञ्चदश अष्टादश गुणसम्पत्तयस्तत् ॥

[illegible]

तथापि—

भाषा सम्यक्प्रयोगादि द्वितीया प्रत्ययानुगत तृतीया सप्त तुभ्यो यथास्थानं वृथादयः

इति गाथादुसर्द्धं व्याख्यानं कृतं । तस्मात् आसन्नमात्रेण विना हेतुः न पक्षया द्योति-यमान्
गाथायाः पूर्वार्धस्थितजमेग सगद्विस्मोहा न गन्ति तस्माच्चरणम् उक्त्यादिस्वभावेत्यत्रेण विना अस्ति-
मात्रेण, उदपन्नामेग वा, भाग्यपथाः सम्यग्ज्ञेनं भवतीति ।

इह चद्रवियस्यो अष्टवियस्यस्तु क्लान्तं होदि निष्पन्नाविरिन्निद्रमदक्तापयोगरूपमनुभितो
 ह्ये, ज्ञानास्यदिभ्यस्त्याद्यैविभ्य नवतरद्रव्यसमम् । कारणं भवति । तस्मिन्नि रागादी
 तोषमरि निष्पन्नादिद्रव्यसर्वानां, उदपायानां जीवावतरणदि भावप्रत्ययः सारणं भवति । सर्वनात् !

इति चेत् तेसमभावे ण वज्झति तेषा जीमगतरागादिभाष्यप्रत्ययानामभावे सति द्रव्यप्रत्ययेषु दुःखानुभवेऽपि
प्रातरागपरमसमाधिक्यमात्रापरिणामादेरन्यत्र यत्क्षणमेदृशानस्य सद्भावे सति कर्मणा जीवा न व्यथिते
पत कारणादिति । तत स्थित नरतरद्रव्यकर्मास्तवस्योदयामात्रद्रव्यप्रत्यया कारण, तेषां च जीमगतरा
गादिभाष्यप्रत्यया. कारणमिति वतरणकारणव्याख्यानं क्षेतव्यम् ।

अथ यदुक्तं पूर्वं रागादिभिरुपोपाधिरहितपरमचैतन्यवन्मकारलक्षणमिज्जपरमात्मपदार्थभाष्यनारहितानां
बहिर्मुखजीवानां पूर्वबद्धप्रत्यया नरतरकर्म वज्झति तमेवार्थं दृष्टताम्यां दृश्यति—

आरम्भस्यासिः—रामद्वेषमोहं न सति सम्बन्धे सम्बन्धद्विवान्ययानुपपत्तेः । सद्भावे न तस्य
द्रव्यप्रत्यया पुद्गलकर्महेतुत्वं निश्चयि द्रव्यप्रत्ययानां पुद्गलकर्महेतुत्वस्य रागादहेतुत्वम् । ततो हेलभावे
हेतुमदभावनस्य प्रतिद्वत्यात् क्षान्तिरेव चारितं वचः ।

अध्यास्य शुद्धनयमुदगतनोपचिन्तमकान्यमेव कल्पयति सदैव ये ते ।

रागादिमुक्तमनसः सततं भवतः पश्यति यथविधुरः समयस्य सारः ॥ १२६ ॥

प्रभुस्य शुद्धनयतः पुनरेव ये तु रागादियोगमुपयाति निमुक्तबोधाः ।

ते कर्म यथानिह निश्चयि पूर्वबद्धप्रत्ययाज्जे कृतविचित्रविकल्पजातः ॥ १२७ ॥

जह पुरिसेणाहारो गहिदो परिणमदि सो अणेयविहं ।

मंसवसारुहिरादी भावे उदरग्गिसंजुत्तो ॥ २०३ ॥

तह गाणिस्स दु पुब्बं जे वद्धा पचया बहुवियपं ।

वज्झन्ते कम्मं ते णयपरिहीणा दु ते जीवा ॥ २०४ ॥

यथा शुद्धेणाहारो मुहीतः परिणमति सोऽनेकविध

मांसवसारुहिरादीन् भावान्, उदराग्गिसंजुत्तः ॥ २०३ ॥

तथा ज्ञानिनस्तु पूर्वं वद्धा ये प्रत्यया बहुविकल्प

वज्झति कर्म ते नयपरिहीनास्तु ते जीवा ॥ २०४ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—जह पुरिसेणाहारो गहिदो परिणमदि सो अणेयविहं यथा पुरुषेण मुही
ताहारं स परिणमति, अनेकविधं बहुप्रकारं, बहुप्रकारं किं ? मांसवसारुहिरादीं यथे उदरग्गिसंजुत्तो
मांसवसारुहिरादीन् पर्षवान् कर्मतापमान् परिणमति । कथंभूतं सन् ' उदराग्गिसंजुत्तः' इति
दृष्टांती गतः ।

तह गाणिस्स दु पुब्बं जे वद्धा पचया बहुवियपं वज्झन्ते कम्मं ते तथैव च पूर्वोक्तोद्-
रग्गिसंजुत्ताहारदृष्टान्तेन अज्ञाननिश्चेतयल्लक्षणजीवस्य, नच विवेकिणः । पूर्वं ये वद्धा, मिथ्यावादि
द्रव्यप्रत्यया, जीमगतरागादिपरिणाममुदरग्गिसंजुत्तात्वात् ते बहुविकल्पं कर्म भवन्ति । णयपदि-
हीणा दु ते जीवा यथा जीवानां सप्तभिः प्रत्यया कर्म भवन्ति ते जीवा । कथं भूतं ? परमसमाधि
लक्षणभेदज्ञानरूपात् शुद्धनयाद्यल्लक्षणं, न्युता । अथवा द्वितीयव्याख्यानं । ते प्रत्यया भद्रानुपपन्न
जीवात् रागादिसात् परिहीणा भिन्ना न च भवन्ति । इदमत्र सात्पर्यं, निजशुद्धाभ्युपगच्छसर्गमानिमूलज
समर्पशुद्धनयो विवेकिभिर्न त्याज्य इति । एव कारणव्याख्यानमुल्लेखेन साध्याचगुह्यं गतः ।

इतिसमयसारव्याख्यानमुद्भवया शुद्धाभासुपूतिल्लक्षणया सात्पर्यवृत्तौ सप्तदशमाध्यायि पञ्चरात्रे
राख्यविषयद्वारेण पञ्च साम्याधिकारं समाप्तः ।

रागो दोषो मोहो य आसवा णत्थि सम्मदिद्विस्स ।

तस्मा आसवभावेण विणा हेदू ण पचया होति ॥२०१॥

हेदू चदुवियप्पो अड्ववियप्पस्स कारणं होदि ।

तेसिं पिय रागादी तेसिमभावेण वज्झांति ॥२०२॥

रागो दोषो मोहश्च आसवा न संति सम्मग्धेः ।

तस्मादासवभावेन विना हेतवो न प्रत्यया भवन्ति ॥२०१॥

हेतुधर्तृविकल्पः, अष्टविकल्पस्य कारणं भवति ।

तेषामपि च रागादयस्तेषामभावे न वर्धन्ते ॥ २०२ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—रागो दोषो मोहो य आसवा णत्थि सम्मदिद्विस्स रागद्वेषगोहाः सम्प-
द्गृहेर्न भवन्ति, सम्पद्गृह्णित्वान्धधनुषपपत्तेरिति हेतुः । तथा हि, अनन्तानुबन्धिकोपमानमायालोभमिप्यालोभय
जनिता रागद्वेषमोहाः सम्पद्गृहेर्न सतीति पक्षः । कस्मात् ? इति चेत् केवलज्ञानाद्यनन्तगुणसहितपरमात्मो
पदेशत्वे सति दीप्तरागस्तर्कप्रणीतपद्व्यपचास्ति कायसत्तत्त्वजन्यपदार्थवैकल्यस्य मूढत्रयादिपंचविधवृत्ति-
योगरहितस्य—

संवेजो णिव्वेजो णिंदा गद्धप उवसमो मत्ती ।

मच्छल्ल अणुकाया गुणहसम्मचजुत्तस ॥

इति गाथाकथितलक्षणस्य चतुर्थगुणस्यानर्थात्तरागसम्पत्कथन्यधानुपपत्तेरिति हेतुः । अथवा,
अनन्तानुबन्धप्रत्याख्यानपरणसङ्घः कोपमानमायालोभोदयजनिता रागद्वेषमोहाः सम्पद्गृहेर्न सतीति पक्षः ।
कस्मात् ? इति चेत् निर्निवारपरगानदैकमुखलक्षणपरमात्मोपादेयत्वे सति पद्व्यपचास्ति कायसत्तत्त्व-
जन्यपदार्थवैकल्यस्य मूढत्रयादिपंचविधवृत्तिद्वेष्टादित्य तदनुसारि प्रसभसंवेगानुक्तपादेषधर्मादिविषयास्ति-
क्याभिम्यक्तिलक्षणस्य पञ्चगुणस्यानर्थोपदेशचारित्र्याभिनाभाभिरागसम्पत्कथन्यधानुपपत्तेरिति हेतुः ।
अथवा अनन्तानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानकोपमानमायालोभोदयजनितरागद्वेषमोहाः सम्पद्गृहेर्न सं-
तीति पक्षः । कस्मादिति चेत् चिदानदैकत्वभावाद्ब्रह्मलोपादेयत्वे सति पद्व्यपचास्ति कायसत्तत्त्वजन्य-
पदार्थवैकल्यस्य मूढत्रयादिपंचविधवृत्तिद्वेष्टादित्य तदनुसारिप्रसभसंवेगानुक्तपादेषधर्मादिविषयास्ति कथा-
भिम्यक्तिलक्षणस्य पञ्चगुणस्यानर्थोपदेशचारित्र्याभिनाभाभिरागसम्पत्कथन्यधानुपपत्तेरिति हेतुः ।
अथवा अनन्तानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानपरणसङ्घजन्यकोपमानमायालोभोदयजनिताः प्रमादोपा-
देयाः, रागद्वेषमोहाः सम्पद्गृहेर्न सतीति पक्षः । कस्मात् ? इति चेत्—आद्यबुद्धैकस्वभावपरमात्मोपादेयत्वे-
सति, तद्योग्यत्वकीपक्षज्ञानसमाधिसंज्ञासहजानदैकत्वलक्षणसुखादुभूतिमानस्वरूपाऽप्रमत्तादिगुणस्यानर्थ-
त्तिर्नीतरागचारित्र्याभिनाभूतनीतरागसम्पत्कथन्यधानुपपत्तेरिति ।

तथाचोक्तः—

आदा सम्पक्वचरित्रे द्वितीया प्रत्ययश्रुतं तृतीया सयमं तुय्या यथाक्याते कुपादयः

इति गाथापूर्वार्धे व्याख्यानं कृतं । तस्मा आसवभावेण विणा हेदू ण पचया होति—यस्मात्
गापायाः पूर्वार्धकथितकर्मणः समाप्त्यर्थे न सति तस्मात्कारणात् रागादिरूपमात्राभावेण विना अस्तित्व-
भावेण, उदयमात्रेण वा, मास्यप्रवयाः सम्पद्गृहेर्न भवतीति ।

हेदू चदुवियप्पो अड्ववियप्पस्स कारणं होदि मिथ्यात्वाविरतिप्राप्त्यदकापयोगरूपचतुर्विधो
हेतुः, ज्ञानादिरागदिरूपस्याधिनियमस्य नवतराज्यकर्षणः कारणं, भवति । तेसिंपिय रागादी
तेषामपि मिथ्यात्वादिरूपप्रतीक्षायां, उदयमात्रायां जीव्यतरागादि प्राप्ताव्ययाः कारणं भवति । कस्मात् ?

इति चेत् तेसिम्भावे न वञ्छन्ति तेषां जीवन्तसामादिभावप्रत्ययानामगम्येति । इत्यप्रत्ययेऽप्युदयागतेष्वपि
मातरागपरमसामाधिक्यमनापरिणतमेदरलज्जलक्षणमेदज्ञानस्य सद्भावे सति कर्मणा जीवा न वध्यते
पतः कारणादिति । ततः स्थित मयतरद्रव्यकर्मास्तवस्थेदयागत्तद्रव्यप्रत्यया कारण, तेषां च जीवन्तता
रगादिभावप्रत्ययाः कारणमिति कारणकारणव्याख्यानं ज्ञातव्यम् ।

अथ यद्वक्तुं पूर्वं रागादिष्विच्छायाभिहितपरमवैतन्यचक्रकारलक्षणनिर्भरमाभिपदार्थभावनासहितानां
गहिर्मुखजीवानां पूर्ववद्वप्रत्ययाः नवतरकर्म वञ्छति, तमेतान् दृष्टान्ताभ्यां दृश्यति—

आत्मरूपातिः—रागद्वेषमोहा न सति सम्यग्दृष्टेः सम्यग्दृष्टिवाक्यानुपपत्तेः । तदभावे न तस्य
द्रव्यप्रत्ययाः पुद्गलकर्महेतुः निश्चिन्ति । इत्यप्रत्ययानां पुद्गलकर्महेतुत्वस्य समाधेदुक्तं । ततो हेत्वभावे
हेतुमदमानस्य प्रसिद्धत्वात् ज्ञानिनो भासति बधः ।

अध्यास्य शुद्धनयमुक्ततयोधीचन्द्रमेकान्वमेव फलवति सदैव ये ते ।

रागादिमुक्तमनसः सततं भवन्तः पश्यन्ति मयनिधुर समयस्य सार ॥ १२६ ॥

प्रत्युप शुद्धनयतः पुनरेव ये तु रागादियोगमुपयाति विमुक्तबोधाः ।

ते कर्म वधमिह निश्चिन्ति पूर्ववद्वप्रत्ययैः कृतविचित्रत्रिकल्पजालं ॥ १२७ ॥

अहं पुरिसेणाहारो गहिदो परिणमदि सो अणेयविहं ।

मंसवसारुहिरादी भावे उदरगिसंजुत्तो ॥२०३॥

तद् पाणिस्स दु पुब्बं जे वद्धा पञ्चया बहुविषयं ।

वञ्छन्ते कम्मं ते णयपरिहीणा दु ते जीवा ॥२०४॥

यथा पुरुषेणाहारो गृहीतः परिणमति सोऽनेकविध

मांसवसारुहिरादीन् भावान्, उदरगिसंयुक्तः ॥ २०३ ॥

तथा ज्ञानिनस्तु पूर्वं वद्धा ये प्रत्यया बहुविकल्पं

वञ्छन्ति कर्म ते नयपरिहीणास्तु ते जीवाः ॥ २०४ ॥

सात्पर्यदृष्टिः—अहं पुरिसेणाहारो गहिदो परिणमदि सो अणेयविहं यथा पुरुषेण गृही
ताहारः स परिणमति, अनेकविधं बहुप्रकारं, बहुप्रकारं किं ? मंसवसारुहिरादी भावे उदरगिसंजुत्तो
मांसवसारुहिरादीन् पक्ष्याण् कर्मतापजान् परिणमति । कथंभूतं सन् ? उदरगिसंयुक्तः इति
दृष्टातो गतः ।

अहं पाणिस्स दु पुब्बं जे वद्धा पञ्चया बहुविषयं वञ्छन्ते कम्मं ते— तथैव च पूर्वोक्तोद्-
रागिसंयुक्ताहारदृष्टातेन सात्पर्यनिश्चैत-परलक्षणजीवस्य, न च विवेकिनः । पूर्वं जे वद्धा, मिथ्यात्वादि
द्रव्यप्रत्यया, जीवन्तसामादिपरिणाममुदाहरित्वान्मिथ्यत्वात् ते बहुविकल्पं कर्म वञ्छन्ति । णयपरि-
हीणा दु ते जीवा येषां जीवानां सञ्चरिणः प्रत्यया कर्म वञ्छन्ति ते जीवाः । कथं भूताः ? परमसमाधि
लक्षणभेदज्ञानरूपात् शुद्धनयादृष्ट्या, च्युताः । अथवा द्वितीयव्याख्यायाम् । ते प्रत्यया अशुद्धनय
जीवान् सकाशात् परिहीणा मिथ्या न च भवन्ति । इदमत्र तत्पर्यं, निजशुद्धमभ्येगस्वसर्वपापैर्मूढ
समवेतशुद्धनयो विवेकिभिर्न त्याज्य इति । एव कारणव्याख्यानमुल्लेखेन गाथाचतुष्टयं गतम् ।

इतिरामयसार्थव्याख्यानमुल्लेख्यायां शुद्धात्मानुप्रातिरूप्यायां सात्पर्यदृष्टौ समद्वयमाध्याभिः पंचरथै
रास्तरनिपथद्वारेण पथं सत्सचिक्क संपातः ।

आत्मख्यातिः—यदा तु शुद्धनयात् परिहीणो भवति ज्ञानी तदा तस्य रागादिसङ्घातात् पूर्ववद्भाः द्रव्यप्रत्यया स्वस्य हेतुत्वहेतुसद्भाये हेतुमद्भास्यानिर्यत्वात् ज्ञानवरणादिभावे, पुनरुक्तं वयं परिणम-
पति । न चैतदप्रसिद्धं पुरुषगृहीताहारस्योदुत्तमिना स्वरुधिरमासद्दिभावे, परिणामकारणस्य दर्शनात् ।

इदमेवात्र तात्पर्यं हेयः शुद्धनयो नहि नास्ति नस्तदव्यापत् तत्प्राप्तद्वय एव हि ॥१२८॥

धौरोदारमहिम्ननादिनिधने बोधे निबन्धन् भूतिं त्याज्यः शुद्धनयो न ज्ञातु कृतिभिः सर्वकर्म कर्मणा ।

तजस्था रोगरीचिचक्रमचिरान्तराद्य निर्वेद्वहिः पूर्णं ज्ञानवर्माधेमममचल पश्यति शात महः ॥१२९॥

रागादीनां शक्तिरिति निगमात् सर्वतोप्यासृताणां निष्क्रियोक्त क्रियभिः परम वस्तु सपश्यतोऽतः ।

स्मोरेस्तारः स्मोरेस्तारैः प्रायज्यैर्भगवान्छोकातदचलमतुल ज्ञानमुन्मग्नमेतत् ॥१३०॥

इति आसुरो निष्कृतः ।

इति समयसारख्याख्यायामात्मख्यातौ चतुर्थोऽङ्कः ॥

तात्पर्यवृत्तिः—तत्रैव सति रगभूमेः सफायात्, शृङ्गाररहितपात्रवत्—शुद्धजीवस्वरूपेण सरो-
निष्कृतः । अथ बीतरागनिर्द्वेषसमाधिस्था शुद्धोपयोगलक्षणा रागरूपिणा निर्जरा प्रविशति,
उबभोजमिदियेहि इत्यादिगाथाभावादित्युक्त्वा ददकञ्च निराय पाठकभेगे पञ्चाशद्गाथापर्यन्तं पदस्यैर्नि-
र्जराव्याख्यानं करोति । तत्र द्रव्यनिर्जराभावनिर्जराज्ञानशक्त्यैरात्म्यकीनां क्रमेण व्याख्यानं करोति,
इति पौष्टिकाक्षरेण प्रथमस्थले गाथापचक्ष । तदनन्तरं ज्ञानैरात्म्यसक्तं सामान्यव्याख्यानार्थं
सेवतोविण सेवदि इत्यादि द्वितीयास्थले गाथापचक्ष । ततः परं तयोरेव ज्ञानशक्त्योर्निर्देशविवरणार्थं
परमाणुमिदियेहि इत्यादि तृतीयास्थले सूत्रदशकम् । ततश्च मतिभ्रुतापचिन्तन-पर्ययमेतल्लक्षणमनेदं रूप-
परमार्गस्य मुक्तिकारणभूतं वापरमाम्पद, तपद येन स्वस्येदनज्ञानगुणेन लभ्यते तस्य सामान्यव्याख्यानार्थं
पाणगुणेहि विहीणा इत्यादि चतुर्थास्थले सूत्रदशकम् । ततः परं तस्यैव ज्ञानगुणस्य विशेषविवरणार्थं
पाणी रागपञ्चहो इत्यादि पञ्चमस्थले गाथा , चतुर्दश । तदनन्तरं शुद्धनयमाश्रित्य चिदानन्देकभानु-
ज्ञानभानुनाश्रितानां मिश्रध्वनिस्तकापद्युगुणानां व्याख्यानार्थं सम्प्रादिद्विहीनीयो इत्यादि षष्ठ्यस्थले सूत्र-
दशकं कथयति, इति पञ्चमस्तकाधिकारः, निर्बराधिकारो समुदावशातविना । तद्यथा,
अथ द्रव्यनिर्जरा कथयति ।

आत्मख्यातिः—अथ प्रविशति निर्जरा—

रागाद्याहारीभक्तो निजधुरा ध्रुवा परः सार कर्मणामि समस्तमेव भरतो दूरानिह्यन् स्थितः ।

प्राग्मद ॥ तदेव द्रव्यमधुना व्याजृम्भते निर्जरा ज्ञानज्योतिरपावृतं नहि यत्तारागादिभिर्मुञ्जति ॥१३१॥

उबभोजमिदियेहि दब्बाणमचेदणाणमिदराणं ।

जं कुणदि सम्मदिद्वी तं सब्बं णिज्जरणिमित्तं ॥२०५॥

उपभोगमिद्विधैः द्रव्याणामचेतनानाधितरेषां ।

यत्करोति सम्पद्यष्टिः, तत्सर्वं निर्जराणिमित्तं ॥२०५॥

तात्पर्यवृत्तिः—उबभोजमिदियेहि दब्बाणमचेदणाणमिदराणं जं कुणदि सम्मदिद्वी-
सम्पद्यष्टिः कर्ता चेतनाचेतनद्रव्याणां सवधि यद्वस्तुपुण्यमोयं करोति । कै कृता पचोद्वयसिधे तं णिज्ज-
रणिमित्तं तद्वस्तु मिप्पाद्येर्जायस्य रापदेयमोहानां सङ्गत्वेन नष्टकारणमपि सम्पद्यष्टेर्जायस्य रागद्वेषमोहा-

१ रागदिगद्भावे । २ ज्ञानवशुद्धनयवत् । ३ ज्ञानवशुद्धनयवत् । ४ बहिरात्मपर्यायं निर्वेदं आश्रयम् ।
५ अनन्तार्थः । ६ एवमपि निजधुरा ध्रुवो भवति । ७ सवधानं नष्टं ज्ञानवशुद्धनयवत् । ८ यद्वस्तुपुण्यमोयं
प्रतिनिधित्वं कुर्यात् ।

नामाभावेन समाह्वयमपि निर्जराभिहितं भवतीति । अग्राह शिष्यः— रागद्वेषमोहाभावे सति निर्जराकरणं भणितं सम्पद्यतेऽस्तु रागादयः सन्ति, ततः कथं निर्जराकरणं भवतीति ? अस्मिन्पूर्वपक्षे परिहारः । अथ प्रथमे वस्तुतया बीतरागसम्पद्यतेर्महत्त्वं, तत्र तु परिहारः पूर्वमेव भणितः । कुत्रमिति चेत् । मिथ्याद्वेषे रागाभावादसप्तसम्पद्यते, अनन्तानुबन्धिकोऽध्वानमायालोभमिथ्यालोदयजनिता, आनन्दस्य वा प्रया-
स्यानन्तोऽध्वानमायालोभोदयजनिता रमादयो न सतीत्यादि । किं च सम्पद्यते सद्वर्तुषा निर्जरा भवति मिथ्याद्वेषेऽस्तु राजस्वान्नतः, वधपूर्विका भवति तेन कारणेन मिथ्याद्वेषेऽस्तु सम्पद्यतेऽवधत् । एव द्रव्यनिर्जराव्याख्यानरूपेण गीता गता ।

अथ भावनिर्जरास्वरूपमाह्वयति—

आत्मरूपातिः— विरागस्योपभोगो निर्जरायैव रागादिभाषाणां सदाभावेन मिथ्याद्वेषेऽस्तु तद्व्योपभोगो बधनिमित्तं स्यात् । एतेन द्रव्यनिर्जरास्वरूपमाह्वयति ।

अथ भावनिर्जरास्वरूपमाह्वयति—

द्वये उच्युज्जन्ते णियमा जायदि सुहं च दुक्खं च ।

तं सुहदुःखमुदिणं वेददि अहं णिज्जरं जादि ॥२०६॥

द्रव्ये, उपपद्यमाने नियमाज्ञायते सुखं च दुःखं च ।

तत्सुखदुःखमुदीर्णं वेदयते अथ निर्जरा याति ॥२०६॥

तत्पर्यवर्ति— द्रव्ये उच्युज्जन्ते णियमा जायदि सुहं च दुक्खं च उदयान्तद्रव्यकर्मणि जीनेऽप्युपमाने सति नियमात् निश्चयात् रातासातोदयवर्धनं सुखदुःखं वा ननु स्वभावेन एव जायते तावत् । तं सुहदुःखमुदिणं वेददि निस्तरागत्वसर्वविमोक्षणं, उत्पन्नपारमार्थिकसुखाद्विज तत्सुखं वा दुःखं वा समुदीर्णं सत् सम्पद्यतेऽस्तीति रागद्वेषो न कुर्वन् हेतुबुद्ध्या वेदयति । न च तगमोभूना, अहं सुखी, दुःखीत्याहमिति प्रत्ययानुभवति । अथ णिज्जरं जादि अथ अहो ततः कारणान्निर्जरा याति स्वस्वभावेन निर्जराय निमित्तं भवति । मिथ्याद्वेषे, पुनः, उपदेयबुद्ध्या सुखदुःखं तु स्वकृतेति प्रत्य-
येन वधकारणं भवति । किं च यथा कोऽपि तत्करो वयपि मरणं नेच्छति । तथापि तत्त्ववरा गृहीतं सन् मरणमनुभवति । तथा सम्पद्यते, यथाभ्यासोऽयमुपपादेयं च जानाति । विषयमुप च हेतु जानाति तथापि चरित्रमोहोदयतत्त्ववरेण गृहीतं सन् तदनुभवति, तेन कारणेन निर्जराभिहितं स्यात्, इति भावनिर्जराव्याख्यानं गतं ।

अथ बीतरागत्वसंवेदनज्ञानसामर्थ्यं दर्शयति—

आत्मरूपातिः— उपपद्यमाने सति हि परद्रव्येऽभिहितं सातासताधिकरणानतिक्रमणेन वेदनायाः सुखरूपो दुःखरूपो वा नियमादेव जीवत्य भाव उदति । स तु यदा वेदति तदा मिथ्याद्वेषे, रागादिभाषाणां सदाभावेन बधनिमित्तं भूवा निर्जीयमाणोऽप्यजीर्णं सन् वध एव स्यात् । सम्पद्यतेऽस्तु रागादिभाषाभावेन वधनिमित्तमभूवा कैरल्लभेन निर्जीयमाणोऽप्यजीर्णं सति निर्जरा स्यात् ।

तदज्ञानस्यैव सामर्थ्यं विरागस्य च वा किल ॥२०७॥

यदाऽपि कर्मणि कर्मं भुज्जानेऽपि न वध्यते ।

अथ ज्ञानसामर्थ्यं दर्शयति—

जहं विसमुवभुज्जन्ता विज्जा पुरिसा ण मरणमुवयंति ।

पोगलकम्मस्सुदयं तहं भुज्जदि णेव वज्जदे णाणी ॥२०७॥

यथा विषयमुपभुज्जाना सता विद्याश्रुत्या न मरणमुपयंति ।

शुद्धकर्मेण उदयं तथा भुक्ते नैव वध्येत ज्ञानी ॥ २०७ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—अहं विषयप्रवृत्तं विज्ञापुरिसा न पवणपुराणि पपा विभुगुप्तं-
जानाः संतो गाहडविपुलकः, अमेवचनत्रयमव्यान्, नैव मण्यपुराणि । पुगलकम्ममुदयं तह
सुंजदि णेव वज्झदे णाणी तथा परमवत्तज्ञानी पुमागुमकर्मकलं सुजे तथापि निर्विकल्पमभाषि
सप्तमभेदज्ञानाभोपमंत्रयउत्तर वयते कर्ममेति ज्ञानसक्तिप्राप्त्याय गत । अथ संसारसहितभोगविषये
वैराग्यं दर्शयति—

आत्मरूपातिः - यथा कश्चिद्विषयः परेषां मरणकारणं विभुगुप्तं जानोऽपि, अन्तर्गतामामर्थेन
निरुद्धतत्त्वतिष्ठान विषये, तथा अज्ञानिनो रागादिभासद्भावेन बंधकारणं पुण्डरीकोदयपुराणा
नोऽपि अमेवज्ञानसामर्थ्यान् रागादिभासानामभावे सति निरुद्धतत्त्वतिष्ठान् न वध्यते ज्ञानी ।
अथ वैराग्यसामर्थ्यं दर्शयति ।

**अहं मज्जं पिवमाणो अरदिभावेण मज्जदि ण पुरिसो ।
दब्बुवभोगे अरदो णाणीवि ण वज्झदि तद्देव ॥२०८॥**

यथा मज्जं पिवन् अरनिभावेन मायति न पुरुषः ।

द्रव्योपभोगे अरतो ज्ञाप्यपि न वध्यते तर्ह्येव ॥२०८॥

तात्पर्यवृत्तिः - अहं मज्जं पिवमाणो अरदिभावेण मज्जदि ण पुरिसो यथा कश्चिन् पुरुषो
व्यभिचारीकारणमिषं मपन्ये मयप्रतिपद्युवमौग्य निश्चिप्य मज्जं पिवन्नि रौरभावात् मायति ।
दब्बुवभोगे अरदो णाणीवि ण वज्झदि तद्देव तथा परमाचरयज्ञानी पंचेद्विपरिपूर्यतासनादि-
द्रव्योपभोगं सत्यपि यावत्ता यावत्तानेन निर्विकल्पमभाषि विपुलकहितमयजीवनेषुपु रागभासं न करोति,
तावता तावतांशेन वर्णा न वध्यते । यदा तु हर्षविरागद्विस्मयमन्त्रिकल्पजातरहितारमरोमउभय-
भेदज्ञानवदेन सर्वेषां वीतरागो भवति । तदा सर्वथा न वध्यते इति वैराग्यसक्तिप्राप्त्याय गत । एवं यथा
क्रमेण द्रव्यनिर्वाभावात्तन्नाज्ञानसक्तिरस्यसक्तिरज्ञानरूपेण निर्विकल्पितं तात्पर्यव्याख्यानमुदयनेन
गायतयुगलं गतं ।

अधिनैव वैराग्यमव्यापि विज्ञोति—

आत्मरूपातिः—यथा कश्चिद्विषयः परेषां मरणकारणं विभुगुप्तं जानोऽपि, अन्तर्गतामामर्थेन
निरुद्धतत्त्वतिष्ठान विषये तथा रागादिभासानामभावेन सर्वद्वन्द्वोपभोगं प्रति प्रवृत्तिरज्ञानमभासं तात्पर्यव्याख्यान-
मुदयनेऽपि तावतीरागभासग्राह्यभासं वध्यते ज्ञानी ।

मत्तुं विवमेवमेऽपि यः स कः विवमेवमेव स ।

इतिमन्त्रितमव्यवयन् सेवरोऽपि तदव्यवयवः ॥ १३३ ॥

अधिनैव दर्शयति—

**सेवंतोवि ण सेवदि अमेवमाणोवि सेवगो कोवि ।
पगरणेव्हा कस्मवि णयपायरणोत्ति सो होदि ॥२०९॥**

सेवमाणोऽपि न सेवने, अनेवमाणोऽपि सेवकः कश्चित् ।

पगरणपेष्टा कस्यापि न च पाकरण इति सा भवति ॥२०९॥

तात्पर्यवृत्तिः—सेवंतोवि ण सेवदि अमेवमाणोवि सेवगो कोवि निर्विकल्पमभाषि
ज्ञानी जीवः स्वकीयपुण्यसत्त्वैक्यकारणवृत्तिरूपेण सेवने सेवने न भवति । अथ पुनः,
अप्येव सेवकः पगरणेऽपि सेवने न भवति । अमुकस्यैव इत्येव तदव्यवयवः । यथापेष्टा

कस्सवि णय पावरणोत्ति सो होदि यथा कस्यापि परगृहाद्यगतस्य विवाहादिप्रकरणेद्यं तानं दक्षि तथापि विवाहादिप्रकरणस्याभिव्याभावात् प्राक्करणिको न भवति । अन्य पुनः प्रकरणत्वात्मी नृन-
गीतादिप्रकरणस्यापारमकुर्वणोऽपि प्रकरणरागसद्भावात् प्राक्करणिको भवति । तथा परमतरश्चान्धि
सेवमानोपसेवको भवति । अत्रानी जीया रागादिसद्भावादसेवकोऽपि सेवक इति ।

अथ सम्यग्प्रवृत्ति स्वरूपरूपमेव विशेषेण जानाति—

आत्मरूपातिः—यथा कथितं प्रवृत्तये अभिप्रेतमणोपि प्रकरणत्वाभिव्याभावात्, न प्राक्करणिकः ।
अपरस्तु तत्रान्याभिप्रेतमणोऽपि तस्मादभिव्याभावात् प्राक्करणिकः । तथा सम्यग्प्रवृत्ति पूर्वकर्मोदयसंपन्नान् शिरयान्
सेवमानोऽपि रागादिमात्राणामासन निषेधसेवनफलत्वाभिराभावादसेवक एव । मिथ्यादृष्टिस्तु विषयान-
सेवमाणोऽपि रागादिमात्राणां सद्भावेन निषेधसेवनफलत्वाभिरासेवकः ।

सम्यग्प्रवृत्तिरिति निवृत्त ज्ञानैराग्यपशति स्वतः स्तुत्य कथयितुमप्य स्वाभ्यरूपातिमुक्त्या ।

यस्मिन् ज्ञात्वा व्यतिकरमिदं तस्मै स्व पर च स्वस्मिन्नाहं विरमति परास्वर्गता रागयोगात् ॥११४॥

सम्यग्प्रवृत्ति विशेषेण स्वरूपमेव तावज्जानाति—

पुणरलकम्मं कोहो तस्स विवागोदयो हवदि एसो ।

ण दु एस मज्झभावो जाणमभावो दु अहमिको ॥२१०॥

पुनरलकर्म कोषस्त्वस्य विवाकोदयो भवति एवः ।

मत्सेव मम भावः, ज्ञापकभावः स्वत्वद्वयेकः ॥२१०॥

सात्पर्यवृत्तिः—पुनरलकम्म कोहो तस्स विवागोदयो हवदि एसो पुनरलकर्मको योऽस्ती
द्रव्यकोमो जीवे पूर्ववृत्तिस्तिति तस्य भित्तिष्ठार्थं विवाक फलत्वा उदयो भवति । स ॥ १ सातात्मतरा
क्षयग्रभूत एव, अलमारूपो भाव कोष णदु एस मज्झभावे जाणमभावो दु अहमिको मयैव
मम भावः, कस्मात् ? इति चेत् द्रव्योत्कीर्णपरमानदशावकीकृतायोऽहं यत । किं च—पुनरलकर्मस्यो द्रव्य-
कोषस्तदुदयजनितो यथाक्षमारूप स मानमव्ययः । इति व्याख्याय प्रमेव कृत तिष्ठति कथं ? इति चेत्
पुनरलपिहो द्रव्यं तस्सचीभावकम्भ तु इत्यादि । एवमेव च कोषपदपरिभर्तनेन मानमाश्लो-
भरागद्वैपरीत्यकर्मनोऽकर्मनोऽनवनकायत्राचक्षुर्ग्राह्यरसनस्पर्शनलक्ष्योऽवशसूत्राणि व्याख्येयानि । तेनैव
प्रकारेणान्यापि, असह्यपणैकमात्रमिहानि विभावपारिणामस्थानानि वर्जनीयानिस्ति ।

अथ अथ तद स्वल्प न भवतीति प्रुष्टे सति भेदभावनारूपेणोत्तरं ददाति—

आत्मरूपातिः—मस्ति किं रागो माम पुनरलकर्मं तदुदयविषयकप्रभारोय रागरूपोमानः, न पुन-
र्मम स्वभावः । एव दृष्टोत्कीर्णपदस्वभावोह । एवमेव च रागपदपरिभर्तनेन द्वैपरीत्योपमानवाप्यो-
भकर्मनोऽकर्मनोऽनवनकायत्राचक्षुर्ग्राह्यरसनस्पर्शनलक्ष्योऽवशसूत्राणि व्याख्येयानि, अनया दिशा अन्याम्य-
प्युक्तानि । एव च सम्यग्प्रवृत्ति स्व जानन् रागं मुचक्ष निषमाज्ज्ञानैराग्याभ्यां संपन्नो भवति ।

कहं एस तुज्झ ण हवदि विविहो कम्मोदयफलविवागो ।

परदव्वाणुवओगो णदु देहो हवदि अण्णारणी ॥२११॥

कथमेव तत्र न भवति विविध कर्मोदयफलविवाकः ॥

परद्रव्याणामुपयोगो न तु देहो भवति अश्वानी ॥२११॥

तात्पर्यवृत्तिः—इह एव तुञ्ज ण इवदि विविहो कम्मोदगकवनिवागो कथमेव विविध-
कर्मोदयकलनिपाकस्वरूप न भवतीति केनापि पृष्ठ तत्रोचर ददाति परदब्बाणुवभोगो निर्विकारपर-
मार्होदिकलक्षणस्वयुद्धात्मदब्बात्पयगमूतानि परदब्बाणि यानि कर्माणि जीवे लक्ष्मिणि तिष्ठति तेषामुपयोग
उदयोप, आत्मागिकलक्षणैकस्य परोपाधिन् । न कल मयकोपादि ममस्वरूप न भवति, इति णदु देहो
इवदि अङ्गणां देहोऽपि मम स्वरूप न भवति इह कल कल्लादिति चेत्, अङ्गानी जडस्वरूपो यतः
कारणात्, अह पुनः, अनतज्ञानादिगुणस्वरूप इति ।

अथ सम्मगद्वि स्वस्वमात्र जानन् रामादीन् मुचन् नियमावज्ञानवैराग्यसपन्नो भवति इति कथयति—

एवं सम्माइही अप्पाणं मुणदि जाणगसहावं ।

उदयं कम्मविवागं च मुअदि तच्चं वियाणंतो ॥२१॥

एवं सम्मगद्विः आत्मानं जानाति ज्ञापकस्वभावः ।

उदय कर्मविपाकं च मुंचति तत्त्वं विज्ञानम् ॥ २१२ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—एवं सम्माइही अप्पाणं मुणदि जाणगसहावं एव—पूर्वोक्तप्रकारेण सम्मग-
द्विर्जाय आत्मानं जानाति, कथयति ? टकोत्कर्णपरमानदज्ञापकस्वभावः । उदय कम्मविवागं मुअ-
दि तच्च वियाणंतो उदय पुनर्ममस्वरूपं न भवति कर्मविपाकापयति यत्वा मुचति । किं कुरन् रात् ?
नित्यानर्हकस्वभाव परमात्मतत्त्व त्रिगुणसिद्धौ शिक्षया जानन्निति ।

अथ सम्मगद्वि सामान्येन स्वपरस्वभारमनेकप्रकारेण जानाति—

आत्मकथातिः —एव सम्मगद्वि सामान्येन विज्ञेयं च परस्वभारम्यो भावेभ्यो सर्वेभ्योऽपि विविध-
टकोत्कर्णैकज्ञापकस्वभावमात्मनस्तत्र विज्ञानाति । तथा तच्च विज्ञानं च स्वपरभारोपादानापोहनमिच्छा
स्वस्य यस्तुल्य प्रथयत् कर्मोदयनिपाकप्रभवान् भावन् सर्वानपि मुचति । ततोप नियमात् ज्ञानवैराग्याभ्यां
सपन्नो भवति ।

सम्मगद्वि स्वदयसह जातु भवे न मे स्वादि बुचानेतुल्यरुदना रागिणोप्याचरतु ।

भाउयता समितिपरता ते यतोपापि पापा अहमानाम्भगमविरहास्तति सम्मत्परितत् । ॥११॥

सम्मगद्वि सामान्येन स्वपरमेव तावज्जानाति—

उदयविवागो विविहो कम्माणं वणिणदो जिणवरेहिं ।

ण दु ते मज्झ सहावा जाणगमावो दु अहमिक्को ॥२२॥

उदयविपाको विविधः कर्मणां वर्णितो जिनवरेः ।

म तु ते मम स्वभावाः ज्ञापकभावस्त्वहमेव ॥ २१२ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—उदयविवागो विविहो कम्माणं वणिणदो जिणवरेहिं उदयविपाको विविधो
नानाप्रकार कर्मणां सङ्गी वर्णित कथित, जिनवरे ण दु ते मज्झसहावा जाणगमावो दु अह-
मिक्को त कर्मोदयप्रकार कर्मभेदा मम स्वभावा न भवति, इति वस्मान् ? इति चेत् टकोत्कर्णपरमानद
ज्ञापकस्वभावोऽहं यत कारणात् । सम्मगद्वि सामान्येन स्वपरस्वभावेन जानाति इति भवति । कथ
सामान्य ? इति चेत् त्रयोह गनोदमियादि विरक्षा नास्तीति । उदये कथयिते चन् “विशेषा अमात्र
सामान्यमिति यचनात्” । एव भेदमारम्भारूपेण ज्ञानवैराग्ययो सामान्यकथाकथानमुरपयेन गाथापद्यत
गत । इत ऊर्ध्व गाथादशपर्वत पुनरपि ज्ञानवैराग्यतात्त्विकविशेषविवरण करोति । तदथा ।

रागी सम्पददृष्टिर्न भवतीति कथयति —

आत्मवृत्त्यातिः—ये कर्मोदयविपाकप्रभवा विविधा भावा न ते गग स्वभावा । एव टकोत्कर्णिक-
भापवत्स्वभावोह ।

कथं रागी न भवति सम्पददृष्टिरिति ज्ञेयम्—

परमाणुमिच्छियं पि ह्यु रागादीणं तु विज्जदे जस्स ।

णवि सो जाणदि अप्पा णयं तु सन्नागमधरोवि ॥२१४॥

अप्पाणमयाणंतो अणप्पयं चेव सो अयाणंतो ।

कह होदि सम्मदिद्वी जीवाजीवे अयाणंतो ॥२१५॥ युग्मं

परमाणुमात्रमपि सल्ल रागादीनां तु विज्जते यस्य ।

नापि स जानात्यात्मानं सर्वागमधरोऽपि ॥ २१४ ॥

आरमानमजानन् अनात्मानमपि सोऽजानन् ।

कथं भवति सम्पददृष्टिर्न जीवाजीवाजानन् ॥ २१५ ॥

हात्पर्यवृत्तिः—परमाणुमिच्छयंपि य रागादीणं तु विज्जदे जस्स परमाणुमात्रमपि रागादीनां
तु विज्जते यस्य हृदये ह्य एकुट णवि सो जाणदि अप्पाणयं तु सम्वागमधरोवि सत्तु परमात्मत्व-
ज्ञानाभावात्, सुक्ष्मबुद्धैकत्वभावे परमात्मानं न जानाति, नानुभवति । कथंमूलाऽपि सर्वागमधरोऽपि सिद्धा-
तिधुपादोऽपि । अप्पाणमयाणंतो अणप्पयं चेव सो अयाणंतो स्वसंवेदनज्ञानयत्नेन सहजानदैक-
स्वभावेन शुद्धात्मानमजानन्, तथैवाभावनयथ सुहृदात्मनो भिन्नरागादिरूपमनात्मानं जानन् कह होदि
सम्मदिद्वी जीवाजीवो अयाणंतो स पुंस्यो जीवाजीवस्वरूपमजानन् सन् कथं भवति सम्पददृष्टिः ?
न कथमपीति ।

रागी सम्पददृष्टिर्न भवतीति भाषितं भवद्वि । तर्हि चतुर्थपञ्चमगुणस्थानवर्तिनः, तीर्थंकर कुमर-
भरत-संगर राम-पांडवाश्च सम्पददृष्टौ न भवति ^१, इति । तत्र सिष्पादृष्टपक्षेभ्यः निष्कारिस्वप्नकृतीनां
यथाभावात् सरागसम्पददृष्ट्यो भवति । कथं ? इति चेत् चतुर्थगुणस्थानवर्तिनां जीवना कनतानुबन्धि
प्रौढमानमायालौभगीप्सालौदयकमितानां पापाण्येसादिसमानानां रागादीनामभावात् । पञ्चमगुणस्थानवर्तिनां
पुनर्वर्तिनां, अप्रत्याह्वानप्रौढमानमायालौभोदयजनितानां भूमिरस्त्रादिरमानानां रागादीनामभावात्, इति
दूरमेव न गतमाहते । अतः तु मये पञ्चमगुणस्थानादुपरितनगुणस्थानवर्तिनां बीतरागसम्पददृष्टीनां मुख्य-
दृष्ट्या ग्रहणं सरागसम्पददृष्टीनां गौणरूपेति व्याख्यानं सम्पददृष्टिव्याख्यानकाले सर्वत्र तात्पर्येण कृतव्यं ।
अथ भाविन भोगं ज्ञानी न काङ्क्षतीति कथयति—

आरभतुप्यातिः—यस्य रागाद्यज्ञानभावानां दैशतोऽपि विदते सद्भावः, भवतु स धृतकेचरित्सद-
शोऽपि तथापि ज्ञानमयभावानामभावेन न जानात्यात्मानं । यस्मात्मानं न जानाति सोऽजानानमपि न
जानाति स्वरूपपरस्परसत्तासत्ताप्यभेकस्य वस्तुनो निक्षीयमानत्वात् । ततो य आमानात्मानं न जानाति
स जीवाजीवी न जानाति । यस्तु जीवाजीवी न जानाति स सम्पददृष्टिरेव न भवति । ततो रागी ज्ञानाभा-
वान्न भवति सम्पददृष्टिः ।

आप्तसाराध्वनिपदमयी रागिणो नित्यमवाः सुता पथिजपदमपद तदि बुष्पधमधाः ।

एतदेत पदमिदमिदं यत्र चेत्यप्याह । शुद्धं शुद्धं स्मृतमरतं स्मृतिमरतममेति ॥२१६॥

कुतोऽनागतं ज्ञानी नाकाङ्क्षतीति चेत्—

जो वेददि वेदिज्जदि समए समए विणस्सदे उहयं ।

तं जाणगो ढु णाणि उभयमवि ण कंखदि कयावि ॥२१६॥

यो वेदयते वेदते समये समये विनश्यस्युभयं ।

तद्वा ज्ञायकस्तु ज्ञानी, उभयमपि न कांसि कदाचित् ॥ २१६ ॥

सात्पर्यवृत्ति—जो वेददि वेदिज्जदि समए समए विणस्सदे उहयं योसी रागादिविकल्पः कर्ता वेदयत्यनुभवति यस्तु सातोदय कर्मतापत्र वेदते तेन रागादिविकल्पेन, अनुभूयते । तदुभयमपि अर्थपर्यायपक्षयोः समय समय प्रति विनश्वर तं धाणगो ढु णाणी उभयंवि ण कंखदि कयावि तदुभयमपि वेदयेदकस्त्व एतमान भाविन च विनश्वर जानन् सन् तत्त्वज्ञानी नाकाक्षति न वाडति कदा विदधि । अथ तथैवाप्यनरूपानि निष्प्रयोजनरूपनिमित्तानि शरीररूपे भोगनिमित्तानि च रागाद्यप्यपसानानि परमात्मतरायेदी न वाडति, इति प्रतिपादयति —

आत्मरुपातिः—ज्ञानी हि तात्पुरुषात् स्वभावभावस्य ढकोत्कीर्णकज्ञापकमारो नित्यं भवति यौ तु ययवेदकभावौ तौ तूगमप्रबोसचद्विमारभाराना क्षणितौ भवत । तत्र यो भावि काक्षमाण वेद-भार वेदयते स यावद्भवति तावत्काक्षमाणो भावो विनश्यति । तस्मिन् विनष्ट वेदको भारः किं वेदयते ? । यदि काक्षमाणवेदभारपृष्ठभावनिरनमस्य भाव वेदयते । तदा तद्भारनाशूर्ध्वं विनश्यति कस्त वेदयते ? । यदि वेदकभावनपृष्ठभावा भावोन्मत्त वेदयते तदा तद्भवनाशूर्ध्वं स विनश्यति । किं स वेदयते ? इति काक्षमाण भाववेदनाननसा ता च विजानन् ज्ञानी विधिदेय काक्षति—

वेदयेदकविभाषचलपद्मेष्टे न ताड काक्षितमेव

तेन काक्षति न किञ्चन विद्वान् सन्तोष्यतिविरक्तमुपैति । २१७ ।

तथाहि—

बंधुवभोगाणिमित्तं अज्झवसानोदएसु णाणिस्स ।

संसारदेहविसएसु णेव उप्पज्जदे रागो ॥ २१७ ॥

बंधावभोगनिमित्तेषु, अज्झवसानोदयेषु ज्ञानिनः ।

संसारदेहविषयेषु नैवात्ययते रागः ॥ २१७ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—बंधुवभोगाणिमित्तं अज्झवसानोदयेसु णाणिस्स येन उप्पज्जदे रागो स्वसरेदगज्ञानिनौ जीनस्य रागाद्युदयरूपेषु, अप्यनसानेषु बंधनिमित्त भोगनिमित्त वा नैवात्ययते राग । कथमूतज्जप्यवसानेषु ? संसारदेहविसएसु निष्प्रयोजनरूपनिमित्तेषु संसारदेहयेषु, भोगनिमित्तेषु देह-विषयेषु वा । इदमत्र सात्पर्यं भोगनिमित्तं श्लोकमेव पाप करोत्येव जीन । निष्प्रयोजनरूपानेन वहुतर कतेति शक्तिम स्थवन् । तथा चोक्तमभ्यानरक्षण—

यथवप्येदादेहेपाद्वासाच्च परकलप्रादेः आप्यनमरान्मानं प्राप्तिं जिनसासने विशदा । ॥ १ ॥ इति अपप्याने कर्म बन्नाति तदप्युक्तमास्ते—

सकल्पकल्पतरुसप्रयाणात्तदीय वेतो निमज्जति मनोरयसागरेऽस्मिन् ।

तत्रारारस्तव चयासि न किञ्चनापि यत्त एव भवति वसमपस्रयस्य ॥ १ ॥

दैर्घ्यदग्धमनसोऽंतरुपात्तमुत्तेजितं यथोत्सति ते स्फुरितोत्तरा ।

धासि स्फुरेदिति तथा परमात्मसद्व कीतुस्तु तौ तव भवेद्विफला प्रसूति ॥ २ ॥

आचारसाक्षे भक्ति—

फेलादि कलुषिदमूदो दुकाममोगेहि मुच्छिदो संतो ।

अथ मुजतो भोगे बन्धि मावेण कम्माणि ॥ १ ॥

इति ज्ञात्वा, अपञ्चालं त्यक्त्वा च शुद्धात्मस्वरूपे स्थातव्यमिति भावार्थः ।

अथ निष्कामत्वादिभूयस्यपञ्चान मम परिग्रहो न भवति, इति पुनरपि भेदज्ञानशक्तिं यैराग्य-
शक्तिः ॥ प्रकटयति—

आत्मरूपाधिः—इह स्वल्पव्यसनोदयाः पतरेऽपि सप्ताविपयाः; कतरेऽपि शरीरविपयाः । तत्र
पतरे संसारविपया, ततरे बंधनिमित्ताः । यतरे शरीरविपयास्ततरे तृप्तागोमितिमिताः । यतरे बंधनिमित्ता-
स्ततरे रामदेवमोहायाः । यतरे तृप्तागोमितिमितास्ततरे सुखदुःखायाः । अक्षामीषु सर्वेष्वपि ज्ञानिनो नास्ति
रागः । नानाद्रव्यस्वभावत्वेन दृष्टोर्कीर्णकजायकभावस्वभावस्य तस्य तज्जतिपेधाद् ।

ज्ञानिनो न हि परिग्रहभावं कैरारगरसरित्ततपैति

रागयुक्तिरकथायितयस्य स्थितेव हि बहिर्लुङ्गीह । ११८ ।

ज्ञानवान् स्वरस्तोऽपि यतः स्यात् सर्वरागरसमर्जनतीक्ष्णः

लिप्यते सकलकर्मभिरेव कर्ममप्यपतितोऽपि ततो न । ११९ ।

मज्झं परिग्रहो यदि तदो अहमजीविदं तु गच्छेज्ज ।

णादेव अहं जह्या तस्मा न परिग्रहो मज्झं ॥ ११८ ॥

मम परिग्रहो यदि ततोऽहमजीवतां तु गच्छेत् ।

ज्ञातैवाहं यस्मात्तस्मात् परिग्रहो मम ॥ ११८ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—मज्झं परिग्रहो यदि तदो अहमजीविदं तु गच्छेज्ज सहजशुद्धकेवलज्ञान-
दर्शनस्वभावस्य मम यदि निष्कामत्वादिनादिक परद्रव्य परिग्रहो भवति ततोऽहं, अजीवतां जहात् गच्छामि ।
न चाहं अजीवो भवामि । णादेव अहं जह्या तस्मा न परिग्रहो मज्झं परमात्मज्ञानपदमेवाहं यस्मात्ततः
परद्रव्य मम परिग्रहो न भवतीत्यर्थः ।

अथ किं तापरमात्मपदमिति पृच्छति—

आत्मरूपाधिः—यदि परद्रव्यमहं परिगृह्णीमि तदोवाच्यमेवाजीवो ममासीत् स्वः स्यात् । अहमप्य-
वश्यमेवाजीवत्वमुप्य स्वामी स्या । अजीवस्य तु यः स्वामी स किञ्चजीव । एवमनशेनापि ममाजीवता-
पयेत् । मम तु एको ज्ञायक एव भवति, यः स्वः, अस्मिन्नाहं स्वामी, ततो माभूयमानावत्वात् ज्ञातेवाहं भवि-
ष्यामि, न परद्रव्य परिगृह्णामि, अथ न मे निश्चयः । किं तापद ?—

आदहि दम्बभावे आंधिरे मोत्तूण गिण्ह तव गियदं ।

थिरमेगमिमं भावं उपलब्धं सहावेण ॥ ११९ ॥

आत्मनि द्रव्यभावान्वासिराणि मुक्त्वा गृहाण तव गियदं ।

स्थिरमेकमिमं भावं उपलब्धमानं स्वभावेन ॥ ११९ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—आदहि दम्बभावे आंधिरे मोत्तूण आत्मद्रव्येऽधिकरणभूते, दम्बकर्मणि
भावकर्मणि ॥ यानि तिष्ठति सानि विनश्वराणि, इति विज्ञाय मुक्त्वा गृहाण तव गियदं । क ! कर्मतः
पक्षं तव गियदं थिरमेगमिमं भावं उपलब्धं सहावेण मान, आत्मपदार्थं कथयत ! तत्र, सर्वधिस-

१ कर्म-विषयोपमोत्तूण कथा, ताप आत्मनोरन्तर्गतविषयः स एव द्रव्यवर्तिभूतः यद्विषयः ।

२ दम्बता संशयपरिणामपरिणामः । ३ आत्मव्यतिष्ठति, 'अपदे मोत्तूण' इति वाच्यः ।

रूप । नियत, निश्चित । पुनरपि कथंभूत ? स्थिर, अविनश्वर । एक, अतहात्म्य । इदं प्रत्यक्षीभूत । पुनरपि किं विशिष्ट ? उपलब्धमान, अनुभूयमान । केन कृत्वा ? परमात्मसुखसन्निधिरूपस्वसवेदनज्ञानस्वभावेनेति । अथ ज्ञानी परद्रव्यं जानातीति भेदभाजना प्रविपादयति—

आरम्भरूपातिः—इह खलु भगवन्मात्मनि वदन्ना द्रव्यभाजानां मध्ये ये किल, अतस्त्वभावेनोपलब्धमाना, अनियतत्वावस्था, अनेक, क्षणिक, व्यभिचारिणो भाना, ते सर्वेऽपि स्वयमस्वाप्तित्वेन स्यात् स्थान भवितुमशक्यत्वात्, अपदभूत्वा । यत्तु तत्स्वभावेनोपलब्धमान, नियतत्वावस्था, एक, निश्च, अव्यभिचारी भाव, स एक एव स्वय स्वाप्तिनेन स्थान भवितुं शक्यत्वात् पदभूत । तत् सर्वानेवास्वाप्ति-भाजान् मुक्त्वा स्वाप्तिभावभूत, परमार्थरसतया स्वदमान ज्ञानमेकमेवेदं स्वाद्य ।

एकमेव हि तस्मात् विवेकामपदं पदं अपदान्येन भगवतो पदान्यान्पानि पर्युर ॥ १४० ॥

एकं ज्ञापकभावनिर्भरमहात्माद समागदयन् स्वाद्य इहमप्य विधातुमसह स्वा वस्तुवृत्तिं विदन् ।

आत्मानामनुभवाभारविमोक्षो भैरवदुर्गतिरोपेक्ष सामान्य कथयतिस्त्विह सकल ज्ञान नपत्सकतां ॥ १४१ ॥

कुतो ज्ञानी न पर गृह्णातीति चेत्—

को नाम भणिज्ज जुहो परदब्धं मममिदं हवदि दब्धं ।

अप्याणमप्यणो परिग्गहं तु णियदं विद्याणंतो ॥ २२० ॥

को नाम भणेत्पुणः परद्रव्यं ममेदं भवति द्रव्य ।

आत्मानमात्मनः परिग्रहं तु नियतं विज्ञानम् ॥ २२० ॥

तात्पर्यवृत्तिः—को नाम भणिज्ज जुहो परदब्धं मममिदं हवदि दब्धं परद्रव्यं मम भवतीति नाम स्वदमहा मा को भूयात् ? जुहो ज्ञानी न कोपि । किं कुर्वन् ? अप्याणमप्यणो परिग्रहं तु णियदं विद्याणंतो विद्वानदैकस्वभावागच्छामानमेव, आत्मनः परिग्रहं विज्ञानम् नियतं निश्चितमिति ।

अप्ययं च मे निश्चय, देहगुणादि मम परिग्रहो न भवतीति भेदज्ञान निरूपयति—

आरम्भरूपातिः—यतो हि ज्ञानी योहि यस्य सो भावः स तस्य स्व स तस्य स्वानीति स्वरतरङ्ग-स्वच्छन्दारोहत्वात्, आत्मानमात्मनः परिग्रहं तु नियमनं जानाति । ततो न ममेदं इह नाहमस्य स्थानी इति परद्रव्यं न परिरुह्णाति । अतोहमपि न तत्परिरुह्णामि ।

छिज्जदु वा भिज्जदु वा णिज्जदु वा अहव जादु विण्णलयं ।

जह्सा तह्सा गच्छदु तहावि ण परिग्गहो मज्झ ॥ २२१ ॥

छिद्यतां वा भिद्यतां वा नीयतां अथवा यातु विप्रलय ।

यस्माच्चस्माद् गच्छतु तथापि न परिग्रहो मम ॥ २२१ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—छिज्जदु वा भिज्जदु वा णिज्जदु वा अहव जादु विण्णलयं छिद्यता वा द्विधा भवतु, भिद्यता वा जिही मरतु, नीयता वा केन जित् । यद्यपि विप्रलय विनाश गच्छतु, एवमेव जह्सा तह्सा गच्छदु तहावि ण परिग्रहो मज्झ अन्यस्मात् यस्मात् यस्मात् वारणादा गच्छतु तथापि शरीरं मम परिग्रहो न भवति । यस्मात् ? इति चेत् टकोत्कीर्णपरमानन्दजायकैवल्यमागह, यत् वारणात् । अथ च मे निश्चय ।

१ विपरी व्याहृतिरुद्धे शब्दः । २ अपदानि अस्वभाववृत्तानि वायुपर्वविद्यतां वा—राण्ड्रशुचिदु पाषण्ड्याभेदा वा ।

३ एतेषां दिभर्मादिभिरप्येकमेव प्रसज्यते । ४ योनीर्नृपदेव ।

अध्यात्ममुखे सतोप दर्शयति—

आत्मरूपातिः—छिन्नतां वा भिन्नतां वा नीयतां वा विप्रलम्बं यातु वा यतस्ततो गच्छतु वा तथा-
पि न परद्रव्यं परिरुण्हामि । यतो न परद्रव्यं मम एव नाह परद्रव्यस्य स्वामी । परद्रव्यमेव परद्रव्यस्य स्व
परद्रव्यमेव परद्रव्यस्य स्वामी । अहमेव मम स्व अहमेव मम स्वामीति जानामि ।

इयं परिग्रहमप्यस्य समस्तमेव सामान्यतः स्वपरयोरभिव्यक्तव्ये ।

अज्ञानमुच्छिन्नतुमना बहुना विधिपाद् भूयस्तमेव परिहर्तुमय प्रवृत्त ॥ १४२ ॥

एदक्षि रदो णिचं संतुष्टो होहि णिचमेदक्षि ।

एदेण होहि तित्तो तो होहिदि उत्तमं सोक्खं ॥ २२२ ॥

एतास्मिन् रतो नित्य संतुष्टो भव नित्यमेवस्मिन् ।

एतेन भव ह्यसौ तर्हि भविष्यति तच्चोत्तमं सौख्यं । २२२ ।

सात्पर्यवृत्तिः—एदक्षि रदो णिचं संतुष्टो होहि णिचमेदक्षि एदेण होहि तित्तो हे भव्य

पथेत्रिपमुलनिर्वाचं कृत्वा निर्बिकल्पयोगवलेन स्वाभाविकपरमात्मसुखं रतो भव संतुष्टो भव, ह्यसौ भव, नित्य
सर्वकालं तो होहिदि उत्तमं सुखं ततस्तस्मादज्ञपसुखानुभवात् तर्गतममक्षय मोक्षसुखं भविष्यति ।

अथ मतिश्रुतावधिमत पर्यवगेतलज्ज्ञानाभेदरूप परमार्थस्य मोक्षकारणभूत व परमात्मपद तत्समस्त-
हर्षविषादादिविवात्पजाहर्षित परमयोगान्मयासादेवत्मानुभवति, इति प्रतिपादयति—

आत्मरूपातिः एताननेव सत्य आत्मा यावदेतज्ज्ञानमिति निश्चित्य ज्ञानमात्र एव नित्यमेव रति-

मुपैहि । एतावत्सेव सत्यामी, यावदेतज्ज्ञानमिति निश्चित्य ज्ञानमात्रेणैव नित्यमेव सतोपमुपैहि । एतावदेव
सत्यमनुभवरनीय यावदेव ज्ञानमिति निश्चित्य ज्ञानमात्रेणैव नित्यमेव तृप्तिमुपैहि । अथैव तत्र तस्मिन्नेवात्म

रतस्य, आत्मसंतुष्टस्य, आत्मतुष्टस्य च ध्यानात्मोच्चर सौख्यं भविष्यति । तत्र तद्वर्ण एव स्वमेव स्वयमेव
इत्यसि मा धन्यान् प्राप्स्यी ।

अद्वित्यशक्ति स्वयमेव देवक्षिन्मात्रचित्तामणिरत्र यस्मात् ।

सर्वार्थसिद्धावतया विधत्ते ज्ञानी किमन्यस्य परिग्रहेण ॥ १४३ ॥

आभिणिसुदोहिमणकेवलं च तं होदि एकमेव पदं ।

सो एसो परमद्वो जं लहिदुं णिब्बुदिं जादि ॥ २२३ ॥

आभिनिचोपेकश्रुतावधिमतः पर्यवकेवलं च तद्वत्स्वयमेव पदं ।

स एव परमार्थः, यं लब्ध्वा निर्वृत्तिं याति ॥ २२३ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—आभिणिसुदोहिमणकेवलं च तं होदि एकमेव पदं मतिश्रुतावधिमतः पर्यव-

केवलज्ञानाभेदरूप यच्च निश्चयेन, एकमेव पदं । पर किं तु यथादित्यस्य केन्द्रारण्यतारतम्यवशेन भ्रूकाशमेव
गमति । तथा मतिज्ञानावर्णादिभेदकर्मरसेन मतिश्रुतज्ञानादि भेदभिन जात सो एसो परमद्वो जं

लहिदुं णिब्बुदिं जादि स एव लोकप्रसिद्धं पञ्चज्ञानाभेदरूप परमार्थं न परमार्थं लब्ध्वा जीवो निर्मुक्तिं
याति लभत इत्यर्थः । एव ज्ञानशक्तिरस्यव्यक्तविशेषविवरणरूपेण सूत्रदत्तक गत । अत ऊर्ध्वं गाथाष्टक-

पर्यंत तस्यैव परमात्मपदस्य प्रकृत्याको योसौ ज्ञानगुण, तस्य सामान्यविवरण करोति । तत्रथा

अथ मन्यादिपञ्चज्ञानाभेदरूप साक्षा मोक्षकारणभूत स्वरमात्मपद, तपद ज्ञानानुभूतिशब्द-
वततपश्चरणादिपञ्चभेदं श्रुत्वा अपि स्वसत्त्वेन ज्ञानगुणेन विना न उक्तं इति कथयति—

आत्मस्वातिः—आत्मा किल परमार्थः । तनु ज्ञान, आत्मा च एक एव पदार्थः, ततो ज्ञानमप्येकमेव पद यदेतनु ज्ञान नामैक पद स एव परमार्थः साक्षान्मोक्षोपायः । न चाभिनिचोपेक्षादयो भेदा इदमेक पदमिह भिदति । किं तु तेषां योगैक पदमभिनेदति । तथाहि यथा न सन्निवृत्तपदलवगुणितस्य तद्विघटनानुसारेण प्राकृत्यमासादयत । प्रपञ्चज्ञानातिशयभेदो न तस्य प्रपञ्चस्यभाव भिदति । तथा, आत्मनः कर्मपद-लवगुणितस्य तद्विघटनानुसारेण प्राकृत्यमासादयतो ज्ञानातिशयभेदा न तस्य ज्ञानस्यभाव भिदति । किं तु प्रयुक्तमभिनेदति । ततो निरस्तसमस्तभेदभावावभावभूत ज्ञानमेवैकमात्मस्य तदावभावेव भवति पदप्राप्ति । नश्यति भाति । मन्त्रात्मजाम । सिद्धयन्तात्मपरिहार, न कर्म भूयति । न रागद्वेषमाहा साध्यते । न पुन कर्म, भास्यति । न पुन कर्म बध्यते । प्राग्वह कर्म, उपभुक्त निर्जोयते । कृत्तकर्म-भावात् साक्षा मोक्षो भवति ।

अष्टाष्टा स्वयनुच्छलति यदिमा सवेदनस्यक्तयो विष्पीतामित्भावमद्वैतसाम्प्रतमत्ता इव । यस्याभिरुत स एव भगवान्कोप्यनेकी भवन् वेला युक्ताकिष्कभिरद्वैतनिधित्वापरहाकर । १४४ । किं च-क्षिपता स्वयमेव दुष्करतीर्माक्षोन्मुखै कर्मभि क्षिपता च परे महाव्रततपोभारेण भग्नभिर । साक्षान्मोक्ष इव निरामयपद सवेद्यमान स्वय ज्ञान ज्ञानगुण मिना कथमपि प्राप्तु क्षमते न हि । १४५ ।

जाणगुणेहिं विहीणा एदं तु पदं बहुवि ण लहंति ।

तं गिण्ह सुपदमेदं जदि इच्छसि कम्मपरिमोक्खं ॥ २२४ ॥

ज्ञानगुणैर्विहीना एतनु पदं बहुयोऽपि न लभंते ।

तद्गुणं सुपदमिदं यदीच्छसि कर्मपरिमोक्षं ॥ २२४ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—जाणगुणेहिं विहीणा एदं तु पदं बहुवि ण लहति निर्निकारपरमात्मतत्त्वो-पलम्बिलक्षणज्ञानगुणेन विहीना, राहिताः पुरुषा, कदाचिपि ज्ञानाद्योपादेयसंवित्तिरहित दुर्धरकायकैवा-दितनधरण कुर्वाणा अपि मन्त्रोदितप्रज्ञानगिदरूप साक्षा मोक्षकारण खसवेद्य ज्ञानात्मसन्निधिलक्षणमिदं पद न लभते । तं गिण्ह सुपदमेदं जदि इच्छसि कम्मपरिमोक्खं हे मज्ज तापद गुहाण पदीच्छसि कर्मपरिमोक्षमिति ।

अथ विशेषपरिग्रहस्वरूपेण तमेन ज्ञानगुण विज्ञेयति—

आत्मस्वाति —यतो हि सकष्टेनापि कर्मणा कर्मणि ज्ञानस्वाप्रकाशनात् ज्ञानस्यानुपलभ । केवलेन ज्ञानेनैव ज्ञान एव ज्ञानस्य प्रकाशनाद् ज्ञानस्योपलभ । ततो बहुयोऽपि बहुनापि कर्मणा ज्ञानस्या भेद-मुपलभते । इदमनुपलभमानाश्च कर्मभिर्निप्रमुच्यते तत कर्ममोक्षार्थिना केवलज्ञानावच्छेदेन निपतमनेदमेक पदमुपलभनीय ।

पदमिदं ननु कर्मदुरासद सहजबोधकलामुल्लभ सिद्ध ।

तत इदं निबन्धोयव्याजलकलपित्त यत्ततां सत्तज जगत् । १४६ ।

अपरिग्रहो अणिच्छो भणिदो णाणीय णिच्छदे धम्मं ।

अपरिग्रहो तु धम्मस्स जाणगो तेण सो होदि ॥ २२५ ॥

अपरिग्रहोऽनिच्छो भणितो ज्ञानी च नेच्छति धर्म ।

अपरिग्रहस्तु धर्मस्य ज्ञायकत्वेन स भवति ॥ २२५ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—अपरिग्रहो अणिच्छो भणितो पाणीय निच्छदे धम्मं अपरिमहो भणितः कासोः अनिच्छः । तस्य परिग्रहो नास्ति यस्य बहिर्द्व्येभिच्छ वाद्य मोहो नास्ति । तेन कारणेन स्वसवेदनज्ञानी शुद्धोपयोगरूप निश्चयधर्म विहाय शुभोपयोगरूप धर्मं पुण्य नेच्छति । अपरिग्रहो दुःखमस्स जाणगो तेण सो होदि तत् । कारणपुण्यरूपधर्मस्यापरिग्रहं सन् पुण्यमिदं ममस्वरूपं न भवतीति ज्ञात्वा तद्रूपेणापरिग्रामन्, अतः प्रयो भवन् दर्पणे निम्बस्येव ज्ञायक एव भवति ।

आत्मरूप्यातिः—इच्छा परिग्रहं तस्य परिग्रहो नास्ति यस्वेच्छ नास्ति, इच्छात्वज्ञानमयो भावः, अज्ञानमयो भावस्तु ज्ञानिनो न भवति, ज्ञानिनो ज्ञानमय एव भावोऽस्ति, ततो ज्ञानी, अज्ञानमयस्य भावस्य इच्छाया अभावात् धर्मं नेच्छति । तेन ज्ञानिनो धर्मपरिग्रहो नास्ति । ज्ञानमयस्यैकस्य ज्ञायकभावस्य भावाद् धर्मस्य केनचिद् ज्ञायक एवाय स्यात् ।

अपरिग्रहो अणिच्छो भणितो पाणीय निच्छदि अहम्मं ।

अपरिग्रहो अधम्मस्स जाणगो तेण सो होदि ॥ २२६ ॥

अपरिग्रहोऽनिच्छो भणितो ज्ञानी च नेच्छत्यधर्मं ।

अपरिग्रहोऽधर्मस्य ज्ञायकत्वेन स भवति ॥ २२६ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—अपरिग्रहो अणिच्छो भणितो पाणीय निच्छदि अहम्मं अपरिमहो भणितः, स कः अनिच्छ तस्य परिग्रहो नास्ति यस्य बहिर्द्व्येभ्यः इच्छा काशा नास्ति । तेन कारणेन तत्त्वज्ञानी विषयकपापकृत्य अधर्मं पाप नेच्छति । अपरिग्रहो अधम्मस्स जाणगो तेण सो होदि तत् एव कारणम्—विषयकपापसंस्कारधर्मस्याऽपरिग्रहं सन् पापमिदं मम स्वरूपं न भवतीति ज्ञात्वा तद्रूपेणापरिग्रामन् दर्पणे निम्बस्येव ज्ञायक एव भवति । एवमेव च, अधर्मपदपरिवर्तनेन रागद्वेषक्रोधमादमायालोभ-कर्मनोऽधर्ममयो रचनकायश्रोत्रचक्षुर्ग्राणरसनस्पर्शनसंज्ञानि सप्तदशसूत्राणि व्याख्येयानि । तेनैव प्रकाश-रेण शुभाशुभसंस्कारविकल्परहितानतज्ज्ञानादिगुणस्वरूपब्रह्मात्मनः प्रतिपक्षभूतानि क्षेपाव्यप्यसंख्येयलोका-प्रमितानि विभावपरिणामस्थानानि वर्जनीयानि ।

आत्मरूप्यातिः—इच्छा परिग्रहं तस्य परिग्रहो नास्ति यस्वेच्छ नास्ति, इच्छात्वज्ञानमयो धर्मः । अज्ञानमयो भावस्तु ज्ञानिनो नास्ति ज्ञानिनो ज्ञानमय एव भावोऽस्ति । ततो ज्ञानी, अज्ञानमयस्य भावस्य इच्छाया अभावात् अधर्मं नेच्छति तेन ज्ञानिनः, अधर्मपरिग्रहो नास्ति ज्ञानमयस्यैकस्य ज्ञायकभावस्य भावादधर्मस्य केवलं ज्ञायक एवम स्यात् । एवमेव चाधर्मपदपरिवर्तनेन रागद्वेषक्रोधमादमायालोभकर्मनो-कर्ममयोऽधर्ममयो रचनकायश्रोत्रचक्षुर्ग्राणरसनस्पर्शनसंज्ञानि षोडश व्याख्येयानि, अनया द्दिताऽऽद्यान्मनूयानि ।

धम्मच्छि अधम्मच्छी आयासं सुत्तमंगपुण्येसु ।

संगं च तहा णेयं देवमणुअत्तिरियणेरइयं ॥ २२७ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—अपरिग्रहो भणितः कोऽसौः अनिच्छ तस्य परिग्रहो नास्ति यस्य बहिर्द्व्येभ्यः आकांक्षा नास्ति तेन कारणेन परमतरज्ञानी विद्वानदैक्यसमाय शुद्धमान विहाय धर्माधर्माकांक्षा-पदपूर्वगतश्रुतयाध्यामत्तरपरिग्रहेदेवमनुष्पतिर्यह्नरत्नादिविभावपर्यायानिच्छति इति श्रेयं ज्ञातव्यं । ततः कारणान्निष्ठपदे निष्परिग्रहो भूत्वा तद्रूपेणापरिग्रामन् सन् दर्पणे निम्बस्येव ज्ञायक एव भवति ।

अपरिग्रहो अणिच्छो भणितो असणं तु निच्छदे पाणी ।

अपरिग्रहो दुः असणस्स जाणगो तेण सो होदि ॥ २२८ ॥

अपरिग्रहोऽनिच्छो भणितोऽन्नं च नेच्छति ज्ञानी ।

अपरिग्रहस्त्वन्नस्य ज्ञापकत्वेन स भवति ॥ २२८ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—अपरिग्रहो अणिच्छो भणितो असन्नं च निच्छदे णाणी अपरिमहो भणितः स कः ? अनिच्छः । तस्य परिग्रहो नास्ति यस्य बहिर्दन्वेषु इच्छा मूर्त्य ममत्व नास्ति । इच्छा स्वज्ञानमयो भावः स च ज्ञानिनो न संभवति । अपरिग्रहो दु असन्नस्त जाणगो तेण सो होदि तत् एव कारणात् आत्ममुखे नृत्ते मूत्वा अन्नकरिये निष्परिग्रहः सन् दर्पणे विम्बस्येव अज्ञानापादात्प यस्तुनो वस्तुत्वेण ज्ञापक एव भवति । न च रागरूपेण ग्राहक इति ।

आत्मरूपातिः—इच्छा परिग्रहः तस्य परिग्रहो नास्ति यस्येच्छा नास्ति, इच्छास्वज्ञानमयो भावः, अज्ञानमयो भावस्तु ज्ञानिनो भवति । ज्ञानिनो ज्ञानमय एव भावोऽस्ति । ततो ज्ञानी, अज्ञानमयस्य भावस्य इच्छाया अभावात्, अन्नं नेच्छति तेन ज्ञानिनोऽन्नपरिग्रहो नास्ति ज्ञानमयस्यैकस्य ज्ञापकभावस्य भावादज्ञानस्य केवलं ज्ञापक एवायं स्यात् ।

अपरिग्रहो अणिच्छो भणितो पाणं च निच्छदे णाणी ।

अपरिग्रहो दु पाणस्त जाणगो तेण सो होदि ॥ २२९ ॥

अपरिग्रहो अनिच्छो भणितः पानं च नेच्छति ज्ञानी ।

अपरिग्रहस्तु पानस्य ज्ञापकत्वेन स भवति ॥ २२९ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—अपरिग्रहो अणिच्छो भणितो पानं तु निच्छदे णाणी अपरिमहो भणितः कोसौ । अनिच्छः । तस्य परिग्रहो नास्ति यस्य बहिर्दन्वेष्वाकांक्षा लुप्या मोह इच्छा नास्ति । इच्छास्वज्ञानमयो भावः स च ज्ञानिनो न संभवति अपरिग्रहो दु पाणस्त जाणगो तेण सो होदि तत् कारणात् आभाविस्वरत्नानंदमुखे नृत्ते मूत्वा विविधपानकरिये निष्परिग्रहः सन् दर्पणे विम्बस्येव वस्तुत्वेण ज्ञापक एव भवति, न च रागरूपेण ग्राहक इति ।

तथा चोक्त—

णां छाड सा दु अट्ठं ण सरीरस्सय मयट्ठते जट्ठं णाणं रत्तवपइ साणं वेर भुजति ॥१॥

अरक्कमरकणिमित्तं इत्थिणो भुजति पाणधारणमिच्च पाणा धम्मणिमित्तं धम्मं ॥ चरति मोक्खहं॥२॥

अथ परिग्रहस्यागम्याख्यानमुपसंहरति—

आत्मरूपातिः—इच्छा परिग्रहः, तस्य परिग्रहो नास्ति यस्येच्छा नास्ति, इच्छास्वज्ञानमयो भावः, अज्ञानमयो भावस्तु ज्ञानिनो नास्ति । ज्ञानिनो ज्ञानमय एव भावोऽस्ति । ततो ज्ञानी, अज्ञानमयस्य भावस्य इच्छाया अभावात् पानं नेच्छति । तेन ज्ञानिनः पानपरिग्रहो नास्ति ज्ञानमयस्यैकस्य ज्ञापकभावस्य भावात् केवलं पानकस्य ज्ञापक एवायं स्यात् ।

इत्थादु एदु चिविहे सन्ने भावेय निच्छदे णाणी ।

जाणगभावो गियदो णीरालंबोय सन्नत्थ ॥ २३० ॥

इत्यादिकोस्तु विविधान् संशान् भानाच्चेच्छति ज्ञानी ।

ज्ञापकभावां निपनः निराद्यं च संशय ॥ २३० ॥

सात्पर्यवृत्तिः—इत्थादु एदु चिविहे सन्ने भावेय निच्छदे णाणी इत्यदिक्त्वा पुनरा-

पान् पानादिवहिर्भाषात् सर्वतः परमात्मतत्त्वज्ञानी नेच्छति । अनिच्छन् स कथंभूतो भवन् ! जाणम
भावो णीयदो णिराखंवेय सञ्चत्थ एकोत्तीर्णपरमानन्दज्ञायकैकलमान एव भवति नियतो नि-
श्चितः । पुनश्च कथंभूतो भवति जगत्त्रये कालत्रयेऽपि मनोवचनकायैः कृतकारितानुमितैश्च बाह्याभ्यन्तरपरि-
मृदरूपे चेतनाचेतनपरद्वये सर्वत्र निराखबोऽपि, अनतज्ञानादिगुणस्वरूपे स्वसमाप्ते पूर्णकलश इव सात्वत-
एव तिष्ठतीति भावार्थः ।

अथ ज्ञानी परमानन्दाविभोगेषु बाधं न करोतीति कथयति—

आत्मरूपातिः—एवमादयोऽन्येऽपि बहुप्रकाराः परद्वन्द्वस्य ये भावास्तान् सर्वानेव नेच्छति ज्ञानी
तेन ज्ञानिनः सर्वेषामपि परद्वन्द्वभावानां परिमहो नास्ति इति सिद्धं ज्ञानिनोऽन्यतन्निष्परिग्रहत्वं । अथैव
मयमतेषामावातरपरिमृदशून्यत्वात् उदात्ततमस्तज्ञानं सर्वश्रेष्ठमनिराखबो भूत्वा प्रतिनियतदर्शकौ-
णिकज्ञापकभाषः सन् साक्षाद्विज्ञानधनमात्मानमनुभवति ।

पूर्वपक्षनिरूपकमपिपाकाद् ज्ञानिनो यदि भवत्युपमोगः ।

तद्व्यत्ययश्च न रागवियोगान्मुनेति न परिग्रहभावः ॥ १३७ ॥

उपपण्णोदयभोगे वियोगबुद्धीय तस्स सो णिच्चं ।

कंखामणागदस्स य उदयस्स ण कुव्वदे णाणी ॥ १३१ ॥

उत्पन्नोदयभोगे वियोगबुद्ध्या तस्य स निश्चं ।

कांखामणागतस्य चोदयस्य न करोति ज्ञानी ॥ १३१ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—उत्पन्नोदयभोगे वियोगबुद्धीय तस्स सो णिच्चं उत्पन्नोदयभोगे वियोगबु-
द्धिश्च हेतुबुद्धिर्भवति । तस्य तस्मिन् भोगविषये यद्येतात्पर्यमेव इति वचनात् । कोऽसौ निराहृष्टचित्तमनसि
सत्सवेदनज्ञानी नित्य सर्वकाल कंखामणागदस्सय उदयस्य ण कुव्वदे णाणी स एव ज्ञानी, अनागतस्य
निदानबन्धरूपमाविर्भावोदयस्यापेक्षा न करोति । किं न विशेष य एव भोगोपमोगादिवैतनचेतनसम-
रूपपरद्वन्द्वनिराखबो भाषपरिणामः स एव स्वसवेदनज्ञानगुणो भवति । तेन ज्ञानगुणालम्बनेन य एष
पुष्टयः ज्ञाति पूजा-लाभ-भोगास्साक्षात्स्वनिदानबन्धादिविचारतर्हिः सन् जगत्त्रये कालत्रयेऽपि मनोवचन-
कायैः कृतकारितानुमितैश्च विषयबुद्ध्यनुदयासनावासित चित्त मुक्त्वा शुद्धात्मभाननोत्थरीतरागपरमानन्द-
मुखेन यायित रुजित मूर्धित परिणत तन्मय गुप्त रत्न सत्तुष्ट चित्त कृत्वा वर्तते स एव मतिश्रुतारविमनः
पर्ययकेरुज्जानाभेदरूप परमार्थशब्दभिधेय साक्षान्नोद्यकारणभूत शुद्धात्मसन्निविष्टक्षण परमात्मभाषया
वीतरागधर्मीयानशुद्धप्यानसत्स्य सप्तवेद्यशुद्धागपद परमसमस्तीभावेन अनुभरति न चाप्य । यादस पर-
मात्मपदमनुभवति तादृश परमात्मपदसत्स्य मोक्ष लभते । यस्मात् इति चेत् उपादानकारणतद्वा बाधं
भवति यत कारणात् इति । एव स्वसवेदनज्ञानगुण विना मयादिपञ्चज्ञानिकल्परहितमखड्गपरमात्मपद
न लभ्यते इति सक्षेपन्यास्यननुसृत्येव सूत्रादक गत ।

अथानतर तस्यैव ज्ञानगुणस्य चतुर्विंशत्यापर्यन्तं पुनरपि विशेषन्यासधान करोति । तद्यथा ज्ञानी
सर्वद्वन्द्वेषु वीतरागव्याकर्मणा न लिप्यते सरागचादजानी लिप्यते, इति प्रतिपादयति—

आत्मरूपातिः—कर्मोदयोपमोमहात्मा अतीत प्रयुक्तो नामतो वा स्यात् । तज्जातीतस्मान् अतीत-
तत्त्वादेव सन् परिग्रहभाष विभर्ति । अनागतस्तु आकाशपमाण एव परिग्रहभाष विभृयन् । प्रयुक्तस्तु स
किं रागबुद्ध्या प्रवर्तमान एव तथा स्यात् । नच प्रयुक्तः कर्मोदयोपमो ज्ञानिनो रागबुद्ध्या प्रवर्त-
मानो ह्यः, ज्ञानिनोऽज्ञानमयभावस्य रागबुद्धेरभावात् । वियोगबुद्धौ केवल प्रवर्तमानस्तु स किं न परि-
ग्रहः स्यात् । ततः प्रयुक्तः कर्मोदयोपमो ज्ञानिनः परिग्रहो न भवेत् । अनागतस्तु स किं ज्ञानिनो

न काक्षित एव, ज्ञानिनोऽज्ञानमयभावस्याकांक्षाया अभावात् । ततो नागतोऽपि कर्मोदयोपभोगो ज्ञानिनः परिमहो न भवेत् ।

णाणी रागप्यजहो सञ्चदब्धेसु कम्ममज्झगदो ।

णो लिप्यदि कम्मरणं दु कद्दममज्झे जहा कणयं ॥ २३२ ॥

अण्णाणी पुण रत्तो सञ्चदब्धेसु कम्ममज्झगदो ।

लिप्यदि कम्मरणं दु कद्दममज्झे जहा लोहं ॥ २३३ ॥

हानी रागप्रहायः सर्वद्रव्येषु कर्ममध्यगतः ।

नो लिप्यते कर्मरजसा तु कर्दममध्ये यथा कनकं ॥ २३२ ॥

अहानी पुनारक्तः सर्वद्रव्येषु कर्ममध्यगतः ।

लिप्यते कर्मरजसा कर्दममध्ये यथा लाहं ॥ २३३ ॥

तार्पयवृत्तिः—हर्षविषादादिपिक्लोपाभिरहितः स्वसंवेदनज्ञानी सर्वद्रव्येषु रागादिपरिस्मागशीलः यतः कारणात्, ततः कर्दममध्यगतं कनकमिव कर्मरजसा न लिप्यते । अहानी पुनः स्वसंवेदनज्ञानाभावात् सर्वपञ्चेन्द्रियादिपरद्रव्येषु रक्तः काक्षितो मूर्छितो मोहितो भवति यतः कारणात्, ततः कर्दममध्यगोहमिव कर्मरजसा कल्पते, इति ।

अथ उक्तकर्म्मनिर्जरा भासि कथं मोक्षो भविष्यतीति प्रश्ने परिहाराद्—

आत्मवृत्तिः—यथा ललु कनकं कर्दममध्यगतामपि कर्दमेन न लिप्यते तद्वैपत्यभावात् तथा क्लिष्टज्ञानी कर्ममध्यगतोऽपि कर्मणा न लिप्यते सर्वपरद्रव्यकृतरागत्यागशीलत्वे सति तद्वैपत्यभावात् । यथा लाहं कर्दममध्यगतं सत्कर्दमेन लिप्यते तद्वैपत्यभावात् तथा क्लिष्टज्ञानी कर्ममध्यगतः सन् कर्मणा लिप्येत सर्वपरद्रव्यकृतरागोपादानशीलत्वे सति तद्वैपत्यभावात् ।

यादृक् तादृगिहासि तुल्य वशातो यस्य स्वभायो हि यः कर्तुं नैव कथंचनापि हि परैरन्यादयाः शक्यते ।

अज्ञानं न कथंचनापि हि भवेत् ज्ञानं मगत्संतत ज्ञानिन् मुंश्च परापरजनितो नास्तिह कथञ्चनं ॥ ४८ ॥

नागफणीं मूलं नाशणितोणं मग्गभागेण ।

नागं होइ सुवर्णं धम्मं तं भच्छवाएण ॥ २३४ ॥

नागफण्या मूलं नागिनीतोयं न गर्भनामेव ।

नागं भवति सुवर्णं धम्ममानं भद्राचारयुता ॥ २३४ ॥

तार्पयवृत्तिः—नागफणी नामौलथी तस्या मूलं नागिनी इस्त्रिनी तस्यातोयं मूलं गर्भनामे सिद्धद्रव्यं नागं सीतकं । अनेन प्रकारेण पुण्योदये सति सुवर्णं भवति न च पुण्यागारे । कथंभूतः सन् भद्रया धम्ममानमिति दृष्टतग्रायायता ।

अथ तादृशमाह—

कम्मं हवेइ किट्ठं रागादी कालिया अह विभाओ ।

सम्मत्तणाणचरणं परमोसहमिदि वियाणाहि ॥ २३५ ॥

कर्म भवति किट्ठं रागादयः काळिका अह विभावाः ।

सम्यक्त्वज्ञानदर्शनचारित्र्यं परमौषधमिति विजानीहि ॥ २३५ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—यथा सजीवस्य स्वस्वत्वे श्वेतमानः कृष्णीकर्तुं न शक्नोति । किं कुर्वाणस्यापि ? भुजानस्यापि । कानि ? कर्मसापक्षराचिषाचिषाभिप्रायि निविधद्रव्याणीति व्यतिरेकदर्शिताया गता ।

तथा तेनैव प्रकारेण ज्ञानिनो जीवस्य वीतरागस्वसनेद्वन्द्वलक्षणवेदज्ञान, रागस्वभावज्ञानं च नेतुं न शक्यते अस्मात् । स्वभावस्यान्यथाकर्तुंमशक्यत्वात् । किं कुर्वाणस्यापि ? भुजानस्यापि । कानि स्वकीयगुणस्यान्यथायोग्यानि सधित्तचित्तमिध्राणि निविधद्रव्याणि । तत् कारणत्वात् चिरतनयद्वकर्मनिर्जरेण भवति । नवतरस्य संचर इति व्यतिरेकदर्शिताया गता । अन्यव्यतिरेकशब्देन सर्वत्र विधिनियमो ज्ञातव्यो इति ।

यथा यदा स एव पूर्वोक्त सजीवश्च कृष्णपरद्रव्यलेपवशात्, जेतस्वास्वकीयोपादानपरिणामाधीनः सन् श्वेतस्वभावत्वं विहाय कृष्णभावं गच्छेत् तदा शुक्लत्वं त्यजेति । इत्यन्वयदर्शिताया गता ।

तथैव च यथा निर्जीवश्च कृष्णपरद्रव्यलेपवशात्, जेतस्वोपादानपरिणामाधीनः सन् श्वेतस्वभावत्वं विहाय कृष्णभावं गच्छेत् तदा शुक्लत्वं त्यजेति । इति निर्जीवश्च निमित्तं द्वितीयान्वयदर्शिताया गता ।

तथा तेनैव प्रकारेण ज्ञानो जीवोऽपि हि स्फुट स्वकीयप्रज्ञापरत्वेन वीतरागज्ञानस्वभावत्वं विहाय निष्पत्त्यापरागादज्ञानभावेन परिणेतो भवति तथा स्वस्थमानः प्लुत, तत्तद्वान्तव्यं गच्छेत् । तस्य रागपूर्विका निर्जरा गच्छाति भावार्थः—इत्यन्वयदर्शिताया गता ।

अथ सारापारिणामेन यथा, तथैव वीतरागपरिणामेन मोक्षो भवतीति दृष्टतदादर्शिताया समर्थयति—
आरमण्यातिः—यथा खलु स्वस्व परद्रव्यमुपभुजानस्यापि न परेण श्वेतमानः कृष्णीकर्तुं शक्नोति परस्य परभावतत्त्वनिमित्तं प्लुतपपत्तेः ।

तथा खलु ज्ञानिनः परद्रव्यमुपभुजानस्यापि न परेण ज्ञानमज्ञानं कर्तुं शक्नोति परस्य परभावतत्त्वनिमित्तं प्लुतपपत्तेः । ततो ज्ञानिनः परापराधनिमित्तं नास्ति यथा ।

यथा च यदा स एव सारा परद्रव्यमुपभुजानोऽनुपभुजानो वा श्वेतभावः प्रहाय स्वयमेव कृष्णभावेन परिणमेत तदास्य श्वेतभावः स्वयदृष्टः कृष्णभावं स्यात् ।

तथा यदा स एव ज्ञानो परद्रव्यमुपभुजानोऽनुपभुजानो वा ज्ञानः प्रहाय स्वयमेवाज्ञानेन परिणमेत तदास्य ज्ञानं स्वयदृष्टमज्ञानं स्यात् । ततो ज्ञानिनो यदि (१) सापराधनिमित्तं यथा ।

ज्ञानिन् कर्म न जातु पर्युत्तुचितं विधित्वाप्युच्यते मुनिं हतं न जातु मे यदि परं दुर्लभं एवासि मे । यथा स्यादुपभोग्यता यदि न तर्हि कामचारोऽस्ति ते ज्ञानं सम्पन्नं यथाभ्यपरथा स्वत्यापराधवशात् ॥१४१॥

कर्तारं स्वप्लेनं यत्किञ्च यदायमेव मे योजयत् कुर्वाणः कलटिपुंरव हि पठ प्राप्तेति यथैर्मण । ज्ञानं सदादपःसागरावधनो नो भव्यते कर्मणा कुर्वाणोऽपि हि कर्म तत्फलपरित्यागेऽप्यसौ मुनि ॥१४२॥

पुरिसो जह कोवि इह विचिणिमित्तं तु सेवदे रायं ।

तो सोवि देदि राया विविहे भोगे सुहण्पादे ॥ २४१ ॥

एमेव जीवपुरिसो कम्मरयं सेवदे सुहणिमित्तं ।

तो सोवि कम्मरायो देदि सुहण्पादगे भोगे ॥ २४२ ॥

जह पुण सो चेव णरो विचिणिमित्तं ण सेवदे रायं ।

तो सो ण देदि राया विविहसुहण्पादगे भोगे ॥ २४३ ॥

एमेव सम्मदिष्टी विसयत्तं मेवदे ण कम्मरयं ।

तो सो ण देदि कम्मं विविहे भोगे सुहण्पादे ॥ २४४ ॥

शुरूपा यथा कोपीह वृत्तिनिमित्तं तु सेवते राजानं ।

तत्सोऽपि ददाति राजा विविधान् भोगान् सुखोत्पादकान् ॥ २४२ ॥

एवमेव जीवशुरूपः कर्मरजः सेवते सुखनिमित्तं ।

तत्सोऽपि ददाति कर्मराजा विविधान्-भोगान् सुखोत्पादकान् ॥ २४३ ॥

यथा पुनः स एव शुरूपो वृत्तिनिमित्तं न सेवते राजानं ।

तत्सोऽपि न ददाति राजा विविधान् सुखोत्पादकान् भोगान् ॥ २४४ ॥

एवमेव सम्प्रदृष्टिः विषयार्थं सेवते न कर्मरजः ।

तत्तस्य ददाति कर्म विविधान् भोगान् सुखोत्पादकान् ॥ २४५ ॥

तत्पर्यवृत्तिः— यथा कश्चित्पुरुषः, वृत्तिनिमित्तं राजानं सेवते ततः सोऽपि राजा तस्मै सेवकाया

ददाति, कान् । विविधसुखोत्पादकान् भोगान् इत्यहानिविषयेऽन्वयदृष्टांतगाथा गता ।

एवमेवाहानी जीवशुरूपः शुद्धात्मैवसुखात्म्यपुनः सन्तुदयागत कर्मरजः सेवते विषयशुद्धनिमित्तं

ततः सोऽपि पूर्वोपांशितमुप्यकर्मराजा ददाति, कान् । विषयशुद्धोत्पादकान्, भोगाभाक्षान्, शुद्धात्मभ-

गानाविनाशकान्, रागादिपरिणामान्, इति ।

अथवा द्वितीयस्याख्यानं—कोऽपि जीवोऽभिनवपुण्यकर्मनिमित्तं भोगाऽकाक्षानिदानरूपेण शुभ-

कर्माशुष्ठान करोति सोऽपि तपानुग्रंथिपुण्यराजा काव्यतरे भोगान् ददाति । तस्य निदानबन्धेन प्राप्ता भोगा

राक्षणादिवशकादिदुःखपरमा प्रापयतीति तात्पर्यः । एवमहानिजीवं प्रत्यक्षदृष्टांतगाथा गता ।

यथा स चैव पूर्वोक्तशुरूपो वृत्तिनिमित्तं न सेवते राजानं । ततः सोऽपि राजा तस्मै न ददाति, कान् ।

विविधान् सुखोत्पादकान्, भोगान् इति द्वानिजीवविषये स्मृतिरेकदृष्टांतगाथा गता ।

एवमेव च सम्प्रदृष्टिर्जीवं पूर्वोपांशितमुदयागत कर्मरजः शुद्धात्मभावनेत्यर्थांतरागुजानं दत्तप्रश्रुतो,

भूत्वा विषयशुद्धार्थं, उपादेयशुद्धा न सेवते तत्तत्तदपि कर्म न ददाति, कान् । विविधसुखोत्पादकान्,

भोगाकाक्षारूपान्, शुद्धात्मभान्, विनाशकान्, रागादिपरिणामान्, इति ।

अथवा द्वितीयस्याख्यानं—कोऽपि सम्प्रदृष्टिर्जीवो निर्विकल्पसमाधेरभावात्, लक्षयानुष्ठानेन विष-

यकप्रायवचनार्थं यद्यपि भवशीलदानपूजादिशुभकर्मनुष्ठान करोति तथापि भोगाकाक्षारूपमिदानबन्धेन,

तापुण्यकर्मानुष्ठान न सेवते । तदपि पुण्यानुग्रंथिपुण्यकर्म भवातरे तीर्थकर-चक्रनार्ता—बलदेवागमुदय-

रूपेणोदयागतमपि पूर्वभवाभिहितभेदविज्ञानासम्प्राप्येन शुद्धात्मभानाविनाशकान्, विषयशुद्धोत्पादकान्,

भोगाकाक्षानिदानरूपान्, रागादिपरिणामान् ददाति, अस्तेभ्योऽदीनामिदं । इति राजनिजीवं प्रति व्यतिरेकदार्ष्टीः

समाधा गता । एव मतिशुभावधिमनःपर्यवेष्टितज्ञानाभेदरूपपरमार्थशब्दाव्यं साक्षात्प्राप्तकालमूर्तं

शुद्धात्मसंविचलक्षणं स्वतोऽयं रागरूपीभ्यां निर्वराया उपादानरूपेण पूर्णदृष्ट्याख्यातं परमात्मपदं, तत्पद

चैन निर्विकल्पस्वमरेदन्तक्षणभेदविज्ञानगुणेन निरा न लभ्यते तस्मै भेदविज्ञानगुणस्य पुनरपि विशेष-

व्याख्यानरूपेण चतुर्दशसूत्राणि गतानि ।

इत उत्पन्नं निरुक्तज्ञानगुणरूपेण व्याख्यानं करोति । तत्र तावत् प्रथमगाथाया

निजपरमात्मपदार्थभावनोपयुक्तमुखानुसरतादत्ता संतः सम्प्रदृष्टः, घोरोपसर्गेऽपि सप्तभयरहितत्वेन

निर्विकारस्वानुभवस्वरूप स्वस्वभाव न त्यजन्तीति कथयति —

आत्मरूपातिः—यथा कश्चित्पुरुषः फलार्थं राजानं सेवते ततः स राजा तस्य फलं ददाति । तथा

जीवः फलार्थं कर्म सेवते तत्तत्तत्कर्म तस्य फलं ददाति । यथा च स एव पुरुषः फलार्थं राजानं न सेवते

ततः स राजा तस्य फलं न ददाति । तथा सम्प्रदृष्टिः फलार्थं कर्म न सेवते तत्तत्तत्कर्म तस्य फलं न

ददातीति तात्पर्यं ॥

सकं येन फलं स कर्म कुर्वन् नेति प्रतीक्ष्यो वयं किन्त्वभ्यापि कुतोऽपि किञ्चिदपि तत्त्वार्थज्ञेनापतेत् ।
 तस्मिन्नापतिते स्वरूपपरमार्थान्स्वभावात् स्वभावात् ज्ञानी किं कुर्वतेऽप्येवं किं न कुर्वते कर्मेति जानाति क ॥१४८॥
 सम्यग्दृष्ट्य एव साहचर्यमिदं कर्तुं क्षमते पर यद्वैशेषिके पतञ्जली भयचलत्रैलोक्यमुक्ताप्यन ।
 सर्वमेव निसर्गनिर्भयतया शक्ता विहाय स्वयं जानत समनर्थकोधनपुत्रबोधान्मयते न हि ॥१४९॥

समादिष्टी जीवा निस्संका ह्येति निष्प्रभया तेन ।

सत्तमयविष्णुमुक्ता जह्या तह्या दु निस्संका ॥ २४६ ॥

सम्यग्दृष्टयो जीवा निष्प्रभया भवन्ति निर्भयास्तेन ।

सत्तमयविष्णुमुक्ता यस्मात्तस्मात्तु निष्प्रभयाः ॥ २४६ ॥

सात्पर्यवृत्तिः— सम्मादिष्टी जीवा निस्संका ह्येति सम्यग्दृष्टयो जीवा शुद्धबुद्धैकस्वभाव-
 निर्दोषपरमात्माराधनं श्रुत्या सतो निश्चया भवति यस्मात्कारणात् । निष्प्रभया तेन तेन निर्भया भवति
 सत्तमयविष्णुमुक्ता जह्या यस्मादयं कारणात्, इहलोक परलोक-अत्राण अमुति-मरण वेदना आकस्मिक-
 संहितसत्तमयविष्णुमुक्ता भवति तह्या दु निस्संका तस्मादयं कारणात् चात्पर्यवृत्तेरप्यसौ प्राप्तेति निश्चया ज्ञा-
 नान्स्वरूपे निष्प्रभया सत जह्या मभयाननात् यावत्तस्मात्तु निष्प्रभयाः परमात्मस्वरूपे निष्प्रभयाः प्राप्तेति निश्चया ज्ञा-
 नान्स्वरूपे निष्प्रभया सत जह्या मभयाननात् यावत्तस्मात्तु निष्प्रभयाः परमात्मस्वरूपे निष्प्रभयाः प्राप्तेति निश्चया ज्ञा-
 नान्स्वरूपे निष्प्रभया सत जह्या मभयाननात् यावत्तस्मात्तु निष्प्रभयाः परमात्मस्वरूपे निष्प्रभयाः प्राप्तेति निश्चया ज्ञा-
 नान्स्वरूपे निष्प्रभया सत जह्या मभयाननात् यावत्तस्मात्तु निष्प्रभयाः परमात्मस्वरूपे निष्प्रभयाः प्राप्तेति निश्चया ज्ञा-

अस्मद्व्याप्तिः— येन नित्यमेव सम्यग्दृष्ट्य सकलकर्मनिर्दिष्टाया सत, अत्यन्तकर्मनिर्दिष्टतया
 तैते तेन नूनमेते, अत्यन्त निश्चयकदाश्रयाभ्यन्तराया सतोऽत्यन्तनिर्भया सभास्यते ।

लोकं दास्यत एव एव संकल्पव्यक्तो विविक्षमन, विद्वेको स्वयमेव केवलमयं यद्वैशेषिकं ।
 लोकोऽयं न तत्रापरकय परस्तस्यास्ति तद्गी कुतो निश्चयक सतत स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विदति ॥१४९॥
 एषैकैव हि वेदना यद्वैशेषिकं ज्ञानं स्वयं येषु निर्भेदादित्यवचनद्वयमणोदकं सदानाकुलै ।
 मैत्रायणमतेर्देन हि भवेत्तद्गी कुतो ज्ञानिनो निश्चयक सतत स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विदति ॥१५०॥
 यस्मात्तस्मात्तु पति यस्मिन् नित्यं स्पष्टतया यस्तु निश्चयिज्ञानं मत्स्यमेव तत्किञ्चित् तत्तस्मात् किमस्यापि ।
 अस्यापि नित्यं न किञ्चन भवेत्तद्गी कुतो ज्ञानिनो निश्चयक सतत स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विदति ॥१५१॥
 स स्वयं विदति यस्तु नित्यं सतत स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विदति ॥१५२॥
 अस्यापि नित्यं न किञ्चन भवेत्तद्गी कुतो ज्ञानिनो निश्चयक सतत स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विदति ॥१५३॥
 प्राणोऽयं मुदाहरति मरण प्राणा विनाशमनो ज्ञानं तत्स्वयमेव साधनतया यो विदति ज्ञानवित् ।
 तस्यापि मरणेन किञ्चन भवेत्तद्गी कुतो ज्ञानिनो निश्चयक सतत स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विदति ॥१५४॥
 एकं ज्ञानमनामननमचलं सिद्धं विहितवत्ततो यावत्तस्मात्तु सदैव हि भवेत्तद्गी विदित्येदं ।
 तस्मात्तस्मात्तु किञ्चन भवेत्तद्गी कुतो ज्ञानिनो निश्चयक सतत स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विदति ॥१५५॥
 तस्मात्तस्मात्तु किञ्चन भवेत्तद्गी कुतो ज्ञानिनो निश्चयक सतत स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विदति ॥१५६॥
 तस्मात्तस्मात्तु किञ्चन भवेत्तद्गी कुतो ज्ञानिनो निश्चयक सतत स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विदति ॥१५७॥
 तस्मात्तस्मात्तु किञ्चन भवेत्तद्गी कुतो ज्ञानिनो निश्चयक सतत स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विदति ॥१५८॥
 तस्मात्तस्मात्तु किञ्चन भवेत्तद्गी कुतो ज्ञानिनो निश्चयक सतत स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विदति ॥१५९॥
 तस्मात्तस्मात्तु किञ्चन भवेत्तद्गी कुतो ज्ञानिनो निश्चयक सतत स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विदति ॥१६०॥

जो चत्तारिवि पाए छिंददि ते कम्ममोहवाधकरे ।

सो निस्संको चेदा सम्मादिष्टी मुणेदब्बो ॥ २४७ ॥

यद्यहंरूपि पादान् छिन्नाति तान् कर्ममोहवाधाहरान् ।

स निश्चयकवेत्तवित्ता सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानव्यः ॥ २४७ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—जो कृणदि वच्छलसं तिष्ठे साधून् भोक्त्वमगमि यः कर्तो मोक्षमार्गे स्थित्वा वत्सल्य भक्तिं करोति, केना ? स्वकीयसम्पददर्शनज्ञानचारित्र्याणां, कथमूलात्तां तापूना ! मोक्षमार्गे साधनानां अथवा व्यवहारेण तदावारभूतसाधूनां सो वच्छलमानुजो सम्मादिष्टी मुणेदव्वो स सम्पददष्टिः वत्सलभावयुक्तो मतव्यो ज्ञातव्यः । तस्य चाप्यवत्सल्यभावयुक्तो नास्ति बन्धः किं तु पूर्वसचित्ताफर्मणो निर्जैरेव भवति ।

आत्महत्याति.—यतो हि सम्पददष्टिप्रकृतौ तौक्ययुक्तमाधमपत्तेन सम्पददर्शनज्ञानचारित्र्याणां स्वरस्यादभेदबुद्ध्या सम्पददर्शनान्धकारात्सलः, सत्योऽस्य मार्गानुपलभ्यकृतो नास्ति बन्धः किं तु निर्जैरेव ।

विज्जारहमारुढो मणोरहरएसु हणदि जो चेदा ।

सो जिणणाणपहावी सम्मादिष्टी मुणेदव्वो ॥२५४॥

विद्यारथमारुढः मनोरथरथान् इति यथेति चेत् ।

■ निनहानप्रयार्थो सम्पददष्टिर्ज्ञातव्यः ॥२५४॥

सात्पर्यवृत्तिः—विज्जारहमारुढो मणोरहरएसु हणदि जो चेदा यथेति चेत् । अस्मा स्वरुद्धामतत्त्वोपलब्धिविद्यारथमारुढः सन् स्याति पूज्यतामभोगाकाशरूपनिदानवधादिविभागरिणामरूपान् सम्पददेशादिपञ्चप्रकारसत्ताखण्डकारणान् खण्डन् मनोरथरथान् वेगाद्विचक्राह्येष्टान् स्वस्वभावसारविबलेन ह्वयारभ्यान्खण्डेन इति । सो जिणणाणपहावी सम्मादिष्टी मुणेदव्वो स सम्पददष्टिर्निजज्ञानप्रभावी मतव्यो ज्ञातव्यः । तस्य चाप्यवत्सल्यभावयुक्तो नास्ति बन्धः किं तु पूर्वसचित्ताफर्मणो निश्चितं निर्जैरेव भवति । एष सत्त्वर्द्धनिकाया भाननिर्जराया उपादानकारणमूलाया शुद्धामाधमरूपाया शुद्धनयनाक्षित्य निरुक्ता-पदगुणानां व्याख्यानमुक्त्वा नैव गाथानयकं गतं ।

इदं तु निरुक्तापदगुणव्याख्यानं निश्चयनयमुक्त्येव व्याख्यातं । निश्चयनयनपसाधये भ्यन्तररत्नत्रयेऽपि सितस्य स्रग्गसम्पददष्टेरव्यजनचौरादिकथाभूतेण व्यवहारनयेन यथासम्भवं योजनीयं । निश्चयव्याख्यायामुनरपि किमर्थं व्यवहारनयव्याख्यानं इति चेन्नैव । अक्षिपुवर्णपापाणयोरिव निश्चयव्यवहारमपयोः परस्परराभ्यराधकभावदर्शनार्थमिति तथाचेत्—

जेइजिणसमइ पडजह तामा व्यवहारणिच्छए गुनह ।

एकेण विणा छिज्जइ तिथ अण्णेण पुण तच्च । इति

किं च—सत्त्वर्द्धनिका निर्जरा वा व्याख्याता सा सम्पददष्टीवत्स्य शुद्धात्मसम्पददानज्ञानानुष्ठानरूपे सुखमहत्त्वा निश्चयरत्नत्रये सति क्षीतरागधर्मव्यानशुद्धिभानरूपे शुभ्यशुभ्यदिर्न्यनिपलब्धे निर्विकल्पसमाधी सति भवति स च समाधिर्गतीं दुर्लभं । कस्मात् ? इति चेत् एकैन्द्रियनिकलेन्द्रियपेक्षेन्द्रियसंज्ञिपर्याप्तमनुभवेदशकुलरूपेन्द्रियदुल्लभिन्याप्याशुभ्यन्तरवृत्तिसङ्घर्षवर्णप्रहणधारणश्रदानसमयनियममुख्यावर्तनकोपादिकपायनिवर्तनसंपाभानासमाधिमरणानि परंपरादुल्लभानि यत् । तदपि कस्मात् ? तत्प्रतिपक्षमूलात् मिथ्यायनियमकपायस्यतिपूज्यतामभोगाकाशरूपनिदानवधादिविभागरिणामाणां प्रत्यक्षात् इति दुर्लभपरंपरां ज्ञात्वा सर्वतत्त्वपर्येण समाधा प्रमादो न कर्तव्यः । तदप्युक्तं—

हत्थतिदुल्लभरूपा बोधि उप्पत्ता यदि प्रमादी स्यात् ।

सत्त्वतिमीमारण्ये भमति वराको नर सुधिर ॥ इति ।

इति सम्यक्सारव्याख्यायां शुद्धमानुभूतिलक्षणार्थं सात्पर्यवृत्तौ याथावत्तुल्य पीठिकारूपेण, गाथापञ्चकं हानवैराग्यशक्तयोः सामान्यविवरणरूपेण, गाथादसकं तयोरेव विशेषविवरणरूपेण, गाथाएकं ज्ञानशुणस्य सामान्यविवरणरूपेण, याथावत्तुदेसं सत्त्वविशेषविवरणरूपेण, गाथानवकं निरुक्तापदगुणकथनरूपेण

यस्यगात् । न सचित्ताचित्तरस्तूपधात, खेदानभिन्व्यत्तनामपि तस्मिंस्तत्प्रसगात् । ततोऽन्यायवलेनैव
तदायात यत्तस्मिन् पुरुषे स्नेहाभ्यगकरणं सचयहेतु । एन मिध्यादृष्टि, आभनि रागादीन् कुर्वाणं स्वभावत
एव कर्मयोग्यपुद्गलबहुले लोके कायनाह्मन कर्म कुर्वाणोऽनेकप्रकारकरणे सचित्ताचित्तरस्तूनि रिपन्
कर्मरजसा बध्यते । तस्य कृतयो बध्यहेतु २ न तावत्स्वभावत एव कर्मयोग्यपुद्गलबहुलोऽलोक, सिद्धानामपि
तत्प्रस्थानां तत्प्रसगात् । न कायनाह्मन कर्म, यथारख्यातस्यतानामपि तत्प्रसगात् । नानकप्रकारकरणानि,
केवलज्ञानिनामपि तत्प्रसगात् । न सचित्ताचित्तरस्तूपधात, समित्तितापराणांमपि तत्प्रसगात् । ततोऽन्याय
वलेनैतदेवायात यदुपयोगे रागादिकरणं सचयहेतु ।

न कर्मपुद्गल जगत् न चलनामरु कर्म वा न कैकरुणानि वा न चिदचिद्वधो बध्यहेतु ।
यदैक्यपुरुषयोगेषु समुपपत्ति रागादिभि, न एव किञ्च केचल भवति बध्यहेतुर्दृष्टा ॥१९८॥

जह पुण सोचेव णरो णेहे सब्वद्धि अवणिये संते ।

रेणुबहुलमि ठाणे करेदि सत्येहि वायामं ॥२६०॥

छिंददि भिंददि य तथा तालीतलकदलिवंसर्पिंडोओ ।

सचित्ताचित्ताणं करेदि दब्बाणमुवघादं ॥२६१॥

उवघादं कुब्बंतस्स तस्स णाणाविहेहिं करणेहिं ।

णिच्छयदो चित्तिजहु किंपच्चयगो ण तस्स रयबंधो ॥२६२॥

जो सोदु णेहभावो तस्मिं णरे तेण तस्स रयबंधो ।

णिच्छयदो विण्णेयं ण कायचेट्ठाहिं सेसाहि ॥२६३॥

एवं सम्मादिट्ठी वट्ठतो बहुविहेसु जोगेसु ।

अकरंतो उवओगे रागादी णेव वज्झदि रयेण ॥२६४॥

यथा पुनः स चैव नर जेहे सर्वस्मिन्नपनीते सति ।

रेणुबहुले स्थाने करोति सर्पसर्पायाम ॥२६०॥

छिन्दति भिन्दति च तथा तालीतलरुदसीवशपिटी ।

सचित्ताचित्तानां करोति द्रव्याणामुपघात ॥२६१॥

उपघातं कुर्वंतस्तस्य नानाविधैः करणैः ।

निष्पद्यते विज्ञेय विपत्ययोको न रजोऽरयः ॥२६२॥

य स, अस्नेहयावस्तस्मिन्मये तेन तस्य रजोऽरयः ।

निष्पद्यते विज्ञेय न कायचेष्टाभिः श्रेयाभिः ॥२६३॥

एव सम्प्रगृह्णन्तर्तमानो बहुविधेषु योगेषु ।

अकृत्वःपुनयोगे रागादीन् न लिप्सते रजसा ॥२६४॥

सात्वर्षदृष्टिः—यथा न एव पूर्वोक्तं नर जेहे सर्वस्मिन्नपनीते सति शून्यवद्वत्स्थाने शरीर्यायाम,
अभ्यन्तरे धनं यत्तेति धनमप्याय गता । छिन्दति भिन्दति च तथा, कर्त्तुं न तत्प्रसगात् । तद्वत्
निरीमहत्वं वृत्तिरास्ति । ताम्रज्यमविततिविषयं कायमुद्राया च करोति इति द्वितीयाया गता । उ

घातं कुर्वीतस्य तस्य भानाविर्घर्षास्वास्थानादिकरणविशेषः, निधयतश्चिन्पतां विचार्यतां किमस्यपक्षः किमिनिगच्छक, तस्य रजोशब्दो न भवति । एव प्रथमरूपेण गायत्रय गतः । अत्रात्तर-यं श्रेष्ठभावस्तस्मिन्ने स पूर्वोक्तद्वौलाम्यग्रूपः, तेन य तस्य रजात्रय, इति विधयतो विज्ञेय । नक्षत्रादिभ्यापारचष्टाभि शेषाभि, तदभावात् तस्य वधो नास्तीत्यभिप्रायः, इत्युत्तरगया गतः । एव सूत्रचतुष्टयेन प्रभोत्तररूपेण दृष्टतो गतः । अथ दाष्टोतमाह—

एवं सम्पादिद्वौ चष्टतो बहुविधेषु भोगेषु एव पूर्वोक्तदृष्टतेन सम्पद्यतिर्ज्ञानं विविधभोगेषु नाना प्रकारमनोरञ्जनकायव्यापारेषु वर्तमानः । अज्ञातो जवओमे रागादी निर्मलात्मत्वात्सम्पत्प्रदान-ज्ञानानुष्ठानरूपाणां सम्पद्दर्शनज्ञानचारित्राणां सद्भावत्वात् रागापुण्येभ्यो परिणामानुपूर्वाणं सन् भव वज्रहृदि रयेण कर्मरजसा न वध्यते । एव तैलप्रक्षणाभावे यथा रजावधो न भवति तथा धीतराग-सम्पद्यतिर्ज्ञानस्य रागाद्यपराद्धयो न भवति, इति यथाभावरक्षणतात्पर्यकथनरूपेण गायार्पचर्क गतः । किं च यथात्र घातनिकायां भणितः, सज्जानिनीरस्य शातरसे स्वामित्य, अज्ञानिनस्तु शृङ्गारायद्वरसानां स्वामित्य, तथाध्यात्मवियये मातृकायाराप्रस्ताये नवरसानां स्वामित्य ज्ञातव्य । इति सूत्रदशकसमुदायेन प्रथमस्वच्छ गतः ।

अथ धीतरागस्वस्वभाव मुक्ता हिंस्यहिंसकभावेन परिणमनमज्ञानिनीरलक्षण । तद्विपरीतं सज्जानि-रलक्षणमिति प्रज्ञापयति—

आश्वस्त्यातिः—यथा स एव पुरुष खेदे सर्वस्मिन्नपनीते सति तस्यामेव स्वभावत एव रजोबहु-छायां भूमी तद्वैय शङ्खव्याघागकर्म पुनोर्णक्षीरेवानेकप्रकारकरणैस्तान्येव सच्चित्ताचित्तवस्तूनि निहन् रजता न वध्यते खेहाम्बगदय वधहेतोरभावात् । तथा सम्पद्यति, आत्मनि रागादीनुपूर्वाणं सन् तस्मिन्नेव स्वभावत एव कर्मयोगपुद्गलपटुले खेदे तद्वैय कायपाठमन कर्म कुर्वाण, तैरेवानेकप्रकारकरणैः, तान्येव सच्चित्ताचित्तवस्तूनि निहन् कर्मरजसा न वध्यते रागयोगस्य वधहेतोरभावात् ।

छोक कर्म सतोऽस्तु सोऽस्तु न परिस्पदात्मक कर्म तत् तान्यस्मिन् करणानि सत्तु धिदधिद्व्यापादन चास्तु तत् । रागादीनुपयोगभूमिमनयन् ज्ञान भान् केवल अथ भैर कुतोऽपुणेत्यवभदो सम्पद्यतामा ध्रुव ॥१९५॥

तथापि न निरर्ण्ड चरितमिक्षते ज्ञानिना तदायत्नमेव सा किल निरर्ण्ड व्यापृति ।

अकामकुराकर्म तन्मतमकारण ज्ञानिना इत्य न हि विरुणते किमु करोति जानाति च ॥१९०॥

जानाति य म न कराति करोति यस्तु जानात्यय न खलु तन्विच्छ कर्मराग

राग रजोभयवयम-यस्तायमाहुर्मिथ्यादश स निवत स हि यथहेतु ॥१९१॥

जो मण्णदि हिंसामिय हिंसिज्जामिय परेहि सत्तेहि ।

सो मूढो अण्णाणी णाणी एत्तोदु विवरीदो ॥२६५॥

यो मन्वते हिनस्सि हिंस्ये न परैः सत्तैः ।

स मूढोऽज्ञानी ज्ञान्यतस्तु विपरीतः ॥ २६५ ॥

वातर्पयष्टिः—जो मण्णदि हिंसामिय हिंसिज्जामिय परेहि सत्तेहि सो मूढो अण्णाणी यो मन्वते जीरानह हिनस्सि परै खरैरह हिंस्ये इति च यासो परिणाम स निश्चितयज्ञान स एव यथहेतु, स परिणामो यस्यास्ति स चाज्ञानी । णाणी एत्तोदु विवरीदो । एतस्माद्विपरीतो यो जीवितमरणलाभा-लाममुखादु खदधुमिरनिर्वाधस्तादिविकल्पविषयो रागद्वेषरहितशुद्धा भयाननासजातपरमानन्दमुक्तासादरूपे वा भेदज्ञाने रत स ज्ञानार्थ्य ।

अथ कथमयमभ्यनसाय पुनरज्ञान इति चेत्—

आत्मरूपातिः—परजीवानह हिनस्मि परजीवैर्हि त्वे चाहमित्यप्यनस्तापो ध्रुवमज्ञान स तु यस्यास्ति
सोऽज्ञानित्वाग्निप्यादृष्टिः । यस्य तु नास्ति ॥ ज्ञानित्वात्सम्यग्दृष्टिः ।

कथमयमप्यनस्तापोऽज्ञान ? इति चेत्—

आउक्त्वयेण मरणं जीवाणं जिणवरेहिं पण्णत्तं ।

आउं ण हरेसि तुमं कह ते मरणं कदं तेसिं ॥२६६॥

आउक्त्वयेण मरणं जीवाणां जिणवरेहिं पण्णत्तं ।

आउं न हरंति तुह कह ते मरणं कदं तेहिं ॥२६७॥

आयु क्षयेण मरण जीवानां जिनवरैः प्रज्ञप्तं ।

आयुर्न हरसि त्वं कथं त्वया मरणं कृतं तेषां ॥२६६॥

आयुःक्षयेण मरणं जीवानां जिनवरैः प्रज्ञप्तं ।

आयुर्न हरंति तव कथं ते मरणं कृतं तेः ॥२६७॥

तात्पर्यदृष्टिः—आउक्त्वयेण मरणं जीवाणं जिणवरेहिं पण्णत्तं आयु क्षयेण मरण जीवानां
जिनवरैः प्रज्ञप्तं कथितं । आउं ण हरेसि तुमं कहते मरणं कदं तेसिं तेषामाशुःकर्म च न दृष्टि
स्य तत्त्वाद्युप- स्तोपयोगेनैव क्षीयमाणत्वात् पथ ते तस्या तेषां मरणं कृतमिति ।

आत्मरूपातिः—मरणं हि सनातजीवानां स्वायु कर्मक्षयेणैव तदभ्यो तस्य भावयितुमशक्यत्वात्
स्वायु कर्म च नान्येनान्यस्य हर्तुं शक्यं तस्य स्तोपयोगेनैव क्षीयमाणत्वात् । ततो ॥ कथंचनानि, अन्यो-
ऽन्यस्य मरणं कुर्यात् । ततो हिनस्मि हि त्वे चेत्तप्यनस्तापो ध्रुवमज्ञान ।

जीरनाप्यनस्तापस्य तद्विपक्षस्य वा यातो ? इति चेत्—

जो मण्णदि जीवेमिय जीयिज्जाभिय परेहि सत्तेहिं ।

सो मूढो अण्णाणी णाणी एत्तोदु विवरीदो ॥२६८॥

यो मम्यते जीरयामि जीव्ये चापरैः सत्तैः ।

स मूढोऽज्ञानी शान्तस्तु विपरीतः ॥२६८॥

आत्मरूपातिः—परजीवानह जीरयामि परजीवैर्जीव्ये चाहमित्यप्यनस्तापो ध्रुवमज्ञान स तु यस्यास्ति
सोऽज्ञानित्वाग्निप्यादृष्टिः । यस्य तु नास्ति स ज्ञानित्वात् सम्यग्दृष्टिः ।

कथमयमप्यनस्तापोऽज्ञानमिति चेत् ?

आउउदयेण जीवदि जीवो एवं भणंति सव्वण्हू ।

आउं च ण देसि तुमं कहं तए जीविदं कदं तेमिं ॥२६९॥

आउउदयेण जीवदि जीवो एवं भणंति सव्वण्हू ।

आउं च ण दित्ति तुहं कहं शु ते जीविदं कदं तेहिं ॥२७०॥

आयुःउदयेन जीवति जीव एवं भणन्ति सर्वज्ञाः ।

आयुश्च न ददासि त्वं कथं त्वया जीविनं कृतं तेषां ॥२६९॥

१ तात्पर्यदृष्टी सर्वं यथा, आउउदयेण जीव तव एवं जीवतां तवस्य तात्पर्य । २ उक्तवदि मया तात्पर्यदृष्टी
प्रदति । ३ यमपि न, आउउदयेण जीव ।

आयुरुदयेन जीवति जीव एवं मणति सर्वज्ञाः ।

आयुश्च न ददाति तव कथं तु ते जीवितं कृतं तैः ॥२७०॥

तात्पर्यवृत्ति — आयुरुदयेन जीवति जीवो एवं मणति सञ्जगद् आयुरुदयेन जीवति जीव

एव मणति सर्वज्ञाः । आउं च ण देसि तुमं कहं तण जीविदं कदं तेहिं आयु कर्म च न ददासि त्व
तेषां जीवानां तस्यायुष स्वकीयशुभाशुभपरिणामेनैव उपागम्यमाणत्वात्, कथं त्वया जीवितं कृतं ? न कथ-
मपि । किं च ज्ञानिना पुण्येण स्वसंवित्तिवृत्तजनिगुणत्रिगुणसमाधौ स्यात्तस्य तावत् । तदभावे चाशक्त्यानु-
ष्ठानेन प्रमादेन; अस्य मरणं करोमि, अस्य जीवितं करोमि, इति यदा विकल्पो भवति तदा मनसि चिंत-
यति अस्य शुभाशुभकर्मोदये सति, अहं निमित्तमात्रमेव जातः इति मत्वा मनसि एगद्वैपरूपोऽहंकारो
न कर्तव्य इति भावार्थः ।

अथ दुःखसुखमपि निश्चयेन स्वकर्मोदयवशाद् भवति, इत्युच्यते—

आत्मरूपतिः—जीवितं हि तावज्जीवनां सायु कर्मोदयेनैव, तदभावे तस्य भावपितुमशक्यत्वात् ।
आयुः कर्म च नाम्येनान्यस्य दातुं शक्यं तस्य स्वपरिणामेनैव, उपागम्यमाणत्वात् । ततो न कथयनापि
अन्योऽप्यस्य जीवितं कुर्यात् । अतो जीवयामि जीव्ये चेलप्यवसायो ध्रुवमज्ञान ।

दुःखसुखकरणाप्यवसायस्यापि, एवैव गति —

जो अप्पणादु मण्णदि दुःखिदसुखिदे करेमि सत्तेति ।

सो मूढो अण्णाणी णाणी एत्तोदु विवरीदो ॥२७१॥

य आत्मना तु मन्यते दुःखितसुखितान् करोमि सत्त्वानिति ।

स मूढोऽज्ञानी ज्ञान्यतस्तु विपरीतः ॥२७१॥

तात्पर्यवृत्तिः—जो अप्पणादु मण्णदि दुःखिदसुखिदे करेमि सत्तेति यः कर्ता आत्मनः
समर्थित्वेन मन्यते किं ? दुःखितसुखितान् सत्त्वान् करोम्यहं । सो मूढो अण्णाणी णाणी एत्तोदु
विवरीदो यथाहमिति परिणामो निश्चितमज्ञानं स एव यथाकरणं स परिणामो परमास्ति ॥ अज्ञानी
बहिरात्मा । एतस्माद्विपरीतं परमोक्तेस्तस्यमभायनापरिणताभेदरसप्रपलक्षणे भेदज्ञाने स्थितो ज्ञानीति ।

अथ परस्य सुखदुःखं करोमीत्यप्यवसायकं कथयज्ञानी जातः । इति चत्—

आत्मरूपतिः—परजीवानद दुःखितान् सुखिताश्च करोमि । परजीवेर्दुःखितं सुखितश्च विद्वेह,
ह्यप्यवसायो ध्रुवमज्ञान । स तु यस्यास्ति सोऽज्ञानित्वाग्निमव्यादति । यस्य तु नास्ति स ज्ञानित्वात् सत्यादति ।

कथमप्यनसापोऽज्ञानमिति चेत् ।

कम्मणिमित्तं सव्वे दुक्खिदसुहिदा हवंति जदि सत्ता ।

कम्मं च ण देसि तुमं दुक्खिदसुहिदा कहं कदा ते ॥२७२॥

कम्मणिमित्तं सव्वे दुक्खिदसुहिदा हवंति जदि सत्ता ।

कम्मं च ण देसि तुमं कहं तं सुहिदो कदो तेहिं ॥२७३॥

कम्मोदयेण जीवा दुक्खिदसुहिदा हवंति जदि सव्वे ।

कम्मं च ण देसि तुमं कहं तं दुहिदो कदो तेहिं ॥२७४॥

कर्मनिमित्तं सर्वे दुःखितसुखिता भवन्ति यदि सत्त्वाः ।

कर्म च न ददासि त्वं दुःखितसुखिताः कथं कृतास्ते ॥२७२॥

कर्मनिमित्तं सर्वे दुःखितसुखिता भवन्ति यदि सत्त्वाः ।

कर्म च न ददासि त्वं कथं त्वं सुखितः कृतस्तेः ॥२७३॥

कर्मोदयेन जीवा दुःखितसुखिता भवन्ति यदि सर्वे ।

कर्म च न ददासि त्वं कथं त्वं सुखितः कृतस्तेः ॥२७४॥

सात्पर्यवृत्तिः—कम्मणिमिच्चं सव्वे दुक्खितदुसुहिदा हवन्ति जदि सत्ता यदि चेत् कर्मोदय-
निमित्तं सर्वे सत्त्वा जीवा. सुखितदुःखिता भवन्ति । कम्मं च ण देसि तुमं दुःखितदुसुहिदा कहं कदा ते
तेहिं शुभाष्टमकर्म च न ददासि । २ कथं ते जीवास्त्वया सुखितदुःखिता कृता । न कथमपि ।

कम्मणिमिच्चं सव्वे दुःखितदुसुहिदा हवन्ति जदि सत्ता यदि चेत् कर्मोदयनिमित्तं सर्वे जीवा
सुखितदुःखिता भवन्ति कम्मं च ण देसि तुमं कहं तं सुहिदो कदो तेहिं तेहिं शुभाष्टमकर्म च न
ददासि त्वं न प्रयच्छसि तेभ्य कथं त्वं सुखीकृतस्ते । न कथमपि ।

कर्मोदयेण जीवा दुःखितदुसुहिदा हवन्ति जदि सव्वे यदि चेत् कर्मोदयेन सर्वे जीवा दुःखित
सुखिता भवन्ति कम्मं च ण देसि तुमं कहं तं दुहिदो कदो तेहिं तेहिं शुभाष्टमकर्म च न ददासि त्वं
न प्रयच्छसि तेभ्य कथं त्वं सुखीकृतस्ते. । न कथमपि ।

किं च तत्त्वज्ञानी जीवत्वात् अल्पमै परजीवाय सुखदुःखे ददासि, इति विकल्प न करोति । यदा
पुनर्निर्विकल्पसमाधेरभावे सति प्रमदं सुखदुःखं करोमीति विकल्पो भवति तथा मनसि चिंतयति—अस्य
जीवस्यांतरगुण्यपापौदयो जातः अहं पुनर्निमित्तमात्रमेव, इति, ज्ञात्वा मनसि हर्षविषादपरिणामेन
गर्भं न करोति, इति । एव परजीवानां जीवितमरणं सुखदुःखं करोमीति न्यवस्थानुपपत्त्या मापास्तकेन
द्वितीयस्थल गतः ।

अथ परोजन परस्व निश्चयेन जीवितमरणसुखदुःखं करोतीति दोषो मन्यते स यदितीति
प्रतिपादयति—

आत्मरुपातिः—सुखदुःखे हि तावज्जीवानां स्वकर्मोदयेनैव तदभावे तयोर्मर्तिमुपशब्दत्वात् । स्वकर्म
च नाम्नेनास्य दातुं शक्यं तस्य स्वपरिणामेनैवोपास्यमाणत्वात् । ततो न कथंचनापि, अग्योन्यस्य सुखदुःखे
सुपर्यत् । अतः सुखितदुःखितान् करोमि । सुखितदुःखिताश्च किमे चेत्त्वय्यवसायो धृमज्ञानः ।

सर्वे सदैव नियतं भवन्ति स्वकीयकर्मोदयान्मरणजीवितदुःखसौख्यम् ।

अज्ञानमेतदिह यत्तु परं परस्य सुखं तु प्रमान् मरणजीवितदुःखसौख्यम् ॥१६९॥

अज्ञानमेतदविगम्य परापरस्य पश्यति ये मरणजीवितदुःखसौख्यम् ।

कर्मोदयदुःखितसंन चिचोर्परस्ते मिथ्यादृशो नियतमायतना भवन्ति ॥१६९॥

जो मरदि जोय दुहिदो जायदि कम्मोदयेण सो सव्वो ।

तस्मा दु मारिदोदे दुहाविदो चेदि णहु मिच्छा ॥२७५॥

जो ण मरदि णय दुहिदो सोविण कम्मोदयेण सलु जीवो ।

तस्मा ण मरिदोदे दुहाविदो चेदि णहु मिच्छा ॥२७६॥

यो त्रियते यश्च दुःखितो जायते कर्मोदयेन स सर्वः ।

तस्मात्तु मारितस्ते दुःखितो वेति न खलु मिथ्या ॥२७५॥

यो न त्रियते न च दुःखितो भवति सोऽपि च कर्मोदयेन खलु जीवः ।

तस्माद्य मारितो नो दुःखितो वेति न खलु मिथ्या ॥२७६॥

तात्पर्यवृत्तिः—जो मरदि जोय दुहिदो जायदि कर्मोदयेण सो सज्जो यो त्रियते यश्च दुःखितो भवति स तसोऽपि कर्मोदयेन जायते तस्माद्दु मारिदो दे दुहाविदो चेदि णहु मिच्छा तस्मात्कारणात्, मया मारितो दुःखीकृतधेति तत्राभिप्रायोय न खलु मिथ्या ! किंतु मिथ्यैव । जो ण मरदि णय दुहिदो सोऽपि कर्मोदयेण खलु जीवो यो न त्रियते यश्च दुःखितो न भवति कोऽसौ ! जीवः खलु स्फुट स सर्वोऽपि कर्मोदयेनैव तस्मात्तु मारिदो दे दुहाविदो चेदि णहु मिच्छा तस्मात् कारणात् न मारितो मया न दुःखीकृतधेति तत्राभिप्रायोय न खलु मिथ्या ! अपि तु मिथ्यैव अनेनापमानेन स्वस्वभावाप्युक्तो भूया कर्मैव वञ्चातीति भाग्यार्थः ।

अथ स एव पूर्वोक्तदुःखात्को मिथ्याज्ञानमार्तो मिथ्यादृष्टेरन्धकारणं भरतीति कथयति—

आत्मरूपातिः—यो हि त्रियते जीवति वा दुःखितो भवति सुखितो भवति च स खलु कर्मोदयेनैव तदभावे तस्य तथा भवितुमशक्यत्वात् ततः, मयाय मारितः, अय जीवितः अय दुःखितः कृत, अय सुखितः कृतः, इति पश्यन् मिथ्यादृष्टिः ।

मिथ्यादृष्टेः स एवात्य बधहेतुर्निर्णयपात

स एवाभ्यन्तराधीयमज्ञानात्मा इत्यते ॥२७८॥

एसा दु जा मवी दे दुःखिदसुहिदे करेमि सत्तेति ।

एसा दे मूढमदी सुहासुहं वंधदे कम्मं ॥ २७७ ॥

एसा तु या मतिस्ते दुःखितसुखितान् करोमि सत्त्वानेति ।

एसा ते मूढमतिः शुभाशुभ यध्नाति कर्म ॥ २७७ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—एसा दु जा मवी दे दुःखिदसुहिदे करेमि सत्तेति एसा या मतिस्ते तव दुःखितसुखितान् करोमिह सत्त्वान् एसा दे मूढमदी सुहासुहं वंधदे कम्मं सैवा भरतीया मति हे मूढमते स्वस्वभावाप्युक्तस्य शुभाशुभ कर्म वञ्चाति न किमप्यन्यत्कार्यमस्ति इति ।

अथ निधयेन रागाद्यप्यवसानेनैव बधहेतुर्भवति इति प्रतिपादनरूपेण तमेवार्थं दृढयति—

आत्मरूपातिः—परजीवानह हिनमि न हिनस्मि तु खयामि सुखयामि इति ॥ एवाभ्यन्तराधीयमोऽप्यन्तापो मिथ्यादृष्टेः स एव स्वयं रागादिरूपत्वात्तस्य शुभाशुभमनधत्तु ।

अथाभ्यवसाय बधहेतुत्वेनाप्यधारयति—

दुक्खिदसुहिदे सत्ते करेमि जं एस मज्झवसिदं ते ।

तं पावबंधं वा पुण्णस्स य वंधं होदि ॥२७८॥

मारमि जीवावेमिय सत्ते जं एव मज्झवसिदं ते ।

तं पावबंधं वा पुण्णस्स य वंधं होदि ॥२७९॥

दुःखितसुखितान् सत्त्वान् करोमि यदेवमप्यवसितं ते ।

कृत्वापबंधं वा पुण्यस्य च बंधं वा भवति ॥ २७८ ॥

मारयामि जीवयामि च सत्त्वान् यदेवमध्यवसितं ते ।

तत्पापवर्षकं वा पुण्यस्य वर्षकं वा भवति ॥ २७९ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—दुःखितमुत्थितान् सत्त्वान् करोम्यहं कर्ता यदेवमध्यवसितं रामाद्यभ्यवसानं ते तत्र शुद्धामभावनाप्युत्तम्य रात पापस्य पुण्यस्य वा तदेव वर्षकारणं भवति न चान्यत् किमपि दुःखादिकं कर्तुं भाषाति । कस्मात् ? इति चेत् तस्य सुखदुःखपरिणामस्य जीवस्य स्वापार्जितशुभाशुभकर्माधीनत्वात् इति ।

मारयामि जीवयामि सत्त्वान् यदेवमध्यवसितं ते तत्र शुद्धामश्रद्धानज्ञानानुष्ठानशून्यस्य सत्त पापस्य पुण्यस्य वा तदेव वर्षकं भवति न चान्यत् किमपि कर्तुं भाषाति । कस्मात् ? इति चेत् तस्य परजीवस्य जीवित मरणदे स्वापार्जितकर्मोदयार्थान्तरत्वात् इति ।

अथैव निश्चयनयेन हिंसाभ्यवसाय एव हिंसेत्यापात निचायमाणः—

आत्मलयातिः—य एवाय दिव्याहरेरज्ञानजं भारगमयोभ्यवसायं स एव नष्टेत्, इत्यवधारणीयं न च पुण्यपापघेन द्विवाह्यस्य तद्विस्तरमप्येष्टस्य * एकेनैवानेनाप्यवसायेन दुःखयामि, मारयामि, इति सुखयामि, जीवयामि च द्विधा शुभाशुभाहकाररसनिर्भरतया द्वयोरेपि पुण्यपापयोर्वर्षकहेतुत्वस्याविराधात् एव हि हिंसाभ्यवसाय एव हिंसेत्यापातः—

अज्ज्ञवसिदेण वंधो सत्ते मारे हि माव मारे हि ।

एसो वंधसमासो जीवाणं णिच्छयणयस्स ॥ २८० ॥

अध्यवसितेन वधः सत्त्वान् मारयतु मा वा मारयतु ।

एष वंधसमासो जीवानां निश्चयनयस्य ॥ २८० ॥

सात्पर्यवृत्तिः—अज्ज्ञवसिदेण वंधो सत्ते मारे हि माव मारे हि अध्यवसितेन परिणामेन यथो भवति, सत्त्वान् मारय मा वा मारय एसो वंधसमासो एष प्रत्यक्षीभूतो वधसमासः वधसंक्षेपः । तादृशरीतेन निरुपाधेभिरिदानीदैकलक्षणानिर्दिष्टपरामाश्रितो मोक्षो भवतीति मोक्षसमासः । कैषा * जीवानां णिच्छवणयस्स जीवानां निश्चयनयस्येति । एव जीवितमरणसुखदुःखानि परेषां करोमीय एवमसाय एष वधकारणं, प्राणव्यपरोपरमादिभ्यापयो भवतु मा भवतु । एष सर्वं ब्रह्मा रागापपण्यान त्व अनीयमिति *यादृशाननुकूलं न तृतीयस्थलं गतं ।

अथ हिंसाभ्यवसानं प्रवृत्तं तत्रात् इदानीं पुनः अस्मत्पापवताभ्यवसाने पाप संस्थापनसमिधं पुण्यं यथो भवतीति यादृशमिति—

आत्मलयातिः—परजीवानां स्वकर्मोदयवैचित्र्यरसेन प्राणव्यपरोप कदाचिद् भवतु, कदाचिन्मा भवतु । य एव दिनस्थायिहकाररसनिर्भरं हिंसाभ्यवसायं स एव निश्चयतस्तस्य वर्षहेतुः, निश्चयेन परमानस्य प्राणव्यपरोपस्य परेण वस्तुमशक्त्यनात् ।

अथाभ्यवसाय पापपुण्ययोर्वर्षहेतुत्वं दर्शयति—

एवमालिये अदत्ते अवह्वचेरे परिग्गहे चेव ।

कीरदि अज्ज्ञवसाणं जं तेण दु वज्झदे पावं ॥ २८१ ॥

तहय अचोजे सन्ने वंमे अपरिगहत्तणे चेव ।

कीरदि अज्ज्ञवसाणं जं तेण दु वज्झदे पुण्णं ॥ २८२ ॥

एवमलीकेऽदत्तेऽवह्वचये परिग्रहं चैव ।

किंयतेऽभ्यवसानं यथेन तु वध्यते पाप ॥ २८३ ॥

अथापि च सत्ये दत्ते ब्रह्मणि, अपरिग्रहत्वे चैव ।

क्रियतेऽध्यवसानं यत्नेन तु बध्यते पुण्यं ॥ २८२ ॥

तार्पण्यवृत्तिः—एवमसत्येऽर्च्येऽब्रह्मणि परिग्रहे चैव यत्क्रियतेऽध्यवसानं तेन पापं बध्यते इति प्रथमगथा गता ।

यथाचौर्ध्वे सत्ये ब्रह्मचर्ये तथैवापरिग्रहत्वे यत्क्रियतेऽध्यवसानं तेन पुण्यं बध्यते इति तत्राप्रतविषये पुण्यपापवधस्वेन सूत्रभूतागथाद्वयं गतं । अतः परमिदमेव सूत्रद्वयं परिणाममुख्यत्वेन त्रयोदशगथाभिर्वि-
धृणोति तद्व्या—

बाह्य वस्तु रानादि परिणामपकरण परिणामवस्तु यथाकारणमित्यावेदयति—

आत्मरूपातिः—एवमवमज्ज्ञानात् यो यथा हिंसाया विधीयतेऽध्यवसायः, तथा अज्ञानादध्यात्मपरि-
ग्रहेऽपि यथा विधीयते स सर्वोऽपि केवल एव पापबधहेतुः यस्तु अहिंसाया यथा विधीयते, अध्यवसायः । तथा
यथा सत्यदत्तब्रह्मपरिग्रहेऽपि विधीयते स सर्वोऽपि केवल एव पुण्यबधहेतुः ।

न च बाह्यवस्तु द्वितीयोऽपि बधहेतुरिति शक्यं वक्तुं—

वस्तुं पटुच्चं जं पुण अज्ज्ञवसाणं तु होदि जीवाणं ।

ण हि वस्तुदो दु वंधो अज्ज्ञवसाणेण वंधोसि ॥ २८३ ॥

वस्तुं यतीत्य पटुनरर्ष्यवसानं तु भवति जीवानां ।

न च वस्तुवस्तु वंधोऽध्यवसानेन वंधोस्ति ॥ २८३ ॥

तार्पण्यवृत्तिः—वस्तुं पटुच्चं जं पुण अज्ज्ञवसाणं तु होदि जीवाणं बाह्यवस्तुचेतनाचेतन
पञ्चद्विविधयभूतं प्रतीत्य आश्रित्य जीवानां तत्प्रतिज्ञं रागाद्यध्यवसानं भवति ण हि वस्तुदो दु वंधो
न हि वस्तुन सत्काशाद्वधो भवति । तर्हि केन यथा ? अज्ज्ञवसाणेण वंधोसि जीतरागपरमात्मतत्त्व-
भिन्नं रागाद्यध्यवसानेन बधो भवति । वस्तुन सत्काशाद्वधो कथं न भवतीति चेत् अन्वयमतिरेकान्यां
व्यभिचारान् । तथा हि बाह्यवस्तुनि सति नियमेन बधो भवतीति—अन्वयो नास्ति, तदभावे बधो भवतीति
व्यतिरेकोऽपि नास्ति । तर्हि किमर्थं बाह्यवस्तुत्यागः ? इति चेत् रागाद्यध्यवसानानां परिहारार्थं । अयमत्र
भाष्यार्थः । बाह्यपञ्चद्विविधयभूते वस्तुनि सति, अज्ञानभावात् रागाद्यध्यवसानं भवति तस्मादध्यवसानमा
द्वधोभवतीति पारपर्येण वस्तु, अकारणं भवति न च साक्षात् । अध्यवसानं पुनर्निबधेन यथाकरणमिति ।

एव बधहेतुत्वेन निर्धारितस्याध्यवसानस्य स्वार्थक्रियाकारित्वामायेन मित्यात्ममत्ताप्य दर्शयति—

आत्मरूपातिः—अध्यवसानमेव बधहेतुर्न तु बाह्यवस्तु तस्य बधहेतोरध्यवसानस्य हेतुत्वेनैव परि-
त्यार्थत्वात् । तर्हि किमर्थं बाह्यवस्तुप्रतिषेधः ? अध्यवसानप्रतिषेधार्थः । अध्यवसानस्य हि बाह्यवस्तु,
आश्रयभूतं । न हि बाह्यवस्तुनाश्रयः, अध्यवसानमात्मनो लभते । यदि बाह्यवस्तुनाश्रित्यापि, अध्यवसानं
जायेत तदा यथा मीरदस्तुतस्याश्रयभूतस्य सद्भावे मीरदस्तु हिनस्त्वैत्यध्यवसायो जायते, तथा वध्यामुत्त-
स्याश्रयभूतस्यासद्भावेऽपि यध्यामुत्त हिनस्त्वैत्यध्यवसायो जायते । न च जायते । ततो निराश्रय नात्यध्यव-
सानमिति नियमः । तत एव बाह्यवसानाश्रयभूतस्य बाह्यवस्तुनोऽप्यतत्प्रतिषेधः, हेतुप्रतिषेधेनैव हेतुम-
प्रतिषेधात् । न च बधहेतुहेतुत्वे सत्यपि वद्धं वस्तु बधहेतुं स्यात् ईर्ष्यासमितियाणितयतीक्ष्णपदव्यापाप-
मानवेगापतत्त्वाद्येदितकुष्ठिगमत् बाह्यवस्तुनो बधहेतुहेतुत्वेन बधहेतुत्वेन बधहेतुत्वस्यानैकात्मिकत्वात् ।
अतो न बाह्यवस्तु जीवित्यतद्बधो बधहेतुः । अध्यवसानमेव तस्य तद्बधो बधहेतुः ।

एवविधेहेतुत्वेन निर्धारितस्याध्यवसानस्य स्वार्थक्रियाकारित्वामायेन मित्यात्म दर्शयति—

दुःखिदसुहिदे जीवे करोमि बंधेमि सह विमोचेमि ।

जा एसा तुज्झ मदी गिरच्छया सा हु दे मिच्छा ॥२८४॥

दुःखितसुखितान् जीवान् करोमि बध्नामि तथा विमोचयामि ।

सा एसा तव मतिः निरर्थिका सा सल्ल अहो मिथ्या ॥२८३॥

सात्पर्यवृत्तिः—दुःखिदसुहिदे जीवे करोमि बंधामि, सह विमोचेमि दुःखितसुखितान् जीवान् करोमि, बध्नामि, तथा विमोचयामि जा एसा तुज्झ मदी गिरच्छया सा हु दे मिच्छा या एसा तव मतिः सा निरर्थिका निष्प्रयोजना हु छुट । दे जहो सतः कारणात् मिथ्या वितथा व्यङ्गीकृता भवति । कस्मात् ! इति चेत् भवदीयाध्यवसाने सर्वपि परजीवानां साक्षात्तापेक्षयाभावात् मुखदुःखाभावात् स्वकीया-शुद्धशास्त्राध्यवसानाभावात् बन्धो मोक्षभावश्चेति ॥

अथ कस्मादध्यवसानं स्वार्थक्रियाकारि न भवतीति चेत्—

आत्मरूपातिः—परान् जीवान् दुःखयामि सुखयामीत्यादि बंधयामि वा यदेतदध्यवसानं तत्परिमपि परमावस्थ परस्मिन्नप्याप्रियमाणत्वेन स्वार्थक्रियाकारिवाभावात् खेकुसुमं छुनामीत्याध्यवसानव-निष्प्रयत्नं केवलमात्मनोऽनर्थमेव ।

कुतो नाध्यवसानं स्वार्थक्रियाकारि ? इति चेत्—

अज्झवसाणणिमित्तं जीवा वज्झन्ति कम्मणा जदि हि ।

मुच्चन्ति मोक्खमग्गे ठिदा य ते किंकरोसि तुमं ॥२८५॥

अध्यवसाननिमित्तं जीवा बध्यन्ते कर्मणा यदि हि ।

मुच्यन्ते मोक्षमार्गे स्थिताश्च किंकरोसि त्वं ॥२८५॥

सात्पर्यवृत्तिः—अज्झवसाणणिमित्तं जीवा वज्झन्ति कम्मणा यदि हि विप्यात्तरागादि स्वकीयाध्यवसाननिमित्तं कृत्वा ते जीवा निश्चयेन कर्मणा बध्यन्ते; इति चेत् मुच्चन्ति मोक्षमग्गे ठिदा य ते मुक्तात्मसम्पन्नश्रद्धान्मानुचरणरूपनिधायरत्नत्रयलक्षणे मोक्षमार्गे स्थिताः पुनर्मुच्यन्ते यदि चेत् जीवाः किं करोसि तुमं तर्हि किं करोसि त्वं हे दुरात्मन् किमर्थाति, स्वदीयाध्यवसानं स्वार्थक्रियाकारि न भवति ।

अथ दुःखिता जीवाः स्वकीयप्रापेदयेन भवति न च भवदीयपरिणामेनेति—

आत्मरूपातिः—अकिद बंधयामि ओचयामीत्यध्यवसानं तस्य हि स्वार्थक्रिया प्राप्त्यर्थं कौशलं जीवानां । जीवस्तु, अस्याध्यवसायस्य सद्भावेऽपि सत्परावृत्तरागयोः स्वपरिणामयोः; अनायासं बध्यन्ते न मुच्यन्ते । सत्परावृत्तरागयोः स्वपरिणामयोः सद्भावात्स्वाध्यवसानस्याभावेऽपि बध्यन्ते मुच्यन्ते च, यतः परमा-किंचित्करवात्तेदगध्यवसानं स्वार्थक्रियाकारि ततश्च मिथ्येनेति भावः ।

अनेयाध्यवसानेन निष्फलेन निवेदितः ।

साकिचन्यापि नैरास्ति नाहमात्मन कथेति यत् ॥२८६॥

कायेण दुक्खवेमिय सत्ते एवं तु जं मदिं कुणसि ।

सन्वावि एस मिच्छा दुहिदा कम्मेण जदि सत्ता ॥२८६॥

वाचाए दुक्खवेमिय सत्ते एवं तु जं मदिं कुणसि ।

सन्वावि एस मिच्छा दुहिदा कम्मेण जदि सत्ता ॥२८७॥

मणसाए दुःखवेमिय सत्ते एवं तु जं मदिं कुणसि ।
सन्वावि एस मिच्छा दुहिदा कम्मेण जदि सत्ता ॥२८८॥
सच्छेण दुःखवेमिय सत्ते एवं तु जं मदिं कुणसि ।
सन्वावि एस मिच्छा दुहिदा कम्मेण जदि सत्ता ॥२८९॥

कायेन दुःखयामि सत्त्वान् एव तु यन्मतिं करोमि ।
सर्वापि एषा मिथ्या दुःखिताः कर्मणा यदि सत्त्वाः ॥२८९॥
वाचा दुःखयामि सत्त्वान् एव तु यन्मतिं करोमि ।
सर्वापि एषा मिथ्या दुःखिताः कर्मणा यदि सत्त्वाः ॥२९०॥
मनसा दुःखयामि सत्त्वान् एव तु यन्मतिं करोमि ।
सर्वापि एषा मिथ्या दुःखिताः कर्मणा यदि सत्त्वाः ॥२९०॥
शब्देन दुःखयामि सत्त्वान् एव तु यन्मतिं करोमि ।
सर्वापि एषा मिथ्या दुःखिताः कर्मणा यदि जीरा ॥२९१॥

सात्पर्यवृत्तिः—कायेन इत्यादि स्वकायपापदयेन जीवा दुःखिता भवति यदि भेत् * तेषा जीवानां स्वकायपापकर्मोदयभावे भवतो किमपि कर्तुं नायाति इति हेतोः मनोवचनकपयै सखैश्च जीवान् दुःखितान् करोमि इति * इदमन्वयदीया मतिर्मिथ्या । परं किं तु स्वस्वभान्मुक्तो भूत्वा त्वं प्रापमेव ब्रह्मसि इति ।

अथ सुखिता अपि निधयेन स्वकायपुण्यकर्मोदये सति यच्छीति कथयति—

कायेन च वायाहव मणेण सुहिदे करेमि सत्तेति ।
एवंपि हवदि मिच्छा सुहिदा कम्मेण जदि सत्ता ॥२९०॥

कायेन च वाचा वा मनसा सुसितान् करामि सत्त्वानिति ।
एवमपि भवति मिथ्या सुखितः कर्मणा यदि सत्त्वाः ॥२९०॥

सात्पर्यवृत्तिः—स्वकायकर्मोदयेन जीना यदि चेत् सुखिता भवति । न च तदीयपरिणामेन वाहिं मनोवचनकारिर्जीवान् सुसितान् करोमि इति मन्दीया मतिर्मिथ्या । २२ तथाप्यपमानं स्वार्थकं न भवति । परं किं तु निहयरागपरमपिण्डोति स्वभावे स्वशुद्धागतलम्बप्रस्थानं, तथैवाज्ञानं अमाधयश्च तेन शुभं परिणामेन पुण्यमेव ब्रह्मसि इत्यर्थः ।

अथ स्वस्वभानप्रतिपक्षभूतेन च रागाद्यव्ययसत्त्वेन मोहितं सन्नयं जीवं समस्तमपि परद्रव्यमात्मनि नियोजयति इत्युपदिशति—

सब्बे करेदि जीवो अज्झवसाणेण तिरियणेरइए ।
देवमणुवेपि सब्बे पुण्णं पावं अणेयविहं ॥२९१॥
धम्माधम्मं च तद्वा जीवाजीवे अलोगलोगं च ।
सब्बे करेदि जीवो अज्झवसाणेण अप्पाणं ॥२९२॥

सर्वान् करोति जीवानध्यवसानेन तिर्यहनैरपिगन् ।
देवमनुजाश्च सर्वान् पुण्यं पापं च नैकविधं ॥२९१॥

पर्याप्तं च यथा जीवाजीवौ अलोकलोकं च ।

सर्वान् करोति जीवः अध्यवसानेन आत्मानं ॥२९॥

तात्पर्यवृत्तिः—उदयागतनरकगत्यादिकर्मवशेन नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवपापपुण्यरूपान् कर्मजनित-
भावान् आत्मानं करोति आत्मनः संबन्धत्करोति । निर्विकारपरमात्मतत्त्वज्ञानाद् अष्टः सन् नारकोऽहमित्यादि
रूपेण, उदयागतकर्मजनितविभावपरिणामान्, आत्मानि योजयतीत्यर्थः ।

धर्माधर्मास्तिकायजीवाजीवलोकलोकज्ञेयपदार्थान् अध्यवसानेन रूपरिछित्तविकल्पेनात्मानं करोति,
आत्मनः संबन्धतः करोतीत्यभिप्रायः । किं च यथा घटाकारपरिणतं ज्ञानं घट इत्युपचारेणोच्यते । तथा
धर्मास्तिकायादिज्ञेयपदार्थविषये धर्मोऽयमित्यादि योऽसौ परिछित्तिरूपो विकल्पः सोऽमुपचारेण धर्मास्तिका-
यादिर्मण्यते । कथं ? इति चेत् धर्मास्तिकायादिविषयत्वात् । स्वस्थभावयुक्तोभूत्वा यदा धर्मास्तिकायोपनि-
ष्ठादिधिकस्य करोति तदा तस्मिन् विकल्पे कृते सति धर्मास्तिकायादिरूप्युपचारेण कृतो भवति इति ।

अथ निधयेन परद्रव्याद्विज्ञोऽपि यस्य मोहस्य प्रभावात् आत्मानं परद्रव्ये योजयति स मोहो येषां
नास्ति त एव तपोधना इति प्रकृत्यपत्तिः—

आत्मरूपातिः—यथायमेव क्रियागर्भहिसाप्यवसानेन हितकं, इतराप्यवसानेनितरं च । आत्मानं
कुर्वीत्, तथा विपश्यमाननारकप्यवसानेन नारकं, विपश्यमानतिर्यगन्यवसानेन तिर्यक्ष, विपश्यमानगु-
ह्यप्यवसानेन मनुष्यं, विपश्यमानदेवाप्यवसानेन देवं, विपश्यमानसुखादिपुण्याप्यवसानेन पुण्यं, विप-
श्यमानदुःखादिपापप्यवसानेन पापमत्मानं कुर्वीत् । तथैव च ज्ञापमानधर्माप्यवसानेन धर्मं, ज्ञापमान-
लोकाप्यवसानेनलोकलोकप्यवसानेन कुर्वीत् ।

विश्राद्धिनत्तोऽपि हि यद्यभावादात्मानमात्मा विदधाति विधं ।

मोहैककंदोऽप्यवसाय एव नास्तीह येषां यतयस्त एव ॥१९॥

एदाणि णत्थि जेसिं अज्झवसाणाणि एवमादीणि ।

ते असुहेण सुहेण य कम्मेण मुणी ण लिपंति ॥२९॥

एतानि न संति येषामध्यवसानान्येनमादीनि ।

तेऽधुमेन शुभेन वा कर्मणा हनयो न लिप्यंति ॥२९॥

तात्पर्यवृत्तिः—एदाणि णत्थि जेसिं अज्झवसाणाणि एवमादीणि एतान्येवमादीनि पूर्वो-
क्तानि शुभाशुनाप्यवसानानि कर्मबंधनिमित्तभूतानि न संति येषां ते असुरेण सुहेण य कम्मेण मुणी
ण लिपंति त एव मुनीश्वराः शुभाशुभकर्मणा न लिप्यते । किं च विस्तरः शुद्धागतमप्यवसानज्ञा-
नानुचरणरूपं निम्नपरतत्रयलक्षणं भेदविज्ञानं यदा न भवति तदाहं जीतान् दिनस्मीत्यादि हिसाप्यवसानं
नारकोहमित्यादि कर्मादिसाप्यवसानं, धर्मास्तिकायोपनिष्ठादि ज्ञेयपदार्थाप्यवसानं च निर्विकल्पशुद्धात्मनः
सत्ताशक्तिं जानातीति । तदा जानन् हिसाप्यवसानविकल्पेन सहात्मनपथभेदेन सद्वर्ति जानाति अनु-
चरति च, ततो गिप्पाहट्ठिभयसि गिप्पाज्ञानी भवति गिप्पाचारित्री भवति । ततः कर्मबंधो भवतीति भावार्थः ।

किर्यंतं काल परमात्मानात्मनि योजयतीति चेत्—

आत्मरूपातिः—एतानि किं यानि त्रिनिषान्यप्यवसानानि समस्तान्यपि शुभाशुभकर्मबंधनि-
मित्तानि स्वयमज्ञानादिरूपजातं । तथा हि यदिदं दिनस्मृत्याप्यवसानं तत्त्वज्ञानमप्यवसेन आत्मनः तदहेतु-
कज्ञत्वीकक्रियस्य रागद्वेषविषाकम्पवीर्या हन्यादिक्रियाणां च निषेधाज्ञानेन विवर्तितरूपाऽज्ञानादस्ति तावदज्ञानं
विश्लिष्टात्माऽदर्शनादस्ति च विष्यादर्शनं, विवर्तितरूपाज्ञानादस्ति चाचारिन् । यत्पुनरेव धर्मो ज्ञापत

इत्याद्यध्यवसानं तदव्यवसानमव्यवसायान्न सदेहेतुकज्ञानैकरूपस्य ज्ञेयमयानां जगदीदृश्याणां च निरूपे-
ज्ञानेन निरिक्तायाऽज्ञानादस्ति तादृशज्ञानं निरिक्ताग्रादर्शनादस्ति च भिष्यादर्शनं निरिक्तात्मानाचरणोद-
स्ति चाचारित्रं । ततो बध्निमित्तायैतानि समस्तान्यव्यवसानानि । यथामेतेतानि न विद्यत त एव मुनि-
कुजरा । केचन सदेहेतुकज्ञानैकरूपस्य सदेहेतुकज्ञानैकरूपस्य सदेहेतुकज्ञानैकरूपस्य च निरिक्तमान-
जानत सम्पत्प्राप्तोऽनुचरतश्च स्वस्वच्छन्दोदमदातव्योऽप्येतिषोऽत्यसमज्ञानादिरूपवाभावात् शुभेनाशु-
भेन ॥ कर्मणाखलु न लिप्येरन् ।

**जो संकल्पवियप्पो ता कम्मं कुणद असुहसुहजणयं ।
अप्पसरूवा रिद्धी जाय ण हियए परिष्फुरइ ॥२९४॥**

यावत्संकल्पविकल्पां तावत्कर्म करोत्यष्टवशुभजनकं ।
आत्मस्वरूपा ऋद्धिः यावत् न हृदये परिष्फुरति ॥२९४॥

सात्पर्यदृष्टिः— यावत्कालं महिर्निषये देहपुत्रकलत्रादौ ममेतिरूपं सकल्पं करोति अम्यत्वे हर्ष-
विपादरूपं निकल्पं च करोति तावत्कालमनतज्ञानादितत्सृष्टिरूपमागमनं हृदये न जानाति । मानत्वाज्जि-
त्यभूत आत्मा हृदये न परिस्फुरति, तावत्कालं शुभाशुभजनकं कर्म करोतीत्यर्थः ।
अथाध्यवसानं नाममात्रमाह—

**बुद्धी ववसाओविय अज्झवसाणं मदीय विण्णाणं ।
इकट्ठमेव सच्चं चित्तं भावोय परिणामो ॥२९५॥**

बुद्धिर्व्यवसायोऽपि वा अध्यवसानं मतिश्च विज्ञानं ।
एकार्थमेव सर्वं चित्तं भावश्च परिणामः ॥२९५॥

सात्पर्यदृष्टिः— धोवनं बुद्धिः, व्यवसायं व्यवसायः, अध्यवसानमव्यवसायः, मननं पर्यालोचनं
मतिश्च, विज्ञाप्यते अनेनेति विज्ञानं, चिंतनं चित्तं, भवनं भावः, परिणमनं परिणामः, इति शब्दभेदेऽपि नार्थ-
भेदः— किं ॥ सर्वोऽपि समभिरुद्धनयोपेक्षयाऽप्यनसामार्थ एव । कथं ? इति चेत् यथेष्टं सक्तं पुरंदर इति ।
एव गतिं पुण्यं भवति पापमिति कथनेन रात्र्यद्वयं पूर्वेण व्याख्यातं तस्यैव सूत्रस्य विशेषविवरणार्थं बाध-
पक्षे रागादध्यवसानकारणं रागादध्यवसानं तु बध्कारणमिति कथनमुत्तरं न त्रयोदश गात्रा गता, इति
समुदायेन पचदशस्त्रेष्वुत्पत्त्यर्थं समाप्तं ।

अतः परमभेदरत्नरत्नामकनिर्दिष्टसमाधिहारेण निश्चयनयेन विकल्पात्मकमनहारणयो हि वा
भ्यत इति कथनमुत्तरं न त्रयोदश गात्रा गता, इति समुदायेन पचदशस्त्रेष्वुत्पत्त्यर्थं समाप्तं ।

आत्मस्वरूपातिः— स्वपरमेष्ठिन्येके सति जीवस्योप्यसिद्धिमात्रमव्यवसानं । तदेव च बोधनमात्रा-
दुद्धिः । व्यवनसानमात्रत्वात् व्यवसायः । मननमात्रत्वात् मतिज्ञानं । चिंतनमात्रत्वाच्चित्तं । चित्तो मननमात्रत्वाद्
भावः । चित्तं परिणमनमात्रत्वात् परिणामः ।

सर्वज्ञाव्यवसानमेवमस्ति साध्यं यदुक्तं जिनैः तन्मन्ये व्याहृतं एव निरालोच्यन्याश्रयस्यजितं ।
संपदनिश्चयमेकमेव तदसौ निष्कर्षात्कथं किं बुद्धज्ञानचने महिषि न निजे वसति सतो धृति ॥२९६॥

**एवं व्यवहारणो पडिसिद्धो जाण णिच्छयणयेण ।
णिच्छयणयसल्लीणा मुणिणो पावंति णिव्वाणं ॥२९६॥**

एवं व्यवहारनयं प्रतिषिद्धो जानीहि निश्चयनयेन ।

निश्चयनयसक्तीनां मुनिनां प्राप्नुवति निर्वाण ॥२९६॥

सात्पर्यवृत्तिः—एवं व्यवहारनयोऽपि प्रतिषिद्धो जायते निश्चयनयेन एव पूर्वोक्तप्रकारेण परद्रव्याश्रितत्वाद् व्यवहारनयं प्रतिषिद्धं इति जानीहि । केन ? कर्तृभूतेन बुद्ध्यागद्व्याश्रितनिश्चयनयेन । फलमात् ' निश्चयनयसक्तीणां मुनिनां प्राप्नुवति निर्वाण निश्चयनयमार्त्तना आश्रिता स्थित्य सतो मुनया निर्वाणं लभते यतः व्यवहारादिति । किं च यद्यपि प्राथमिकापक्षया प्रारम्भप्रकारेण सविकल्पानुसंधानं निश्चयसाधकत्वाद् व्यवहारनयं सप्रयोजनमस्तथापि विद्वद्भिरनदर्शनलक्षणे बुद्ध्यागद्वि स्थितानां निष्प्रयोजन इति भावार्थः । कथं निष्प्रयोजनं ? इति चेत् कर्मभिरमुन्यमाननाभ्यवेनाप्याश्रितप्रमाणत्वात् ।

आत्मव्यवहारातिः—आत्माश्रितो निश्चयनयः, पराश्रितो व्यवहारनयः । तत्रैव निश्चयनयेन पराश्रित समस्तमप्यनुत्तमं बभूवेत्युच्यते मुमुक्षोः प्रतिषेधयत्ता व्यवहारनय एव किञ्च प्रतिषिद्धः, तस्यापि पराश्रितत्वा-दिति वात् । प्रतिषेध्य एव चापि, आत्माश्रितनिश्चयनयप्राश्रितानामेव मुख्यमानत्वात्, पराश्रितव्यवहारनयस्यैक-तेनामुप्यमानेनाभ्यवेनाश्रितप्रमाणत्वात् ।

कथमनुत्तमेनाश्रिते व्यवहारनयः ? इति चेत्

वदसमिदी गुत्तीओ सीलतवं जिणवरेहि वण्णत्तं ।

कुब्बंतोवि अभविओ अण्णाणी मिच्छदिट्ठीय ॥२९७॥

वदसमितिगुप्तपः शीलतपो भिनवरे वदसः ।

कुर्वन्नप्यभ्योऽज्ञानी मिच्छादृष्टिस्तु ॥२९७॥

सात्पर्यवृत्तिः—वदसमिदी गुत्तीओ सीलतवं जिणवरेहि परिकटिदं वदसमितिगुत्तिसी- तपश्चरणादिकं जिनरी वदसः कथितं कुब्बंतोवि अभवन्तो अण्णाणी मिच्छदिट्ठीओ भदमिष्ठापन- दकपापेदये सति कुर्वन्नप्यभ्यो जीवन्मूर्खानां भवति मिच्छादृष्टिश्च भवति । फलमात् ' इति चेत् मिच्छात्वा-दिप्राप्तप्रदं सुप्रशान्तयोपशमप्रदानमात्रात् बुद्ध्यागद्विदेवब्रह्मज्ञानाभावात् । इति

अथ तत्प्राप्तदशागच्छतज्ञानमस्ति कथमज्ञानी ? इति चेत्

आरमद्वत्तातिः—शीलतपः परिपूर्णं त्रिगुणितपश्चसमितिपरिकटितवर्द्धितादिपचमहान्तत्वात्, व्यवहार-चारित्र्य, अभ्योऽपि सुपर्यन्तथापि स निश्चयिरोऽज्ञानी मिष्ठादृष्टिरेव निश्चयचारित्र्येदेवभूतज्ञानप्रशस्त्यत्वात् । तत्प्राप्तदशागच्छतज्ञानमस्ति ? इति चेत्

मोसं अमदहंतो अभवियसत्तो दु जो अधीएज्ज ।

पाठो ण करेदि गुणं असदहंतस्स गाणं तु ॥२९८॥

मोक्षममदपानोऽभ्यव्यसत्वस्तु योभीयते ।

पाठो न करोति गुणममदपानस्य ज्ञानं तु ॥२९८॥

सात्पर्यवृत्तिः—मोसं अमदहंतो अभविय सत्तो दु जो अधीयंज्ज मागण्णरुपानं तनमं न्यजीवो मयि क्वातिरुत्तात्तमार्थमेवज्ञानागच्छतज्ञानमस्ति सुपर्यन्तं पाठो ण करेदि गुणं तथापि तस्य वातरुपं बुद्ध्यागद्विज्ञानस्य गुणं न करोति किं कुर्वन्नप्यस्य ? असदहनस्य पाणं ॥ अमदहंतोऽज्ञानं मानस्य । किं ? ज्ञानं ? कोऽर्थः ? बुद्ध्यागद्विज्ञानज्ञानानुपपन्नस्येव निर्दिष्टव्यसमाधिना प्रप्यं गम्यं

शुद्धात्मस्वरूपमिति । कस्मात्तु अद्वये ? दर्शनचरित्रमोहनीयोपशमस्वयोपशमश्चामासात् । तदपि कस्मात् ? अभव्यत्वादिति भावार्थः ।

अथ तस्य पुण्यरूपधर्मादिश्रद्धानमस्तीति चेत्—

आत्मरूपमिति — मोक्ष हि न तावदभव्यः अद्वये शुद्धज्ञानमयात्मज्ञानरूपात्मात् । ततो ज्ञानमपि नासौ अद्वये, ज्ञानमश्रद्धानस्यापराधेकादशोऽपि शुद्धमयीयानोऽपि शुद्धाध्ययनमुष्णभावात् ज्ञानी स्यात् । किञ्च गुणः शुद्धाध्ययनस्य यद्विनिर्गतस्तुभूतज्ञानमयात्मज्ञानं तच्च विनिर्गतस्तुभूतं ज्ञानमश्रद्धानस्याभव्यस्य शुद्धाध्ययनेन न विधातुं शक्नोति तत्तत्त्वस्य तद्विगुणाभावः, ततश्च ज्ञानश्रद्धानमासात् सोऽज्ञानीति प्रतिनिमित्तः ।

तस्य धर्मश्रद्धानमस्तीति चेत्—

सहृदय पचयदिय रोचेदिय तह पुणोवि फासेदि ।

धम्मं भोगणिमित्तं णह सो कम्मवस्खयणिमित्तं ॥२९९॥

अहंशति म्रत्येति च रोचयति तथा पुनश्च स्पृशति ।

धर्मं भोगनिमित्तं न खलु स कर्मसयनिमित्तं ॥२९९॥

सात्यर्थवृत्तिः—सहृदि अद्वये च पचयदिय ज्ञानरूपेण म्रत्येति च म्रतीति परिच्छिन्ने करोति रोचेदिय-विक्षेपश्रद्धानरूपेण रोचते च तह पुणोवि फासेदिय तथा पुनः स्पृशति च अनुष्ठानरूपेण कं धम्मं भोगनिमित्तं अहमिदमिदं पदार्थोत्तरणवादिति मया भोगाकाशरूपेण पुण्यरूप धर्मं णह सो कम्मवस्खयणिमित्तं नच कर्मस्वयनिमित्तं शुद्धात्मसंविच्छिन्नश्च निश्चयधर्ममिति ।

अथ कीदृशी तौ प्रतिपेक्ष्यप्रतिविधौ व्यवहारनिश्चयनयोरिति चेत्—

आत्मरूपाति—अमव्यो हि नित्यकर्मफलचेतनारूपं बलं अद्वये, नित्यज्ञानचेतनागारं न तु अद्वये नित्यमेव भेदविज्ञानानर्हवान् । ततः स कर्ममोक्षनिमित्तं ज्ञानमात्रं भूतार्थं धर्मं न अद्वये भोगनिमित्तं शुभकर्ममात्रमभूतार्थमेव अद्वये । तत एवासीत्, अभूतार्थमश्रद्धानप्रत्ययनरोचनस्पर्शनेरुपरितनमिव-कर्मभोगमानमास्तकदम पुनः फलदायनापि निमुच्यते ततोऽस्य भूतार्थधर्मश्रद्धानाभावात्, अज्ञानमपि नास्ति एव सति तु निश्चयनस्य व्यवहारनयप्रतिविधौ युज्यत एव ।

कीदृशी प्रतिपेक्ष्यप्रतिविधौ व्यवहारनिश्चयनयोरिति चेत्—

आयारादीणार्ण जीवादीदंसणं च विण्णेयं ।

छंजीवाणं रक्खा भणदि चरित्तं तु ववहारो ॥३००॥

आदा खु मज्झणाणे आदा मे दंसणे चरित्ते य ।

आदा पज्जप्पणाणे आदा मे संवरो जोगे ॥३०१॥

आचारादिज्ञानं जीवादिदर्शनं च विण्णेयं ।

पद्जीवानां रक्षा भणति चरित्रं तु व्यवहारः ॥३००॥

आत्मा खलु मय ज्ञानमात्मा मे दर्शनं चरित्रं च ।

आत्मा प्रत्याख्यात आत्मा मे संवरो योगः ॥३०१॥

सात्यर्थवृत्तिः—आयारादीणार्ण आचाराद्यनकृतमित्यादि एकदशांगशब्दसाक्षज्ञानत्वाद्यपत्वाकारण-त्वाद् व्यवहारेण ज्ञानं भणति । जीवादी दंसणं च विण्णेयं जीवादिनिवपदार्थः अज्ञानविषयः सम्य-

कदाग्रकगतिमित्वाद् व्यग्रहरेण सम्यक्त्व भवति । छज्जीवारं रक्खो भवेति चरितं तु बंधहारे पट्जीवनिकापरस्मा चारित्राश्रयत्वात्, हेतुत्वाद् व्यवहारेण चारित्र भवति एव पराश्रितत्वेन व्यग्रहरेणोद्ध मार्गं प्रोक्त इति ।

आदा खु मज्झ णाणे सुमुद्धत्ता ज्ञानस्यश्रयत्वाजिमित्त्वाजिष्यनयेन मम सम्पद्ज्ञान भवति आदा मे दंसणे सुद्धत्ता सम्पद्दर्शनस्याश्रयत्वात् कारणत्वात् निश्चयेन सम्पद्दर्शन भवति चरिते य सुद्धत्ता चारित्रस्याश्रयत्वाद्हेतुत्वात् निश्चयेन सम्पद्चारित्र भवति आदा पच्चक्खाने सुद्धत्ता रागादिपरित्यागलक्षणस्याश्रयत्वाजियानस्याश्रयत्वात्कारणत्वात् निश्चयेन प्रत्याख्यान भवति । आदा मे संसरे सुद्धत्ता स्वरूपेपळम्भित्तेन हर्षविषादादिनिरोधलक्षणसवरस्याश्रयत्वाजिनिश्चयेन सरोमभवति जोगे सुद्धत्ता सुमर्चिता निरोधलक्षणपरमप्यानशब्दवाच्ययोगस्याश्रयत्वाद्हेतु बान् परमयोगो मरतीति सुद्धत्ताश्रितत्वेन निश्चयमोक्षमार्गो ज्ञातव्य । एव व्यग्रहारे निश्चयमोक्षमार्गस्वरूप कथितं तत्र निश्चय प्रतिषेधको भवति, व्यग्रहारेण प्रतिषेध इति । कस्मादिति चेत् निश्चयमोक्षमार्गो स्थिताना निषमैन गोष्ठो भवति व्यग्रहारेण क्षमार्गे स्थिताना तु न भवति च । कथं न भवति ? इति चेत् यदि मिथ्यात्वविस्तृतप्रकटयुपशमाद्यमोक्षमार्गमास्तकाशासुद्धत्तामानमुपादेय कृत्वा वर्तते तदा गोष्ठो भवति । यदि पुन सतप्रकटयुपशमाद्यमावे सुद्धत्तामानमुपादेय कृत्वा न वर्तत तदा गोष्ठो न भवति । तदपि कस्मात् ? सतप्रकटयुपशमाद्यमावे सति, अनंतज्ञानादिगुणलक्षणमात्रमानमुपादेय कृत्वा न वर्तते न भवति यत् । कारणात् । यत्तु तादृशमानानमुपादेय शब्दस्यै तस्य सतप्रकटयुपशमादिक निषते सतु मग्न्यो भवति । यस्य पुन पूर्वोक्तसुद्धत्तामस्वरूपमुपादेय नास्ति तस्य सतप्रकटयुपशमादिक न निषते इति ज्ञातव्यम् । मिथ्यात्वविस्तृती तेन कारणेनामव्यजीरस्य मिथ्यात्वविस्तृतप्रकटयुपशमादिक फलविधिपि न सभजति इति भावार्थः । किं च निर्दिक्त्वसमाधिक्यनिश्चये स्थित्वा व्यग्रहारेण, किं तु तत्संख्यितुतास्थाया व्यग्रहारे स्वमेव नास्तीति तात्पर्यार्थः । एव निश्चयनयेन व्यग्रहारे प्रतिषिद्ध इति कथनरूपेण पट्त्वे पच्चम स्पष्टं गतम् ।

अथाहारनिषये सरसविरसमानापमानादिचित्तरूपसंग्रहेपकारणमापादाहारमरणकृतो ज्ञानिनां बोधो नास्ति, इति कथयति—

आत्मरुचातिः—आचारादिभ्रमद्वयज्ञानस्याश्रयमूलत्वात् ज्ञान, जीनादयो नवपदार्था दर्शनस्याश्रयत्वादर्शनं, पट्जीवनिकापरस्माचारित्रस्याश्रयत्वात् चारित्र, व्यग्रहारे । सुद्ध आमा ज्ञानाश्रयत्वाद्ज्ञान, सुद्ध आमा दर्शनाश्रयत्वादर्शन, सुद्ध आमा चारित्राश्रयत्वाच्चारित्रमिति निश्चयः । तत्राचारादीनां ज्ञानाश्रयत्वात्तैकात्मिकात्वाद् व्यवहारनय प्रतिषेधः । निश्चयनयसु सुद्धत्तामना ज्ञानाश्रयत्वात्तैकात्मिकात्वात् तत्र प्रतिषेधः । तथाहि—आचारादिभ्रमद्वयज्ञान, एकात्मने ज्ञानस्याश्रयः, तत्सद्भावेन्यभ्यानां सुद्धत्तामात्रेण ज्ञानस्याभावात् । न जीनादयः पदार्था दर्शनस्याश्रयः तत्सद्भावेन्यभ्यानां सुद्धत्तामात्रेण दर्शनस्याभावात् । न पट्जीवनिकापरस्माचारित्रस्याश्रयत्वात्तैकात्मिकात्वात् सुद्धत्तामात्रेण चारित्रस्याभावात् । सुद्ध आमेन ज्ञानस्याश्रयः, आचारादिभ्रमद्वयज्ञानेऽसद्भावे वा तत्सद्भावेनैव ज्ञानस्य सद्भावः । सुद्ध आमेन दर्शनस्याश्रयः, जीनादिपदार्थाज्ञानेऽसद्भावे वा तत्सद्भावेनैव दर्शनस्य सद्भावः । सुद्ध आमेन चारित्रस्याश्रयः पट्जीवनिकापरस्मादज्ञानेऽसद्भावे वा तत्सद्भावेनैव चारित्रस्य सद्भावः ।

रागादयो बधनिदानमुत्तरस्ते सुद्धचित्तमात्रमहोऽतिरिक्ता

आमा परे वा जितु तन्निमित्तमिति प्रणुना पुनरेवमाहुः ॥१६८॥

आधाकम्मादीया पुग्गलदव्वस्स जे इमे दोसा ।

कह ते कुव्वदि णाणी परदव्वगुणा हु जे णिच्चं ॥३०२॥

आधाकम्मादीया पुग्गलदब्बस्स जे इमे दोसा ।
कहमणुमण्णदि अण्णेण कीरमाणा परस्स गुणा ॥३०३॥

आधाकमाद्या पुद्गलद्रव्यस्य ये इमे दोषाः ।
कथं तान करोति ज्ञानी परद्रव्यगुणाः खल्व ये नित्यं ॥३०३॥
आधाकर्माद्याः पुद्गलद्रव्यस्य ये इमे दोषाः ।
कथमनुमन्यते अन्येन क्रियमाणाः परस्य गुणाः ॥३०३॥

तात्पर्यवृत्तिः—स्वयं पाकेनोत्पन्न आहार आधाकर्माद्येनोच्यते तत्तदभूतिव्याप्त्यान करोति—आ-
धाकर्माद्या ये इमे दोषाः, कथभूताः । शुद्धात्मनः सकाशात्परस्याभिनत्वाहाररूपपुद्गलद्रव्यस्य गुणा । पुन-
रपि कथभूताः । तस्यैवाहारपुद्गलस्य पचनपाचनादिक्रियाकृत्वा साभिधयेन कथं करोतीति ज्ञानीति प्रथम-
गाधार्यम् । अनुमोदयति या कथमिति द्वितीयागाधार्यं परेण गृह्येन क्रियमाणान्, न कथमपि । कस्मात् ?
निर्विकल्पसमाधौ सति आहारविषयमनोपचनकायकृतकारितानुपननाभावात् इत्याधाकर्मव्याप्त्यानरूपेण
गाथादय गत ।

आहारग्रहणादूर्ध्वं तस्य पात्रस्य निमित्तं यत्किमप्यन्नपानादिक कृतं तदीयदेशिक भव्यते तेनो-
पदेशिकेन सह तदेवाधाकर्म पुनरपि गाथादयेन कथ्यते

आधाकम्मं उद्देसियं च पोग्गलमयं इमं दब्बं ।
कह तं मम होदि कदं जं णिच्चमचेदणं वुचं ॥३०४॥
आधाकम्मं उद्देसियं च पोग्गलमयं इमं दब्बं ।
कह तं मम कारविदं जं णिच्चमचेदणं वुचं ॥३०५॥

आधाकर्मापदेशिकं च पुद्गलमयमेतद्द्रव्यम् ।
कथं तन्मम भवति कृतं यदित्यवचेतनमुक्त ॥३०४॥
आधाकर्मापदेशिकं च पुद्गलमयमेतद्द्रव्यम् ।
कथं तन्मम कारितं यदित्यवचेतनमुक्तं ॥३०५॥

तात्पर्यवृत्तिः—यदिदमाहारकपुद्गलद्रव्यगाधाकर्मरूपमोपदेशिकं च चेतनशुद्धात्मद्रव्यपुद्गलस्यैव
नित्यमेवाचेतनं भणितं तत्कथं मया कृतं भवति कारितं वा कथं भवति ? न कथमपि । कस्माद्देहो, ? नि-
श्चयरात्रयव्यवधानभेदज्ञाने सति आहारविषये मनोवचनकायकृतकारितानुपननाभावात् । इत्योपदेशिकव्या-
प्त्यानमुक्त्येन न च गाथादय गत ।

अयमत्राभिप्रायः पञ्चादूर्ध्वं सप्ततिहाले वा शीतवाहतादिविषये मनोवचनकायकृतकारितानुपननरूपे-
न निर्धारितरूपे शुद्धात्मिणा परकताहारादिविषये यथो नास्ति यदि पुनः परकीयपारिणाभेन यथो भवति तर्हि
कापि काले निर्माणं नास्ति । तथा चोक्तम् ।

णायवेत्थेदिकम्ममुद्धो पञ्चपुरदोय सपदियकाले ।
परसुहदुवसणिमित्तं वरुद्धि यदि णत्थि णिव्याण ॥
एव ज्ञानिनामाहारग्रहणकृतो यथो नास्तीति व्याप्त्यानमुक्त्येन सूत्रचतुष्टयेन पट्टस्थलं गतं ।
अथ रागादयः किल कर्मव्यवधारणं यजिता, तेषां पुनः किं वरुण ? इति दृष्टे अलुत्तरमाह—

१ एतद्भावतागाथाकृतव्यवधानं दृष्टं मोक्षव्यवधानं कथ्यते । स्वभावतः प्रविशुक्तात्वात्पञ्चादूर्ध्वं तद्द्रव्यं तमेव
विजेश्वरतः, आत्मव्यवहारः ।

अह फलियमणि विसुद्धो ण सयं परिणमदि रागमादीहिं ।

राइज्जदि अण्णेहिं दु सो रत्तादियेहिं दब्बेहिं ॥३०६॥

एवं णाणी सुद्धो ण सयं परिणमदि रागमादीहिं ।

राइज्जदि अण्णेहिं दु सो रागादीहिं दोसेहिं ॥३०७॥

यथा स्फटिकपाणिः शुद्धो न स्वयं परिणमते रागाद्यैः ।

रक्ष्यतेऽन्यैस्तु स रत्तादिभिर्द्रव्यैः ॥३०६॥

एवं ज्ञानी शुद्धो न स्वयं परिणमते रागाद्यैः ।

रक्ष्यतेऽन्यैस्तु स रागादिभिर्दोषैः ॥३०७॥

सात्पर्यवृत्तिः—यथा स्फटिकपाणिर्निशुद्धो बहिरुपाधि विना स्वयं रागादिभाविन न परिणमति यथा स एव रक्ष्यते, कैः ? अपराधुष्पादिपहिर्भूतान्यद्रव्यैरिति दृष्टान्तो गतः । एवमेतेन दृष्टान्तेन ज्ञानी शुद्धो भवन् स्वयं निरुपाधिविश्वमात्रात्मभावैरेव कृत्वा अपराधुष्परधानीयकर्मोदयस्वरूपपरोपाधि विना रागादिविभा-
वेन परिणमति यथात्सहजस्वच्छभावपशुतः सन् स एव रक्ष्यते, कैः ? कर्मोदयनिमित्तरागादिदोषैः परिणा-
मैरिति तेन ज्ञाप्यते कर्मोदयजनितान् रागादयो न तु ज्ञानिजीवजनितान् इति दृष्टान्तो गतः ।

एव विद्वानदैकलक्षणं स्वस्वभावं जानन् ज्ञानी रागादीन् करोति तच्छे न्यतररागादुत्पात्तिकारणभूत-
कर्मणां कर्ता न भवतीति कथयति—

आत्मस्वभाविः—यथा खलु फेकलः स्फटिकोपलः परिणामस्वभावत्वे सत्यपि स्वस्य शुद्धस्वभाव-
त्वेन रागादिनिमित्तत्वाभावात् रागादिभिः स्वयं न परिणमते, परद्रव्येष्वेव स्वयं रागादिभावापन्नतया स्वस्य
रागादिनिमित्तभूतेन शुद्धस्वभावाद्यध्ययमान एव रागादिभिः परिणम्यते । तथा केपलः किङ्काणां परिणाम-
स्वभावात्ते सद्यपि स्वस्य शुद्धस्वभावत्वेन रागादिनिमित्तत्वाभावात् रागादिभिः स्वयं न परिणमते परद्रव्येणैव
स्वयं रागादिभावापन्नतया स्वस्य रागादिनिमित्तभूतेन शुद्धस्वभावाद्यध्ययमान एव रागादिभिः परिणम्यते,
इति तावदस्तु स्वभावः ।

न जातु रागादिनिमित्तभावमात्मनो याति यथार्थकान्तः

तस्मिन्निमित्तं परस्य एव न्यतस्वभावोपमुदेति तावत् । ॥९९॥

इति वस्तुस्वभाव एव ज्ञानी ज्ञायति तेन सः —

रागादीनामनः कुर्वन्नातो भवति कारकः ॥ १०० ॥

णवि रागदोसमोहं कुब्बदि णाणी कसायभावं वा ।

सयमप्पणो ण सो तेण कारमो तेसि भावाणं ॥३०८॥

नापि रागद्वेषमोहं करोति ज्ञानी कषायभावं वा ।

अप्यमेवभूतमनो न स चेन कारकस्तेषां भावानां ॥३०८॥

सात्पर्यवृत्तिः—णवि रागदोसमोहं कुब्बदि णाणी कसायभावं वा ज्ञानी न करोति ।
कान् ? रागादिदोषहेतुशुद्धस्वभावाद्यध्ययमान् रागद्वेषमोहान् क्रोधादिकषायमान वा । कथं न
करोति ? सयं स्वयं शुद्धात्मात्वेन कर्मोदयसहकारिकारण विना । कस्य सजीवत्वेन ? अप्पणो भासनः
ण सो तेण कारमो तेसि भावाणं तेन कारणेन स तत्त्वज्ञानी तेषां रागादिभावादिनां कर्ता न भवतीति
अज्ञानी जीवः शुद्धस्वभावाद्यध्ययमानं जानन् रागादीन् करोति ततः स भावरोधोदयजनकन्यतरकर्मणां
कर्ता भवतीति उपदिशति—

आत्मरूपातिः—यद्येतत्सुखमात्रं जानन् ज्ञानी शुद्धस्वभावादेव न प्रपञ्चते, ततो रागद्वेषमोहादिभावैः स्वयं न परिणमते न परेणापि परिणम्यते, ततश्चोक्तं निम्नोक्तस्य भावो ज्ञानी रागद्वेषमोहादिभावान्नामकर्तव्येति नियमः ।

इति वस्तुस्वभावं एव ज्ञातानी चेति तेन सः ।
रागादीनात्मनः दुर्गमदतो भवति स्वरूपः ॥ १७१ ॥

रागद्वेष दोषद्वेष कसायकर्मसु चैव जे भावा ।
तेहिं दु परिणममाणो रागादी वंघदि पुणोवि ॥३०९॥

रागे दोषे च कपायकर्मसु चैव जे भावाः ।
सैसु परिणममाणो रागादीन् वध्नाति पुनरपि ॥३०९॥

तार्पर्यवृत्तिः—रागद्वेष दोषद्वेष कसायकर्मसु चैव जे भावा रागद्वेषकपायरूपे इत्येककर्मपुदयागतं सति स्वस्वभावव्युत्पत्त्य तदुद्वनिमित्तं ये जीवगतरागादिभावाः परिणामा भवति । तेहिं दु परिणममाणो रागादी वंघदि पुणोवि तेः कृत्वा रागादिरहमित्यभेदेनाहमिति प्रापयेन कृत्वा परिणमन् सन् पुनरपि भाविरागादिपरिणामोत्पादकानि इत्येककर्मणि यज्जाति सतस्तेषां रागादीनामज्ञानी जीवः कर्ता भवतीति । तमेवार्थं दृष्टयति—

आत्मरूपातिः—यद्येतत् वस्तुस्वभावमजानंस्वज्ञानी शुद्धस्वभावादासत्तरं प्रच्युत एव । ततः कर्मविपाकप्रभवैरागद्वेषमोहादिभावैः परिणममाणोऽज्ञानी रागद्वेषमोहादिभावानां कर्ता भवन् गम्यत एवेति प्रतिनियमः । ततः स्थितं भवत—

रागद्वेष दोषद्वेष कसायकर्मसु चैव जे भावा ।
ते मम दु परिणमतो रागादी वंघदे चेदा ॥३१०॥

रागे च दोषे च कपायकर्मसु चैव जे भावाः ।
तन्मम दु परिणममाणो रागादीन् वध्नाति चेदपिदा ॥३१०॥

तार्पर्यवृत्तिः—पूर्वगायायामहं रागादीत्वमिदं परिणमन् सन् तानि रागादिभावोत्पादकानि ममत्त-इत्येककर्मणि वर्णयतीत्युक्तं । अत्र तु शुद्धात्मभावनाहितरेण गदीयो रागः इति सवधेन परिणमन् सन् तानि ममत्तरूपकर्मणि यज्जाति, इति विशेषः । किं च विस्तर—यत्र मोहरागद्वेषा व्याख्यायते तत्र मोह-शब्देन दर्शनमोहः, मिथ्यात्वाद्विजनक इति ज्ञातव्यं । रागद्वेषशब्देन ॥ ओवादि कपायोत्पादकभारित्रमोहो ज्ञातव्यः । अप्राह किञ्च—मोहशब्देन तु मिथ्यात्वाद्विजनको दर्शनमोहो भवतु दोषो भासित द्वेषशब्देन भारित्रमोह इति कथं भण्यते ? इति पूर्वपक्षे परिहृतं ददाति—कपायवेदनीयाभिधानभारित्रमोहमध्ये क्रोध-मनो द्वेपानी द्वेषोत्पादकत्वात्, मायात्वमौ रागागौ रागजनकत्वात्, नो कपायवेदनीयसंज्ञाचारित्रमोह-मध्ये स्त्रीपुत्रपुंसकानेदंयहास्वरतमः पञ्च नो कपायाः रागागा रागोत्पादकत्वात्, इत्यनेनाभिप्रायेण मोह-शब्देन दर्शनमोहो मिथ्यात्व भण्यते रागद्वेषमोहशब्देन पुनर्भारित्रमोह इति सर्वत्र ज्ञातव्यं । एव कर्मवंधकारण रागादयः, रागादीन् च कारण निधयेन कर्मोदयो न च ज्ञानी जीव इति व्याख्यानमुक्त्यनेन सप्तमस्यत्वे गायापचकं गतं ।

अथ कथं सुन्दरज्ञानी जीवो रागादीनामकर्त इति पृष्टे प्रत्युत्तरमाह—

१ अतनियम इत्येव पाठ्यतर । २ आत्मरूपातिं तु तेहिं दु परिणममाणो इत्येव पाठः ।

आत्मरूपाति- यथाचन्द्रनिष्पन्नमुद्गनिष्पन्न च पुद्गलद्रव्यनिमित्तभूतप्रत्यक्षक्षणाणि नैमित्तिकभूत ब्रह्मापक भाव न प्रत्याचष्टे तथा समस्तमपि परद्रव्यप्रत्यक्षक्षणात्मनिमित्तक भाव न प्रत्याचष्टे । यथा चापःकर्मोदीन् पुद्गलद्रव्यदोषान्न नाम करोत्यात्मा परद्रव्यपरिणामत्वे सति, आत्मकार्यत्वाभावात् ततोऽप्य कर्मोद्देशिक च पुद्गलद्रव्य न मम कार्य निजमचेतनो सति मकार्यत्वाभावात् इति तत्त्वज्ञानपूर्वक पुद्गलद्रव्य निमित्तभूत प्रत्याचक्षाणो नैमित्तिकभूत ब्रह्मापक भाव प्रत्याचष्टे तथा समस्तमपि परद्रव्य प्रत्याचक्षाणस्तन्निमित्त माय प्रत्याचष्टे एव द्रव्यभावयोरस्ति निमित्तनैमित्तिकभावः ।

इत्यालोच्य निवेद्य तत्किल परद्रव्य सम्प्र वल्लभम्बूल बहुभावस्तततिमिमासुर्द्विकाम सम म
षात्मान समुपेति निर्भरवह्मणैकसचिद्युत येनोन्मूलितवध एव मगवानहमात्मानि रज्ज्वति ॥१७२॥

रागादीनामुदयमदय दारयत्कारणाना कार्यं न्य निधिमधुना सद्य एव प्रपृथु ॥

ज्ञानज्योतिः क्षुरिततिगिर साधु सद्यद्वेतेच्छदप्यस्तस्मिन् कोऽपि नास्य वृणोति ॥१७३॥

इति ब्रह्मो निष्कातः ।

इति समयसारन्याख्यायात्मात्मरूपात्तौ सङ्गमोऽङ्कः ।

सारपर्यवृत्ति- तत्रैव सति प्राप्तस्थानीयशुद्धात्मन सत्तासात्त्वयगभूत्वा शृंगारस्थानीयैरग्रो निष्कातः ।

अथ मविशति मोक्षः-

जहणाम कोवि शुरिसो इत्यादि गायामादि कृत्वा यथाक्रमेण ह्यविशतिगाथापर्यन्त मोक्षपदार्थं व्याख्यान करोति-तत्रादौ मोक्षपदार्थस्य संक्षेपव्याख्यानकरोत्य गायस्ततस्त, तत्रनतर मोक्षकारणभूतमन्त्रनिष्ठान्तस्तेपरचर्याभौ बंधाणं च सहावं इत्यादि सूत्रपतुष्टय अत्राः पर तस्यैव भेदज्ञानस्य विक्षेपविवरणार्थं पण्णाष्ट पंचष्वो इत्यादि सूत्रपतुक्त तदनंतर धीवरायचारित्रसाहित्यस्य प्रव्यमति-क्रमणादिक विपकुल-सरागचारित्रसाधुतकुम इति युक्तिसूचनमुत्पत्तेन ते याही अवरांहे इत्यादि सूत्रपद्व कथयतीति ह्यविशतिगाथाभि-त्यलचतुष्टये मोक्षविशयो तमुदायपातनिवृत्त । तथापि विशिष्टभेदज्ञानाऽनन्धेन मयात्मनोः प्रथमकरण मोक्ष इति प्रतिपादयति-

आत्मरूपातिः- लय प्रविशति मोक्षः ।

दिक्षाहृत्य प्रकाशकचदलगाद्वधपुत्तौ नयमोक्षे साक्षात्पुरुषमुपलभैकनिवर्त ।

इदानीमुन्मन्त्र सहजपरमानंदसरस पर पूर्ण ज्ञान कृतसफलकृत्य विजयते ॥१७४॥

जहणाम कोवि शुरिसो बंधणियासि चिरकालपडिचदो ।

तिव्वं मंदसहावं कालं च वियाणदे तस्त ॥३१६॥

जइ णवि कुव्वदि छेदं णं मुंचदि तेण कम्मबंधेण ।

कालेण बहुएणवि ण सो णरो पावदि विमोक्खं ॥३१७॥

इय कम्मबंधणाणं पयेसपयाडिद्विदीयअणुभागं ।

जाणंतोवि ण मुंचदि मुंचदि सव्वेज्ज जदि सुदो ॥३१८॥

यथा नाम कश्चिदपुरुषो बंधनके चिरकालप्रतिबद्धः ।

तीव्रं मदस्त्रभावं कालं च विजानाति तस्य ॥३१६॥

यदि नापि करोति छेदं न मुच्यते तेन कर्मवन्धेन ।

काष्ठेन बहुकेनापि न स नरः प्राप्नोति विमोक्षं ॥३१७॥

इति कर्मवन्धानां प्रदेशस्थितिप्रकृतिर्वैयमन्युभागं ।

मानवपि न मुच्यति मुच्यति सर्वान् यदि विमुद्ध्यः ॥३१८॥

सात्यर्पहाचिः—जह नाम इत्यादि यथा कश्चित्पुरुषः बंधनके चिरकालवदस्तिष्ठति तस्य बंधस्य सौम्यदस्वभावं जानाति दिवसमासादिनालं च विजानाति इति प्रथममाथा गता । जानन्नपि यदि बधच्छेदं न करोति तदा न मुच्यते तेन कर्मवधविशेषेणामुच्यमानः सन् पुरुषो बहुतरंगतलेऽपि मोक्षं न लभते इति आथाद्येन दृष्टतोगतः । अथ इयं कर्मवंधेषणां पदसंप्रसादे द्वितीयं अणुभागं जाणंती बिभ्रं मुच्यदि एव ज्ञानावरणादिमूर्खोत्तरप्रकृतिभेदाभिन्नकर्मवधनानां प्रदेशं प्रकृतिसिद्धी, अनुभागं च जानाति कर्मणा न मुच्यति । मुच्यदि सत्त्वे यदि विमुद्ध्यो यथा मिथ्यात्वरागादिरहितो भवति तदाऽनंतज्ञानादिगुणारमक-परमात्मस्वरूपे स्थितः सर्वोत्कर्मवंधान् मुच्यते । अपवा पाव्यंतरं मुच्यदि सत्त्वे यदि सं बंधे मुच्यते कर्मणा यदि किसिप्यति छिनत्ति कम् ? सर्ववंधान् । अनेन स्याद्व्यमेन ये प्रकृत्यादिवधपरिहानमन्त्रेण सत्तुष्टास्ते प्रतिबोध्यते । कथं ? इति चेत् वैधपरिहानमात्रेण स्वर्गोपजन्मिहवन्तीतरागचारिभ्राह्मणानां स्वर्गादिमुख-निमित्तभूतः पुण्यवशो भवति न च मोक्ष इति दास्यते गमया गता । एतेन स्याद्व्यवधानेन कर्मवधप्रपञ्चवधनामिपये चित्तामात्रपरिहानेन सत्तुष्टा निराकियंत ।

आत्मरूपातिः—आत्मन्ययोर्दिधाकरणं मोक्षं, वैधस्वरूपज्ञानमात्रं सत्तेतुरिमेके तदसत् न कर्म-वदस्य वधस्वरूपज्ञानमात्रं मोक्षहेतुः अहेतुत्वात् निगदादिषदस्य वैधस्वरूपज्ञानमात्रप्रवृत्त्यै एतेन कर्मवधप्रपञ्च-रचनापरिहानमात्रोत्तुष्टा लक्ष्यन्ते—

जह वंधे चिंततो वंधणवद्धो ण पावदि विमोक्षं ।

तह वंधे चिंततो जीवोवि ण पावदि विमोक्षं ॥३१९॥

यथा बंधं चिंतयन् वंधनवद्धो न प्राप्नोति विमोक्षं ।

तथा वंधं चिंतयन् जीवोऽपि न प्राप्नोति विमोक्षं ॥३१९॥

सात्यर्पहाचिः—जह वंधं चिंततो वंधणवद्धो ण पावदि विमोक्षं यथा कश्चित्पुरुषो वंध-नवद्धो वंधं चिंतयमानो मोक्षं न लभते तह वंधं चिंततो जीवोवि ण पावदि विमोक्षं तया जीवो-ऽपि प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशवधं चिंतयमानः स्वमुक्त्यामागतिदृष्टेण मोक्षं न लभते । किं च समस्तं शुभाशुभकद्विर्धवात्मनोराहितचिदानंदैकमुक्त्यामात्रं लभनस्वरूपं गीतरामधर्मप्यानसुखप्यानरहितो जीवः, वधप्र-पञ्चवधनाचितात्मसत्तुष्टागमधर्मप्यानसुखोपयोगेन स्वर्गादिमुखनारण्यपुण्यवधं लभते न च मोक्षमिति आचार्यः ।

अथ पातर्हि मोक्षहेतुमिति प्रश्ने प्रत्युच्चर ददाति—

आत्मरूपातिः—बंधचित्ताप्रवयो मोक्षहेतुसिप्यन्ते तदप्यसत् न कर्मप्रदस्य बंधचित्ताप्रवंधज्ञानमात्रं मोक्षहेतुरहेतुत्वात् निगदादिषदस्य वधचित्ताप्रवधत्वात् । एतेन कर्मवधविषयचित्ताप्रवंधात्मकविमुक्त्यम-प्यानाधुदयो बोध्यते ।

अतर्हि मोक्षहेतुः ! इति चेत्

जह वंधे मुच्यणय वंधणवद्धो पावदि विमोक्षं ।

तह वंधे मुच्यणय जीवो संपावदि विमोक्षं ॥३२०॥

यथा वषेक्षित्वा च पधवदस्तु प्राप्नोति विमोक्षं ।

तथा वषेक्षित्वा च जीवः प्राप्नोति विमोक्षं ॥३२०॥

सात्पर्यार्थनिः—जह वषे मुचूणय वधूणनद्धोय पावदि विमोक्षत्वं तह वषे मुचूणय जीवो संपावदि विमोक्षत्वं यथा वधननद्ध कश्चित्पुरुषो रज्जुवध अश्वसलवध काष्ठनिगलवध वा कमपि वध छित्वा कमपि भिक्षा कमपि मुक्त्वा स्वकीयविज्ञानपौरुषवत्त्वं मोक्ष प्राप्नोति । तथा जीवोऽपि वीतरागनिर्विकल्पसत्त्वेन ज्ञानयुक्तेन वध छित्वा द्विधादृष्टा भिक्षा विदार्य मुक्त्वा कोटविधाच निजशुद्धाभोपलेभ-स्वरूपमोक्ष प्राप्नोतीति । अत्राह धिष्य. प्रामृतमथे यज्जिर्विकल्पपरसत्त्वेनज्ञान भण्यते तत्र घटते कस्मात् ? इति चेत् तदुच्यते सत्ताज्येकनरूप चक्षुरादिदर्शन यथा जैगमते निर्विकल्पाकल्पते तथा घटमते ज्ञान निर्विकल्प भण्यते परंतु तन्निर्विकल्पमपि विकल्पजनक मर्हति । जैनमते ॥ विकल्पस्यापादक भवत्येव न किंतु स्वरूपेणैव सचिक्त्वमप्येति तदेव स्वपरप्रकाशकं चेति । तत्र परिहार.—यधश्चित्तार्थिकरूपमथ कथं चिद्विर्विकल्प च । तद्यथा यथा विषयानदरूप स्यागभवसत्त्वेनज्ञान स्यागसचिन्तनिकल्परूपेण सचिक्त्वमपि शेषानीहितसूक्ष्मविकल्पाणां सद्भावेऽपि सति तेषां मुख्यं नास्ति तेन कारणेन निर्विकल्पमपि भण्यते । तथापि रज्जुकायानिधिरूप वीतरागसत्त्वेनज्ञानमपि स्वसचिन्ताकारिकविकल्पेन सचिक्त्वमपि बहिर्विषयानीहितसूक्ष्मविकल्पाणां सद्भावेऽपि सति तेषां मुख्यं नास्ति तेन कारणेन निर्विकल्पमपि भण्यते एत एवेहाहुरस्वसचिन्ताकारात्मैक्यप्रतिपासेऽपि बहिर्विषयानीहित सूक्ष्मविकल्पा अपि सति तत एवकारणात् स्वपरप्रकाशक च सिद्ध इह निर्विकल्पसचिक्त्वस्य । तथैव स्वपरप्रकाशकस्य च ज्ञानस्य च व्याख्यात यथातमाम्यामतकशास्त्रानुसारेण विधेयेण व्याख्यायते तदा महान् पितृते मवति सचाम्यात्मशास्त्रात्मक इति । एव मोक्षपदार्थसंक्षेपसूचनार्थं प्रथमस्थले गाथासप्तकं गत ।

यध किमपमेन मोक्षमार्गः ? इति चेत्—

आत्सखुदाति — यधमवदस्य वषण्णेतो मोक्षहेतुः, हेतुत्वात् निगदादिब्रह्मस्य यधच्छेदवद् एतेन सत्त्वेऽपि पूर्वं आत्मरूपमोक्षोद्धारणेन व्यापार्यते ।

किमपयेव मोक्षहेतुः ? इति चेत् ।

बंधाणं च सहावं वियाणिदुं अप्पणो सहावं च ।

बंधे सु जोण रज्जदि सो कम्मविमुक्खण कुणदि ॥३२१॥

बंधानां च स्वभावं विज्ञायात्मनः स्वभावं च ।

बंधेषु यो न रज्यते स कर्मविमोक्षणं करोति ॥३२१॥

सात्पर्यार्थनिः—बंधाणं च सहावं वियाणिदुं भानवधानां विध्यातरगादीनां स्वभावं ज्ञाया कथं ज्ञात्वा ? विषयात्मस्वभावे हेतोःपदेकविधये विपरीताभिनिर्गमो भण्यते रागादीनां च रज्जोनां पक्षेद्विध-विषयेविद्यानिष्ठप्रतिपत्ति इति । न केनल वधस्वभावा ज्ञाया अप्पणो सहावं च अनतज्ञानादित्यरूप शुद्धात्मनः स्वभावं च ज्ञात्वा बंधेषु यो न रज्जदि द्रव्यवपहेतुभूतेषु विषयात्मसमादिभावबन्धेषु निर्विकल्प-समाधिरुहेन यो न रज्यते सो कर्मविमोक्षणं कुणदि स कर्मविमोक्षणं करोति ।

यध केन कल्याणरथो द्विधा गमति ? इति चेत् ?

आत्मरूपान्तिः—य एव निर्विहारचित्तन्यनमकस्मात्कर्मस्वभावा सादिकारकारकं यधानां च स्वभावा विज्ञाप बंधेभ्यो विरगति स एव सकलकर्मगोष्ठं कुर्वति । एतेनात्मबन्धेर्द्विधावरणस्य मोक्ष-हेतुत्व नियम्यते ।

केनात्मरथो द्विधा गमते ? इति चेत्—

जीवो यंघोय तद्वा छिज्जन्ति सल्लसत्तणेहिं णियएहिं ।

पण्णाच्छेदणएणदु छिण्णा णायत्तमावण्णा ॥३२२॥

जीयो वेषश्च तथा छिद्येते स्वलक्षणाभ्यां नियताभ्यां ।

प्रज्ञाछेदकेन तु छिन्नौ नानात्वमापन्नौ ॥३२२॥

सात्पर्यवृत्तिः—जीवो वंशोय तदा छिद्यन्ति सत्त्वसत्त्वोहिं प्रियदर्हिं मया जीवतेथा मधवे
 सी दी छिद्येते वृधकृत्तिवेते, काव्यां कृता ' स्वत्यक्षणरूपान्यां निजकाम्यां पण्णछेदण्ण दृ छिण्णा-
 णाणसमावणा प्रदछेदनेकच्छेपेण भेदज्ञानेन छिन्नो सत्तो नानात्वमापत्री इति । तथाहि—जीवरूप छक्षण
 द्वाद्वैतन्य भण्यते, मधम सक्षुणं मिथ्यात्वगोदीक, ताभ्या वृधकृत्ती । केन ! कर्णभूतेन प्रदछेदनेकेन,
 द्वाद्यानुभूतिदक्षणभेदज्ञानरूपा मयैर छेन्येव छुरिका तथा एवेपर्यः । छिमी सत्तो नानात्वमापत्री ।

आत्मबोधपौर्द्धाकरणे किं साध्यः ? इति चेत्—

[illegible]

आत्मयथी द्विधाहृत्या किं कर्तव्य ? इति चेत् ।

महा छेत्री शिखर पापमपि निषुजे. पातिता साम्बावे । सूख्येऽत सभिदधे निपवति रमसादागर्भोभयस्य ॥
 आम्बान ममनत स्थिरविशदलसङ्गमि जेतग्यहरे । वष आङ्गलमाये निपमितमभित कुर्तौ भिसनिजौ ॥ १७५ ॥

जीवो वंचोय तहा छिज्जंति सलक्खणेहिं णियएहिं ।

बंधो छेदेदन्वो सुद्धो अप्पाय धेत्तन्वो ॥३२३॥

प्रियो वंघश्च तथा विद्यन्ते स्वकक्षणाभ्यां नियताभ्यां ।

संप्रतिष्ठान्यः शुद्ध आत्मा सहीतज्य ॥३२३॥

सात्पर्यहसि। — नीलो वंशेयः तदा छिन्तति सलस्तपेहिं निपयार्हं जीवन्मोक्षी प्रवर्तमानः
 सलक्षणम्। निजकामम्। अयेते पूर्णतः। ततश्चैतन्तर किं सायं? वंशे छेदेदन्तो निमुद्वानन्दनित-
 भायपरमात्मतत्त्वसम्बन्धदानज्ञानानुवर्णकान्वितव्यमननया मकषेदज्ञानसुरिक्या मित्यापरागादिभ्यो
 मधुरैतन्मयः शुद्धात्मनः सत्त्वप्रवृत्तान्तः। शुद्धो अणाय येचन्तो वीतसुखसहनपरमानन्दलक्षणः
 शुद्धसवरसीभावेन शुद्धात्मा च गृहीतव्य इत्यभिप्रायः ।

इदमेवात्मवेधयोर्द्विधाकरणे प्रयोजनं यद्वत्परिहारेण शुद्धात्मोपादानमित्युपदिशति—

आत्मरूपातिः—आत्मरूपौ हि तावन्नियतस्वरूपज्ञानविज्ञानेन सर्वथैव छेत्तव्यौ ततो रागादिद्वेषण समस्त एव बोधो निर्मोक्तव्यः, उपयोगलक्षणशुद्ध आत्मन गृहीतव्यः । एतदेव किञ्चिदप्रमत्तबोधोर्द्विधाकरणस्य प्रयोजनं यद्वत्परिहारेण शुद्धात्मोपादाने ।

कह सो धिप्पदि अप्पा पण्णाए सो हु धिप्पदे अप्पा ।

जह पण्णाए विभत्तो तह पण्णा एव धित्तव्वो ॥३२४॥

कथं न गृह्यते आत्मा मज्झया स तु गृह्यते आत्मा ।

यथा मज्झया विभक्तस्तथा मज्झयैव गृहीतव्यः ॥३२४॥

शास्त्रवैकृतिः—कह सो धिप्पदि अप्पा कथं ॥ गृह्यते आत्मा 'छेदविषयो न भवत्यमूर्त्तत्वात्', इति प्रश्नः । पण्णाए सो हु धिप्पदे अप्पा प्रहमेदज्ञानेन गृह्यते, इत्युत्तरं । कथं ? इति चेत् 'जह पण्णाए विभत्तो यथा धर्मज्ञे प्रहया विभक्तः', एवादिभ्यः । पृथक्कृतः तह पण्णाएव धित्तव्वो तथा प्रहयैव गृहीतव्यः । ननु केन शुद्धोपमात्मा गृहीतव्यः ? प्रहयैव शुद्धोपमात्मा गृहीतव्यः, शुद्धस्यात्मनः स्वयमात्मानं गृह्यतोऽपि विभज्यत इव प्रोक्तकरणत्वात् । अतो यथा प्रहया प्रविभक्तस्तथा प्रहयैव गृहीतव्यः ।

कथमात्मा प्रहया गृहीतव्य इति चेत्—

आत्मरूपातिः—ननु केन शुद्धोपमात्मा गृहीतव्यः ? प्रहयैव शुद्धोपमात्मा गृहीतव्याः, शुद्धस्यात्मनः स्वयमात्मानं गृह्यतो विभज्यत इव प्रोक्तकरणत्वात् । अतो यथा प्रहया विभक्तस्तथा प्रहयैव गृहीतव्यः । कथमात्मा प्रहया गृहीतव्यः ? इति चेत्—

पण्णाए धेत्तव्वो जो चेदा सो अहं तु णिच्छयदो ।

अवसेसा जे भावा ते मज्झपरित्त णादव्वा ॥३२५॥

मज्झया गृहीतव्या यथेतपिता सोऽहं तु निधयतः ।

अवशेषा ये भावाः ते मम परा इति हातव्याः ॥३२५॥

शास्त्रवैकृतिः—प्रहया गृहीतव्यो यथेतपिता सोऽहं तु निधयत अरशत ये भानास्ते मम परे इति हातव्याः । यौ हि निधयतः सत्त्वगुणकलत्रिन्या प्रहया प्रविभक्तयेतपिता सोऽयमहं, ये तस्मै अरशिता अन्ये स्वराक्षणव्या व्यग्रहियमाणभावास्ते सर्वेऽपि चेतयितृत्वस्य व्यापकत्वं व्याप्यत्वमनायातोऽन्यतमत्तो भिन्ना-
स्तेतोऽहमेव मयैव मत्त एव मयैव मागेन गृह्यमि, यत् किञ्चिद् गृह्यमि तथेतने-
वकिपयादात्मनयेतये, चेतयमानेनैव चेतये, चेतयमानादेव चेतये, चेतयमान एव चेतये, चेतयमानेन चेतये । अथवा ॥ चेतये, न चेतयमानयेतये, न चेतयमानेन चेतये, न चेतयमानादेव चेतये, न चेतयमानादेव चेतये, न चेतयमानेन चेतये, किं तु सर्वेऽपि शुद्धचित्तमात्रोपादोऽस्ति । भित्ता सर्वमपि स्वराक्षणललाट्रेण हि यच्छन्यते चिसुद्धाकिततिरिक्तामगणहिमा शुद्धाभिदेवास्पह । भिद्यते यदि वारकाणि यदि वा धर्मा गुणा वा यदि भिद्यन्ते न भिदास्ति वाचनं रिमो भावे विभुदेविति ॥

आत्मरूपाति—यौ हि नियतस्वरूपज्ञानरूपिन्या प्रहया प्रविभक्तयेतपिता सोऽयमहं । ये तस्मै अर-
शिता अन्यस्वरूपललाट्रेण व्यग्रहियमाण भावा, ते सर्वेऽपि चेतयितृत्वस्य व्यापकत्वं व्याप्यत्वमनायातोऽन्यतमत्तो भिन्ना । ततोऽहमेव मयैव अरशत मत्त एव मयैव मागेन गृह्यमि । यत् किञ्चिद् गृह्यमि तथेतने-
वकिपयादात्मनयेतये, चेतयमान एव चेतये, चेतयमानेनैव चेतये, चेतयमानादेव चेतये, चेतयमानादेव चेतये, चेतयमानेन चेतये । अथवा न चेतये, न चेतयमानयेतये, न चेतयमानेन

164

चेतये, न चेतयमानाय चेतये, न चेतयमानाचेतये, न चेतयमाने चेतये, न चेतयमानं चेतये । किं
सर्वविशुद्धचिन्मात्रो भावोऽस्मि ।

भित्वा सर्वगपि स्वलक्षणमलाद्भेतु न यच्छन्यते ॥

चिन्मुदाकितनिर्निमागयहिमा शुद्धिदेवास्यह ॥

भिद्यते यदि कारकाणि यदि वा घर्मा गुणा वा यदि ।

मिदता न भिदास्ति काचन विभौ भावे विभुदे चिति ॥ १७६ ॥

पण्णाए धित्तव्वो जो दह्मा सो अहं तु णिच्छयदो ।

अवसेसा जे भावा ते मज्झ परेत्ति णादब्बा ॥३२५॥

पण्णाए धित्तव्वो जो णादा सो अहं तु णिच्छयदो ।

अवसेसा जे भावा ते मज्झ परेत्ति णादब्बा ॥३२७॥ युग्मं ॥

महया नृदीप्तव्यो यो हृष्टा सोऽर्जं तु निश्चयत ।

अवशेषा ये भाषास्ते मम परा इति ज्ञातव्याः ॥३२६॥

मन्त्रया गृहीतव्यो यो ज्ञाता सोऽहं तु निश्चयतः ।

अवशेषा ये भावास्ते मम परा इति ज्ञातव्याः ॥३२७॥

[illegible]

॥ ततस्त्रयोपभयार्थनानात्मिकेन चेतनान्मुपगतन्या ।
 तद्वैयर्थ्ये हि चेतना जगति चेददृग्ज्ञातिरूप लभेत तसामान्यनिक्षेपरूपरिरहा साक्षित्वमेव सजेत् ॥

अद्वैताभिहितं चेतना जगति अद्भुतशक्तिरूपे लब्धव्यं तत्त्वज्ञानं प्राप्तम् ।
सत्यागे जडता भित्तोऽपि भवति व्याप्त्यो विना व्यापकाद्रज्जा चातमुपैति तेन निबद्ध दृग्भितिरूपास्तु चित् ।

एकद्वितीयमय एव भागो भागो परे ये कित्त ते परेषा

एकधितक्षिमय एव भागो भागो परे सर्वत एव हेया ॥
 माद्वह्यतक्षिमय एव भागो भागो परे सर्वत एव हेया ॥

अथोपायः येषां विनाशो भवति तेषां विनाशो भवति । इति श्रुत्वा राजा

अथरोमा ये रगादिभावा निभावप्राप्तिनात् । एतेषु च । एतत्तु । एतत्तु । एतत्तु ।
 ब्रह्म सिध्य — येतनाया शानदर्शनभेदो न स्तः, एकैक्यतया ततो ज्ञाता दृष्टेति दिवात्मा कथं षट्ते

इति । अत्र पूर्वपक्षे परिहारः—सामान्यमाहक दर्शन, विशेषमाहकं ज्ञान । सामान्यविशेषात्मकं च वस्तु । सामान्यविशेषात्मकत्वाभावे चेतनाया अभावः स्यात् । चेतनाया अभावे आत्मनो जडत्व, चेतनालक्षणस्य विशेषगुणस्याभावे सत्यमात्रो वा भवति । नचात्मनो जडत्व दृश्यते, सत्त्वाभावः । प्रत्यक्षनिरोधात् २ ततः सित यद्यप्यभेदनयैकैकरूपा चेतना तथापि सामान्यविशेषविषयभेदेन दर्शनज्ञानरूपा भवतीत्यभिप्रायः ।

अथ शुद्धबुद्धैकत्वभावस्य परमात्मनः शुद्धचिद्वृत्त्येव एव भावः न च समुदाय इत्याश्रयः—

॥ आत्मरूपातिः—चेतनया दर्शनज्ञानविकल्पागतिक्रमणाच्चेतनचित्तवृत्तिरूपेण दृश्यं ज्ञातृत्वं चात्मनः

स्वलक्षणमेव ततोह दृष्टारमात्मनं गृह्णामि यत्किञ्च गृह्णामि तत्त्वश्यमेव, पश्यमेव पश्यामि, पश्यतेव पश्यामि, पश्यते एव पश्यामि, पश्यत एव पश्यामि, पश्यत्येव पश्यामि, पश्यतमेव पश्यामि । अथवा—न पश्यामि, न पश्यन् पश्यामि, न पश्यता पश्यामि, न पश्यते-पश्यामि, न पश्यतः पश्यामि, न पश्यति पश्यामि, न पश्यत पश्यामि । किन्तु सर्वविशुद्धो दृष्टमात्रो भावोऽस्ति । अपि च—ज्ञातारमत्मानं गृह्णामि यत्किञ्च गृह्णामि तज्ज्ञानाम्येव, जानन्तेव जानामि, जानतेव जानामि, जानते एव जानामि, जानत एव जानामि, जानत्येव जानामि, जानतमेव जानामि । अथवा—न जानामि, न जानन् जानामि, न जानता जानामि, न जानते जानामि, न जानतो जानामि न जानति जानामि, न जानत जानामि । किन्तु सर्वविशुद्धो ज्ञातिमात्रो भावोऽस्ति । ननु कथं चेतना दर्शनज्ञानविकल्पो न्यातिक्रामति येन चेतयित्वा दृष्टा ज्ञाता च स्यात् ? उच्यते—चेतना तावच्छ्रुतिभासरूपा सा तु सर्वथामेव वस्तुना सामान्यविशेषात्मकत्वाद् द्वैक्यं नास्तिमापति । ये तु तस्या द्वैक्ये ते दर्शनज्ञाने, ततः राग भवति क्रमति । यद्यतिक्रामति ! सामान्यविशेषातिक्तात्वाच्चेतनैव न भवति । तदभावे ह्येव—सगुणोऽष्टादशचेतनस्याचेतनतापत्तिः, व्यापकाभावे व्याप्यस्य चेतनस्याभावो वा । तत्तत्तदोपभयादर्शनज्ञानाधिक्येन चेतनाम्युपगतव्या ।

अद्वैतापि हि चेतना जगति चैदृशवृत्तिरूपं स्वज्ञेयसामान्यविशेषरूपपरिहारात्तास्त्रियमेव स्वज्ञेय ।

सत्त्वगो जडता चित्तोऽपि भवति व्याप्यो मिना व्यापकादत्मा चातमुपैति तेन नियत इत्यतिरूपास्ति पित् ॥

एकचित्तस्तिन्मय एव भावो भावाः परे ये किञ्च ते परेषां ।

प्राज्ञस्तत्तस्मिन्मय एव भावो भावा परे सर्वत एव हेयाः । १७७ ।

को जाम भणिञ्च बुद्धो गादुं सव्वे परोदये भावे ।

मज्झमिणं तिय वयणं जाणंतो अप्पयं सुद्धं ॥३२८॥

को नाम भणेद् बुधः ज्ञात्वा सर्वान् परोदयान् भावान् ।

ममेदमिति वचनं जानन्नात्मानं शुद्धं ॥ ३२८ ॥

हात्पर्यवृत्तिः—को जाम भणिञ्च बुद्धो को म्पादुयो ज्ञानी विवेकी जाम सुदुमहो ॥ न को-

ऽपि । किं म्पात् । मज्झमिणंतियवयणं भवेति वचनं किं कृत्वा ? पूर्वं गादुं निमित्तत्वात्तुभूतिलक्षणभेद-ज्ञानेन ज्ञात्वा । कान् ? सव्वे परोदये भावे सर्वान् मिथ्यात्वसमादिभावान् विभावपारिणामान् । कथं भूतान् ? परोदयान् शुद्धात्मनः सकलराग परेण कर्मोदयेन जनिताम् । किं कुर्वन् सन् ? जाणंतो अप्पयं शुद्धं जानन् परमसमस्तभावेनानुमपन्, कः ? आत्मानं । कथं भूत ? शुद्ध, भावकर्मद्वयकर्मनोर्कर्म-रहित । केन कृत्वा जानन् ? शुद्धात्मगानापरिणामेदरसत्रयलक्षणेन भेदज्ञानेनेति । एव विशेषभेद-भावनाव्याख्यानमुच्यतेन शुद्धियस्यैव सुश्रवचक गत ।

अथ मिथ्यात्वरागादिपरमावस्तीकारेण बध्यते क्षीतरागपरगचेतन्यलक्षणस्वभावप्रतीकारेण मुच्यते जीव इति प्रकृत्यापत्तिः—

आत्मरूपातिः—यो हि परात्मनोर्निवृत्तस्त्वक्षुण्णविभागपातिन्या प्रकृष्या कानीं स्मात् ॥ त्वत्केव चि-
न्नात्र भावमासीध जानाति शेषाख सर्वानेव भावान् परस्त्रीयान् जानाति । एव जानन् कथं परभावान्म-
मार्मा इति व्रयात् परात्मनोर्निवृत्तयेन स्वस्वाभिरावयस्यावमग्रत् । अतः सर्वथा चिद्भाव एव गृहीतव्यः शेषाः
सर्वे एव भावाः ग्रहातव्या इति सिद्धात् —

सिद्धातोऽयमुदात्तचित्तचरितैर्मोक्षार्थिभिः सेन्यतां शुद्ध चिन्मयमेकमेव परम ज्योतिः सदैवात्म्यम् ।
एते ये ॥ समुद्रस्यैव विनिधा भावाः पृथग्व्यवस्था तेषां नास्मि यतोऽत्र ते मम परद्रव्य समया अपि ११७८।
परब्रह्मग्रहं कुर्वन् वप्यते वापराधमान् ।
यप्येतानपराधेन स्वद्रव्ये सहतो मुनिः ॥ १७९ ॥

तेषादी अवराहे कुञ्चोदि जो सो ससंकिदो होदि ।

मा वज्झेऽहं केणवि चोरोत्ति जणम्मि विवरंतो ॥३२९॥

जो ण कुणदि अवराहे सो गिस्संको दु जणवदे भमदि ।

णवि तस्स वज्झिदुं जे चिंता उप्पज्जदि कयावि ॥३३०॥

एवं हि सावराहो वज्झामि अहं तु संकिदो चेदा ।

जो पुण गिरवराहो गिस्संकोहं ण वज्झामि ॥३३१॥

स्तेषादीनपराधान् करोति यः स संकिदो भवति ।

मा वधे केनापि चीर इति जने विवृण्वन् ॥ ३२९ ॥

यो न करोत्यपराधान् स निश्चक्रस्तु जनपदे भवति ।

नापि तस्य वद्वुं अहो चितोत्पद्यते कदाचित् ॥ ३३० ॥

एवं हि सापराधो यथोऽहं तु शक्तितभेतविता ।

यदि धुनर्निरपराधो निश्चक्रोऽहं तु वधे ॥ ३३१ ॥

सावर्षवृत्तेः—तेषादी अवराहे कुञ्चदि जो सो ससंकिदो होदि यस्तेषादीनपराधान्
करोति स पुत्र्य स संकिदो भवति । केन रूपेण ' मा वज्झेहं केणवि चोरोत्ति जणम्मि विवरंतो
जने विचरन् माह वधे केनापि तत्पराधिना । किं कृष्यः ' चीर इति मत्वा । इत्यन्वयदृष्टांतगम्या गता ।

जो ण कुणदि अवराहे सो गिस्संको दु जणवदे भमदि यस्तेषादीनपराधान् न करोति
स निश्चक्रो जनपदे लोके भवति । णवि तस्स वज्झिदुं जे चिंता उप्पज्जदि कयावि तस्य चिंता
नोत्पद्यते कदाचिदपि जे गहो यस्मात्कारणात् वा निरपराध, केन रूपेण चिंता नोत्पद्यते ' माह वधे
केनापि चीर इति मत्वा । एव व्यतिरेकदृष्टांतगम्या गता । एवं हि सावराहो वज्झामि अहं तु संकिदो
चेदा यो रागादिपरब्रह्मग्रहणं स्वीकार करोति स स्वसमाश्रयस्तु सन् सापराधो भवति सापराधोऽत्र
शक्तितो भवति । केन रूपेण ' वधेऽहं कर्मतापलो ज्ञानावरणादिकर्मणः । अतः कर्मवधमीतः प्रायश्चित्त
प्रतिवर्गणरूपं दद ददाति जो पुण गिरवराहो गिस्संकोहं ण वज्झामि यत्तु पुनर्निरपराधो भवति ।
कन रूपेण ' इति चेत्—रागाद्यपराधद्विज्ज्ञात् माह वधे केनापि कर्मणः प्रतिवर्गणदिदं विनाप्यनत
ज्ञानादिरूपमिदोपरमात्रमात्रवधैव कुर्वन्ति इत्यन्वयव्यतिरेकदृष्टांतगम्या गता ।

अथ को हि नापराधपराध ' इति शृण्वति ।

आत्मरूपातिः—यद्यान् ओम्ने य एन परद्रव्यग्रहणलक्षणमपराधं करोति तस्यैव वैभवंशां संभवति । यस्तु शुद्धः सन् तं न करोति तस्य सा न संभवति । तथात्मापि य एवाशुद्धः सन् परद्रव्यग्रहणलक्षणमपराधं करोति तस्यैव वैभवंशां संभवति यस्तु शुद्धः संस्तं न करोति तस्य सा न संभवति, इति नियमः । अतः सर्वथा सर्वपरक्रीयमात्रपरिहारं शुद्ध आत्मा गृहीतव्यः, तथा सर्वत्र निरपराधत्वात् ।

कोहि नायायगपराधः ?—

संसिद्धिराधसिद्धी साधिदमाराधिदं च एयद्वो ।

अवगदराधो जो खलु चेदा सो होदि अवराहो ॥३३२॥

जो पुण निरवराहो चेदा निस्संकिओ दु सो होदि ।

आराणाए णिचं वट्टेहिं अहं तु जाणंतो ॥३३३॥

संसिद्धिराधसिद्धं नाधितमाराधितं वैकार्यं ।

अपमतराधो यःखलु चेतयिता स भवत्यपराधः ॥३३२॥

यः पुनर्निरपराधमेतयिता निश्चिंतितस्तु ॥ भवति ।

आराधनया नित्यं वर्धते, अहमिवि जानन् ॥३३३॥

सात्त्विकवृत्तिः—संसिद्धिराधसिद्धी साधिदमाराधिदं च एयद्वो आकाशजपर्वतसमस्तमिष्या-
त्यविषयकस्यापि विभाषणमरहितत्वेन निर्बिकल्पराभाभी स्थित्या निजशुद्धात्मापराधनं सेवनं राधशुद्ध-
व्यते संसिद्धिः सिद्धिरिति साधितमिष्यापराधितं च तस्यैव राधशब्दस्य पर्यायनामानि । अवगदराधो जो
खलु चेदा सो होदि अवराहो अपगतो विनष्टो राधः शुद्धात्मापराधना यस्य पुरुषस्य स पुरुष एवा
भेदेन भवत्यपराधः । अपगता अपगतो विनष्टो राधः शुद्धात्मापराधः शुद्धात्मापराधना यस्य रागादिविभाषण-
रिणामस्य स भवत्यपराधः सहापराधेन वर्तते यः स सापराधः, चेत्यपि तात्प्रा तद्विपर्येतन्निगुत्तिरामाधिस्थो
विरपराध इति ।

अयं हे भगवन् किमेवेन शुद्धात्मापराधनाप्रकाशेन यतः प्रतिक्रमणापनुष्ठानेनैव निरपराधो भवत्यात्मा,
कस्मात् ? इति चेत् सापराधस्याप्रतिक्रमणादेर्दोषशब्दाध्यापराधाविनाशकत्वेन विपकुमवे सति प्रतिक्रमणा
देर्दोषशब्दाध्यापराधाविनाशकत्वेनानृतकुम्भत्वात् इति तथा चोक्तं चिरंतनप्रायश्चित्तप्रथे—

अपटिकमण अपटिसरणं अपटिहारो अधारणा येन ।

अणिपत्तौय अणिदा अगच्छा सोहीण विसकुमो ॥ १ ॥

पटिकमण पटिसरणं पटिहरणं धारणा णियत्तौय ।

णिदा गच्छा सोही अडुविहो अमवकुमो दु ॥ २ ॥

अत्र पूर्वपक्षे परिहारः—

आत्मरूपातिः—परद्रव्यपरिहारेण शुद्धस्यात्मनः सिद्धिः साधनं वा राधः, अपगतो राधो यस्य
यावत्स सोऽपराधस्तो न सह यद्येतयिता वर्तते स सापराधः स तु परद्रव्यग्रहणसद्गारेण शुद्धात्मसिद्धयभावा
द्वैधंशांकासभवे सति स्वयमुक्त्यादन्ताराधक एव स्यात् । यस्तु निरपराधः स समपरद्रव्यपरिहारेण शुद्धा-
त्मासिद्धिसद्भावाद्वैधशक्त्या असभवे सति, उपयोगैकलक्षणशुद्ध आत्मैक एवाहमिति निश्चिन्तन् नित्यमेव
शुद्धात्मसिद्धिलक्षणपराधनया वर्तमानत्वादपराधक एव स्यात् ।

अनर्थतमेनैवैष्यते सापराधः स्पृतात् निरपराधो यन्वेन जातु नैव ।

नियतामयमशुद्ध स्व भजन् सापराधो भवति निरपराधः साधु शुद्धात्मसेवी ॥१८०॥

ननु किमनेन शुद्धात्मोपासनेन यत् प्रतिक्रमणादिनैव निरपराधा भवत्याम्ना सापराधपूत्याप्रतिक्रमणा-
देस्तदनपोहकत्वेन विपक्षभूत्ये सति प्रतिक्रमणादेस्तदपोहकत्वेनापूतकुम्भत्वात् ।

सक्तं च व्यवहार मृष्टे ।

अपडिक्रमणे अपरिसरणे अप्पडिहारो आधारणा चेव ।

अणियत्तीय अणिदा अगरुहा सोहिय विमकुम्भो ॥ १ ॥

पडिक्रमण पडिसरण परिहारणे धारणा णियत्तीय ।

णिदा गरुहा सोही अडिविहो अमयकुम्भो दु ॥ २ ॥

अत्रोच्यते—

पडिक्रमणे पडिसरणं परिहारणं धारणा णियत्तीय ।

णिदा गरुहा सोहिय अडिविहो होदि विसकुम्भो ॥३३४॥

अपडिक्रमणं अपडिसरणं अप्पडिहारो आधारणा चेव ।

अणियत्तीय अणिदा अगरुहा विसोहिय अमयकुम्भो ॥३३५॥

प्रतिक्रमणं प्रतिसरणं परिहारो धारणा निवृत्तिश्च ।

निदा गर्हा शुद्धि अडिविहो भवति विपकुम्भ ॥३३४॥

अप्रतिक्रमोऽप्रतिसरणं परिहारोऽधारणा चेव ।

अनिवृत्तिश्चानिदाऽगर्हाऽशुद्धिरवृत्तकुम्भ ॥३३५॥

सात्पर्यवृत्तिः—पडिक्रमणमित्यादि पडिक्रमणं प्रतिक्रमणं कृतदोषनिराकरणं । पडिसरणं
प्रतिसरणं तत्प्रत्यक्षादिगुणेषु प्रेरणं । पडिहारणं प्रतिहारणं विषयावगमादिदोषेषु निवारणं धारणा
पपनमस्कारप्रभृतिमन्त्रप्रतिमादिबहिर्द्विष्यालयनेन चित्तस्थिरीकरणं धारणा । णियत्तीयं बहिरगविषयकथा
पादाह्वगतचित्तस्य निरर्तनं निवृत्तिः । निदा आत्मसाक्षिदोषप्रकटनं निदा गरुहा शुद्धताक्षिदोषप्रकटनं
निदा । सोहिय दोषे सति प्रापञ्चितं गृहीत्या निवृत्तिक्रमणं शुद्धिः । इत्यपरिकल्पशुक्लपञ्चमोपयोगो यदपि
निष्पाद्यादिप्रियपक्षायपरिणतिरूपाधुनोपयोगापेक्षया सन्नित्यपरागचारिण्यस्थापानमृतकुम्भो भवति ।
तथापि रागद्वेषमोहद्वयादिद्विजालागदपञ्चतानुभूतिमोक्षाकाङ्क्षारूपमिदानीयथादिसमस्तपरद्विष्यालयनविमान-
परिणामशून्या, चिदानन्दैकस्वरभावनिशुद्धात्मालयनमस्तितामस्या निर्विकल्पशुद्धोपयोगलक्षणा, अपडिक्रमण
इति गाथाकथितकर्मण ज्ञानिजनश्रितनिधयप्रतिक्रमणादिरूपा तु या तृतीया भूमिस्तदोक्षया पीतरागचा-
रिस्थितानां पुरुषाणां विपत्तुम एवेत्यर्थः ।

किं च विशेष—अप्रतिक्रमणं द्विविधं भवति ज्ञानिजनाश्रितं, अज्ञानिजनाश्रितं चेति । अज्ञानिजना-
श्रितं यदप्रतिक्रमणं तद्विषयकप्रापणपरिणतिरूपं भवति । ज्ञानिजीवाश्रितमप्रतिक्रमणं तु शुद्धात्मसम्पदस्व-
श्रद्धानुष्ठानानुष्ठानलक्षणविशुद्धिरूपं । तच्च ज्ञानिजनाश्रितमप्रतिक्रमणं सरागचारित्रलक्षणशुभोपयोगापेक्षया-
यथाप्यप्रतिक्रमणं भवति तथापि पीतरागचारित्रापेक्षया तदेव निधयप्रतिक्रमणं । कस्मात् " इति चेत्
समस्तशुभाशुभास्तदोपनिराकरणरूपवादिति । तत् स्थितं तदेव निधयप्रतिक्रमणं व्यवहारप्रतिक्रम-
णोपश्रया, अप्रतिक्रमणशब्दवाच्यं ज्ञानिजनस्य मोक्षकारणं भवति । व्यवहारप्रतिक्रमणं तु यदि शुद्धात्मा-

१ आत्मस्थितौ परिहारो धारणा निवृत्तीयः इति शब्दः ।

इत्यादिगोप्यादि कृत्वा चतुर्दशगोप्यापयैव मोक्षपदार्थचूलिवन्त्याख्यानं करोति । तत्रादौ निश्चयेन कर्मक-
र्तृत्वामात्रमुत्पत्त्येन सूत्रचतुष्टयम् । तदनन्तरं शुद्धस्यापि यद्विज्ञानान्नरणप्रकृतिको भवति तद्विज्ञानस्य माहात्म्य-
मिति कथनार्थं चेद्वा दुष्यति चेद्वा इत्यादि प्राकृतलोकचतुष्टयम् । अतः परं भोक्तृत्वामात्रज्ञापनार्थं
अण्णाणी कम्मफलं इत्यादिसूत्रचतुष्टयम् । तदनन्तरं मोक्षचूलिकोपसंहाररूपेण विकृण्णदि इत्यादि सूत्र-
द्वयं कथयतीति मोक्षपदार्थचूलिकायां समुदायपातनिका ।

अथ निश्चयेन कर्मणा कर्ता न भवति—इत्याख्याति—

दवियं जं उप्पज्जदि गुणेहि तंतेहि जाणसु अणण्णं ।

जह कडयादीहिं दु पब्बएहिं कणयं अणण्णमिह ॥३३५॥

जीवस्सजीवस्सय जे परिणामा दु देसिदा सुत्ते ।

तं जीवमजीवं वा तेहिमण्णं वियाणाहि ॥ ३३७ ॥

ण कुदोवि विउप्पण्णो जह्वा कज्जं ण तेण सो आदा ।

उप्पादेदि ण किंचिवि कारणमवि तेण ण सो होदि ॥ ३३८ ॥

कम्मं पट्ठञ्च कत्ता कत्तारं तह पट्ठञ्च कम्माणि ।

उप्पजंति य णियमा सिद्धी दु ण दिस्सदे अण्णा ॥ ३३९ ॥

द्रव्यं यदुत्पद्यते गुणैस्तत्तैर्नामीक्यनम्यद् ।

यथा कटकादिभिस्तु पर्षाणैः कनकपद्मद्वयदिह ॥३३५॥

जीवस्याजीवस्य तु ये परिणामास्तु दर्शिताः सूत्रे ।

ते जीवमजीवं वा तैरनम्य विज्ञानीहि ॥३३७॥

न कुतश्चिदुत्पन्नो यस्मात्कार्यं न तेन ॥ आत्मा ।

उत्पादयति न किंचित्कारणमपि तेन न स भवति ॥३३८॥

कर्म प्रतीत्य कर्ता कर्तारं तथा प्रतीत्य कर्माणि ।

उत्पद्यन्ते नियमात्सिद्धिस्तु न दृश्यन्तेऽन्या ॥३३९॥

सात्पर्यवृत्तिः—यथा मन्त्रकमिह कटकादिपर्षाणैः सङ्गनन्यदभिन्नं भवति तथा द्रव्यमपि यदु-
त्पद्यते परिणमति । कैः सह । स्वकीयस्वीकीयगुणैः, तत्रैवैर् तैर्गुणैः सङ्गनन्यदभिन्नमिति शशीहि इति
प्रथमगाथा गता । जीवस्सजीवस्स य जे परिणामा दु देसिदा गुणे जीवस्य-अजीवस्य च ये परि-
णामाः पर्षाणो देशिताः कथिताः सूत्रे परमाण्वे तैः सह सैवैव पूर्वोक्तसुवर्णद्वयोः सैव जीवानीयद्वय-
मन्यदभिन्नं विज्ञानीहीति द्वितीयागाथा गता । यस्याप्युदनिश्चयनयेन नरनास्कादिनिमात्रपर्यायस्त्वेन कदा-
चिदपि नोत्पन्नः—कर्मणा न जनितः तेन कारणेन कर्मनोक्तमिच्छागत्या कार्यं न भवति । न च तत्कर्मनोक्तमो-
पादानरूपेण किमप्युत्पादयति तेन कारणेन कर्मनोक्तमोपादानमपि न । भवति यतः कर्मणा कर्ता मोक्षकश्च
न भवति ततः कारणद्रूपभोक्षयोः कुदनिश्चयनयेन कर्ता न भवतीति तृतीयागाथा गता । कम्मं पट्ठञ्च कत्ता
कत्तारं तह पट्ठञ्च कम्माणि उप्पजंते णियमा यतः पूर्वं भविष्य सुवर्णद्वयस्य पुट्टपरिणामेनेव
सह जीवपुट्टयोः स्वपरिणामैः सहेषानन्यत्वमभिन्नञ्च । पुनश्चोक्तं कर्मनोक्तम्यां कर्मपुट्टाभ्यां जीवो
नोत्पाद्यते जीवश्च कर्मनोक्तम्यां नोत्पाद्यति ततो ज्ञायते कर्म प्रतीत्योपपत्तौ जीवः कर्मकर्ता । तथा कर्माणि

चोष्यते श्रीरकर्णरमाश्रित्योपचारेण निषण्णनिश्चयात् संदेहो नास्ति सिद्धी दु ण दिस्सदे अण्णा । अनेन प्रकारेण, अनेन बोडर्थे, ' परस्परनिमित्तमात्र विहाय बुद्धोपादानरूपेण शुद्धनिश्चयेन जीवस्य कर्मकर्तृत्वनिषेधे । निक्षिपिंणत्तिरिदं न दश्यते कर्मवर्णायापोपपुद्गलानां च कर्मस्य न दश्यते तत् स्थित शुद्धनिश्चयनयेनाकर्ता जीव इति चतुर्थगाथा गता । एव निश्चयेन जीवः, कर्मणा कर्ता न भवतीति व्याख्यानमुख्यत्वेन प्रथमस्थले गायान्तुष्टय गत ।

अथ शुद्धस्वात्मनो ज्ञानावरणादिप्रकृतिभिर्यदर्थं ते भवति तदज्ञानस्य माहृत्यमिति प्रज्ञापयति—

आरम्भरूपाणिः—जीरो हि चावत्तमनियमितत्वात्परिणामैरुपचयमानो जीव एव नाजीव, एवमजीवोऽपि क्रमनियमितत्वात्परिणामैरुपचयमानोऽजीव एव न जीव, सर्वद्वन्द्वान्तर स्वपरिणामे सह सादाम्यान् ककणादिपरिणामे काचननन् । एव हि जीवस्य स्वपरिणामैरुपचयमानस्याप्यजीवन सह कार्यकारणभावो न सिद्ध्यति सर्वद्वन्द्वानां द्वन्द्वान्तरेणोत्पापोत्पादकभावमात्रात् । तदसिद्धी गानीनस्य जीवकर्मत्व न सिद्ध्यति । तदसिद्धं च कर्तृकर्मणोरनन्यापेक्षासिद्धत्वात्—जीवस्याजीवकर्तृत्व न सिद्ध्यति, अतो जीवोऽकर्ता भवतिष्ठते ।

अकर्ता जीरोऽप्य स्थित इति विमुक्तः स्वरसतः, सुराधिज्योतिर्मिश्रुरितमुत्तमभोगमुत्तमः ।

तथाप्यस्यासी स्वाधिदिह किं कथं प्रकृतिभिः स कल्पज्ञानस्य सुरति महिमा कोपि गहन ॥२८१॥

चेदा दु पयडियद्वं उपपज्जदि विणस्सदि ।

पयडीवि चेदयद्वं उपपज्जदि विणस्सदि ॥२४०॥

एवं बंधो दुण्हंपि अण्णोण्णपच्चयाण हवे ।

अपणो पयडी एय संसारो तेण जायदे ॥२४१॥

चेतमिमा तु प्रकृत्यर्थमुत्पद्यते विनश्यति ।

प्रकृतिरपि चेतकार्यमुत्पद्यते विनश्यति ॥२४०॥

एवं बंधो दुयोरपि—प्रत्यययोर्भवेत् ।

आत्मनः प्रकृतेषु संसारस्थेन जायते ॥२४१॥

सात्पर्यप्रवृत्तिः—चेदा आमा स्वस्वभान्मुत्त सन् प्रकृतिनिमित्तं कर्णोदपनिमित्तमुपपद्यते । विनश्यति च विभारपरिणामै पर्याधिः । प्रकृतिरपि चेतयितुं कार्यं जीवमवयिरागादि परिणामनिमित्तं ज्ञानावरणादिकर्मपर्याधिरूपयते विनश्यति च । एव पूर्वोक्तप्रकारेण बंधो जायते द्वयोः—स्वस्वभान्मुत्तस्वात्मनः, कर्म-वर्णगायोपपुद्गलविद्वक्काया ज्ञानावरणादिप्रकृतेषु । कथंभूतयोर्द्वयो ' अन्योऽन्यप्रत्यययो', परस्परनिमित्तकारणभूतयोः । एव रागाद्यज्ञानभावेन बंधो भवति तैव बंधेन संसारो जायते, नच स्वस्वव्यपत् इत्युक्तं भवति ।

अथ यावत्कालं शुद्धात्मसत्तिविश्रुतं सन् प्रकृत्यर्थं प्रकृत्युदयरूपं रागादिकं न मुच्यते तावत्ता-लमज्ञानी ह्यात् तदभावे ज्ञानी च भवतीत्युपदिशति—

आरम्भरूपाणिः—अथ हि आ संसारत एव प्रतिनियतस्वकृश्रणाभिर्ज्ञानेन परमात्मनोरेकत्वाप्याप्तस्य करणाकर्ता सन् चेतयिता प्रकृतिनिमित्तमुत्पादयित्वासासादयति । प्रकृतिरपि चेतयितुं निमित्तमुत्पत्ति-विनाशायसादयति । एवमनयोक्तव्यप्रकृत्योः कर्तृकर्ममात्राभावेन्यन्योन्यनिमित्तमेतितिकर्मानं द्वयोरपि बंधो दृष्ट, ततः संसारः, तत एव च तयोः कर्तृकर्मव्यापहारः—

जाएसो पयडियद्वं चेदगो ण विमुंचदि ।

अगाणओ हने नावं मिच्छादिद्वी अमंजदो ॥२४२॥

अथाहानी जीव. सापराध. शुद्धिकृत- सन् कर्मफल तन्मयो भूत्वा वेदयति, यन्तु निरपराधी इनी
स बर्मेदये सति किं करोति ? इति कथयति—

आत्मसुखातिः—अहानी हि शुद्धा मद्यान्मात्रात् स्वपरयोरेकत्वज्ञानेन, स्वपरयोरेकत्वदर्शनेन, स्वप-
रयोरेकत्वपरिणया च प्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तित्वभावव्यवहृतया—अनुभवन् कर्मकल वेदयते ।
इनी तु शुद्धा मद्यानसद्भावात् स्वपरयोर्विभागाज्ञानेन, स्वपरयोर्विभागादर्शनेन स्वपरयोरेकत्वापरिणया च प्रवृत्ति
समायादपसृतत्वात्—शुद्धा मद्यान्मात्रमेकमेवाहृतया अनुभवन् कर्मकलमुदित श्रेयसप्रवृत्त्या—जानातेन न
पुनश्चाहृतयाऽनुवर्तिमुपसम्भवाद्देदयते ।

अहानी प्रवृत्तित्वभावनिरतो नित्य भवेद्देदको इनी तु प्रवृत्तित्वभावनिरतो नो जातु विदेदकः ।
इत्येवं नियम निरूप्य निपुणैरज्ञानिता कृपणां दुर्दैवात्मन्ये महत्त्वाचलितैरास्तेन्यनां इति ॥१८॥
सङ्गानां वेदक एवेति निष्पद्यते—

जो पुण गिरावराहो चेदा गिस्संकिदो दु सो होदि ।

आराहणाय गिच्चं बह्मदि अहमिदि वियाणंतो ॥ ३४५ ॥

यः पुनर्निरपराधमेतापि वा निश्चिन्तितस्तु स भवति ।

आराधनया नित्यं वर्गेभ्ये अहमिति विज्ञानम् ॥ ३४५ ॥

तारयंहेति।—जो पुण गिरावराहो चेदा गिस्संकिदो दु सो होदि एतु भगविता इनी
जीवः स निरपराधः सन् परमात्माधनविषये निश्चयः भवति । निश्चयको भूत्वा किं करोति ? आरा-
णाय गिच्चं बह्मदि अहमिदि वियाणंतो निर्दोषरमात्माधनमात्माया निष्पाराधनया नित्यं सर्वत्र
वर्तते । किं कुर्वन् ? अनेतहानादिभ्योऽहमिति निर्दिष्टरासमाधौ स्थित्वा शुद्धा मद्यान् सत्त्वात्मानम् परमात्मा
भावेन जानुमति इति ।

अहानी कर्मणा नियमेन वेदको भवतीति दास्यति—

ण सुयदि पयडिमभच्चो सुदुदुवि अज्झाहट्ठण सच्छाणि ।

गुहदुदुपि पिवंता ण पण्णया गिन्विता होंति ॥ ३४६ ॥

न हं नति प्रवृत्तिव्यवस्थाः शुभं वि—मपीत्येतावन्ति ।

शुद्धगुणमपि विवेको न वज्रया निर्दिष्टा भवेति ॥ ३४६ ॥

ज्ञानी ज्येदेक एवेति नियम्यते—

णिज्वेदसमावण्णो जाणी कम्मफलं वियाणादि ।

महुरं कंडुवं बहुविइमवेदको तेण पण्णत्तो ॥ ३४७ ॥

निर्वेदसमापञ्चो ज्ञानी कर्मफलं विजानाति ।

मधुरं कटुकं बहुविषमवेदको तेन महत्तः ॥ ३४७ ॥

तत्पर्यट्टातिः—णिज्वेदसमावण्णो जाणी कम्मफलं वियाणादि परमतस्त्वज्ञानी जीवः संसारशरीरमोगुरुप्रतिविधिवैराग्यसमापञ्चो भूत्वा शुभाशुभकर्मफलमुदयागतं वस्तुस्वरूपेण विंशतेषु निर्वि-
कारस्वशुद्धात्मनो भिन्नत्वेन जानाति । कथं भूतं जानाति ! महुरं कटुवं बहुविइमवेदको तेण
पण्णत्तो अशुभकर्मफलं निबकाजीरविषहृद्यहृत्तरूपेण कटुकं जानाति । शुभकर्मफलं बहुविधं गुह्यह-
र्षार्कामृतकर्षणं मधुरं जानाति । न च शुद्धात्मोत्पत्त्यसहजपरमानन्दरूपमतीदृशमुखं विहाय पञ्चेन्द्रियमुखे परि-
णमति, तेन कारणेन ज्ञानी वेदको भोक्ता न भवतीति नियमः । एवं ज्ञानी शुद्धनिश्चयेन शुभाशुभकर्म
फलमोक्ता न भवतीति व्याख्यानमुद्धत्येन तृतीयस्थले सूत्रचतुष्टयं गतं ।

आरमखपातिः—ज्ञानी तु निरुज्वेदभावश्रुतज्ञानच्छायाशुद्धात्मज्ञानसद्भावेन परतोऽन्यतविभक्ति-
त्वात् प्रकृतित्वभाव इत्यमेव मुंचति ततो मधुरं मधुरं वा कर्मफलमुदितं ज्ञात्वात् केवलमेव जानाति,
न पुनर्ज्ञाने तति परद्रव्यसादृश्येऽनुभवविहगयोक्त्यगद्वेदयते । अतो ज्ञानी प्रकृतिस्वभावाविरक्तत्वादेवेदक एव ।

ज्ञानी करोति न न वेदयते च कर्म जानाति केवलमयं किल तत्त्वमात्रं ।

ज्ञानपरं कारणवेदकयोर्मावात् शुद्धस्वभावनियतः स हि मुक्त एव ॥३८८॥

णवि कुब्बदि णवि वेददि जाणी कम्माइ बहु पयाराइ ।

जाणदि पुण कम्मफलं वंघं पुण्णं च पावं च ॥ ३४८ ॥

नापि करोति नापि वेदयते ज्ञानी कर्माणि बहुप्रकाराणि ।

जानाति पुनः कर्मफलं वंघं पुण्यं च पावं च ॥३४८॥

तत्पर्यट्टातिः—णवि कुब्बदि णवि वेददि जाणी कम्माइ बहुप्रपाराइ त्रिगुतिगुप्तव-
त्तेन कृपातिरूपात्मइष्टशुभानुभूतमोगाकाक्षारुपनिदानवैभवादिसमस्तपरद्रव्यालंबनराग्येनानेतज्ञानदर्शन-
मुख्यीर्षस्वरूपेण सात्वते भरितत्वस्यो निर्विकल्पसमाधौ स्थितो ज्ञानी कर्माणि बहुप्रकाराणि ज्ञाना-
वरणादिमुक्तेतरप्रकृतिभेदभेजनि निश्चयमेव न करोति न च तन्मयो भूत्वा वेदपत्यनुमपति । तर्हि किं
करोति ! जाणदि पुण कम्मफलं वंघं पुण्णं पावं च परमात्मभावनेत्ययमुक्ते रूतो भूत्वा वस्तुस्वरू-
पेण जानात्येव । किं जानाति ! सुखदुःखस्वरूपकर्मफलं प्रकृतित्वादिभेदभेज पुनः कर्मवंघं, सङ्के-
शुभाशुभानुभूतस्य पुण्यं, अतोऽन्यदसद्वेदादिकथं पापं भवति ।

तमेव कर्तृत्वभोक्तृत्वमात्रं विज्ञेयेण समर्थयति—

आरमखपातिः—ज्ञानी हि कर्मचेतनाशून्यत्वेन कर्मफलचेतनाशून्यत्वेन च स्वयमकर्तृत्वादेव-
पितृत्वाच्च न कर्म करोति न वेदयते च । किंतु ज्ञानचेतनामप्येन केवलं ज्ञातृत्वात्कर्मवंघं कर्मफलं च शु-
भमशुभं वा केवलमेव जानाति ।

कुत एतत् ?

दिद्वी सयंपि णाणं अकारयं तह अवेदयं चेव ।

जाणदिय वंधमोक्खं कम्मदयं णित्तरं चेव ॥ ३४९ ॥

इति स्वयमपि ज्ञानमकारकं तथाऽवेदकं चैव ।

जानाति च वंधमोक्खं कर्मोदयं निर्जरा चैव ॥ ३४९ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—दिद्वी सयंपि णाणं अकारयं तह अवेदयं चेव यथा इति कर्त्री इत्यनग्नि-
रूप वस्तुसधुक्षण पुरुषश्च करोति तथैव च तत्राव विद्वदनुभवरूपेण न वेदयति । तथा शुद्धज्ञानमव-
भेदेन शुद्धज्ञानपरिणतजीवो वा स्वयं सुखोपादानरूपेण न करोति न च वेदयति । अथवा पाठान्तर-
दिद्वी सयंपि णाणं तस्य म्यादयान-न केवल इति ध्यायिकज्ञानमपि निश्चयेन कर्माणामकारकं तथैव
वेदकमपि । तथामृतः सन् किं करोति ? जाणदि य वंधमोक्खं जानाति च । की ? वंधमोक्षी । ने केवल
बंधमोक्षी कम्मोदयं णित्तरं चेव सुसुप्तमरूप कर्मोदय सविपाकाविपाकरूपेण सकामाकामरूपेण वा
हिंसा निर्जरा चैव जानाति इति । एव सर्वविशुद्धपारिणामिकपरमभाष्यमाहकेण सुखोपादानगृहेन शुद्ध-
न्यायिकजननेन कर्तार—भोक्तार-बंध-मोक्षादिकारणपरिणामशून्यो जीव इति सूचित । समुदाय-
पातनिकायां पश्चाद्वापाचतुष्टयेन जीवस्यावर्तुल्यगुणव्याख्यानमुक्तत्वेन सामान्यविवरणं कृत । पुनरपि
गाथाचतुष्टयेन शुद्धस्यापि यत्प्रकृतिभिर्विधो भवति तदज्ञानस्य मातृत्वमभिव्यक्तज्ञानसामर्थ्यकथनरूपेण विशेष-
विवरणं कृत । पुनश्च गाथाचतुष्टयेन जीवस्याभोक्तृत्वगुणव्याख्यानमुक्तत्वेन व्याख्यानं कृत । तदनन्तरं
शुद्धनिश्चयेन तथैव कर्तृत्वमवमोक्षादिकारणपरिणामवर्ज्यरूपस्य द्वादशागाध्याख्यानस्योपसंहाररूपेण
गाथाद्वयं गत ।

इति समपसारम्याख्यायां शुद्धाध्यानुभूतिलक्षणायां तात्पर्यवृत्ती मोक्षाधिकारसंविधिं ब्रूयिका समाप्ता ।

अथवा द्वितीयम्याख्याननाम मोक्षाधिकारः समाप्तः ।

आरम्भव्याप्तिः—यथात्र एके दृष्टिर्दृष्ट्याद्वयताविभक्तत्वेन तत्कारणवेदनयोरसमर्थत्वात् इदं न करोति
न वेदयते च, अन्यथाग्निदर्शनान्तधुक्षणवत् स्वयं उपलब्धकरणस्य, लोहदिग्माद्यपेक्षणीयप्राप्तुमभनस्य च
दुर्निवारत्वात् । किंतु केवल दर्शनमात्रस्वभावात् तत्सर्वं केवलयोगेव पश्यति । तथा ज्ञानमपि स्वयं दृष्टित्वा
कर्मणोऽसत्ताविभक्तत्वेन निश्चयतत्तत्कारणवेदनयोरसमर्थत्वात्कर्म न करोति न वेदयते च । किंतु केवल
ज्ञानमात्रस्वभावात्कार्मण्यमोक्षं मोक्षं वा कर्मोदयं निर्जरा वा, केवलमेव जानाति ।

येतु कर्तारमात्रान पश्यति तमसा तता ।

सामान्यजनवशेषा न मोक्षोऽपि मुमुक्षता ॥ १८९ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—किं च विशेष — औपशमिकादिपञ्चभाषाणां मध्ये केन भावेन मोक्षो भवतीति
विचार्यते । तत्रौपशमिकशायोपशमिकशायिकौदयिकमावचतुष्टय पर्यायरूप भवति शुद्धपरिणामिकस्तु
द्वयरूप इति । तत्र परस्परसापेक्षं द्वयपर्यायद्वयमन्त्या पदार्थे भण्यते । तत्र तानजीवकवभस्यादाभावेन-
प्रतिविधपारिणामिकभावमप्ये शुद्धजीवकव शक्तिलक्षणं । यत्परिणामिकात्वं तत्पुनरुद्भवार्थिकनवाश्रितत्वाविरा-
रणं शुद्धपारिणामिकभावसङ्गं ज्ञातव्यं यत्तन्मोक्षपर्यायपरिणतिरहित । यत्पुनर्दशप्राणरूप जीवकव भव्या-
नन्वत्वंद्वयं तत्पर्यायाभिन्नत्वाद्यित्यतस्तत्पुनरुद्भवपरिणामिकभावसङ्गमिति । कथमशुद्धमिति चेत् सत्सारिणी
तुद्धनेयेन सिद्धान्ता तु सर्वथैव दशप्राणरूपजीवकवभस्यानन्वत्त्वात्प्राभागादिति । तस्य त्रयस्य मध्ये भज-
नलक्षणपरिणामिकस्य ॥ यथासाम्यं साम्यकत्वादिविषयगुणात्क देशवातिसर्ववर्चतिसत्त मोक्षादिकर्मसामान्य
पर्यायार्थिकत्वेन प्रच्छादकं भवति इति विशेषः । तत्र च यदा कात्यादिलिखितेन भवत्यवशतेर्ल्यक्तिर्भवति
तदाय जीव सहजशुद्धपारिणामिकता वलक्षणनिजपरमार्थद्वयसम्पत्तज्ञानज्ञानानुवर्णपर्यायेण परिण-

गति । तच्च परिणमनागमभाष्यौपशमिकश्चापोपशमिकश्चापिक भावत्रय भवते । अथानुभाष्या पुनः शुद्धमात्रमुत्तरपरिणामः शुद्धोपयोग इत्यादि पर्यायसङ्गा भवते । स च पर्याय शुद्धपारिणामिकभावनलक्षण-शुद्धात्मद्रव्यात्कथाचिद्विज्ञ । कस्मात् ? भावनारूपत्वात् । शुद्धपारिणामिकस्तु भावनारूपो न भवति । यथेकातेनाशुद्धपारिणामिकादभिव्यो भवति तदास्य भावनारूपस्य मोक्षकारणभूतस्य मोक्षप्रस्तावे विनाशो जाते सति शुद्धपारिणामिकभावनस्यापि विनाशः प्राप्नोति, नच तथा । ततः स्थित—शुद्धपारिणामिकभावन-विषये या भावना तद्रूप यदीयशक्तिकादिस्वरूपस्य तत्समकारणादिरहितत्वेन शुद्धापादानकारणत्वागोक्षका-रण भवति नच शुद्धपारिणामिकः । यत्तु शक्तिरूपो मोक्षः स शुद्धपारिणामिकरूपमेव तिष्ठति । अयं तु व्यक्तिकरूपमोक्षविचरो वर्तते । तथा चोक्तं सिद्धावे 'निष्क्रियशुद्धपारिणामिक' निष्क्रिय इति कोऽर्थः ? अथ कारणभूता या क्रिया रगादिपरिणतिः, तद्रूपो न भवति । मोक्षकारणभूता च क्रिया शुद्धभावनानपरिण-तिरुद्भूतपूष न भवति । ततो ज्ञायते शुद्धपारिणामिकभावो भ्येयरूपो भवति नानरूपो न भवति । कस्मात् ? भवानस्य विनश्यत्वात् । तथा योगोद्देशैरप्युक्त—

अपि उपजह णपि मरु यंधण मोक्खु कोइ ।

जिउ परमये जोइया जिणवर एउ मणेइ ॥ १ ॥

किं च निवक्षितैकदेशशुद्धनयाधितेय भावनानि निर्वाकरस्यसर्वेदनलक्षणक्षपोपशमिकाम्पत्वेन यदा-प्येकदेशव्यक्तिकया भवति तथापि श्याता पुरुष' यदेव सकलनिरागजमखदैकप्रसन्नप्रतिभासगममपिनश्वर शुद्धपारिणामिकरूपमभावरक्षण निजपरमात्मद्रव्य तदेवसहमिते भावयति नच खड्गानरूपमिति भावार्थः । इदं तु व्याख्यानं परस्परसापेक्षागमाभ्यात्मनयद्रवाभिप्रायस्यानिरुपेक्षैर कथिते सिद्धं नीति शतमप्य त्रिनेत्रिभिः ।

वातः पर जीवादिनवाधिवारेण जीवस्य कर्तृत्वमोक्ततुत्यादिस्वरूप यथास्थान निश्चयव्यवहारविभागेन सामान्येन यत्पूर्व स्थापित, तस्यैव विशेषविवरणार्थं लोकरस्य कुणादि बिह्व इत्यादि गाथाभादि कृषा पाठक्रमेण पञ्चभिर्जनवतिगाथापर्यंत चूलिकाव्याख्यानं करोति—

चूलिकासम्प्रसार्य कथ्यते तथाहि—विशेषव्याख्यानं, उक्तानुक्तव्याख्यानं, उक्तानुक्तसर्वाङ्गव्या-ख्यानं चेति त्रिधा चूलिकासम्प्रसार्यो ज्ञातव्यः । तत्र पञ्चप्रतिगाथासु मध्ये विष्णोर्देवादिपर्यायकर्तृत्व-निराकरणमुत्पत्त्येन लोकरस्य कुणादि बिह्व इत्यादि गाथासप्तकं च भवति । तदनन्तर, अन्य, कर्ता, भुक्ते चान्य—इत्येकातन्निवधकत्वेन यौगमतेलुतातिशयसंशोधनार्थं केहिंदु पञ्चपेहि इत्यादिसूत्रचतु-ष्टय । अतः पर साख्यमनुसन्निदिश्या प्रति, एकातेन जीनस्य भासविष्णान्वयकर्तृत्वनिराकरणार्थं निवधक्या अदि पयदी इत्यादि सूत्रपञ्चक । तत पर ज्ञानाज्ञानसुखदुःखादिसप्तकं चर्मैकैकान्तेन करोति नचान्तेति पुनरपि सारम्यमननिराकरणार्थं—कर्मैहि भवणाणी इत्यादि प्रपञ्चसत्सूत्राणि । अद्यानन्तर कोऽपि प्रापविशक्तिभ्यः सन्द्यदिपचेन्द्रियविषयाणां विनाशं कर्तुं वाडति किमु मनसि क्षितस्य विषयानुरागस्य घातं करोमीति विशेषविषयं न जानाति तस्य संशोधनार्थं दसगणानचरिचं इत्यादि सूत्रसप्तक । तदनन्तर तथा सुवर्णकारिदिशिखी वृद्धादिकर्म हस्तकुटकाशुगरणे करोति । तफळ मूल्यादिक भुक्ते च तथापि तन्मयो न भवति । तथा जीवोऽपि द्रव्यकर्म नगति भुक्ते च तथापि तन्मयो न भवतीत्यादिप्रातिफलनरूपेण जह सिम्पियो हु इत्यादि गाथा सप्तक । तत पर पयपि येत-मृत्तिका कुट्टादिक भेत करोति तथापि निधर्मेण तन्मयो न भवति । तथा जीमोऽपि न्यवहारेण देवभूतं च द्रव्यमेव जानाति पयपि परिहृयति अथवाति च तथापि निधर्मेण तन्मयो न भवति इति प्रज्ञादेतमानु-सन्निदिश्यासंशोधनार्थं जहसेटिया इत्यादि सूत्रसप्तक । तत पर शुद्धात्मभावनारूपनिधयप्रतिक्रमण—निधयप्रवाख्यान—निधयशोधना—निधयवाशिरगाण्यानमुत्तानेन कर्मं न पुनकर्म इत्यादिमू

चतुष्टय । तदनन्तरं रागद्वेषोपतिविषये ज्ञानरूपस्वकीयपुद्गिरूपदोष एव कारणं नचाधेतनद्रव्यादिविरया इति कथनार्थं णिददि सुंशुदि वषणाणि इत्यादि गाथादशकं । अतः परं उदयगतं कर्म वेदपमानो मदीयमिदं मया कृतं च मन्यते स्वस्वभावाच्च न्यः सुखितो दुःखितश्च भवति यः सः पुनरप्यश्विधं कर्म दुःख नीजं यन्मार्तति प्रतिपादनमुत्पन्नेन वेदतो कम्मफलं इत्यादि गाथाश्रयं । तदनन्तरं आचारसूत्रं तादि द्रव्यभूतैर्द्रियविषयद्रव्यकर्म धर्माधर्माक्षाक्षकाः शुद्धनिधयेन शमादयोऽपि शुद्धजीवस्वरूपं न भवतीति ध्यापयानमुत्पन्नेन सख्यं णाणं ण इवेदि इत्यादि पञ्चदश सूत्राणि । ततः परं यस्य शुद्धनयस्याधिभा-
येण मूर्तिरहितस्तस्याभिप्रायेण कर्मनोक्तमोहाराहित इति व्याख्यानरूपेण अप्या जस्त अमुषो इत्यादि गाथाश्रयं । तदनन्तरं देशाश्रितद्रव्यैर्लिंगं निर्भिकत्यसमाखिलक्षणमात्रलिंगरहितं यतीनां मुक्तिकारणं न भवति मात्रादिगताहितानां पुनः सहकारिभारणं भवतीति ध्यापयानमुत्पन्नेन शखंडी किंमाणिय इत्यादि सूत्रसप्तकं । पुनश्च समयप्राप्तताप्यपनफलकथनरूपेण अथतमाप्यर्थं जो समय पाहुशमिर्ग इत्यादि सूत्रमेकं कथयतीति प्रयोदशाभिरुत्तराधिकारैः समयतारपुष्टिकाधारे समुदायपातनिका—

इदानीं त्रयोदशाभिराख्यायां यथाक्रमेण विशेषव्याख्यानं क्रियते । तद्यथा—एकतेनामानं कर्तारं ये मन्यन्ते तेषामज्ञानिजनदम्भो नास्तीत्युपदिशति—

लोगस्स कुणदि विहू सुरणारयत्तिरियमाणुसे सत्ते ।

समणाणंपिय अप्पा जेदि कुब्बदि छव्विहे काए ॥३५०॥

लोगसमणाणमेवं सिद्धंतं पडि ण दिस्सदि विसेसो ।

लोगस्स कुणदि विण्हू समणाणं अण्णओ कुणदि ॥ ३५१ ॥

एवं ण कोवि मुक्खो दीसंइ दुण्हंपि समण लोयाणं ।

णिचं कुव्वंताणं सदेव मणुआसुरे लोमे ॥ ३५२ ॥

लोकस्य करोति विष्णुः सुरानां कतिर्यदमानुषान् सत्त्वान् ।

भ्रमणानामप्यात्मा यदि करोति पट्टिपान् कापान् ॥ ३५० ॥

लोकधमणानामेवं सिद्धांतं प्रति न ददपते विधेयः ।

लोकस्य करोति विष्णुः भ्रमणानामप्यात्मा करोति ॥ ३५१ ॥

एवं न कोऽपि मोक्षो ददपते लोकधमणानां द्वयेषां ।

नित्यं कुर्वतां सदेव मनुजान् सुरान् लोकान् ॥ ३५२ ॥

तात्पर्यश्रुतिः—लोगस्स कुणदि विहू सुरणारयत्तिरियमाणुसे सत्ते हेतुतय मते विष्णुः को-

निचं कुर्वन्ताणं सदेव मणुजामुरे लोके नित्य सर्वकालं कर्म कुरीतोः । कः ? लोके ! कथभूते !
देवमनुष्यामुरसहिते । किंच—रागद्वेषमोहपरिणमेन कर्तृत्वमुच्यते । तत्र रागद्वेषमोहपरिणमेन सति
शुद्धस्वभावसमस्तसम्यग्प्रज्ञानज्ञानानुचरणरूपनिश्चयरत्नत्रयाणामुद्दामार्गाच्यवन भवति ततश्च मोक्षो
न भवतीति भावार्थः । एव पूर्वपक्षरूपेण गाथात्रयं गत ।

अथोत्तर निश्चयेनामनः पुद्गलद्रव्येण सह कर्तृकर्मसम्बन्धे नास्ति कथं कर्ता भविष्यतीति कथयति—

आत्मछयातिः—ये स्वात्मानं कर्तारूपेण पश्यति ते लोकोत्तरिका अपि न लौकिकतामतिर्यते ।
लौकिकानां परमात्मा विष्णुः सुरनारकादिक्षर्याणि करोति, तेषां तु स्वहमा तानि करोति इत्यपत्तिस्तस्मै
समत्वान् । ततस्तेषामात्मनो नित्यकर्तृत्वमुपगमात्—लौकिकानामिह लोकोत्तरिकाणामपि नास्ति मोक्षः ।

नास्ति सर्वोऽपि संबन्धः परद्रव्यात्मतत्त्वयोः ।

कर्तृकर्मसम्बन्धभावे ताकतुता कुतः ॥ १९० ॥

व्यवहारभासिदेण तु परदब्बं मम भणंति विदिदत्था ।
जाणंति निच्छयेण तु णय इह परमाणुमिच्च मम किंचि ॥३५३॥
जह कोवि णरो जंपदि अह्माणं गामविसयपुरुरहं ।
णय होंति ताणि तस्स तु भणदिय मोहेण सो अप्पा ॥३५४॥
एमेव मिच्छदिट्ठी णाणी णिस्संसयं हवदि एसो ।
जो परदब्बं मम इदि जाणंतो अप्पयं कुणदि ॥३५५॥
तस्मा ण मेति णच्चा दोहं एदाण कस्सि ववसाओ ।
परदब्बे जाणतो जाणे जो दिट्ठिरहिदाणं ॥३५६॥

व्यवहारभासितेन तु परद्रव्यं मम भणंत्यविदितायाः ।

जानंति निश्चयेन तु नचेह परमाणुमात्रमपि किंचित् ॥ ३५३ ॥

यथा कोऽपि नरो जल्पति अस्माकं ग्रामविषयपुरुराष्ट्र ।

नच भवंति तस्य तानि तु भणति च मोहेन स आत्मा ॥ ३५४ ॥

एवमेव मिथ्यादृष्टिर्ज्ञानी निरुपश्रयं भवत्येषा ।

यः परद्रव्यं भवेति जानन्नात्मानं करोति ॥ ३५५ ॥

तस्माच्च मे इति ज्ञात्वा ह्येषामप्येतेषां कर्तृव्यवसायं ।

परद्रव्ये जानन् जानीयादृष्टिरहितायां ॥ ३५६ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—व्यवहारभासिदेण तु परद्रव्यं मम भणंति विदिदत्था परद्रव्यं मम भणति ।
के ते ? विदितायाः—ज्ञातार्या तस्येदिन । केन कृत्या भणति ? व्यवहारभासितेन व्यवहारनयेन । जाणंति
निच्छयेण तु णय इह परमाणुमिच्च मम किंचि निश्चयेन पुनर्जानंति । किं नचेह परद्रव्यं परमाणुमात्रमपि
ममेति । जह कोवि नरो जंपदि अह्माणं ग्राम विषयपुरुरहं यथा ग्राम खुट्टमहो वा कश्चि पुरुरो जल्पति ।
किं जल्पति ! वरणास्तो ग्राम, देशाभिधानो निरुप, नगराभिधान पुर, देशरुदेरास्तत्र राष्ट्ररत्नाकमिति ।
णय हुं ति ताणि तस्स तु भणदिय मोहेण सो अप्पा नच तानि तस्य भवति राजकीयनगरादीनि
तथान्यसो मोहेन भूते मदीय ग्रामादिकमिति दृष्टांत । अथ दाह्यांतः—एव पूर्वोक्तदृष्टान्तं शानी व्यवहार-

मूढो भूत्वा यदि परद्रव्यमात्मीय भवति तदा विध्याल धातुः सन् मिष्याद्यष्टिर्भवति निरस्तश्च निश्चितं संदेहो न कर्तव्यः इति । तस्मा इत्यादि वक्ष्या तस्मात् परकीयग्रामादिदृष्टान्तेन स्थानुभूतिभाषनान्मुत सन् योऽसौ परद्रव्यं व्यवहारेणार्त्तमीय करोति ॥ मिष्याद्यष्टिर्भवतीति मणितं पूर्वं तस्मात्कारणान्नायते दुर्लभं एदाण कतिववसायो । परद्रव्ये तयोः पूर्वैकलौकिकजैनयोः आत्मा परद्रव्यं करोतीत्यनेन रूपेण योऽसौ परद्रव्यविषये कर्तृत्वव्यवसाय । किं कृत्वा ? पूर्वं न भवेति नञ्च निर्विकारस्वरूपपटिष्ठितिहा-
मेन परद्रव्यं मम स्वकथे न भवति इति ज्ञात्वा जायन्तो जायिज्जो दिग्विस्तरेदामं एव लौकिकजैनयोः परद्रव्ये कर्तृत्वव्यवसाय—अन्व—कोऽपि तृतीयतटस्थः पुरुषो जानन् सन् जानीयात् । सकथभूत जानीयात् । वीतरागसम्पन्नवसंज्ञायां तु निश्चयद्विस्तरेद्विस्तानां व्यवसायोऽयमिति । ज्ञानी भूत्वा व्यवहारेण परद्रव्यमात्मी यवदन् सन् कथमज्ञानी भवतीति चेत् ? व्यवहारो हि स्तेलानां स्तेष्वभावेन प्राथमिकजनसंशोधनार्थं काष्ठ एवानुसर्तव्य । प्राथमिकजनप्रतिषेधकाल विहाय कतकफलवद्वृक्षमृगदिफारकान् मृदनपाश्व्युतो भूत्वा यदि परद्रव्यमात्मीयं करोति तदा मिष्याद्यष्टिर्भवति । किं च विशेषः—लोकानां मते विष्णुः करोतीति मनुक्तं पूर्वं तद्भोग्यव्यवहारोपेक्षया मणितं । नञ्चादिमूलस्य देवमनुष्यादिमूललोकस्य विष्णुर्वा महेश्वरो वा कोऽपि कर्तास्ति । कथमिति चेत् सर्वोऽपि लोकस्तावदेकैर्द्रियादिर्जदैर्भूतस्तिष्ठति । तेषां च जीवानां निश्चयनयेन विष्णुपद्विषेण ब्रह्मपद्विषेण महेश्वरपद्विषेण जिनपद्विषेण च परिगमन-
शक्तिरस्ति तेन कारणेनात्मैव विष्णुः, आत्मैव ब्रह्मा, अहमैव महेश्वरः, आत्मैव जिनः । तदपि कथमिति चेत् कोऽपि जीवः पूर्वं मनुष्यभवे जिनरूपं गृहीत्वा भोगार्त्तकामिदानवधेन पापानुबधि पुण्यं कृत्वा स्वर्गे सनु-
त्यथ तस्मादागत्य मनुष्यभवे निष्ठदाधिपतिरर्द्धकप्रवर्ती भवति तस्य विष्णुसहा नञ्चापरः कोऽपि लोकस्य कर्ता विष्णुरस्ति इति । तत्रा चापरः कोऽपि जीवो जिनदीक्षां गृहीत्वा रत्नप्रसारधनया पापानुबधि पुण्यो पापेन कृत्वा विद्यामुनादसृष्ट इक्षमपूर्वं पठित्वा चारित्र्यमोहेदयेन तपश्चरणान्मुतो भूत्वा हुण्डावसर्पिणीकाष्ठ-
प्रभावेण विद्यावडेन लोकस्थाह कर्तृत्वादि धमत्तममुत्पाप मृदजनानां विक्षय कृत्वा महेश्वरो भवति न सर्वोवसर्पिणोऽयं । सा च हुण्डावसर्पिणी सद्ययातीता तासर्पिण्यवसर्पिणीषु गतासु समुपपाति तथा भोक्त—

संस्तुतादवसर्पिणि गयामु हुवावसर्पिणी एव ।

परसमग्रह उप्यती तदि जिणर एव पणोऽयं ॥ १ ॥

नञ्चान्य कोऽपि जगत्कर्ता महेश्वराभिधानः पुरुषविज्ञोऽस्ति इति । तथा चापरः कोऽपि पुत्रो विशिष्टतपश्चरण कृत्वा पञ्चाक्षयः प्रभावेण स्वैविषयविमिश्रं चतुर्मुखो भवति तस्य ब्रह्मा सज्ञा । नञ्चान्यः कोऽपि जगतः कर्ता व्यापकैकरूपो ब्रह्माभिधानोऽस्ति । तथैवापरः कोऽपि दर्शनविशुद्धिदिनयसपक्षतेत्यादि पोत्रशमभाषनां कृत्वा देवैर्द्रादिविनिर्गमपञ्चमहाकस्याचपूनायोग्य तीर्थंकरपुण्य सनुपागर्भं विनेश्वराभिधानो वीतरागसंभर्षो भवतीति बह्नुस्वरूपं ज्ञातव्यं । एव यथेच्छतेन कर्ता भवति तदा मोक्षाभाव इति विष्णु-
दृष्टान्न गायानयेन पूर्वपक्ष कृत्वा गायान्तुष्टयेन परिहारव्याख्यानीमिति प्रथमस्यैव सुखसप्तकं गत ।

अप द्रव्यार्थिकनयेन च एव कर्म करोति ॥ एव शुक्ते । पर्यायार्थिकनयेन पुनरन्यः करोत्यन्यो भूतै इति च योऽसौ मन्यते स सम्यग्दृष्टिर्भवतीति प्रतिपादयति—

आत्मरूपातिः—अज्ञानिन एव व्यवहारविमूढा परद्रव्यं भवेदमिति पश्यति । आनितधु निश्चय-
प्रतिबुद्धा परद्रव्यकणिकामात्रमपि न भवेदमिति पश्यति । ततो यथात्र स्त्रेकेकविद्भ्यवहारविमूढ परकीय-
ग्रामरुक्षां ममायं भाम इति पश्यन् मिष्याद्यष्टिः । तथा ज्ञान्यपि कथयिद् व्यवहारविमूढो भूत्वा परद्रव्यं भवेदमिति पश्येत् तदा सोऽपि निरस्तश्च परद्रव्यमात्मानं कर्ताणो मिष्याद्यष्टिरेव स्यात् । अतस्तत्तत् जानन् पुरुषः सर्वमेव परद्रव्यं न भवेति ज्ञात्वा लोकप्रमथानां द्वेषेणमपि योऽयं परद्रव्ये कर्तृव्यवसायः, स तेषां सम्प्रदर्शनरहितत्वादेव भवति इति सुनिश्चितं जानीयात् ।

एकस्य वस्तुन इहान्यतरेण सार्वं संबन्ध एव सकलोऽपि यतो निविद्धः ।
तात्कर्तृकर्मघटनास्ति न वस्तुभेदे पर्यन्तकर्तृमुनयश्च जनाश्च तथैव ॥ १९१ ॥
ये तु स्वभावनियमं कल्पयन्ति नेमसङ्गानभग्नमहसो यत ये वरुणाः ।
हुंवेति कर्म तत एव हि यावत्कर्म कर्ता स्वयं भवति चेतन एव मन्यः ॥ १९२ ॥

केहि चिदु पज्जयेहि विणस्सदे णेव केहिचिदु जीवो ।
जह्मा तह्मा कुब्बदि सो वा अण्णो व णेयंतो ॥ १५७ ॥
केहिचिदु पज्जयेहि विणस्सदे णेव केहिचिदु जीवो ।
जह्मा तह्मा वेददि सोवा अण्णो व णेयंतो ॥ १५८ ॥
जो चेव कुणदि सोचेव वेदको जस्स एस सिद्धंतो ।
सो जीवो णादब्बो मिच्छादिद्धी अणारिहदो ॥ १५९ ॥
अण्णो करेदि अण्णो परिभुंजदि जस्स एस सिद्धंतो ।
सो जीवो णादब्बो मिच्छादिद्धी अणारिहदो ॥ १६० ॥

कैश्चित्पर्यायैर्विनश्यति नैव कैश्चित् जीवः ।
यस्मात्तस्मात्करोति स वा अन्यो वा नैकांतः ॥ १५७ ॥
कैश्चित्पर्यायैः-विनश्यति नैव कैश्चित् जीवः ।
यस्मात्तस्माद्देयति स वा अन्यो वा नैकांतः ॥ १५८ ॥
य एव करोति स एव वेदको यस्यैव सिद्धांतः ।
स जीवो ज्ञातव्यो मिथ्याश्टिरनार्हतः ॥ १५९ ॥
अन्यः करोत्यन्यः परिहृत्ते यस्य एव सिद्धांतः ।
स जीवो ज्ञातव्यो मिथ्याश्टिरनार्हतः ॥ १६० ॥

तात्पर्यवृत्तिः—केहिचिदु पज्जयेहि विणस्सदे णेव केहिचिदु जीवो कैश्चित्पर्यायैः पर्या-
यार्थिकनयविभागैर्देयमनुष्ठ्यादिरूपैर्विनश्यति जीवः । न नश्यति कैश्चिद्दम्भार्थिकनयविभागैः जह्मा यस्मादेवं
नित्याभिसत्त्वभावं जीवरूपं तस्मात्तस्मात्कारणात् कुब्बदि सो वा दम्भार्थिकनयेन स एव कर्म करोति ।
स एव कः ! इति चेत् ? यो भुक्ते । अण्णो वा पर्यायार्थिकनयेन पुनरन्यो वा । विपत्तो नचैका-
तोऽस्ति । एवं कर्तृत्वमुच्छ्रजेन प्रपमग्राया गता । केहिचिदु पज्जयेहि विणस्सदे णेव केहिचिदु
जीवो कैश्चित् पर्यायैः पर्यायार्थिकनयविभागैः देयमनुष्ठ्यादिरूपैर्विनश्यति जीवः ॥ नश्यति कैश्चिद्दम्भार्थि-
कनयविभागैः । जह्मा यस्मादेवं नित्याभिसत्त्वभावं जीवरूपं तस्मात्तस्मात्कारणात् वेददि सोवा निज-
ब्रह्मत्वभावनोपभुसाभूतरसत्त्ववदगमयमानः स एव कर्मकृते वेदयत्यनुभवति । ॥ एव कः ! इति चेत्
वेन पूर्वकृतं कर्म । अण्णो वा पर्यायार्थिकनयेन पुनरन्यो वा ज्ञेयंतो नचैकांतोऽस्ति । एवं मोक्षत्वमुच्छ्रजेन
द्वितीयग्राया गता । किं च येन सनुष्यन्ते भुगानुभवे कर्म कृतं स एव जीवो दम्भार्थिकनयेन धौके नरके
वा भुक्ते । पर्यायार्थिकनयेन पुनस्तद्वापेक्षया बालकस्ते कृतं बौध्नादिपर्यायात्ते भुक्ते । मर्वातरापेक्षया तु

मनुष्यपर्यायेण कृतं देवादियोगिण मुक्ते इति भावार्थः । एव गाथाद्वयेनानेकावस्थव्यवस्थानारूपेण स्वपक्ष-
सिद्धिः कृता ।

अथैकतिन य एव करोति स एव मुक्ते । अथवान्यः करोत्यन्यो मुक्ते इति यो वदति स मिथ्या-
दृष्टिरित्युपदिशति—

ओ नेव कुणदि सोचेव वेदको जस्स एस सिद्धो य एव जीव शुभाशुभं कर्म करोति स
एव चैकातेन मुक्ते न पुनरन्यः, यस्यैव सिद्धात् —आगमः । सो जीवो पादब्बो मिच्छादिद्वो
अणारिहदो स जीवो मिथ्यादृष्टिरनार्हो कृतव्यः । कथं मिथ्यादृष्टिः ? इति चेत् पदेकातेन नियक-
दृष्ट्योऽपरिणामी दृष्ट्यातीर्णः सांख्यमतवत् तदा येन मनुष्यभजेन नरकगतियोग्य पापकर्मकृत स्वर्ग-
गतियोग्य पुण्यकर्म कृत तस्य जीनस्य नरके स्वर्गे वा गन्तव्यं न प्राप्नोति । तथा शुद्धात्मानुष्ठानेन मोक्षश्च
कृतः ? नित्यैकांतत्वादिति । अण्णो करेदि अण्णो परिद्धंनेदि जस्स एस सिद्धो अन्यः करोति
कर्म मुक्ते चाप्यः, पदेकातेन भूते सो जीवो पादब्बो मिच्छादिद्वो अणारिहदो तदा येन मनु-
ष्यनवे पुण्यकर्म कृतं पापकर्मकृतं मोक्षार्थं शुद्धतमभावानुष्ठानं वा तस्य पुण्यकर्मणां देवलोकेभ्यः
कोऽपि भोक्ता प्राप्नोति न च स जीवः । नरकोऽपि तथैव । केवलज्ञानादिव्यतिरिक्तं मोक्षं चाप्यः कोऽपि
कर्मते ततश्च पुण्यपापमोक्षानुष्ठानं इधेति बौद्धमतद्रूपणं, इति गाथाद्वयेन नित्यैकांतक्षणिकैकांतमत
निराकृतं । एवं द्वितीयस्थले सूत्रचतुष्टयं गतं । अथ यद्यपि शुद्धनयेन शुद्धबुद्धैस्त्वभावात् कर्मणां कर्त्तुं जीव-
स्तपाभ्यशुद्धनयेन रागादिभावकर्मणा स एव कर्त्ता न च पुद्गल इत्याशयति—अत्र गाथापक्षेन प्रत्येक
गाथापूर्वार्धेन सांख्यमतानुसारीतिष्यं प्रति पूर्वपक्षः, उत्तरार्धेन परिहार इति ज्ञातव्यः—

आत्मख्यातिः—यतो हि प्रतिसमयं सभयदमुकलघुमुण्यपरिणामद्वारेण क्षणिकायादचलितचेतन्याभ्य-
पगुणद्वारेण निस्सत्त्वाच्च जीवः कैश्चाप्यर्थैर्विनश्यति, कैश्चित्तु न विनश्यतीति द्विस्वभावे जीनस्वभावः । ततो
॥ एव करोति स एवान्यो वा वेदयते । य एव वेदयते स एवाप्ये वा करोताति नास्त्येकांतः । एवमनेका-
तेऽपि वस्तुतश्च वर्तमानस्यैव परमार्थसत्येन वस्तुत्वमिति वस्तुतश्चेऽपि वस्तुत्वमप्यास्य शुद्धनयौभाहृच्छून्य-
काते स्तिवा य एव करोति स एव न वेदयते । अन्यः करोति अन्यो वेदयते इति परंपरति स मिथ्यादृष्टिरैव
प्रसङ्गः । क्षणिकत्वेऽपि वृत्त्यज्ञानां वृत्तिमतश्चित्तव्यवहारकालस्य षट्कोट्यर्धस्यैवार्ताः प्रतिभासमानावाहः ।

आत्मानं परिशुद्धमस्मिन्निरतिष्ठाति प्रपयाभके कालोपाधिराहनुदिमपिक्तां तत्रापि भवा परैः ।
सैतन्य क्षणिकं प्रकल्प्य प्रसूकैः शुद्धज्ञैरुत्थितैरुत्तमा व्युत्थित एव हारवद्दो निस्सृज्युत्पत्तिभिः ॥
कर्त्तुंरदयत्तुश्च वृत्तिपरातो भेदोऽस्त्वभेदोपि वा यत्ता वेदयिता च ता भवन्ति वा वल्लेन समित्यता ।
मोता सूत्र इवात्मनाह निपुणेर्भूतं न शक्या कविशिक्षितामणिमालिकेयमभितोष्येका चक्रात्येव नः ॥

मिच्छता यदि पयडी मिच्छादिद्वी करेदि अण्णणं ।

तस्मा अवेदणा दे पयडी णणु कारगो पत्ता ॥ ३६१ ॥

सम्मत्ता यदि पयडी सम्मादिद्वी करेदि अण्णणं ।

तस्मा अवेदणा दे पयडी णणु कारगो पत्तो ॥ ३६२ ॥

अहवा एसो जीवो पोग्गलदब्बस्स कुणदि मिच्छत्तं ।

तस्मा पोग्गलदब्बं मिच्छादिद्वी ण पुण जीवो ॥ ३६३ ॥

दुष्णिग्वि भुञ्जन्ति तस्स फलं तर्हि द्वौ जीवपुद्गलौ तस्य फलं भुञ्जते तत्ताच्चेतनायाः प्रकृतेरपि मोक्ष-
प्राप्तं स च प्रत्यक्षरितोऽयं इति । अहं य एषदीं य जीवो पुद्गलद्वयं करोति मिच्छत्तं भयं मत-
प्रकृतिः करोति नच जीव एकातेन । किं ? पुद्गलद्वयं कर्मतापन्नं । कथंभूतं न करोति ? मिथ्यात्व भावमि-
थ्यात्वरूपं तस्मात् पुद्गलद्वयं मिच्छत्तं तंतुं नहुं मिच्छां तर्हि यदुक्तं पूर्वसूत्रे अहं एवो पुद्गल-
द्वयस्तं कुण्ठादि मिच्छत्तं तद्वन्नं तु पुनः कुं स्फुटं किं मिथ्या न भवति ? अपि तु भवत्येव । किं च-
यद्यपि शुद्धनिश्चयेन शुद्धजीवस्यापि पर्यायार्थिकनयेन कथंचित्परिणामित्वे सत्यनादिकर्मोदयनशास्त्रा-
नुयायिपरिणाम गृह्यति स्फटिकान्तं । यदि पुनरेकतिनापरिणामी भवति तदोपाधिपरिणामी न घटते
कपापुष्पोपाधिपरिणामनशक्ती सत्त्वा स्फटिके जपापुष्पमुपाधि जनयति नच काष्ठादौ, कस्मादिति चेत् तदु-
पाधिपरिणामनशक्त्यभावात् इति । एव यदि द्रव्यमिथ्यात्वप्रकृतिः कर्त्री-एकातेन यदि भावमिथ्यात्वं
करोति तदा जीवो भावमिथ्यात्वस्य कर्ता न भवति । भावमिथ्यात्वाभावे कर्मवधामात्रः ततश्च सत्तादाभाव-
स्य प्रत्यक्षरितोऽयं । इत्यादि व्याख्यानक्षेपेण तृतीयस्थले गद्यापचकं गतं ।

अप ज्ञानज्ञानमुल्लङ्घ्यादिकर्मैकतेन कर्मैव करोति नचाप्येति साध्यमतानुसारिणीं बर्हति तान्प्रति-
पुनरपि नपविभागेनागमनः कार्यचिकित्तुत्वं स्वयस्यापपत्ति—

तत्र त्रयोदशगाथास्तु मध्ये कर्मैकतेन कर्तुं भवति इति कथनमुक्तत्वेन कम्मोहिं दु अण्णाणी-
इत्यादि सूत्रचतुष्टयं । ततः परं साध्यवन्तोऽप्येव भवितुमाहो—इति यथावददर्शनार्थं मल्लवर्षस्वापनमुक्तत्वेन
शुचसिचिच्छादिहासी इत्यादि गाथाद्वयं । अहिंसास्वापनमुक्तत्वेन अस्मा घादेदि परं इत्यादि गा-
थाद्वयं । प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नचात्मन इत्येकांतनिराकरणार्थं—अस्यैव गाथाचतुष्टयस्यैव दूषणोपसंहारकत्वेन
एवं संसुवद्देसं इत्यादि गाथैका इति सूत्रपंचकतमुदायेन द्वितीयमंतरास्मत् । तदनंतरं—आत्मा कर्म न
करोति कर्मजनितमानाश्च किंत्वात्मानं करोतीत्येकगाथायां पूर्वपक्षौ गाथात्रयेण परिहार इति समुदायेन
अहं वा भण्णसि मज्झं इत्यादि सूत्रचतुष्टयं । एव चतुरातराधिकारे स्वस्वत्रयेण समुदायपातनिका ।

आत्मस्वयतिः—जीव एव मिथ्यात्वादिभावकर्मणः कर्ता तस्याच्चेतनप्रकृतिकार्यात्वे चेतनस्या-
नुपगात् । स्वस्यैव जीवो मिथ्यात्वादिभावकर्मणः कर्ता जीवेन पुद्गलद्वयस्य मिथ्यात्वादिभावकर्मणि क्रिय-
माणे पुद्गलद्वयस्य चेतनानुपगमात् । नच जीवश्च प्रकृतिश्च मिथ्यात्वदिभावकर्मणो द्वौ कर्तारौ जीववदचेत-
नायाः प्रकृतेरपि तात्काल्येनानुपगात् । नच जीवश्च प्रकृतिश्च मिथ्यात्वनापकर्मणो द्वौ कर्तारौ स्वभावत-
एव पुद्गलद्वयस्य मिथ्यात्वादि—गाथानुपगात् । ततो जीवः कर्ता स्वस्य कर्म कार्यमिति सिद्धं ।

कार्यभादुक्तं न कर्म नच तत्तीव्रप्रकृत्योर्द्विगौरायाः प्रकृतेः स्वकार्यफलभोग्यानुपगात्कृतिः ।

नैकस्या प्रकृतेरचिरंलभमाजीवोऽस्य कर्ता ततो जीवस्यैव च कर्म साधदंतुं ज्ञाता नयपुद्गलः ॥१९३॥

कर्मैव प्रवितर्क्य कर्तृहृत्कैः स्मिन्वात्मनः कर्तृतां कर्तृत्वमैव कथंचित्त्वचलिता कैश्चिद्वृत्तिः कोपिता ।

शेषामुक्तमोहमुद्रितधिया बोधस्य समुदाये स्वादादप्रतिबध्मन्वविजया बलुस्त्वितिः स्तुयते ॥ १९४ ॥

कम्मोहिं दु अण्णाणी किञ्चदि णाणी तहेव कम्मोहिं ।

कम्मोहिं सुवाविज्जदि जग्गाविज्जदि तहेव कम्मोहिं ॥३६६॥

कम्मोहिं सुहाविज्जदि दुप्पहाविज्जदि तहेव कम्मोहिं ।

कम्मोहिं मिच्छत्तं णिज्जदिय असंजयं चेव ॥३६७॥

कम्मोहिं भयाडिज्जदि उदंढमहं चावि तिरियलोयम्मि ।

कम्मोहिं चेव किञ्चदि सुहासुहं जोत्तिं किञ्चि ॥३६८॥

जह्वा कम्मं कुब्बदि कम्मं देदित्ति हरदि जं किंचि ।
 तह्वा सव्वे जीवा अकारया हुंति आवण्णा ॥१६९॥
 पुरुसिच्छियाहिलासी इच्छी कम्मं च पुरिसमहिलसदि ।
 एसा आयरियपरंपरागदा एरिसी दु सुदी ॥१७०॥
 तह्वा ण कोवि जीवो अवहयारी दु तुह्वा मुवदेसे ।
 जह्वा कम्मं चेवहि कम्मं अहिलसदि जं भणियं ॥१७१॥
 जह्वा घादेदि परं परेण घादिज्जदेदि सापयडी ।
 एदेणच्छेण दुकिर भण्णदि परघादणामेत्ति ॥१७२॥
 तह्वा ण कोवि जीवो उवघादगो अत्थि तुह्वा उवदेसे ।
 जह्वा कम्मं चेवहि कम्मं घादेदि जं भणियं ॥१७३॥
 एवं संखुवदेसं जेदु परूवित्ति एरिसं समणा ।
 तेसिं पयडी कुब्बदि अप्पा य अकारया सव्वे ॥१७४॥
 अह्वा मण्णसि मज्झं अप्पा अप्पाण अप्पणो कुणदि ।
 एसो मिच्छसहावो तुह्वा एवं भणंतस्स ॥ १७५ ॥
 अप्पा णिच्चो असंखिज्जपदेसो देसिदो दु समयम्मि ।
 णवि सो सक्कदि तत्तो हीणो अहियोव कादुं जे ॥ १७६ ॥
 जीवस्स जीवरूवं विच्छरदो जाण लोगमित्ति हि ।
 तत्तो किं सो हीणो अहियोव कदं भणसि दव्वं ॥ १७७ ॥
 जह्वा जाणगोदु भावो णाणसहावेण अत्थि देदि मदं ।
 तह्वा णवि अप्पा अप्पयं तु समयम्मणो कुणदि ॥ १७८ ॥

कर्मभिस्तु अज्ञानी क्रियते ज्ञानी तथैव कर्मभिः ।
 कर्मभिः स्वाप्यते जागर्यते तथैव कर्मभिः ॥ ३६६ ॥
 कर्मभिः सुखीक्रियते दुःखीक्रियते च कर्मभिः ।
 कर्मभिश्च मिथ्यात्वं नीयते नीयतेऽसंयमं चैव ॥ ३६७ ॥
 कर्मभिर्भ्राम्यते ऊर्ध्वपथश्चापि तिर्यग्गन्तव्यं च ।
 कर्मभिर्ज्ञैव क्रियते शुभाशुभं यावत्किञ्चित् ॥ ३६८ ॥
 यस्मात् कर्म करोति कर्म ददाति कर्म हरतीति किञ्चित् ।
 तस्मात् सर्वमीवा अकारका भवंत्यापन्नाः ॥ ३६९ ॥
 पुरुषः स्यान्मित्रापी स्त्रीकर्म च पुरुषमभिस्तपति ।

एषाचार्यपरंपरागतेदृशी श्रुति ॥ ३७० ॥

तस्मान्न कोऽपि जीवोऽन्नप्राचारी शुष्माकमुपदेशे ।

यस्मात्कर्मैव हि कर्माभिलषतीति यदुभयमिति ॥ ३७१ ॥

यस्मादिति परं परेण हन्यते च सा प्रकृतिः ।

एतेनार्थेन भण्यते पर्याप्तं नाभेति ॥ ३७२ ॥

तस्मान्न कोऽपि जीव उपघातको शुष्माकमुपदेशे ।

यस्मात्कर्मैव हि कर्म इतीति मणितं ॥ ३७३ ॥

एवं सांख्योपदेशे ये तु प्रकृत्यतीदृश अवस्थाः ।

तेषां प्रकृतिः करोत्यात्मानाधारकाः सर्वे ॥ ३७४ ॥

अथवा यन्यसे यमात्मात्मानमात्मन करोति ।

एष मिथ्यास्वभावस्तैवतन्मन्यमानस्य ॥ ३७५ ॥

आत्मा नित्योऽस्वरूपेऽप्रदेशो दर्शितस्तु समये ।

नापि स क्षरयते ततो हीनोऽधिकश्च कर्तुं यत् ॥ ३७६ ॥

जीवस्य जीवस्वरूप विस्तरतो जानीहि लोकमात्रं हि ।

तत् स किं हीनोऽधिको वा कथं करोति द्रव्यं ॥ ३७७ ॥

अथ ज्ञापकस्तु भावो ज्ञानस्वभावेन मय ।

तस्मात्प्राप्यमात्मानं स्वयमारपणः करोति ॥ ३७८ ॥

सात्पर्यंयुक्ति — कर्मभिरहानी क्रियते जीव एकतेन तथैव च ज्ञानी क्रियते कर्मभि । स्वाप निद्रा नीयते जागरण तथैवेति प्रथममाया गता । कर्मभि सुखीक्रियते तु खीक्रियते तथैव च कर्मभि । कर्मभिश्च निध्यान नीयते तथैवात्मन चेतैकात्म्येन द्वितीयमाया गता । कर्मभिश्चैवोर्बुध्वास्तिर्गन्गेक च आन्यते कर्मभिश्चैव क्रियते शुभाशुभ यदप्यपि किञ्चिदिति तृतीयमाया गता । यस्मादयं भाणित कर्मैव करोति कर्मैव ददाति कर्मैव हरति पक्षिष्विन्द्रमाशुभ तस्मादेकात्मने सर्वे जीवा अकारका माता । ततश्च कर्मोभाय कर्मोभावे सत्साराभाय तच्च प्रत्यक्षविशेष — इति कर्मैकात्मनोर्बुध्वाशुभकारणेन सूत्रचतुष्टय गत । कर्मैव करोत्येवमेवेति पूर्वोक्तमर्थं श्रीकृष्णद्वैपायनोऽयं सारपमतसंज्ञा दर्शयित्वा पुनरपि समर्थयति । यच्च ज्ञानी द्वैतैव न भवदीयमतोऽपि भणितमासी पुत्रेदात्म्यं कर्म कर्तुं स्वीकृत्यकर्माभिलाष करोति, स्वीत्रेदात्म्यं कर्म पुत्रेद- कर्माभिलषत्येवमेवेति मय जीव । एवमाचार्यपरंपरायां समाधत्वा श्रुतिरीदृशी । श्रुतिं बोद्धव्यं । आगमा भवतां सांख्यानामिति प्रथममाया गता । तथा सति किं बुध्यते १ एव न कोऽपि जीवोऽन्नप्राचारी शुष्माकमुपदेश किंतु यथा मुह्यतिचयन सर्वं जीवो मलचारिणो भवति तथैवतत्तानामुदनिश्चयेनापि मलचा- रिण एव यस्मात्पुत्रेदात्म्यं कर्म स्वीत्रेदात्म्यं कर्माभिलषति नच जीव इत्युक्तं पूर्वं सत्यं प्रत्यक्षविशेष । इत्यं मलचयनस्तोत्रेण गायत्र्य गत । यस्मात्कारणान्तरं परं कर्मैवत्युक्तं प्रवृत्तिः कर्त्री इति परेण कर्मणा सा प्रकृति रपि हन्यते न च जीव । एतेनार्थेन भिन्न जैनमते परघातनामरमेति भण्यते । परं किंतु जैनमते जीवो हिंसा भाजन परिणमति परघातनाम सात्कारिकारणं भवति इति नास्ति विरोध इति प्रथममाया गता । तस्मादिकं दूषणं । मुह्यपरिणामिकपरमभारमाहर्षेण मुह्यद्व्याधिजनयेन तादृशपरिणामी हिंसापरिणामरहितो जीवो जैनागमे कथितः, कथं । इति चेत् सत्ये मुह्यं इह मुह्यणया इति वचनात् व्यपहारेण ॥ परिणामीति । भवदीयमते पुनर्यथा मुह्यनयनं चाजुह्वयेनाप्युपवातसी हिंसकः कोऽपि नास्ति । कस्मान् । इति चम यमादेकात्मने कर्म वैरदि दृष्टमन्यत् कर्म इति, नयारमेति पूर्वोक्ते भणितमिति । एवं हिंसाविचारमुत्प- लनं गायत्र्य गतं । एवं सांख्यवदेवं जेदुपलुर्विदि पारि सप्तपण्या एव पूर्वोक्तं मुह्येनोदशमीदृश्ये-

कालरूप ये केचन परमाण्वोक्त नयविभागमवान्त समक्षा श्रमणाभासा द्रव्यलिङ्गिनः प्रकृत्यति
 कथयति । त्रैसि पयदो ह्युच्यते अप्पाय अकारपा सन्वे तेषां मतेनैकतेन प्रकृति कारी भवति ।
 आत्मानश्च पुनरकारका सर्वे । ततश्च कर्तृत्वाभावे कर्मण्यप्य, कर्मभावे सत्पराभाव । ततो मोक्षप्रसंग ।
 स च प्रत्यक्षनिरोध इति । जैनमते पुन परस्परसापेक्षनिश्चयन्यवहारनयद्वयेन सर्वं घटत इति नास्ति दोष ।
 एव साक्ष्यमतसंवाद दर्शयित्वा जीवस्यैकतित्वाकर्तृत्वदूषणद्वारेण सूत्रपञ्चक गत । अहंवा मण्यसि मज्जं
 अप्पा अप्पाणमप्यणो कुणदि हे साख्य । अयथा मण्यसे त्व प्रोक्तकर्तृत्वदूषणभयान्मदीयमते जीरो
 ज्ञानी ज्ञानित्वे च कर्मकर्तृत्वं न घटते यत् कारणादज्ञानिनो कर्मबन्धो भवति । किंवासा कर्ता आत्मान
 कर्मसापन्न आत्मना कारणभूतेन करोति तत् कारणादकर्तृत्व दूषण न भवति । इति चेत् एसो मिच्छ-
 सहायो तुल्य एव मुण्यतस्त अयमपि मिथ्यात्वमान एव मण्यमानस्य तव इति पूर्वपक्षगाया गता ।

सहायो तुल एव पुनर्तस्य अयमपि मित्यास्वमान एव प्रदीयमानस्य तस्य ह्युक्तं ।
अथ सूत्रयेण परिहारमाह कस्मान्मिष्यास्वभाव ? इति चेत् ज्ञेयस्मात् कारणात् अस्या गिज्ञासं
स्वज्ञापदेसो वेसिदो दु समयस्मि आत्मा त्रय्यार्थिकनयेन मित्यस्तया चासक्यातप्रदेशो देशित तनये
परगामे तस्यात्मन ह्युद्देशितयाम्ययलक्षणप्रत्यक्षं तथैवासक्यातप्रदेशात् च पूर्वमेव तिष्ठति नचि सो
सकृदि तत्तां हीणो अहियो व काहुं जे तद्दृश्य प्रदेशस्त य तत्प्रमाणादधिक हीन या कर्तुं नायाति इति
हेतोरत्मा करोतीति वचन मित्येति । अथ मत असलयातमान जघन्यमप्यमोक्षप्रदेशेन वहुमेव तिष्ठति
तेन कारणेन जघन्यमप्यमोक्षरूपेण सक्यातप्रदेशात् जीव करोति तदपि च घटते यस्मात्कारणात्
जीवस्त जीवरूपं विश्वरदो जाण छोगमित्तं हि जीवस्य जीवरूप प्रदेशायेक्षया विस्तारतो महान-
त्स्यकाळे लोकहूरणकाळे वा अथवा जघन्यस्य रूस्मिनिगोदकाळे मानाप्रकारमप्यमाणाहशरीरमहणकाळे
या प्रदीपयद्विस्तारोपसहायबोण छेयमात्रप्रदेशमेव जानीहि हि एकुट तत्तो सो किं हीणो अहियो व
कर्तुं भगसि अथ तस्मान्मोक्षमात्रप्रदेशप्रमाणात् जीव किं हीनोऽधिको वा कृतो येन ॥ भगसि आत्म
व्यय कृत किनु नैवेति । अह जाणगो दु भावो जाणसहायेण अतिथिदेदिपदं जप हे क्षिप्य । हापको
भाव पदार्थ आत्मा ज्ञानरूपेण पूर्वमेवास्तीति मत । सम्मत्तपद तस्मात् जनि अस्या अप्यय तु
समयस्यणो कुणदि यस्मान्निर्मलानदेकज्ञानस्वभावबुद्धात्मा पूर्वमेवास्ति तस्मादात्मा वर्ता आत्मान
कर्मतापन स्वयमेवात्मना कृत्वा नेव करोतीत्येक बुध्य । द्वितीय च निर्विकारपरमतत्त्वज्ञानी तु कर्ता न
भवतीति पूर्वमेव भणितमास्ति । एव पूर्वपक्षपरिहाररूपेण सुतीपांतररूपगाथाचतुष्टय मत । कश्चिदाह-
जीवप्राणा भिन्ना अभिन्ना वा पक्षभिन्नास्तथा यथा जीवस्य विनासतो नास्ति तथा प्राणानामपि विनासो
नास्ति कथं हिता ? । अथ भिन्नास्तर्हि जीवस्य प्राणपतिसि विभावात् ? तत्रापि हिता नास्तीति । तत्र
कायादिपरिणामे एव कथंचिद्ब्रह्मभेद । कथं ? इति चेत् तत्ताय विवहवर्तमानकाळे मृयस्व कर्तुं ना-
याति तेन कारणेन व्यवहारेणामेद । निश्चयेन पुनर्मरणकाळे कायादिप्राणा जीवेन सहैव न गच्छति
नाति तेन कारणेन व्यवहारेणामेद । निश्चयेन पुनर्मरणकाळे कायादिप्राणा जीवेन सहैव न गच्छति
भवति । तया स्वकीयकायेऽपि दु ख न प्राप्नोति न च तथा ? प्रपञ्चनिरोधत् । ननु तत्रापि व्यथ-
हारेण हिता जाता ननु निश्चयेनेति ? यत्नमुक्त भवता व्यवहारेण हिता तथा पापमपि नारकादिदु खमपि
व्यवहारेणेतस्माकं सम्मतमेव । तस्मात्कादि ह ॥ भयतामिह चेत्तर्हि हिता कुहन । भीतिरेति । इति चेत्
समाधिधक्षणमेदज्ञानकाळे कर्मण कर्ता न भवति क्षेत्रकाळे कर्तेति व्याख्यानमुख्यतयांतरस्थानयेण चतु-
र्थस्थले त्रयोदश सूत्राणि गतानि ।

अथ पावाकाल निबन्धुः—मानमात्रमेव न जानाति एवाद्रियोवपयादिकं पद्विभ्यं च पद्विन न जानात्यप जीव-सावत्काल रागत्रेभ्योऽपि परिणमतीत्यावेदयति—अथवा यहिरपर्वत्रिपदिपद्विभ्यमात्रा-
 जानात्यप जीव-सावत्काल रागत्रेभ्योऽपि परिणमतीत्यावेदयति—अथवा यहिरपर्वत्रिपदिपद्विभ्यमात्रा-

दिनेनाविहितविद्वानावनोत्पन्ननिर्वाणसुखाभूतसारवादवलेन नियमकर्मकायानां विधाय करोम्यहमिति—अ-
जानन् रसविचित्रहितकायकेशेनात्मानं दमयति तस्य भेदज्ञानार्थं शिक्षां प्रयच्छति—

आत्मरूपातिः—कर्मव्याप्त्यनगजानिन करोति ज्ञानावस्थास्यकर्मोदयमतेरेण तदनुपपत्तेः ।

कर्मैव ज्ञानिन करोति ज्ञानावस्थास्यकर्मोदयमतेरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैव स्थापयति निद्रास्यकर्मो-
दयमतेरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैव जागरणमिति निद्रास्यकर्मोदयमतेरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैव सुषुप्ति
संवेदास्यकर्मोदयमतेरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैव दुःखमिति असंवेदास्यकर्मोदयमतेरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैव
मिथ्यादृष्टिं करोति मिथ्यादृष्टिकर्मोदयमतेरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैव मांसं यत करोति चारित्र्यगोहास्यकर्मोदयमते-
रेण तदनुपपत्तेः । कर्मैव रोद्राधिरितर्यग्लोकं धमयति आनुपूर्व्यास्यकर्मोदयमतेरेण तदनुपपत्तेः । अपरागपि
यद्यपि किंचिच्छुभाशुभभेदं तत्राकस्मकलमपि कर्मैव करोति प्रशस्ताप्रशस्तरामास्यकर्मोदयमतेरेण तदनु-
पपत्तेः । यत एव समस्तमपि स्वतरे कर्म करोति कर्मं ददाति कर्म हरति च ततः सर्व एव जीवाः वि-
द्यमेवैकात्मताकर्तार एवेति निश्चिनुम । किंच—श्रुतिरप्येनमयमाह पुनोदाहृत्य कर्मं क्षिपममिलपति ह्यैवे-
दास्य कर्म पुमासमभिलषति इति वाक्येन कर्मण एव कर्मोभिलाषकर्तृत्वसमर्थनेन जीवस्यात्राकर्तृत्वसमर्थनेन
प्रतिषेधमाह । तथा यवरेण हति, येन च परेण हृष्यते तद्वत्प्राप्तकर्मोति वाक्येन कर्मण एव कर्मोभिलाषकर्तृ-
त्वसमर्थनेन जीवस्य प्राक्तकर्तृत्वप्रतिषेधश्च सर्वथैवाकर्तृत्वहापनात् । एवमीदृश साधकसमय स्वमहापराधेन
सुशार्धमनुभूयमानाः केषिच्छुभशामासाः प्ररूपयति तेषां प्रकृतेरेकतिन कर्तृत्वमनुपगमनं सर्वेषामेव जी-
वानामेकात्मताकर्तृत्वापत्तेः—जीव फलंति कोपो दुःशक्यं परिहर्तुं । यस्तु कर्म, आत्मनो ज्ञानादिसर्व-
भारान् पर्याप्तस्त्वान् करोति, आत्मा तत्रमानमेवैव करोति ततो जीवः फलंति श्रुतिकौपो न भवतीत्यभि-
प्राय स मिथ्यैव । जीवो हि द्रव्यरूपेण तद्विभज्योऽसद्व्यपेक्षप्रदेशो लोकपरिमाणश्च । तत्र न साधकस्य-
कार्यत्वमुपपन्नं कृतकानिस्त्रागप्येरेकावोरोधमाह । नचावस्थिताऽसद्व्यपेक्षप्रदेशस्यैकस्य मुख्यस्यैकस्यैव प्रदे-
शप्रक्षेपणाकारेणहरेणापि कार्यत्वं प्रदेशप्रक्षेपणाकारेण सति तस्यैकत्वव्याघातात् । नचापि सकल
लोकैकस्तुविस्तारपरिमितविषयनिष्ठाभोगसमस्तस्य प्रदेशस्योचनविष्ठासहारेण तस्य कार्यत्व, प्रदेशस्यो-
चनिकाशयोरपि द्वास्त्वाद्वैचर्मनमतिनियतनिश्चिन्तारहाणाधिकस्य तस्य कर्तृत्वशक्यत्वात् । यस्तु यद्य-
स्वभावस्य सर्वपापादुत्पत्त्यन्त्यात् दायकौ गानो ज्ञानरन्भावेन तिष्ठति, तथातिष्ठश्च ज्ञापककर्तृत्वयोरसं-
तिरिक्तत्वाभिप्रायादिभाषाणां न कर्ता गच्छति । भवति च मिथ्यासरादिभारान् । ततस्तेषां कर्मैव कर्तुं
प्ररूप्यत इति यास्तनोम्भे स तु नितरामात्मानं करोतीत्यनुपगममुपहृत्य ततो ज्ञापकस्य भाषस्य सामान्या
पेक्षया ज्ञानस्वभावानरित्यतरेऽपि कर्मोना मिथ्यात्वादिभाषाणां ज्ञानसमवेऽनादिज्ञेयज्ञानस्यत्वात् परमाहमेति
जातमेव विशेषेणोपेक्षया तद्वत्कृतस्य ज्ञानप्रतिष्ठास्य कर्तृत्वकर्तृत्वसमुपपत्त्यं तत्रावस्थितोद्वेगप्रदेश-
विज्ञानपूर्णगदात्मानमेवामेति जानतो विशेषेणोपेक्षयापि ज्ञानरूपेणैव ज्ञानपरिणामेन परिणममानस्य केवल
हातुनासत्तादिकर्तृत्वं स्यात् ।

मा कर्तारममी श्रुतात् पुन एव साहस्य द्वाव्याहृता कर्तार कलकत्तु त विवृ तदा भेदरसोपादयः ।

ऊर्ध्वं तद्वत्तनोपधाननियत प्रत्यक्षमेव सत्य पर्यंतु ध्युतकर्तृभारमचछ ज्ञातारमेक पर ॥ ९९ ॥

क्षणिकमिदमिदिकः कल्पयि गततत्त निजमनसि विधत्ते कर्तृभोजनोर्ध्वम् ।

अपहरति निगोद तस्य निष्ठाश्रुतीभिः सत्यमयमभिपिचिच्छिन्नमचार एव ॥ ९९ ॥

वृत्त्यसमेदतोऽन्यत श्रुतिमन्त्राशकल्पनात्

अन्य करोति मुक्तेऽन्य इत्येवमिदं कथं ना ।

दंसणणाणचरित्तं किंचिवि णत्थि दु अचेदणे विसए ।
 तह्मा किं घादयदे चेदयिदा तेसु विसएसु ॥३७९॥
 दंसणणाणचरित्तं किंचिवि णत्थि दु अचेदणे कम्मे ।
 तह्मा किं घादयदे चेदयिदा तेसु कम्मेसु ॥३८०॥
 दंसणणाणचरित्तं किंचिवि णत्थि दु अचेदणे काये ।
 तह्मा किं घादयदे चेदयिदा तेसु कायेसु ॥३८१॥
 णाणस्स दंसणस्स य भणिदो घादो तह्मा चरित्तस्स ।
 णवि तस्मि कोऽपि पुग्गलदब्बे घादो दु णिविद्वो ॥३८२॥
 जीवस्स जे गुणा केई णत्थि ते खलु परेसु दब्बेसु ।
 तह्मा सम्मादिद्विस्स णत्थि रागो दु विसएसु ॥३८३॥
 रागो दोसो मोहो जीवस्सेवदु अणण्ण परिणामा ।
 एदेण कारणेण दु सद्दादिसु णत्थि रागादि ॥३८४॥

दर्शनज्ञानचरित्रं किंचिदपि नास्ति त्वचंतने विषये ।
 तस्मात्किं पातयति चेतयिता तेषु कायेषु ॥३७९॥
 दर्शनज्ञानचरित्रं किंचिदपि नास्ति त्वचंतने कर्मणि ।
 तस्मात्किं पातयति चेतयिता तेषु कर्मसु ॥३८०॥
 दर्शनज्ञानचरित्रं किंचिदपि नास्ति त्वचंतने काये ।
 तस्मात् किं पातयति चेतयिता तेषु कायेषु ॥३८१॥
 ज्ञानस्य दर्शनस्य भणितो घातस्तथा चरित्रस्य ।
 नापि तत्र शुद्धलक्षणस्य कोऽपि घातो निर्दिष्टः ॥३८२॥
 जीवस्य ये गुणाः केचित्तु सति खलु ते परेषु द्रव्येषु ।
 तस्मात्सम्पदगट्टेर्नास्ति रागस्तु विषयेषु ॥३८३॥
 रागो द्वेषो मोहो जीवस्यैव चानन्यपरिणामाः
 एतेन कारणेन तु शब्दादिषु न संति रागादयः ॥३८४॥

सात्पर्यशक्तिः—दर्शनज्ञानचरित्रं किंचिदपि नास्ति । तेषु शब्दादिष्वेदिरित्येषु शानारणादि
 द्रव्यरूपेषु औदारिकादिष्वचक्षयेषु । कथमेषु तेषु ? अचेतनेषु । तस्मात्किं पातयते चेतयिता आमा तेषु
 जडसत्त्वगुणवर्त्मकेषु ? न किमपि । किंच शब्दादिष्वेदिरिति भाग्यलक्षणे शानारणादिद्रव्यकर्मवशात्
 रणभूतः कायममरत्यस्य कोऽपि निष्कारणमादिपरिणामो मनसि निष्ठो तस्य चानः कर्तव्यः ते च
 शब्दादयो रागादीनां महिरण्यकरणभूतास्तथा—इति भाष्यार्थः । तत्रैव शब्दोपाध्यायस्य विशेषवि-
 रणे करोति—तत्राणं णाणस्स दंसणस्स य भणिदो घादो तह्मा चरित्तस्स शब्दादिष्वेदिरिति भाष्य-
 रणेण कायममरत्येण वा ज्ञानारणादिकर्मवर्त्मकेष्वनित्येष्वपि रागादिरित्येव दण्डनमि निष्ठशानं
 निष्ठमि तस्य निष्कारणस्य निर्विकल्पकमधिकारणेन सर्ववर्तीतो भगिः न केचन निष्कारणस्य निष्का-

दर्शनस्य च । तथैव मिथ्याविचारितस्य च णवि तस्मिन् कोवि युगलद्वन्द्वे घादो दु गिरिद्वो नन् वे तने शब्दादिविषयकर्मकायस्य पुद्गलद्रव्ये कोऽपि घातो निर्दिष्टः । किं च यथा घटाधारभूते हते सति घटो हतो न भवति तथा रागादिनिमित्तभूते शब्दादिवर्गद्वन्द्वेऽपि सति मनसि गता रागादयो हता न भवति नचान्यस्य घाते कृते सत्यन्यस्य घातो भवति । कस्मात् ? अतिप्रसंगादिति भावः । जीवस्स जे गुणा केई गतिय ते सल्ल परेसु दन्वेसु यस्माज्जीवस्य ये कचन सम्पत्त्यादयो गुणास्ते परेसु परद्रव्येषु शब्दादिविषयेषु न सति खल्ल सुट्ठ तस्मा सम्मादिद्विस्स गतिय रागो दु विसयेसु तस्मात्कारणानिर्विषयस्य शुद्धतममात्रान्तरसुखलुप्तस्य सम्पत्त्येवैष्येषु रागा नास्तीति रागो दोसो मोहो जीवस्स दु जे अणणपरिणामा रागद्वयमोहा यस्मादज्ञानिजीवस्याशुभनिधनमागिभ परिणामा । एद्वेण कारणे ण दु सहादिसु गतिय रागादी तेन कारणेन शब्दादिमनोऽज्ञानाङ्गपथे द्विविषयेष्वपेक्षतेनेषु यस्यज्ज्ञानी जीवो आतिज्ञानेन शब्दादिषु रागादीन् कस्यप्यप्यारोपयति तत्तापि शब्दा दिषु रागादयो न सति । कस्मात् शब्दादीनामचेतनत्वात् तत् स्थित तावदेव रागद्वेपद्वयमुदयते बहिरात्मना यावन्मनसि त्रिगुतिरूप स्वसंवेदनज्ञान नास्ति । इति मायापदक गतः ।

एवमेतदप्याति शब्दादीन्द्रियविषया अचेतनाच्चेतना रागाद्युत्पत्ती निषेधेन कारण न भवति—

आत्यख्यापि —यदि यत्र भवति तत्तद्घाते ह्येत एव यथा प्रदीपघाते प्रकाशो ह्यते । यत्र च यद्भवति तत्तद्घाते ह्येत यथा प्रकाशघाते प्रदीपो ह्यते । यत्र यत्र न भवति तत्तद्घाते न ह्यते यथा घटपदीपघाते घटो न ह्यते । तथा मनो धर्मा ज्ञानदर्शनचरित्राणि पुद्गलद्रव्यघातेऽपि न ह्यन्ते, नच दर्शनज्ञानचरित्राणां घातेऽपि पुद्गलद्रव्य ह्यन्ते, एव दर्शनज्ञानचरित्राणि पुद्गलद्रव्ये न भवतीत्या-
माति अयथा तद्घाते पुद्गलद्रव्यघातस्य, पुद्गलद्रव्यघाते तद्घातस्य दुर्निवारत्वात् । यत एव ततो ये पान्त कैचनपि जीवगुणास्ते सर्वेऽपि परद्रव्येषु न सतीति सम्पत् पस्याप । अयथा अत्रापि जीवगुण-
घात पुद्गलद्रव्यघातस्य पुद्गलद्रव्यघाते जीवगुणघातस्य च दुर्निवारत्वात् । यथेन तर्हि कुत सम्पत्त्ये मेवति रागो विषयेषु । न कुतोऽपि । तर्हि रागस्य कतरा खानि रागद्वेपमोहादि जीवस्थितज्ञानममा परिणामास्तत परद्रव्ययादिविषयेषु न सति, अज्ञानाभावात्सम्पत्पक्षी तु न भवति एव त विषयेष्वस्तत् सम्प-
त्त्येवमेव भवतो न भवयेव ।

रागद्वेपाविह हि भपति ज्ञानमज्ञानभावात् तौ वस्तुच प्रणहितदत्ता दयमानौ न किंचित् ।

सम्पत्पक्षे क्षपयसु ततस्तत्त्वदृष्ट्वा स्फुटतो ज्ञानयोतिर्भवति सद्य येन पूर्णपटार्चि ॥९७॥

रागद्वेपापदक तत्त्वदृष्ट्वा नायद् द्रव्य बीक्ष्यत किंचनपि ।

सर्वद्रव्योपचिरतश्चकास्ति व्यक्तयत् स्वस्वभावेन यस्मात् ॥९८॥

अण्णदवियेण अण्णदवियस्स णो कीरदे गुणविघादो ।

तस्मा दु सन्वदन्वा उप्पज्जन्ते सहावेण ॥३८५॥

अन्यद्रव्येणान्यद्रव्यस्य न क्रियते गुणोत्पादः ।

तस्मात्तु सर्वद्रव्याण्युत्पद्यते स्वभावेन ॥९८५॥

तात्पर्यवृत्तिः—अण्णदवियेण अण्णदवियस्स णो कीरदे गुणविघादो अयद्रव्येण बहि-
रगनिमित्तभूतेन गुमकारदिनाऽन्यद्रव्यस्योपादानरूपस्य श्रुतिकारिणं क्रियते स च । चेतनस्याचेतनरूपेण,
अचेतनस्य चेतनरूपेण वा चेतनाचेतनगुणकता विनाशो न क्रियत यस्मात् । तस्मा दु सन्वदन्वा उप

जंते सहायेण तस्मात्कारणान्प्रवृत्तिर्नादिसर्वद्रव्याणि कर्तुणि घटादिरूपेण जायमानानि स्वकीयोपादान-
कारणेन वृत्तिकारिरूपेण जायते नच कुम्भकारादिवहिरगनिमित्तरूपम् । कस्मात् ? इति चेत् उपादानका-
रण सदृश कार्यं भवतीति यस्मात् । तेन किं सिद्धं ? यद्यपि पञ्चेन्द्रियविषयरूपेण शब्दादीनां बहिरगनिमि-
त्तभूतेनाहानिजीनस्य रागादयो जायते तथापि जीवस्वरूपा एव चेतना न पुनः शब्दादिरूपा अचेतना
भवतीति भावार्थः । एव कोऽपि प्राथमिकविषयचित्तस्थसुरागादीनां जानाति बहिरगशब्दादिविषयार्णां रागा-
दिनिमित्तानां घात करोमीति निर्विकल्पसमाविच्छेदभेदज्ञानाभावाच्चित्तवृत्ति तस्य संबोधनार्थं पूर्वं गाथा-
पद्धतेन सह सूत्रसप्तकं गतम् ।

अथ ब्रह्महारेण कर्तृकर्मणोर्भेदः, निश्चयेन पुनर्भेदेव कर्तृ तदेव कर्मेत्युपदिशति—

आत्मरूपानिः— न च जीवस्य परद्रव्य रागादीन्मुक्तादयनीति शक्य—अन्यद्रव्येणान्यद्रव्यगुणो-
त्पादककारणत्वाद्योगात् । सर्वद्रव्याणां स्वभावेनोत्पादात् । तथा हि वृत्तिकार कुम्भभावेनोत्पद्यमाना किं कुम्भ-
कार स्वभावेनोत्पद्यते किं वृत्तिकास्वभावेन ? यदि कुम्भकारस्वभावेनोत्पद्यते तदा कुम्भकरणादुत्पत्तिर्निरूपणाधि-
ष्ठितव्यावृत्तकर्तृपुरुषशरीरकारः कुम्भ स्यात्, नच तथास्ति द्रव्यांतरस्वभावेन द्रव्यपरिणामोत्पादस्यादर्शनात् ।
यद्येव तर्हि वृत्तिका कुम्भकारस्वभावेन नोत्पद्यते किंतु वृत्तिकास्वभावेनैव, स्वस्वभावेन द्रव्यपरिणामोत्पादस्य
दर्शनात् । एवं च सति स्वस्वभावाधनतिक्रमान्न कुम्भकार- कुम्भस्योत्पादक एव वृत्तिकार कुम्भकारस्वभावमनु-
शास्ती स्वस्वभावेनोत्पद्यते । एव सर्वत्रापि द्रव्याणि स्वपरिणामपर्यायैर्गोपचयमानानि किं निमित्तभूतद्रव्या-
ंतरस्वभावेनोत्पद्यते किं स्वस्वभावेन ? यदि निमित्तभूतद्रव्यांतरस्वभावेनोत्पद्यते तदा निमित्तभूतपरद्रव्या-
कारस्वपरिणामः स्यात् नच तथास्ति द्रव्यांतरस्वभावेन द्रव्यपरिणामोत्पादस्यादर्शनात् । यद्येव तर्हि न
सर्वद्रव्याणि निमित्तभूतपरस्वभावेनोत्पद्यते किंतु स्वस्वभावेनैव, स्वस्वभावेन द्रव्यपरिणामोत्पादस्य दर्शनात्
एव च सति सर्वद्रव्याणां निमित्तभूतद्रव्यांतराणि स्वपरिणामसंज्ञोत्पादकान्येव सर्वद्रव्याण्येव निमित्तभूत-
द्रव्यांतरस्वभावमनुशास्ती स्वस्वभावेन स्वपरिणामभावेनोत्पद्यते अतो न परद्रव्य जीवस्य रागादीनामुत्पा-
दकमुत्पत्त्यसौ परमे कृप्यामः ।

यदिह भवति रागादियदोषप्रसूतिः कतरदपि परेषां दूषणं नास्ति तत्र ।

स्वयमपमपरार्थी तत्र तर्पत्यबोको भग्नं निदितमस्तं पातयबोडोऽस्मि योव ॥९२९॥

रागजन्मनि निमित्ततां परद्रव्यमेव कल्पयति य तु ते ।

उत्तरति न हि मोक्ष्यादिनी शुद्धनोर्ध्वधुराधकुदय ॥१००॥

जह सिप्पिओ दु कम्मं कुब्बदि णय सोदु तम्मओ होदि ।

तह जीवोवि य कम्मं कुब्बदि णय तम्मओ होदि ॥३८६॥

जह सिप्पिओ दु करणेहिं कुब्बदि णय सोदु तम्मओ होदि ।

तह जीवो करणेहिं कुब्बदि णय तम्मओ होदि ॥३८७॥

जह सिप्पिउ करणाणि गिह्मदि णय सो दु तम्मओ होदि ।

तह जीवो करणाणिय गिह्मदि णय तम्मओ होदि ॥३८८॥

जह सिप्पिउ कम्मफलं भुंजदि णय सोदु तम्मओ होदि ।

तह जीवो कम्मफलं भुंजदि णय सोवि तम्मओ होदि ॥३८९॥

एवं व्यवहारस्स दु वत्तत्वं दंसणं समासेण ।

सुणु णिच्छयस्स वयणं परिणामकदं तु जं होदि ॥३९०॥

जह सिप्पिओ दु चिद्धं कुब्बदि हवदिय तहा अणण्णो सो ।

तह जीवोवि य कम्मं कुब्बदि हवदि य अणण्णो सो ॥३९१॥

जह चिद्धं कुब्बेतो दु सिप्पिओ णिच्च दुक्खिदो होदि ।

तत्तोसेय अणण्णो तह चेद्धेतो दुही जीवो ॥३९२॥

यथा शिल्पिकस्तु कर्म करोति नच स तु तन्मयो भवति ।

तथा जीवोऽपि च कर्म करोति नच तन्मयो भवति ॥३८९॥

यथा शिल्पिकः करणैः करोति न स तु तन्मयो भवति ।

तथा जीवः करणैः करोति नच तन्मयो भवति ॥३८७॥

यथा शिल्पिकस्तु करणानि वृद्धाति न स तु तन्मयो भवति ।

तथा जीवः करणानि च वृद्धाति नच तन्मयो भवति ॥३८८॥

यथा शिल्पिकः कर्मफलं भुंक्ते नच स तु तन्मयो भवति ।

तथा जीवः कर्मफलं भुंक्ते नच तन्मयो भवति ॥३८९॥

एवं व्यवहारस्य तु वक्तव्यं दर्शनं समाप्तेन ।

शृणु निश्चयस्य ध्वजन परिणामकृतं तु यद्वदति ॥३९०॥

यथा शिल्पिकस्तु चेष्टां करोति भवति च तथानग्न्यस्तस्याः ।

तथा जीवोऽपि च कर्म करोति भवति चानग्न्यस्तस्यात् ॥३९१॥

यथा चेष्टां कुर्वीणस्तु शिल्पिको नित्यदुःखितो भवति ।

तस्माच्च स्वादन्यस्तस्या चेष्टमानो दुःखी जीवः ॥३९२॥

सात्पर्यवृत्तिः — यथा ओके शिल्पी ॥ सुवर्णकारादि, सुवर्णकुडलादिकर्म करोति, कैः कृत्वा ? हस्तकुट्टाद्युपकरणैः । हस्तकुट्टाद्युपकरणानि च हस्तेन गृह्णाति, तथापि स सुवर्णकुडलादिकर्महस्तकुट्टादिकरणैरुपकरणै सह तन्मयो न भवति । तथैव ज्ञानी जीवोऽपि निमित्तवरीतरागस्वसंपदज्ञानश्रुतं सन् ज्ञानारणादिद्रव्यकर्माणि करोति । कैः कृत्वा ? मनोरचनकायव्यापाररूपै कर्मोपादकरणैरुपकरणै तथैव च कर्मोदयराज्ञानमनोरचनकायव्यापाररूपानि कर्मोपादवरणान्युपकरणानि सत्वेन रूपेण व्यवहारनयेन गृह्णाति तथापि ज्ञानारणादिद्रव्यकर्ममनोरचनकायव्यापाररूपकर्मोपादकोपकरणै सह तन्मोर्कारणव्यापकत्वेन मित्रजातन्मयो न भवति । तथैव च स एव सिन्धो सुवर्णकारादि सुवर्णकुडलादिकर्मणि कृते सति ययिगमपानपानादिकं पूय लभते मुक्ते च तथापि तेनाज्ञानपानादिना तन्मयो न भवति । तथा जीवोऽपि शुभाशुभकर्मफल बहिरागेन दृष्टदानपानादिरूप निगमुक्षामभावनोत्थमनोहरानदमुपास्वादिमलभमानो मुक्ते न च तन्मयो भवति । एवं व्यवहारस्य तु वक्तव्यं दर्शनं समाप्तेन एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गद्याचतुष्टयेन द्रव्यकर्मकर्तृत्वमोक्षव्यवस्थस्य व्यवहारनयस्य दर्शनं दर्शान उदाहरणं हे शिष्य । वक्तव्य व्याख्येय कथनीय समाप्तेन संक्षेपेण सुणु णिच्छयस्स वयणं परिणाम कदं तु जं हवदि इदं तमे पश्यमाण निश्चयस्य ध्वजन वृत्त्यान शृणु, कथेभूत ? परिणामकृतं रागादिभिरूपेण निष्पादितमिति । जह सिप्पिओ दु चेद्धं कुब्बदि हवदि च तहा अणण्णो सो यथा सुवर्णकारादिशिल्पी कुडलादिकर्ममेव करोतीति मनसि वेष्टा करोति इति तथा चेष्टा सह भवति चानग्न्यस्तस्यात् तस्य जीवोऽपि च कम्म कुब्बदि हवदि च अणण्णो सो तथैवाज्ञानी जीवः केवलज्ञानादिभिरुपकरणै

कार्पसमयसारस्य यो ऽतौ साधको निर्विकल्पसमाधिकारः । कारणसमयसारस्य साधको सत्यशुद्धनिश्चयमयेन वस्तुसोपादानरूपेण मिथ्यात्वरागादिरूप भावकर्म करोति तेन भावकर्तृणा सह भवति चानन्य इति भाव-
कर्मकर्तृणां गता गता । जह चेदं कुर्वन्तो दु सिपिओ निष दु खिदो इति यथा स एव शिल्पी पुण्ड्रिकादिफलमेव करोतीति मनसि चेद्यो कुर्याण सन् चित्तसंवेदेन नित्य दुःखितो भवति । न केवल
॥ खितः । ततोऽस्य अणुणो तस्मादुःखविकल्पादनुभवरूपेणानन्यस्य स स्यात् सह चेदन्तो दुही जीवो त्वेवाज्ञानिजीरोऽपि मिश्रज्ञानदर्शनादिभ्यक्तिरूपस्य कार्यसमयसारस्य साधका योऽतो निश्चयराज-
श्रयात्मककारणसमयसारः, तस्याजमे सुखदुःखभोगितुल्यकाले हर्षविषादरूपा चेद्यो कुर्याण सम्मनसि
दुःखितो भवति इति । तथा हर्षविषादचेष्टया सह वस्तुनिश्चयं नानुशुद्धोपादानरूपेणानन्यस्य भवति इति ।
एव पूर्वोक्तपकारणज्ञानिजीरो निर्विकल्पसमयदेनज्ञानात् ध्रुतो भूया सुखं कारादिदृष्टान व्यनहारनयेन
प्रत्यक्षं करोति भुक्ते च । तथैवाशुद्धनिश्चयेन भावकर्म चेति व्याख्यानमुत्पन्नेन पट्टस्थले गद्यासक्त गत ।

अथ ज्ञान हेतु वस्तु जानाति तथापि धनलकुण्ठेनैतन्मृत्तिकावनिश्चयेन तन्मय न भवति इति
निश्चयमुक्तत्वेन गद्यापन्नक । यथैव च वेतपृच्छा कुण्ठ वेत करोतीति व्यनहृपते तथैव च ज्ञान हेतु
वस्तु जानाति व्यवहारोऽस्तीति व्यनहृपमुक्तत्वेन गद्यापन्नक । एव समुदायेन दशक । तथापा—

आत्मरूपमिति—यथा खलु शिल्पी सुवर्णं जगदि, पुण्ड्रिकादिपरद्वयपरिणामात्मक कर्म करोति ।
हस्तपुण्ड्रिकादिभि परद्वयपरिणामात्मकै करणै करोति । हस्तपुण्ड्रिकादीनि परद्वयपरिणामात्मकानि कर-
णानि गृह्णाति । आमादिपरद्वयपरिणामात्मक पुण्ड्रिकादिकर्मफल भुक्त नरत्नेकद्रव्यत्वेन ततोऽन्यथे सति
तन्मयो भवति ततो निमित्तमैमित्तिकभाजमात्रेणैव तत्र कर्तृकर्मभोग्यभोग्यत्वव्यनहारः । तथाप्यपि पुण्य-
पापादि पुण्ड्रपरिणामात्मक कर्म करोति । कायवाङ्मनोभि पुण्ड्रद्वयपरिणामात्मकै करणै, करोति काय-
वाङ्मनोभि पुण्ड्रपरिणामात्मकानि करणानि गृह्णाति सुखदुःखादिपुण्ड्रद्वयपरिणामात्मक पुण्यपापिकर्म-
फल भुक्ते च नरत्नेकद्रव्यत्वेन ततोऽन्यथे सति तन्मयो भवति तत्र निमित्तमैमित्तिकभाजमात्रेणैव तत्र
कर्तृकर्मभोग्यभोग्यत्वव्यनहारः । यथा च ॥ एव शिल्पी शिल्पीं चेद्यो कुर्यात्परिणामात्मक कर्म करोति ।
दुःखलक्षणमात्मपरिणामात्मक चेद्यो कुर्यात्परिणामात्मक कर्म करोति । एव शिल्पी शिल्पीं चेद्यो कुर्यात्परिणामात्मक कर्म करोति ।
दुःखलक्षणमात्मपरिणामात्मक चेद्यो कुर्यात्परिणामात्मक कर्म करोति । एव शिल्पी शिल्पीं चेद्यो कुर्यात्परिणामात्मक कर्म करोति ।
दुःखलक्षणमात्मपरिणामात्मक चेद्यो कुर्यात्परिणामात्मक कर्म करोति । एव शिल्पी शिल्पीं चेद्यो कुर्यात्परिणामात्मक कर्म करोति ।
दुःखलक्षणमात्मपरिणामात्मक चेद्यो कुर्यात्परिणामात्मक कर्म करोति । एव शिल्पी शिल्पीं चेद्यो कुर्यात्परिणामात्मक कर्म करोति ।

ननु परिणामि एव किल कर्ममिनिश्चयत स भवति नापरस्य परिणामिन एव न भवेत् ।
न भवति कर्तृव्यमिदं कर्म चेत्तथा स्थितिरेह वस्तुनो वस्तु कर्तृव्यत्वेन तत् (१) ॥१०१॥
वदितुंति यद्यपि स्फुटदनतशक्ति स्वयं तथाप्यपरवस्तुनो विवर्ति नान्यन्यतर ।
समावदियत तत् सफलमेव यत्किञ्चित् समावधत्तानुकुल किमिह बोधित क्षिरपते ॥१०२॥
वस्तु वैकामिह नान्यवस्तुनो येन तेन खलु वस्तु वस्तु तत् ।
निश्चययोग्यगोऽपरस्य कं किं करोति हि वदितुंति ॥१०३॥
वस्तु वस्तु दुःखेऽन्यवस्तुन किञ्चनपि परिणामिन स्वयं ।
व्यावहारिकदृष्टेयं तन्मत्र नान्यदपि किमपि निश्चयात् ॥१०४॥

जह सेटिया दु ण परस्स सेटिया सेटिया य सा होदि ।
तह जाणगो दु ण परस्स जाणगो जाणगो सोदु ॥१०५॥
जह सेटिया दु ण परस्स सेटिया सेटिया य सा होदि ।
तह पस्सगो दु ण परस्स पस्सगो पस्सगो सोदु ॥१०६॥

जह सेटिया दु ण परस्स सेटिया सेटिया दु सा होदि ।
 तह संजदो दु ण परस्स संजदो संजदो सोदु ॥३९५॥
 जह सेटिया दु ण परस्स सेटिया सेटिया दु सा होदि ।
 तह दंसणं दु ण परस्स दंसणं दंसणं तंतु ॥३९६॥
 एवं तु णिच्छयणयस्स भासियं णाणदंसणचरित्ते ।
 सुणु ववहारणयस्सय वत्तव्वं से समासेण ॥३९७॥
 जह परदव्वं सेटदि हु सेटिया अप्पणो सहावेण ।
 तह परदव्वं जाणदि णादा विसएण भावेण ॥३९८॥
 जह परदव्वं सेटदि हु सेटिया अप्पणो सहावेण ।
 तह परदव्वं पस्सादि जीवोवि सएण भावेण ॥३९९॥
 जह परदव्वं सेटदि हु सेटिया अप्पणो सहावेण ।
 तह परदव्वं विरमदि णादावि सएण भावेण ॥४००॥ -
 जह परदव्वं सेटदि हु सेटिया अप्पणो सहावेण ।
 तह परदव्वं सद्धदि सम्मादिट्ठी सहावेण ॥४०१॥
 एसो ववहारस्स दु विणिच्छओ णाणदंसणचरित्ते ।
 भणिदो अण्णेसु वि पज्जएसु एमेव णादव्वो ॥४०२॥

यथा सेटिका तु न परस्स सेटिका सेटिका च सा भवति ।
 तथा ज्ञापकस्तु न परस्स ज्ञापको ज्ञापकः स तु ॥३९५॥
 यथा सेटिका तु न परस्स सेटिका सेटिका दु सा भवति ।
 तथा दर्शकस्तु न परस्स दर्शको दर्शकस्तु स भवति ॥३९६॥
 यथा सेटिकास्तु ॥ परस्स सेटिका सेटिका च सा भवति ।
 तथा संयतस्तु न परस्स संयतः संयतः स तु ॥३९७॥
 यथा सेटिका तु न परस्स सेटिका सेटिका च सा भवति ।
 तथा दर्शनं तु न परस्स दर्शनं दर्शनं तनु ॥३९८॥
 एवं तु निग्रयनयस्य भाषितं ज्ञानदर्शनचरित्रे ।
 शृणु ववहारस्य च वत्तव्वं तस्य समासेन ॥३९७॥
 यथा परदव्वं सेटदि सत्तु सेटिकात्मनः स्वभावेन ।
 तथा परदव्वं जानाति ज्ञातापि स्वकेन भावेन ॥३९८॥
 यथा परदव्वं सेटदि सत्तु सेटिकात्मनः स्वभावेन ।
 तथा परदव्वं पदयति ज्ञातापि स्वकेन भावेन ॥३९९॥
 यथा परदव्वं सेटदि सत्तु सेटिकात्मनः स्वभावेन ।

तथा परद्रव्यं विमहाति ज्ञातापि स्वकेन भावेन ॥४००॥

यथा वभ्रुवर्णं सेटपति सेटिकात्मनः स्वभावेन ।

तथा परद्रव्यं श्रद्धां ज्ञातापि स्वकेन भावेन ॥४०१॥

एवं व्यवहारस्य तु विनिश्चयो ज्ञानदर्शनपरित्रे ।

भणितोऽन्वयपि पर्यायेषु एवमेव ज्ञातव्यः ॥४०२॥

तात्पर्यवृत्तिः—यथा लोके श्वेतिका श्वेतमृत्तिका खटिका परद्रव्यस्य कुम्भादिर्निश्चयेन श्वेतमृत्तिका न भवति तन्मयो न भवति बहिर्भागे तिष्ठतीत्यर्थः । तर्हि किं भवति ? श्वेतिका श्वेतिकैव स्वस्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः । तथा श्वेतमृत्तिकादृष्टतेन ज्ञानात्मा घटपटादिद्रव्यपदार्थस्य निश्चयेन ज्ञापको न भवति तन्मयो न भवतीत्यर्थः । तर्हि किं भवति ? ज्ञापको ज्ञापक एव स्वस्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः । एवं ब्रह्माद्वैतवादिभूत-ज्ञानं वेदरूपेण न परिणमति—इति कथनमुक्त्यात्वेन गाथा गता । तथा तेनैव च श्वेतमृत्तिकादृष्टतेन दर्शक-भावात् इत्यस्य पटादिपदार्थस्य निश्चयेन दर्शको न भवति, तन्मयो न भवतीत्यर्थः । तर्हि किं भवति ? दर्शको दर्शक एव स्वस्वरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः । एवं सत्त्वलोकनदर्शन इत्यपदार्थरूपेण न परिणमतीति कथनमुक्त्यात्वेन गाथा गता । तथा तेनैव श्वेतमृत्तिकादृष्टतेन सद्यः शब्दस्य स्वात्म्यस्य परिग्रहादेः परद्रव्यस्य निश्चयेन ज्ञापको न भवति, तन्मयो न भवतीत्यर्थः । तर्हि किं भवति ? सद्यतः सद्यत एव निर्दिष्टाद-निजमनोहरानन्दलक्षणस्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः । एवं यौतुगमचारिणमुक्त्यात्वेन गाथा गता । तथैव च तेनैव श्वेतमृत्तिकादृष्टतेन तत्त्वार्थब्रह्मज्ञानरूपं सत्त्वदर्शनं ब्रह्मेयस्य बहिर्भूतजीवाद्विपदार्थस्य निश्चयनयेन ब्रह्मज्ञानकारकं न भवति, तन्मयो न भवतीत्यर्थः । तर्हि किं भवति ? सत्त्वदर्शनं सत्त्वार्थदर्शनमेव स्वस्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः । एवं तत्त्वार्थोब्रह्मज्ञानलक्षणसत्त्वदर्शनमुक्त्यात्वेन गाथा गता ।

एवं तु विचित्रयणयस्स भासिदं जाणदंसणचरित्ते एव श्रुतौत्तमायावत्तुष्टयेन भाषितं व्या-
वयानं कृतं । कस्य सपत्तिमेव ? निश्चयमवयस्य । क ? विषये ज्ञानदर्शनचारित्र्ये । मुणु ब्रह्महारणयस्सय वत्तुष्टं
इदानीं हे शिष्य ! शृणु समाकर्णय किं ? कतन्य व्यावयानं । कस्य सवधित्वेन ? व्यवहारनयस्य । कस्य
समाधिभवहारः ? हे तस्य श्रुतौत्तमादर्शनचारित्र्यप्रत्ययः केन ? समासेन संक्षेपेण । इति निश्चयन
व्यावयानमुक्त्यात्वेन सूक्ष्मपत्रकं गतं ।

अथ व्यवहारः कथयते—यथा येन प्रकारेण लोके परद्रव्यं कुम्भादिकं व्यवहारनयेन श्वेतपते श्वेत
करोति तथ कुम्भादिपरद्रव्येण सह तन्मयो भवति । का ? कर्ता श्वेतिका श्वेतमृत्तिका खटिका । केन
ज्ञाता श्वेतं करोति ? स्वकीयश्वेतभावेन । तथा तेन श्वेतमृत्तिकादृष्टतेन परद्रव्यं पटादिकं हेय वद्ग
व्यवहारेण ज्ञानाति न च परद्रव्येण सह तन्मयो भवति । कोऽसौ ? कर्ता ज्ञातात्मा । केन जानाति ? स्वकीय
ज्ञानभावेनेति, प्रथमगाथा गता । तथैव च तेनैव श्वेतमृत्तिकादृष्टतेन घटादिकं हेय परद्रव्यं व्यवहारेण
पश्यति न च परद्रव्येण सह तन्मयो भवति । कोऽसौ ? ज्ञातज्ज्ञाता । केन पश्यति ? स्वकीयदर्शनभावेनेति
द्वितीयागाथा गता । तथैव च तेनैव श्वेतमृत्तिकादृष्टतेन परिग्रहादिकं परद्रव्यं व्यवहारेण विमतिं त्यजति
न च परद्रव्येण सह तन्मयो भवति स कः ? कर्ता ज्ञातात्मा । केन कृता त्यजति ? स्वकीयनिर्विकल्प
समाधिपरिणामेनेति तृतीयागाथा गता । तथैव च तेनैव श्वेतमृत्तिकादृष्टतेन जीवादिकं परद्रव्यं व्यव-
हारेण श्रद्धाति न च परद्रव्येण सह तन्मयो भवति । स कः ? कर्ता सत्त्वदर्शितः । केन कृता ? स्वकीय
ब्रह्मज्ञानरीणांमनेति चतुर्थागाथा गता । एतौ ब्रह्मस्स दु विनिश्चयो जाणदंसणचरित्ते भणितो
मणितः कथितः कोऽसौ ? कर्मतात्मन, एव प्रपञ्चामृतः श्रुतौत्तमायावत्तुष्टयेन निर्दिष्टो विनिश्चयः,
व्यवहारानुयायी निश्चय इत्यर्थः । कस्य सवधी ? व्यवहारनयस्य । क ? विषये ज्ञानदर्शनचारित्र्ये ।

१ अथ कं पुनश्च ज्ञातव्येति वाक्यः । २ अत्रापि क. ज्ञातव्येति वाक्यं । ३ चतुष्टये वाक्यं क. पुनश्च ।

अण्येषु चि पञ्चपरसु एवैष णादृशो इदमेतनादिक मया भुक्त, इदमहि विपकटकादिक त्यक्त, इद गृहादिक कृत, तसर्वं व्यवहारेण । निश्चयेन पुन स्वकीयतायादिपरिणाम एव कृतो भुक्तश्च । एवमिथा चन्धेष्वपि पर्यायसु निश्चयव्यवहारन्यायिभ्यो ज्ञातव्य इति । यदि व्यवहारेण परद्रव्य जानाति तर्हि निश्चयेन सर्वज्ञो न भवतीति पूर्वपक्षे परिहारमाह—यथा स्वकीय सुखादिक तन्मयो भूत्वा जानाति तथा बहिर्देव्य न जानाति तेन कारणेन व्यवहार । यदि पुन परकीयसुखादिकमात्मसुखादिवत्तन्मयो भूत्वा जानाति तर्हि यथा स्वकीयसवदने सुखी भवति तथा परकीयसुखसदु खसवेदनकाळे सुखी दुःखी च प्राप्नोति न च तथा । यद्यपि स्वकीयसुखसवेदनपेक्षाया निश्चय, परकीयसुखसवदनापेक्षाया व्यवहारस्तथापि छप्रत्यजनापेक्षया सोऽपि निश्चय एवेति । ननु सौगतोऽपि भूत व्यनहरेण सर्वज्ञ, तस्य किमिति दूष ण दीयत भवन्निरिति ? तत्र परिहारमाह—सौगतादिमते यथा निश्चयापेक्षया व्यवहारा एषा, तथा व्यवहार हरेणपि व्यवहारे न साथ इति । जैनमते पुनर्जन्मव्यवहारनयो यद्यपि निश्चयापेक्षया भूत्वा तथापि व्यवहार-रूपेण सत्य इति । यदि पुनर्लोकव्यवहाररूपेणपि सत्यो ॥ भवति तर्हि सर्वोऽपि लोकव्यवहारा निश्चया भवति, तथा सत्यतिप्रसंग । एवमासा व्यवहारेण परद्रव्य जानाति पश्यति निश्चयन पुन स्वद्रव्यमेवेति । तत एतदवाप्ति प्राप्तायादि सर्वं त्वस्विक ब्रह्म ज्ञेयवस्तु किमपि नास्ति यद् ब्रह्माद्वैतयादिनो यदति तन्मि विद्म । यद्यपि सौगतादि वदति ज्ञानमेव घटपटादिज्ञेयाकारेण परिणमति नच ज्ञानाद्विक ज्ञेय किमप्यस्ति तदपि निराकृत । यर्थ ? इति चेत् यदि ज्ञान ज्ञेयरूपेण परिणमति तदा ज्ञानाभाव प्राप्नोति यदि वा ज्ञेय ज्ञानरूपेण परिणमति तदा ज्ञेयाभावास्तथा सत्युभयशून्यत्व, स च प्रसङ्गविरोध । एव निश्चयव्यवहार-व्याख्यानमुपगतया समुदायेन सप्तमस्थले सूत्ररक्तं गत ।

अथ निश्चयप्रतिपक्षमणनिश्चयप्रत्याख्याननिश्चयात्वेचनपारिणतस्तत्प्रबोधन एवाभेदेन निश्चयव्यापिभ भवतीत्युपदिशति—

आहंमत्स्याति।—सेटिका तावन्नेतगुणनिर्भरस्वभाव इत्य तस्य तु व्यवहारेण भैस कुख्यादिवर इव । अथात्र कुख्यादे परद्रव्यस्य भैसस्य चेतयित्री सेटिका किं भवति किं न भवतीति तदुभयतरय-सबन्धो जीमात्यते—यदि सेटिका कुख्यादेर्भवति तदा यस्य पद्मवति तत्तदेव भवति यथाभमनो ज्ञान भवदा भैव भवतीति तत्पक्षमे जीवति सेटिका कुख्यादेर्भवति कुख्यादिवरे भवेत्, एव सति सेटिकाया स्वद्रव्यो-च्छेद । नच द्रव्यान्तरसमस्य पूर्वमेव प्रतिनिदिहत्वाह्वस्यास्तुच्छेद, ततो न भवति सेटिका कुख्यादे । यदि न भवति सेटिका कुख्यादेस्तर्हि कस्य सेटिका भवति ? सेटिकाया एव सेटिका भवति । ननु कत राया सेटिका ? यस्या सेटिका भवति ? न खल्वस्या सेटिका सेटिकाया । किं स्वस्याम्यशावेरास्यी । किमत्र ताव स्वस्याम्यशावेरास्ये ? न किमपि । तर्हि न कस्यापि सेटिका, सेटिका सेटिकावेति निश्चय । यथा इष्टास्तथाय दार्ष्टान्तिक । चेतयित्वा तावद्व्यनगुणनिर्भरस्वभाव इत्य तस्य तु व्यवहारेण ज्ञेय पुद्गलादि इव । अथात्र पुद्गलादे परद्रव्यस्य ज्ञेयस्य ज्ञापयधेतयिता किं भवति किं न भवतीति ? तदुभय तत्पक्षयोर्भासायते । यदि चेतयिता पुद्गलादेर्भवति तत्रा यस्य पद्मवति तत्तदेव भवति यथात्मना ज्ञान भवदाभैव भवति इति तत्पक्षमे जीवति, चेतयिता पुद्गलादेर्भवन् पुद्गलादेर्व भवेत् एव सति चेतयितु स्वद्रव्योच्छेद । नच द्रव्यान्तरसमस्य पूर्वमेव प्रतिनिदिहत्वाह्वस्यास्तुच्छेद । ततो न भवति चेतयिता पुद्गलादे । यदि न भवति चेतयित्वा पुद्गलादेस्तर्हि कस्य चेतयिता भवति ? चेतयितुरेव चेतयिता भवति । ननु कतरोयचेतयिता चेतयितुर्वस्य चेतयिता भवति ? न खल्वप्यधेतयिता चेतयितु, किं स्वस्याम्यशा वेरास्ये । किमत्र ताव स्वस्याम्यशावेरास्ये ? न किमपि । तर्हि न कस्यापि ज्ञापक । ज्ञापको ज्ञापक एवेति निश्चय ।

किंच सेटिका तावन्नेतगुणनिर्भरस्वभाव इत्य तस्य तु व्यवहारेण भैस कुख्यादि परद्रव्य । अथात्र कुख्यादे परद्रव्यस्य भैसस्य चेतयित्री सेटिका किं भवति किं न भवतीति ? तदुभयतरयसबन्धो

मीमांस्यते । यदि सेटिका कुख्यादेर्भवति तदा यस्य यद्भवति तत्तदव भवति यथात्मनो हानं भवतामैव
भवतीति तात्पर्यसन्धे जीवति सैनिका कुख्यादेर्भवती कुख्यादिरेव भवेत् एव सति सेटिकाया स्वद्रव्योपेतम् ।
नच द्रव्यांतरसक्तमस्य पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वादस्युपेतम् । ततो न भवति सेटिका कुख्यादे । यदि न भ-
वति सेटिका कुख्यादेस्तर्हि कस्य सेटिका भवति ? सेटिकाया एव सेटिका भवति । ननु कतराम्ना सेटिका
सेटिकाया यस्या सेटिका भवति । न सख्यस्या सेटिका सेटिकाया किंतु स्वस्वभ्यशाभेनापी । किमत्र
साध्य स्वस्याभ्यन्तरहारेण ? न किमपि । तर्हि न कस्यापि सेटिकः सेटिका, सेटिकैवेति निश्चयः । यथाप-
रद्रव्य । अथाप पुद्रकादे परद्रव्यस्य दृश्यस्य दर्शकक्षेत्रयिता किं भवति किं न भवतीति ? तदुभयतावत्
बोधौ मीमांस्यते यदि चेतयिता पुद्रकादेर्भवति तदा यस्य यद्भवति तत्तदव भवति यथात्मनो हानं भवतामैव
भवति इति तात्पर्यसन्धे जीवति चेतयिता पुद्रकादेर्भवन् पुद्रकादिरेव भवेत् एव सति चेतयितुं स्वद्रव्यो-
पेतम् । नच द्रव्यांतरसक्तमस्य पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वाद्भ्यस्कारुमुपेतम् । ततो न भवति चेतयिता पुद्रकादे ।
उपेतम् । यदि न भवति चेतयिता पुद्रकादे स्तर्हि कस्य चेतयिता भवति ? चेतयितुं चेतयिता भवति । ननु कत-
राभ्यक्षेतयिता चेतयितुर्मस्य चेतयिता भवति ? न सख्यभ्यक्षेतयिता येनपि किंतु स्वस्याभ्यशाभेनापी ।
किमत्र साध्य स्वस्याभ्यन्तरहारेण ? न किमपि । तर्हि न कस्यापि दर्शकः, दर्शको दर्शक एवेति निश्चयः ।

[illegible]

किं च स्वस्वाम्यशास्त्राचार्यः । किं च स्वस्वाम्यशास्त्राचार्यः ।
 अपोहकोऽपोहक एवैति निश्चयः ।
 यथा च सैव सेटिका श्वेतगुणनिर्भरस्वभावा स्वयं पुद्गलादिपरद्रव्यस्वभावेनापरिणममाना बुद्ध्यादि-
 परद्रव्यनिमित्तकेनामन श्वेतगुणनिर्भरस्वभावा स्वयं परिणामेनोपपन्नमनमस्वभावेन श्वेतपतति स्वरूपिणे
 तथा श्वेतविततिरि हानगुणनिर्भरस्वभावा स्वयं पुद्गलादिपरद्रव्यस्वभावेनापरिणममान पुद्गलादिपरद्रव्य भा-
 वस्वभावेनापरिणमन् पुद्गलादिपरद्रव्यनिमित्तकेनामनो हानगुणनिर्भरस्वभावा स्वयं परिणामेनोपपन्नमन
 पुद्गलादिपरद्रव्य श्वेतविनिमित्तकेनामन स्वभावा स्वयं परिणामनापपन्नमनमन स्वभावेन जानातीति
 न्यवहियते ।

किं यद्यपि सैत्रिका श्वेतगुणभिर्वस्त्रभाषा स्वयं कुट्टादितद्रूपस्वभावेन विपन्नतां कुत्वा-
दिपदम् स्वयत्नभावेनाविनाशती कुट्टादितद्रूपभिर्वस्त्रकैश्चनन श्वेतगुणभिर्वस्त्रभाषा परे

णामेनोत्पद्यमाना कुड्यादिपरद्रव्य सेटिकाभिर्मितकेनात्मन स्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानमात्मनः स्वभावेन श्वेतयतीति व्यदिष्यते । तथा चेतयितापि दर्शयितुं निर्भरस्वभावः । स्वयं पुद्गलादिपरद्रव्यस्वभावेनापरिणममानः पुद्गलादिपरद्रव्य च्छात्मस्वभावेनापरिणमयन् पुद्गलादिपरद्रव्यमिमितकेनात्मनो दर्शनगुणनिर्भरस्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानः पुद्गलादिपरद्रव्य चेतयितुं निर्भरस्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानमात्मनः स्वभावेन पश्यतीति व्यदिष्यते ।

अपि च—यथा च तैव सेटिका श्वेतगुणानिर्भरस्वभावा स्यात् कुड्यादिपरद्रव्यस्वभावेनापरिणममाना कुड्यादिपरद्रव्य च्छात्मस्वभावेनापरिणमयती कुड्यादिपरद्रव्यमिमितकेनात्मन श्वेतगुणानिर्भरस्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमाना कुड्यादिपरद्रव्य सेटिकाभिर्मितकेनात्मनः स्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानमात्मनः स्वभावेन श्वेतयतीति व्यदिष्यते । तथा चेतयितापि ज्ञानदर्शनगुणनिर्भरपरापोहनात्मकस्वभावः स्वयं पुद्गलादिपरद्रव्यस्वभावेनापरिणममानः पुद्गलादिपरद्रव्य च्छात्मस्वभावेनापरिणमयन् पुद्गलादिपरद्रव्यमिमितकेनात्मनो ज्ञानदर्शनगुणानिर्भरपरापोहनात्मकस्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानः पुद्गलादिपरद्रव्य चेतयितुं निर्भरस्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानमात्मनः स्वभावेनापोहतीति व्यदिष्यते । एवमयमात्मनो

ज्ञानदर्शनचरित्रपर्यायाणां निश्चयव्यवहारप्रकारः । एवमेवाप्येषा सर्वेषामपि पर्यायाणां दृष्टव्यः ।

शुद्धद्रव्यनिष्पण्णार्पितमतेस्त्वयं समुपपत्तो नैकद्रव्यगत चकास्ति किमपि द्रव्यांतरं जातुचित् ।

ज्ञानं हेतुर्नैवैति यस्तु तदयं शुद्धस्वभावादयं किं द्रव्यांतरं पुनराकुलधिवत्स्वराज्यपश्यते जना ॥१०५॥

शुद्धद्रव्यस्वरसमवयवित् स्वभावस्य शेष-मन्यद्वयं भवति यदि वा तस्य किं स्यात्स्वभावः ।

अपौरुषेयत्वं आपयति सुखं नैव तस्यास्तिभूमिज्ञानं हेतुः फलपति सदा श्रेयसस्यस्ति नैव ॥१०६॥

रागद्वेषद्वयमुपपत्ते तत्पदेतज्ज्ञानं भावद्वयं ज्ञानं भवति न पुनर्बोध्यतां यतिं योग्यं ।

ज्ञानं व्याप्तं भवतु तदिदं स्वकृताज्ञानं भावं भावयोगमवो भवति तिरयन्येव पूर्णस्वभावः ॥१०७॥

कम्मं जं पुब्बकयं सुहासुहमणेयवित्थरविसेसं ।

तत्तो णियत्तदे अप्पयं तु जो सो पडिकमणं ॥४०३॥

कम्मं जं सुहमसुहं जल्लिय भावेण वज्झदि भविस्सं ।

तत्तो णियत्तदे जो सो पक्कस्खाणं हवे चेदा ॥४०४॥

जं सुहमसुहसुदिणं संपडिय अणेयवित्थरविसेसं ।

तं दोसं जो चेददि स खलु आलोयणं चेदा ॥४०५॥

णिच्चं पक्कस्खाणं कुब्बदि णिच्चं पि जो पडिकमदि ।

णिच्चं आलोचेयदि सो हु चरित्तं ह्वदि चेदा ॥४०६॥

कर्म पत्पूर्वकृतं शुभाशुभमनेकविस्तरविशेषं ।

तस्मान्निवर्तयत्तत्तत्तत्तु यः स प्रविशमणं ॥४०३॥

कर्म पञ्चममशुभं गस्मिन् भावे वक्ष्यते भविष्यत् ।

तस्मान्निवर्तते यः स मत्स्याण्यनं भवति चेतयिता ॥४०४॥

पञ्चममशुभमशुदीर्घं संप्रति धानेकविस्तरविशेषः ।

तं दोषं चेतयते स स्वस्वालोचनं चेतयिता ॥४०५॥

नित्यं मत्स्याख्यानं करोति नित्यमपि यः प्रतिक्रामति ।

नित्यमालोचयति स सत्तु चरित्रं भवति चेतपिता ॥४०६॥

तार्पणश्रुतिः—शियच्छदे अप्यपंतु जो इहलोकपरलोकाकाक्षाकरूपक्यतिपूजाभाभरच्छु-
तानुभूतभोगाकांक्षाक्षणनिदानबेधादिसमस्तपरद्व्यालबनोत्पन्नशुभाशुभसंकल्पविकल्परहिते शून्ये विशु-
द्धज्ञानदर्शनस्वभावात्मतत्त्वसम्बद्धज्ञानज्ञानानुभवनरूपाभेदरत्नत्रयत्वनिर्दिष्टत्वापरमसमाधिसमुत्पत्त्यतिराम
सहजवर्तमानदशमाधसुखरसास्वादसमरसीभावरिणामेन सात्त्विके भरितामस्ये केवलज्ञानाद्यनंतशुद्धय-
मपतिरूपस्य कार्यसमयसारस्योत्पादके नारण्यसमयसारे स्थित्य यः कर्ता, आत्मानं कर्मतापकं निव-
र्तयति । कस्मात्तकाशात् ? कर्मं जं पुण्यकर्मं सुहासुहृमणेयवित्त्वरविसेसं ततो शुभाशुभमूलो-
त्तरप्रकृतिभेदानेकविस्तरविस्तीर्णं पूर्वकृतं यत्कर्म तस्मात् सो पट्टिकमणं स पुरुष एवाभेदनयेन
निश्चयप्रतिक्रमण भवतीत्यर्थः । शियच्छदे जो भवत्तज्ज्ञानदिस्वरूपारमद्वयप्रत्यक्षज्ञानज्ञानानुभूति
स्वरूपाभेदरत्नत्रयलक्षणे परमसामाधिके स्थित्य यः कर्ता आत्मानं निवर्तयति । कस्मात्तकाशात् ?
कर्मं जं सुहृमसुहं जह्मियमावेण वज्रादि पविस्सं ततो शुभाशुभानेकविस्तरविस्तीर्णं भविष्य-
त्कर्मं यस्मिन्मिष्यात्वादिरागादिपरिणामे सति वप्यते तस्मात् सो पञ्चकस्वार्णं इवे चेद् । स एवशुण-
विशिष्टस्तपोधन एवाभेदनयेन निश्चयप्रत्याख्यानं भवतीति विशेष । जो वेद्दि निब्रानंदकलभाज
शुद्धात्मसम्पत्क्षद्धानज्ञानानुभूतनरूपभेदरत्नत्रयप्रत्यक्षे सुखदुःखजीवितमरणदिविषये सर्वोपक्षासयने स्थित्य
यः कर्ता वेदयत्यनुभवति जानाति । किं जानाति । नं यत्कर्म तं तत् । केन रूपेण ? दोसं दीपोप
मम स्वरूपं न भवति । कथं भूते कर्म ? लक्षिष्णं उदयनात् । गुणरपि कथंभूतं ? सुहृमसुहं शुभाशुभ ।
पुनश्च किंरूपं । अणेपवित्त्वरविसेसं मूलोत्तरप्रकृतिभेदानेकविस्तरविस्तीर्णं । संपादिय सप्रति
पाठे लब्ध सुद्ध । सो आलोचयणं चेद् स चेतपिता पुरुष एवाभेदनयेन निश्चयमालोचनं भवतीति
ज्ञातव्य । शिष्टं पञ्चकस्वार्णं कुम्भदि गिर्यपि जो पट्टिकमणि गिर्य भलोचेदिय
निश्चयप्रत्यक्षप्रत्यक्षणे शुद्धात्मसंपत्के स्थित्य यः कर्ता पूर्वोक्तनिश्चयप्रत्याख्यानप्रतिक्रमणालोचनानुष्ठानानि
निब्र सर्वकालं करोति सौदु चरित्रं इवदि चेद् स चेतपिता पुरुष एवाभेदनयेन निश्चयचारित्र्यं
भवति । कस्मात् ? इति चेत् शुद्धात्मस्वरूपे चरण चारित्र्यमिति श्रवणात् । एव निश्चयप्रतिक्रमणप्रत्याख्याना
लोचनाचारित्र्यप्रत्याख्यानरूपेणाष्टहरपले गायत्र्यष्टयं गत ।

अर्थेद्रियमनोविषयेषु रागद्वेषी मिष्याज्ञानपरिणतमेव जीव करोतीत्याख्याति—

आत्मस्वप्नातिः—यः सत्तु पुद्गलकर्मविवेकमनेनो भादेम्बसेतविततावान निवर्तयति स साकार
णभूत पूर्वोक्तं प्रतिक्रामन् स्वयमेव प्रतिक्रमण भवति । स एव तत्कार्यभूतभुचर कर्म प्रत्याचक्षाण प्रत्या-
ख्यानं भवति । स एव वर्तमान कर्मविवेकमात्मनोऽन्यतभेदेनोक्तप्रमाणं, आलोचना भवति । एवमर्थं
नित्यं प्रतिक्रामन्, नित्यं प्रत्याचक्षाणो नियमालोचयन् पूर्वोक्तकार्येभ्य उत्तरकर्मकरणेभ्यो भादेम्बोत्पद्य
निरतः, वर्तमान कर्मविवेकप्रमाणोऽन्यतभेदेनोक्तप्रमाणः स्वस्मिन्नेव सत्तु ज्ञानस्वभावे निरतरचरणा
चारित्र्य भवति । चारित्र्यं तु भवेत् स्वस्य ज्ञानमात्रस्य चेतनात् स्वयमेव ज्ञानचेतना भवतीति भावः ।

ज्ञानस्य सचेतनत्वेन नित्यं प्रकाशते ज्ञानमर्तोयं शुद्ध ।

आज्ञानसचेतनत्वात् ॥ धान्त् मोषस्य द्वादि निदणदि बंधः ॥१०८॥

निदिदसंयुदवयणाणि पोग्गला परिणमंति बहुगाणि ।

ताणि सुणिदुण रूसदि त्सदिय अहं पुणो भणिदो ॥४०७॥

पोग्गलदब्बं सट्टत्तह परिणदं तस्स जदि गुणो अण्णो ।

तद्वा ण तुमं भणितो किंचिवि किं रूससे अयुहो ॥४०८॥
 असुहो सुहोव सहो ण तं भणदि सुणसु मंति सो चेव ।
 णय एदि विणिग्गहिदुं सोदु विसयमागदं सहं ॥४०९॥
 असुहं सुहं च रूवं ण तं भणदि पेच्छ मंति सो चेव ।
 णय एदि विणिग्गहिदुं चक्खुविसयमागदं रूवं ॥४१०॥
 असुहो सुहोय गंधो ण तं भणदि जिग्घ मंति सो चेव ।
 णय एदि विणिग्गहिदुं घाणविसयमागदं गंधं ॥४११॥
 असुहो सुहोय रसो ण तं भणदि रसय मंति सो चेव ।
 णय एदि विणिग्गहिदुं रसणविसयमागदं तु रसं ॥४१२॥
 असुहो सुहोय फासो ण तं भणदि फासमंति सो चेव ।
 णय एदि विणिग्गहिदुं कायविसयमागदं फासं ॥४१३॥
 असुहो सुहोव गुणो ण तं भणदि बुज्झ मंति सो चेव ।
 णय एदि विणिग्गहिदुं बुद्धिविसयमागदं तु गुणं ॥४१४॥
 असुहं सुहं च दब्बं ण तं भणदि बुज्झमंति सो चेव ।
 णय एदि विणिग्गहिदुं बुद्धिविसयमागदं दब्बं ॥४१५॥
 एवं तु जणि दब्बस्स उवसमेणेव गच्छेदे मूढो ।
 णिग्गहमणा परस्सय सयंच बुद्धिं सिवमपत्तो ॥४१६॥

विदितसंस्तुतवचनानि पुद्गलाः परिणमेवि बहुकामि ।
 तानि ध्रुवा रूप्यति तुष्यति च ध्रुवरहं भणितः ॥४०७॥
 पुद्गलद्रव्यं क्षणत्वपरिणतं तस्य यदि गुणोऽप्यः ।
 तस्मान्न त्वां भणितः किंचिदपि किं रूप्यस्वमुदः ॥४०८॥
 अशुभः शुभो वा शुब्दः न त्वां भणति शृणु मामिति स एव ।
 नचैति विनिर्णयितुं श्रोत्रविषयमागतं शुब्दः ॥४०९॥
 अशुभं शुभं वा रूपं न त्वां भणति पश्य मामिति स एव ।
 नचैति विनिर्णयितुं चक्षुर्विषयमागतं रूपं ॥४१०॥
 अशुभः शुभो वा गंधो न त्वां भणति जिघ्र मामिति स एव ।
 नचैति विनिर्णयितुं घ्राणविषयमागतं गंधं ॥४११॥
 अशुभः शुभो वा रसो न त्वां भणति रसय मामिति स एव ।
 नचैति विनिर्णयितुं बुद्धिविषयमागतं तु रमं ॥४१२॥
 अशुभः शुभो वा दृश्यो न त्वां भणति दृष्टा मामिति स एव ।

नचैति विनिर्गृहीतं चापविषयमागतं तु स्पष्टं ॥ ४१३ ॥

अशुभा शुभे वा गुणे न त्वा भणति बुधस्व पाविति स एव ।

नचैति विनिर्गृहीतं बुद्धिविषयमागतं तु शुभं ॥ ४१४ ॥

अशुभं शुभं वा द्रव्यं न त्वा भणति बुधस्व पाविति स एव ॥

नचैति विनिर्गृहीतं बुद्धिविषयमागतं तु द्रव्यं ॥ ४१५ ॥

एवं तु ज्ञातद्वयस्य उपपत्तेर्नैव गच्छति मूढः ।

विनिर्ग्रहयताः परस्य तु स्वयं च बुद्धिं शिवापमान्नः ॥ ४१६ ॥

तार्पर्यवृत्तिः- स्वसदि तूतदिय एकद्वियविकर्तेद्विबादिदुर्लभपरपरार्थवर्णात्तागतकास्ते दृष्ट-
कृतानुभूतमिष्यात्वेदिवकल्यादिनिमानपरिणामाधानतया अमृतदुर्लभेन कथंचिच्छायादिलम्बितेन नि-
ध्यात्वादिसप्तप्रकृतीनां तथैव चरित्रमोहनीयस्य चोपसमग्रयोपसमग्रये सति वृद्धव्यपक्षान्निपायसप्ततर-
मपपदार्थादिप्रज्ञानज्ञानरगद्वेषपरिहारस्तेषां अद्वैतज्ञानरमकल्पहारमोक्षमार्गसङ्केत-
साधनकारणसमय-
साधनं साधनं विमुक्तज्ञानदशनस्वभावज्ञानसमयसम्यग्ब्रह्मज्ञानानुसरणसमयभेदजनयामकर्मिर्नि-
कल्पसमाधिरूपेणानेतकेषांज्ञानादिचतुष्टयव्यक्तिकारण-
कार्यसमपसारस्योत्पादकेन निधयकारणसमयसाधन-
विषय कल्पज्ञानजीवो रूपति गुणति यः किं इत्यादि सुगिज्ञानं कृत्वा । पुनः पश्चात् केन रूपेण ।
अहं भणितो अनेमाह भणित इति । यानि शुभा । निदिदसंशुद्धव्यपक्षानि निदितसंस्तुतयचनानि
ताणि तानि । किं किञ्चित्ति ? योग्यकारणमिति बहुमाणि भाषारगणायोमपुत्रकाः । कर्तारो यानि
कर्मतात्मानि बहुविधानि परिणमति । इतरे पुनर्यवहारमोक्षायो निधयमोक्षमार्गभूत पूर्वोक्तद्वियव-
रणसमपसार ज्ञानाद्विहारेणानिष्टविषये रगद्वेषो न करोतीति भावार्थः । युगलद्वयं सद्गुणद्वयपरिण-
मायवर्णायायोमपुत्रद्वयं कर्तुं शिवयेति जीवस्त्वमिति रूपेण निदितसंस्तुतयव्यपक्षपरिणत तस्मै ज्ञादि
शुभो अशुभो तस्य पुत्रलक्ष्यस्य बुद्ध्यामयस्यापदि गुणाऽप्यो भिन्नो यद्वरूप, तर्हि जीवस्य क्रियायात् ।
न किमपि । तस्यैव निर्जायस्य पूर्वोक्तव्यवहारकारणसमपसारनिधयसमपसारकारणद्वित्यस्य सन्निध-
नियते । कथं ? इति चेत् यस्मान्निदितसंस्तुतयव्यपक्षेन पुत्रकाः परिणमति तस्मात् अथ तु यं भणितो किं-
चिदि तस्मात्कारणस्य न भणित किञ्चिदपि किं रूपसे अनुदरे किं रूपसे अशुभं । रतिरिति भावति ।
स वैवाहानिर्जायो व्यपहारनिधयकारणसमपसारमार्गा रहितः पुनरपि सतोपपत्तेः । हे अज्ञानिन् ! सम्यक्प-
रपरपरार्थरूपा मनोज्ञानमोक्षपथोदियविषयाः कर्तारः, त्वा कर्मतात्मानि किमपि न भव्यति । किं न भव्यति ?
हे देवदत्त ! मां कर्मतापन्नं शृणु, मां पश्य, मां जित्वा, मां स्वादय, मां शृणोति । पुनरप्यहो ! कृते एते
सम्यग्पश्य कर्तारो मां किमपि न भव्यति, पर किन्तु मदीयप्रार्थनादिव्यवधानेन समपगतति । आप्तार्थ-
उत्तरमाह—हे मूढ ! सत्त्वाति विनिर्गृहीतु—एते शब्दादिपञ्चद्वियविषयाः । कथयताः सतः । श्रेयस्त्रि-
यादिसत्त्वोपपत्तीव्यविषयमागतान् । कस्मान् ? इति चेत् सत्त्वोपपत्तीव्यविषयः । यन्तु परमपरार्थः
जीवः स पूर्वोक्तव्यवहारनिधयकारणसमपसारमार्गा गद्याव्यवहारव्यपक्षमार्गा सति सत्त्वोपपत्तीव्य-
द्वयव्यवहारविषये समपगतु रगद्वेषो न करोति । किन्तु स्वसाधनेन बुद्ध्यामयस्यापनुभयतीति भावार्थः ।
यथा पञ्चद्वियविषये मनोज्ञानमोक्षद्वियवकल्यादयेन समपद्वेषो कर्तव्यमनी जीवः । तथा परकीयगुणो-
पपत्तीव्य परद्वयपरिणतयस्तेषां मनोविषयेऽपि रगद्वेषो करोति तस्याज्ञानजीवस्य पुनरपि सर्वत्र
क्रियते तस्या—परकीयगुणः पुत्रोऽशुभो वा यत्तनीऽपेक्षो वा । द्रव्यपरि परकीय कर्तृव्य कर्मकारण
न भवति हे मनोबुद्धे हे अज्ञाविजगत्पति । मां कर्मतापन्नं बुधस्व जानीहि । अज्ञानि ददति—एव न कृते
किन्तु मदीयमनसि परकीयगुणे द्रव्यं वा परिणितिसत्त्वव्यवधानेन रगद्वेषो ज्ञानमिति । तस्मात् दीपते स चैव
परकीयगुणः परकीयद्रव्यं । मनोबुद्धिविषयव्यवधानं विनिर्गृहीतुं नाप्यति । कस्मान् ? हे पश्यतस्व-

धस्य निषेधयितुमशक्यत्वात् इति हेतोः — यदागोद्वेषकरणं तदज्ञानं । यस्तु ज्ञानी स पुनः पूर्वोक्तप्रकार-
निषेधकारणं समयसत्तां जगन् हर्षविषादी न करोतीति भावार्थः । एवं तु एव पूर्वोक्तप्रकरणे मनो-
ज्ञाननोतद्वन्दिपचैन्द्रियविषयस्य परकीयगुणद्रव्यरूपस्य मनोविषयस्य वा । कथंभूतस्य ' ज्ञाणिदृक्स्व-
ज्ञातद्रव्यस्य पचैन्द्रियमनोनिषयभूतस्येत्यर्थः । तस्य पूर्वोक्तप्रकरणे स्वरूपं ज्ञान्वापि स्वयमेवैव गच्छते
मूढो उपशमेनेव गच्छति मूढो बहिर्लगा स्वयं कथंभूतः ' निगमाद्वचना निबहमनाः निवारणमुचि ।
कस्य सन्निधित्वेन ' परस्वस्य परस्य पचैन्द्रियमनोविषयस्य । कथंभूतस्य ' परकीयशब्दादिगुणरूपस्य । पुनरपि
कथंभूतस्य स्वकीयाविषयमागतस्य प्राप्तस्य । पुनरपि किं रूपं भाजानी जीवः । स्वयं च बुद्धिं सिद्धयपत्तो स्वयं
च बुद्ध्यात्मसंविधिकृता बुद्धिमप्राप्तः । वीतरागसहजपरमानंदरूपं शिवशब्दवाच्यं सुखं चाप्राप्त इति । किंच
पथापत्वात्तापदाहृष्टा मूर्खे स्वस्थानाज्यभुत्यापस्ततोपलपापाणस्तमीप गच्छति तथा शब्दादपक्षि-
क्षोभप्रपक्षिहृतिस्पर्णां जीवसमीप न गच्छति । जीवोऽपि तस्मिन् न गच्छति किं तु स्वस्थाने स्वस्वरूपेणैव
तिष्ठति । एव वस्तुत्वभावे सत्यपि यदज्ञानी जीव उदसीनभाव मुक्त्वा रागद्वेषौ करोति तदज्ञानमिति ।

हे भगवन् पूर्वं कथाधिकारे भणित—

एव ज्ञानी मुद्धो न सय परिणमदि रागमादीहि ।

राज्ञादि अण्णेहि दु सो रसादिपहि भावेहि ॥ १ ॥

इत्यादि रागादीनामकर्ता ज्ञानी, परद्रव्यवनिता रागादयः इत्युक्तं । अत्र तु स्वकीयबुद्धिदोषजनित-
रागादयः परेषां रूपेण नास्तीति पूर्वोपरविरोधः । अत्रोपरग्राहं तत्र बधाधिकारम्याप्तमाने ज्ञानिजीवस्य
मुक्त्वत्वात् ज्ञानी तु रागादिभिर्न परिणमति तेन कारणेन परद्रव्यवनिता भणिता । अत्र चाज्ञानिजीवस्य
मुक्त्वत्ता स चाज्ञानी जीव स्वकीयबुद्धिदोषेण परद्रव्यवनिमित्तमात्रमाश्रित्य रागादिभिः परिणमति, तेन का-
रणेन परेषां शब्दादिपचैन्द्रियविषयाणां रूपेण नास्तीति भणितं । ततः कारणात् पूर्वोपरविरोधो नास्ति
इति । एव निषेधप्रकारहारनोक्तगार्भभूत निषेधप्रकरणसमयसत्ताद्वेषकारणसमयसत्ताद्वेषजनान् स-
ज्ञानी जीव स्वकीयबुद्धिदोषेण रागादिभिः परिणमति । परेषां शब्दादीनां रूपेण नास्तीति व्याप्तमाननु-
रूपत्वेन नयमाधत्ते गार्भादज्ञाक मतं ।

अथ सिध्दात्तरागादिपरिणतजीवस्याज्ञानचेतना केवलज्ञानादिगुणप्रख्यादकं कर्मबंध जनयतीति
प्रतिपादयति—

आत्मकयातिः—यथेह महिर्यो घटादि, देवदत्तो यद्दत्तमिदं हस्ते गृहीत्वा 'मां प्रकाशय' इति
एवप्रकाशने न प्रदीप प्रयोजयति । नच' प्रदीपोप्ययः कातोपलक्षाय-रात्तीतं स्वस्थानाज्यभुत्य तं प्रका-
शयितुमायति । किं तु वस्तुत्वभावस्य परेणोत्पादयितुमशक्यत्वात् परमुत्पादयितुमशक्तत्वाच्च यथा तदमभि-
धाने तथा तत्सन्निधानेऽपि स्वरूपेणैव प्रकाशते । स्वरूपेणैव प्रकाशमानस्य चास्य वस्तुत्वभावादेव विचित्रां
परिणतिमासादयन् कमनीयोऽकमनीया वा घटपटादिर्न मनस्यपि मित्रभावे कल्पते । तथा महिर्यः शब्दे-
रूपं गंधो रसः स्पर्शो गुणद्रव्ये च देवदत्तो यद्दत्तमिदं हस्ते गृहीत्वा मां द्युषु मां पश्य मां त्रिषु मां रसय
मां स्पर्शं मां भुष्यंस्ति स्वज्ञाने नष्टमानं प्रयोजयति । नचात्माप्ययः कातोपलक्षाय सूर्यावत् स्वस्थाना-
ज्यभुत्य तान् ज्ञातुमायति । किंतु वस्तुत्वभावस्य परेणोत्पादयितुमशक्यत्वात् परमुत्पादयितुमशक्तत्वाच्च
यथा तदमभिधाने तथा तत्सन्निधानेऽपि स्वरूपेणैव जानीते । स्वरूपेण जानतभावात् वस्तुत्वभावादेव
विचित्रां परिणतिमासादयन् कमनीया अकमनीया वा शब्दाद्वेषौ महिर्यो न मनस्यपि मित्रभावे कल्पेदन् ।
एवमात्रा परं प्रति उदासीनो नित्योर्ध्वेति वस्तुस्थितिः, तथापि यदागच्छेति तदज्ञानं ।

पूर्वेणाभ्युत्पन्नदोषमहिमा नोपो न नोभ्यादयः ।

यायाकामपि विविक्वां तत इतो दीपः प्रकाशपादिच ।

सहस्तुलितिवोधव्याघेयणा एते विमज्जानिनो ।

रागद्वयमयी भवति सहजा मुचल्लुदरजिना ॥ १०९ ॥

रागद्वयविभावमुक्तसहस्रो नित्य स्वप्नारस्युः पूर्वोपायिसमस्तकर्मविकला भिन्नास्तदावोदयात् ।

दूररुष्टचारित्र्यमयवलावचविद्वार्धर्मया विदन्ति स्वरसाभिषिक्तमुक्ता ज्ञानस्य संचेतनां ॥ ११० ॥

वेदंतो कम्मफलं अप्पाणं जो दु कुणदि कम्मफलं ।

सो तं पुणोवि वंधदि वीयं दुक्खस्स अट्ठविहं ॥ ४१७ ॥

वेदंतो कम्मफलं मयेकदं जो दु मुणदि कम्मफलं ।

सो तं पुणोवि वंधदि वीयं दुक्खस्स अट्ठ विहं ॥ ४१८ ॥

वेदंतो कम्मफलं सुहिदो दुहिदो दु हवदि जो चेदा ।

सो तं पुणोवि वंधदि वीयं दुक्खस्स अट्ठविहं ॥ ४१९ ॥

वेदपमानं कर्मफलमात्मानं यस्तु करोवि कर्मफलं ।

स तत्पुनरपि यप्ताति वीजं दुःखस्याष्टविधं ॥ ४१७ ॥

वेदपमानं कर्मफलं मया कृतं यस्तु जानाति कर्मफलं ।

स तत्पुनरपि यप्ताति वीजं दुःखस्याष्टविधं ॥ ४१८ ॥

वेदपमानं कर्मफलं सुखितो दुःखितश्च भवति चेत्तयिता ।

स तत्पुनरपि यप्ताति वीजं दुःखस्याष्टविधं ॥ ४१९ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—ज्ञानाज्ञानभेदेन चेतना तावद्विधिषा ययति । इय तावदज्ञानचेतना ग्रापाश्रयेण कल्पते—उदयानतः शुभाश्रमं कर्म वेदपमानमनं सचज्ञानिजीनं स्वस्वभावाद् धर्मे भूया मदीयं कर्मेति मन्यति । मया कृतं कर्मेति च भणति । स जीव पुनरपि तदवस्थि कर्म यप्ताति । कथंभूतं ? वीजं कारण । कस्य ? दुःखस्य । इति भाषाद्वयेनाज्ञानरूपा कर्मभावचेतना व्याख्याता । कर्मचेतना कोऽर्थः ? इति चेत् मदीयं कर्म मया कृतं कर्मेत्याज्ञानभावेन—ईहापूर्वकमिष्टानिष्टरूपेण निवचयानुद्दिष्टानुभूतिस्तुल्यं मनो-वचनरूपव्यापारकरणं यत्, सा यमकारणभूता कर्मचेतना कल्पते । उदयानतः कर्मफलं वेदपमानं ज्ञान-रूपरूपमवगतं मनोज्ञाननोर्द्विधनियमनितेन च सुखितो दुःखितो वा भवति स जीव पुनरपि तद-ष्टविधं कर्म यप्ताति । कथंभूतं ? वीजं कारण । कस्य ? दुःखस्य । इत्येकमापया कर्मफलचेतना व्याख्याता । कर्मफलचेतना कोऽर्थः ? इति चेत् स्वस्वभाववर्हितेनाज्ञानभावेन यथा समरं व्यक्तं, व्यक्तस्वभावेनेहा-पूर्वकमिष्टानिष्टनियमनरूपं हर्षनिषादमयं मुक्तदुःखानुभवनं वा, सा यमकारणभूता कर्मफलचेतना कल्पते । इय कर्मचेतना कर्मफलचेतना द्विरपि आश्रया यमकारणत्वादिति । तत्र तयोर्द्वयोः कर्मचेतनाकर्मफल-चेतनयोरेव पूर्वं तावन्निधवप्रति-रूपण-निवचयानुद्दिष्टानु-निवचयानुद्दिष्टानुवचनं यद्वै व्याख्यातं तत्र स्थित्वा ज्ञानज्ञानचेतनाभेदेन कर्मचेतनासंन्यासभावनां नाटयति । कर्मचेतनायामाज्ञानां कर्मवपविना-शार्थं करोतीत्यर्थः । इत्यथा—

यदमहमकार्यं यदहमचीकर यदहं कुर्वन्मन्यन् प्राणिनं समनुज्ञासिध । केन ? मनसा वाचा कायेन समिप्या मे दुःखतमिति यदसेषेनेगेकमग । यदहमकार्यं यदहमचीकर यदहं कुर्वन्मन्यन् प्राणिनं समनुज्ञा-सिध । केन मनसा वाचा समिप्या मे दुःखतमिति पचस्यमेवेन, एकेनापनयनं भगवत् भवति । सरो-मेनेत्यापश्चत्तरेष्वेकोनपचारादग्रा मवतीति टीकाभिप्रायः । अथय त एव मुजेकोवेन बध्यते । कथं ? इति चेत् हतं कारितमनुभिमिति मयेक भगवत् भवति । हतंकारितमग्रा कृतानुभवतदयं कारितानुवन-

इयमेति द्विसंयोगेन च भंगत्रयं जातं । कृतकारितानुमतत्रयमिति संयोगेनैको भंग इति सप्तमंगी । तथैव मनसा वाचा कायेनेति प्रत्येकभंगत्रयं भवति । मनोवचनद्वयं मनःकायद्वयं वचनकायद्वयमिति द्विसंयोगेन भंगत्रयं जातं । मनोवचनकायत्रयमिति च त्रिसंयोगेनैको भंग इयमपि सप्तमंगी । कृतं मनसा सह, कृतं वाचा सह, कृतं कायेन सह, कृतं मनोवचनद्वयेन सह, कृतं मनःकायद्वयेन सह, कृतं वचनकायद्वयेन सह, कृतं मनोवचनकायद्वयेन सह इति कृते निरुद्धे विवक्षिते सप्तमंगी ज्ञाता यथा । तथा कारितेऽपि तथा—अनुमतेऽपि, तथा कृतकारितद्वयेऽपि, तथा कृतानुमतद्वयेऽपि, तथा कारितानुमतद्वयेऽपि, तथा कृतकारितानुमतत्रये चेति प्रत्येकमनेन क्रमेण सप्तमंगी योजनीया । एव-एकोनपचाशद्भगा भवतीति प्रतिक्रमणकल्पः समाप्तः ।

इदानीं प्रत्याख्यानकल्पः कथ्यते—तथाहि—यदहं करिष्यामि यदहं कारयिष्यामि यदहं कुर्यातमप्यन्यं प्राणिनं समनुज्ञास्यामि । केन मनसा वाचा कायेन तन्मिष्या मे दुष्कृतमिति पूर्ववत् पदसंयोगेनैको भंगः । यथा यदहं करिष्यामि यदहं कारयिष्यामि यदहं कुर्यातमप्यन्यं प्राणिनं समनुज्ञास्यामि । केन ? मनसा वाचा चेति तन्मिष्या मे दुष्कृतमिति पूर्ववदेकैकापनयनेन पंचसंयोगेन भंगत्रयं भवति । एवं पूर्वोक्तक्रमेण—एकोनपंचाशद्भगा ज्ञातव्याः । इति प्रत्याख्यानकल्पः समाप्तः ।

इदानीमाख्योचनाकल्पः कथ्यते तद्यथा—यदहं करोमि यदहं कारयामि यदहं कुर्यातमप्यन्यं प्राणिनं समनुज्ञास्यामि । केन ? मनसा वाचा कायेनेति तन्मिष्या मे दुष्कृतमिति पूर्ववत् पदसंयोगेनैको भंगः । तथा यदहं करोमि यदहं कारयामि यदहं कुर्यातमप्यन्यं प्राणिनं समनुज्ञास्यामि केन ? मनसा वाचेति तन्मिष्या मे दुष्कृतमिति—एकैकापनयनेन पंचसंयोगेन भंगत्रयं भवति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण एकोनपंचाशद्भगा ज्ञातव्याः । इत्याख्योचनाकल्पः समाप्तः । कल्पः पूर्वं परिच्छेदोऽधिकारोऽध्यायः प्रकरणमित्याद्येकार्था ज्ञातव्याः । एवं निक्षपप्रतिज्ञमग-निक्षपप्रत्याख्यान-निक्षपखोचनाप्रकारेण शुद्धज्ञानचेतनाभाषमात्रेण गाथा-द्वयव्याख्यानैव कर्मचेतनासन्ध्यातभावना समाप्ता । इदानीं शुद्धज्ञानचेतनाभाषनाख्येन कर्मकृतचेतनासन्ध्यातभावना नाटयति फरीतीत्यर्थः ।

तद्यथा—नाहं मतिज्ञानावरणीयकर्मकृतं मुने । तर्हि किं करोमि ? शुद्धचैतन्यस्वरभाषमात्रमनेन संचेतये सत्यगनुभवे इत्यर्थः । नाहं मतिज्ञानावरणीयकर्मकृतं मुने । तर्हि किं करोमि ? शुद्धचैतन्यस्वरभाषमात्रमनेन संचेतये । नाहं मनःपर्यवज्ञानावरणीयकृतं मुने । तर्हि किं करोमि ? शुद्धचैतन्यस्वरभाषमात्रमनेन संचेतये । नाहं केवलज्ञानावरणीयकृतं मुने । किं तर्हि करोमि ? शुद्धचैतन्यस्वरभाषमात्रमनेन संचेतये इति पंचप्रज्ञाप्रज्ञावरणीयरूपेण कर्मकृतसंज्ञाभाषना व्याख्याता । नाहं चमुदसंस्कारणीयकृतं मुने । तर्हि किं करोमि ? शुद्धचैतन्यस्वरभाषमात्रमनेन संचेतये । एतं टीकाकथितक्रमेण—

एषा णव दु सट्ठवीसा चउ तिष णउ दीय दुण्णि पंचेर ।

वावण्णहीण निगसय पपट्ठिणिणासेण होति ते सिद्धा ॥ १ ॥

इमां गाथामाश्लेष्य कष्टकारितद्विकृतताप्रमितोत्तरप्रकृतीनां कर्मकृतसन्ध्यातभावना नादीधतव्या, कर्तव्येत्यर्थः । किंच जगज्जयकालत्रयसंवेधियमनोवचनकायकृतकारितानुमतत्रयमिति पूजाजामद्वयश्रुतानुमृत भोगावासाहङ्गनिधानादिदसमस्तपदव्याख्यानोपपन्नानुमत्सकस्यविकल्परहितेन इत्येन विद्वानेकैकस्वभावशुद्धातसत्त्वसम्बद्धज्ञानज्ञानानुचरणरूपामेदरत्रया यकानिर्दिष्टसमाधिसंज्ञातवीतरमाराहजपरममन्दरूपमुखरास्यापरमसमरसगीवाशानुमत्सतामेव भरितस्वरूपेण केवलज्ञानचरितचक्रद्वयव्यतिरूपस्य साक्षादनुभूतस्य कापसमपरास्योपशब्देन निक्षपकारणसमप्रकाररूपेण शुद्धज्ञानचेतनाभाषमात्राख्येन ज्ञाना कर्मचेतनासन्ध्यातभावना कर्मकृतचेतनासन्ध्यातभावना च मोक्षार्थिना पुद्गेण कर्तव्येति भाषार्थः । एवं गाथाद्वयं कर्मचेतनासन्ध्यातभावनामुपपत्तेन, गाथेका कर्मकृतचेतनासन्ध्यातभावनामुपपत्तेनेति दशमस्थके गाथाप्रपं गतः ।

अपेक्षानीं व्यवहारिकजीवादिनपदार्थेष्वपि भिन्नमपि दृष्टोत्पत्तिर्गण्यैककारणार्थिकपदार्थसङ्ग गद्य-
पद्यदिभिचित्ररचनासिद्धयश्चैव शब्दादिपञ्चेदियविषयप्रभृतिपद्व्यञ्ज्यं शून्यमपि रागादिनिकल्पोपाधिरहित
सदानदैकलक्षणमुल तरसास्यदेन भरितास्यपरमात्मतत्त्वं प्रकाशयति ।

आत्मरूपातिः—ज्ञानादन्यत्रेदमहमिति चेतनं अज्ञानचेतना । सा द्विधा कर्मचेतना कर्मफलचेतना
च । तत्र ज्ञानादन्यत्रेदमहं करोमीति चेतनं कर्मचेतना । ज्ञानादन्यत्रेदं वेदयेऽहमिति चेतनं कर्मफलचेतना ।
सा तु समस्तस्य सत्तास्वीज । सत्तास्वीजस्यादिविवर्कणो बीजत्वात् । तत्र मोक्षार्थेना पुनरेवज्ञानचेतना
प्रत्यय सकलकर्मसत्यासमाना सकलकर्मफलसत्यासमाना च नादित्या स्वभापभूता भगवती
ज्ञानचेतनैवेका नित्यमेव नादित्यया ।

तत्र तावत्सकलकर्मफलसत्यासमाना नादित्यै—

कृतकृतितानुमनैश्चिकालविषय मनोपचनकायै ।
परिद्वयकर्म सर्वं परम नैव्यर्क्यमनलये ॥ १११ ॥

यदहमकार्यं यदधीकर यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा वाचा च कायेन चेति तन्मिथ्या मे दुष्कृत-
तमिति । यदहमकार्यं यदधीकर यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा वाचा च तन्मे मिथ्या दुष्कृतमिति २ यदहमकार्यं
यदधीकर यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा वाचा च कायेन चेति तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ३ यदहमकार्यं
यदधीकर यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ४ यदहमकार्यं यदधीकर
यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा च तन्मे मिथ्या दुष्कृतमिति ५ यदहमकार्यं यदधीकर यत्तु रैत-
मप्यन्य समन्वज्ञासिप वाचा च तन्मे मिथ्या दुष्कृतमिति ६ यदहमकार्यं यदधीकर यत्तु रैतमप्यन्य
समन्वज्ञासिप वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ७ यदहमकार्यं यदधीकर मनसा वाचा
च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ८ यदहमकार्यं यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा च वाचा च
कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ९ यदहमधीकर यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा च वाचा च
कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १० यदहमकार्यं यदधीकर मनसा च वाचा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ११ यदहम-
कार्यं यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा च वाचा च तन्मे मिथ्या दुष्कृतमिति १२ यदहमकार्यं
यदधीकर यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा च वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १३ यदहमकार्यं
यदधीकर मनसा कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १४ यदहमकार्यं यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा च कायेन
च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १५ यदहमधीकर यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा च वाचा च
कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १६ यदहमकार्यं यदधीकर वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १७
यदहमकार्यं यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १८ यदहमधीकर
यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १९ यदहमकार्यं यदधीकर
यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २० यदहमकार्यं यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा च तन्मिथ्या मे
दुष्कृतमिति २१ यदहमधीकर यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा च वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २२ यदहमकार्यं
यदधीकर वाचा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २३ यदहमकार्यं यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप वाचा
च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २४ यदहमधीकर यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप वाचा
च तन्मिथ्या मे दुष्कृत २५ यदहमकार्यं यदधीकर कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २६
यदहमकार्यं यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृत २७ यदहमधीकर यत्तु-
रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप कायेन तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २८ यदहमकार्यं मनसा च वाचा च कायेन
च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २९ यदधीकर मनसा च वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृत ३०
यदहमकार्यं यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा च वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ३१ यदहमकार्यं
यदधीकर मनसा च वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ३२ यदहमधीकर मनसा च वाचा च
तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ३३ यत्तु रैतमप्यन्य समन्वज्ञासिप मनसा च वाचा च तन्मिथ्या मे दुष्कृत-

द्वुजानामि शब्दा चेति ४६ न करोमि कायेन चेति ४७ न कारयामि कयेन चेति ४८ न कुर्यात्तमप्यन्य
सप्तद्वुजानामि कायेन चेति ४९ ।

मोहविलासविजृम्भितमिदमुदयन्कर्म सकलमालोभ्य ।

आत्मनि चित्तन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते ॥ ११३ ॥

इत्याद्येचनायास्य संज्ञातः ॥

[illegible]

प्रत्याख्याय मविष्यकर्म समस्त निरस्तसंगोह ।

आमनि चैतन्यात्मानि निष्कर्मणि निजमायना यते ॥ ११४ ॥

इति प्रत्याक्षान्वयस्य समाप्तः ।

समस्तमितोषणपास्य चर्म त्रैकाणिक शुद्धनयावलयी ।

निर्माणमोक्षो रुदितो विकीर्तोभङ्गाग्रमाग्रानमयावहये ॥ ११५ ॥

[illegible]

नाह तितरसनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये ९८ नाह कटुकरसनामफलं भुजे चैत-
न्यात्मानमात्मानमेव सचेतये ९९ नाह कषायरसनमफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १००
नाह सुरभिनामगधफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १०१ नाहमसुरभिनामगधफलं भुजे चैतन्या-
त्मानमात्मानमेव सचेतये १०२ नाह शुक्लवर्णनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १०३ नाह
रक्तवर्णनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १०४ नाह पीतवर्णनामफलं भुजे चैतन्यात्मान-
मात्मानमेव सचेतये १०५ नाह हरितवर्णनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १०६ नाह कृष्णवर्ण-
नामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १०७ नाह नरकगलानुपुर्वानामफलं भुजे चैतन्यात्मानमा-
त्मानमेव सचेतये १०८ नाह तिर्यग्भावानुपुर्वानामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १०९ नाह
मनुष्यगलानुपुर्वानामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये ११० नाह देवगलानुपुर्वानामफलं भुजे
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १११ नाह निर्माणनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये ११२
नाहमगुरुद्व्युनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये ११३ नाहमुपघातनामफलं भुजे चैत-
न्यात्मानमात्मानमेव सचेतये ११४ नाह परघातनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये ११५
नाहमृतपनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये ११६ नाहमुद्योतनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमा-
त्मानमेव सचेतये ११७ नाहसुच्छासनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये ११८ नाह प्रशस्तविहा-
योगतिनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये ११९ नाहमप्रशस्तविहायोगतिनामफलं भुजे चैत-
न्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १२० नाह साधारणशरीरनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये
१२१ नाह प्रजेकनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १२२ नाह स्थावरनामफलं भुजे
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १२३ नाह जसनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये
१२४ नाह सुमगनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १२५ नाह दुर्भगनामफलं भुजे
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १२६ नाह सुखरनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १२७ नाह दु-
स्खरनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १२८ नाह छुमनामफलं भुजे चैत-
न्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १२९ नाहमगुपनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव
सचेतये १३० नाह सुखमशरीरनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १३१ नाह वादर-
शरीरनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १३२ नाह पर्यातनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मान
मेव सचेतये १३३ नाहमपर्यातनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १३४ नाह स्थिरनामफलं
भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १३५ नाहमस्थिरनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये
१३६ नाहमदिपनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १३७ नाहममदिपनामफलं भुजे
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १३८ नाह यशःकार्तिनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १३९
नाहमपशःकार्तिनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १४० नाह तीर्थकारनामफलं भुजे चैतन्या-
त्मानमात्मानमेव सचेतये १४१ नाहमुजैर्गोत्रनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १४२ नाह
नीर्गोत्रनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १४३ नाह दानतरायनामफलं भुजे चैतन्यात्मान
मात्मानमेव सचेतये १४४ नाह लोभातरायनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १४५ नाह
मोहातरायनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १४६ नाहमगुपघातपनामफलं भुजे चैतन्या-
त्मानमात्मानमेव सचेतये १४७ नाह नीर्पातपनामफलं भुजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये १४८ ॥

निर्दोषकर्तृफलसन्नासनाभ्यमेव सर्वकियातरविहृतनिवृत्तये ।

चैतन्यलक्ष्यं मनतो मृदुभाष्यतत्त्वं काळकलीकमचलस्य बह्व्यनंतं ॥ ११७ ॥

१ सर्वं यत्किञ्चित्तरं हृदयेतन्नातिरिक्तमिदमर्थं न तु विहरणं नाम हृदयमिदं वरिष्ठं मनसं तस्मादिदं वरि-
ष्ठं चैतन्यं वरिष्ठं तस्य तस्य तस्य तस्य तस्य तस्य ।

यः पूर्वभावकृतकर्मविपदुमाणां भुङ्क्ते फलानि न खलु स्वत एव तृप्तः ।
 आपातकालरमणीयमुदकैरभ्य निष्कर्ममार्गमपेति दद्यात्तर सः ॥ ११८ ॥
 अत्यन्तं भयङ्करत्वा चिरतिमविरतं कर्मणस्तत्फलाय ।
 प्रस्पृष्ट नाटीयत्वा प्रलपनमखिलाज्ञानसचेतनायाः ॥
 पूर्णं कृत्वा स्वभावात् सारसपरिगतं ज्ञानसचेतनां स्वां ।
 सानन्द नाटयन्तः प्रशमरसमितः सर्वकालं पिवन्तु ॥ ११९ ॥
 इत्थं पदार्थप्रयत्नावगुठिता विना कृतेरेकमनाकुलं ज्वलन् ।
 समस्तपशुभ्यस्तिरेकनिश्चयात् विवेचितं ज्ञानमिहावतिष्ठते ॥ १२० ॥

सैत्थं जाणं ण हवदि जह्मा सत्थं ण याणदे किञ्चि ।
 तह्मा अण्णं जाणं अण्णं सत्थं जिणा विति ॥ ४२० ॥
 सहो जाणं ण हवदि जह्मा सहो ण याणदे किञ्चि ।
 तह्मा अण्णं जाणं अण्णं सहं जिणा विति ॥ ४२१ ॥
 रूवं जाणं ण हवदि जह्मा रूवं ण याणदे किञ्चि ।
 तह्मा अण्णं जाणं अण्णं रूवं जिणा विति ॥ ४२२ ॥
 वण्णो जाणं ण हवदि जह्मा वण्णो ण याणदे किञ्चि ।
 तह्मा अण्णं जाणं अण्णं वण्णं जिणा विति ॥ ४२३ ॥
 गंधो जाणं ण हवदि जह्मा गंधो ण याणदे किञ्चि ।
 तह्मा जाणं अण्णं अण्णं गंधं जिणा विति ॥ ४२४ ॥
 ण रसो दु होदि जाणं जह्मा दु रसो अचेदणो णिबं ।
 तह्मा अण्णं जाणं रसं च अण्णं जिणा विति ॥ ४२५ ॥
 फासो जाणं ण हवदि जह्मा फासो ण याणदे किञ्चि ।
 तह्मा अण्णं जाणं अण्णं फासं जिणा विति ॥ ४२६ ॥
 कम्मं जाणं ण हवदि जह्मा कम्मं ण याणदे किञ्चि ।
 तह्मा अण्णं जाणं अण्णं कम्मं जिणा विति ॥ ४२७ ॥
 धम्मच्छिओ ण जाणं जह्मा धम्मो ण याणदे किञ्चि ।
 तह्मा अण्णं जाणं अण्णं धम्मं जिणा विति ॥ ४२८ ॥
 णं हवदि जाणमधम्मच्छिओ जं ण याणदे किञ्चि ।
 तह्मा अण्णं जाणं अण्णमधम्मं जिणा विति ॥ ४२९ ॥

१ स्वर्गादिपुत्रादि कर्मजन्म मोक्षे तु तदवस्थात् अन्तर्जन्मसमुपगम्यतद्वाप्य निष्कर्ममार्गमपेति ।
 २ शचमिति पाठ आत्मसंज्ञात् । ३ धम्मो जाणं ण हवदि पाठोपमत्तकत्वात् । ४ जाणमधम्मो ण हवदि पाठः ।
 धम्मोऽपि जाणं किञ्चि, आत्मसंज्ञात् पाठः ।

कालोवि णत्थि णाणं जह्वा कालो ण याणदे किञ्चि ।
 तद्वा ण होदि णाणं जह्वा कालो अचेदणो णिच्चं ॥ ४३० ॥
 आयासंपि य णाणं ण हवदि जह्वा ण याणदे किञ्चि ।
 तद्वा अण्णायासं अण्णं णाणं जिणा विंत्ति ॥ ४३१ ॥
 अज्जभवसाणं णाणं ण हवदि जह्वा अचेदणं णिच्चं ।
 तद्वा अण्णं णाणं अज्जवसाणं तद्वा अण्णं ॥ ४३२ ॥
 जह्वा जाणदि णिच्चं तद्वा जीवो दु जाणगो णाणी ।
 णाणं च जाणयादो अव्वदिरिच्चं मुणेयव्वं ॥ ४३३ ॥
 णाणं सम्मादिडी दु संजमं सुत्तमंगपुव्वगयं ।
 धम्माधम्मं च तद्वा पव्वजं अज्जवंति बुद्धा ॥ ४३४ ॥

छास्त्रे ज्ञानं न भवति यस्माच्छास्त्रं न जानाति किञ्चित् ।
 तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यच्छास्त्रं जिना वदंति ॥ ४२० ॥
 शब्दो ज्ञानं न भवति यस्माच्छब्दो न जानाति किञ्चित् ।
 तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यं शब्दं जिना वदंति ॥ ४२१ ॥
 रूपं ज्ञानं न भवति यस्मारूपं न जानाति किञ्चित् ।
 तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यरूपं जिना वदंति ॥ ४२२ ॥
 वर्णो ज्ञानं न भवति यस्माद्वर्णो न जानाति किञ्चित् ।
 तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यं वर्णं जिना वदंति ॥ ४२३ ॥
 गंधो ज्ञानं न भवति यस्माद्गंधो न जानाति किञ्चित् ।
 तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यं गंधं जिना वदंति ॥ ४२४ ॥
 न रसस्तु भवति ज्ञानं यस्मात्तु रसो अचेतनो नित्यं ।
 तस्मादन्यज्ज्ञानं रसं चान्यं जिना वदंति ॥ ४२५ ॥
 स्पर्शो ज्ञानं न भवति यस्मात्स्पर्शो न जानाति किञ्चित् ।
 तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यं स्पर्शं जिना वदंति ॥ ४२६ ॥
 कर्म ज्ञानं न भवति यस्मात्कर्म न जानाति किञ्चित् ।
 तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यत्कर्म जिना वदंति ॥ ४२७ ॥
 धर्मास्तिक्कायो न ज्ञानं यस्माद्धर्मो न जानाति किञ्चित् ।
 तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यं धर्मं जिना वदंति ॥ ४२८ ॥
 न भवति ज्ञानमधर्मास्तिक्कायो यस्माच्च जानाति किञ्चित् ।
 तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यमधर्मं जिना वदंति ॥ ४२९ ॥

कालोऽपि नास्ति ज्ञान यस्मात्कालो न जानाति किञ्चित् ।

तस्माच्च भवति ज्ञान यस्मात्कालोऽचेतनो नित्य ॥ ४३० ॥

आकाशमपि ज्ञानं न भवति यस्मात् ज्ञानमिति किञ्चित् ।

तस्यादन्पाकाशुमन्यञ्ज्ञान जिना वदन्ति ॥ ४३१ ॥

अभ्यवसानं ह्यज्ञ न भवति यस्मादचेतन नित्य ।

तस्मादन्यश्चानमध्यवसाने तथान्यत् ॥ ४३२ ॥

सम्राजानां चित्तं तस्माज्जीवस्तु शायको हानो ।

ज्ञान च ध्यायकादभ्यतिरिक्त ज्ञातव्य ॥४२३॥

ज्ञान सम्यग्दर्शि तु सवम सूत्रमगपूर्वगत ।

धर्माधर्मं च तदा प्रवृत्त्यामभ्युपसिद्धिं बुधाः ॥४२४॥

शास्त्रपर्यवृत्तिः—न श्रुत ज्ञान—अवचेतनत्वात् ततो ज्ञानश्रुतयोर्व्यतिरेकः । न शब्दो ज्ञानमचेतन-
त्वात् ततो ज्ञानशब्दयोर्व्यतिरेकः । न रूप ज्ञानयचेतनत्वात् ततो ज्ञानरूपयोर्व्यतिरेकः । न वर्णो ज्ञान-
मचेतनत्वात् ततो ज्ञानवर्णयोर्व्यतिरेकः । न गन्धो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानगन्धयोर्व्यतिरेकः । न रसो
ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानरसयोर्व्यतिरेकः । न स्पर्शो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानस्पर्शयोर्व्यतिरेकः । न
कर्म ज्ञान मचेतनत्वात् ततो ज्ञानकर्मयोर्व्यतिरेकः । न धर्मो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानधर्मयोर्व्यतिरेकः ।
नाद्यमो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानाद्यमयोर्व्यतिरेकः । न फलो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानफलयोर्व्यति-
रेकः । मायाया ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानमायायोर्व्यतिरेकः । नाभ्यवयव ज्ञानमचेतनत्वात् ततो
ज्ञानाभ्यवयवयोर्व्यतिरेकः । ह्येव ज्ञानस्य सौख्यं पदार्थो सह व्यतिरेकः निवृत्तप्राप्तिरिति दृश्यम् । अथ
वीथ एवमेव ज्ञान मचेतनत्वात् ततो ज्ञानजीवमयोर्व्यतिरेकः । नच जीवस्य स्वयं ज्ञानत्वात् ततो व्यति-
रेकः कश्चनपि शकनोऽयम् । एष सति ज्ञानमेव सम्पद्यति, ज्ञानमेव सत्यम्, ज्ञानमेवापूर्वरूपं सन्,
ज्ञानमेव धर्माधीनं, ज्ञानमयं प्रकृष्येति ज्ञानस्य गौरवपर्यवैरपि सर्वान्वयविरक्तोन्निवृत्तप्राप्तिरिति दृश्यम् ।

अद्वैत सारपरब्रह्मव्यतिरेकेण सर्ववर्तनादिज्ञाप्रभाष्यव्यतिरेकेण चाति-प्राप्तिम-प्राप्तिं च परि
हराम्पाननादिलिखन्मूल धर्माधर्मका परमसमयमुद्भूय स्वयमेव प्रवृत्त्यारूपमापाद्य दर्शनशानचादिनिमित्ति
स्वरूप स्वस्वमननाम्य श्रीशार्ङ्गमाम्नेयेन परिणतः ॥३॥ समाप्तसर्वव्यतिष्ठानपराधान ह्यनोपादानशून्य
साक्षात्समपक्षरभूत परमार्थरूप ब्रह्मज्ञानमेवेतिव्यतिष्ठत इत्यर्थः ॥

॥ अथेन्द्रोऽपतिरितानां सनिषत् । निभं पृथग्वस्तुतामादाजी ॥ आनशृग्यमेतदमत्र ॥ ज्ञानं तदावस्थितम् ।

मन्वाद्यतदिभागमुक्तसहस्रप्रभाभास्वर शुद्धज्ञानधना यथास्य महिमा नित्योदितसिद्धति ॥ ९ ॥

इमुक्तमुक्तो-यमभयतस्तत्तयातमादेयमशयतस्तत्तयागन सद्धतसर्वगतो. पूर्णस्य सधत्तगामनीह।

[illegible]

क्रिय—मत्मादितज्ञानवच्चक पर्यायस्त्व लिख्यते शुद्धतारिण्याभिन्नामास्तु इत्यस्य । जीवपदार्थो हि न च कथञ्च इत्य, न च पर्याय, किञ्च परस्परतत्पेक्षद्वयपदार्थपर्यायवद्भूतो यस्मी । तत्रेदानीं केन

तस्माद्दु ओ विसृज्यो चेदा सो णेव गिह्द्वे किंचि ।

णेव विमुंचदि किंचिवि जीवाजीवाणदब्बाणं ॥४३७॥

आत्मा यस्यामूर्तो न खलु स आहारको भवत्येव ।

आहारः खलु मूर्तो यस्यास्तु पुद्गलमयस्तु ॥४३५॥

नापि शययते गृहीतुं यच्च मुंचति चैव पत्तरं द्रव्यं ।

स कोऽपि च तस्य गुणो प्रायोगिको वैससो वापि ॥४३६॥

तस्मात्तु यो विशुद्धयेतपि ता स नैव गृह्णाति किंचित् ।

नैव विमुंचति किंचिदपि जीवाजीवयोर्द्वयोः ॥४३७॥

तात्पर्यवृत्तिः—अप्ता जस्स अमुत्तो आत्मा यस्य शुद्धनावस्थाभिप्रायेण मूर्तो न भवति णद्दु सो आहारको हवदि एवं स एवममूर्तत्वे सति इ स्पुट तस्य शुद्धनयस्याभिप्रायेणाहारको न भवति । आहारो खलु मूर्तो आहारः कथंमूर्तः । खलु स्पुटं मूर्तः । जह्मा सो पुग्गलमओ दु यस्मात् ॥ मूर्तकर्माहारः पुद्गलमयः ।

सो कोविप तस्स गुणो स कोपि तस्य गुणोऽस्त्यामनः । कथं ? पाठगिप विस्ससो वापि प्रायोगिको वैलसिकयेति । प्रायोगिकः कर्मसंयोगजनितः । वैलसिकः स्वभावजः । येन गुणेन करोति ? णवि सक्खदि पित्तुं जे ण मुंचिदुं चेव जं परं दब्बं परदम्पमाहारसिं गृहीतुं मोक्तुं च न शक्नोति । अहो भगवन् ! कर्मजनितप्रायोगिकगुणेन आहारं गृह्णतसे कथमनाहारकं भवति इति । हे शिष्य ! भद्रमुक्तं त्वया परं किंतु निश्चयेन तन्मयो न भवति स ध्वयहारमयः । इदं तु निश्चयस्याप्यनमिति ।

तस्माद्दु ओ विसृज्यो चेदा यस्यामियक्षयनयेनानाहारकं तस्मात्कारणात् यत्तु विक्रियेण शुद्धो रागादिरहितैकतायितात्मा सो णेव गिह्द्वे किंचि णेव विमुंचदि किंचिवि जीवाजीवाणदब्बाणं कर्माहार-मोर्कमाहार-लेप्याहार-ओजआहार-मानसाहाररूपेण जीवाजीवद्वयाया मध्ये सविचाविचाहार नैव किंचिदगृह्णाति न मुंचति । तत् कारणात्मोर्कमाहारमयशरीर जीवस्वरूप न भवति । शरीरभावे शरीर-मयद्वयलिङ्गमपि जीवस्वरूप न भवति इति । एव निश्चयेन जीवस्याहारे चरति, इति व्याख्यानमुपपन्नेन द्वादशस्थके गाथात्रयं गतं ।

अथैव विशुद्धज्ञानदर्शनरूपभावस्य परमात्मनो मोर्कमाहारमयभावे सत्याहारमयदेहो नास्ति । देहभावे देहायद्रव्यलिङ्ग निश्चयेन मुक्तिस्वरूपं न भवतीति प्रतिपादयति—

आत्मसत्पातिः—ज्ञानं हि परद्रव्य किंचिदपि न गृह्णाति न मुंचति प्रायोगिकगुणसामर्थ्यात् वैलसि-
कगुणसामर्थ्याद्वा ज्ञानेन परद्रव्यस्य गृहीतुं शक्नुः चाशयवत्त्वं । परद्रव्यं च न ज्ञानस्यामूर्तामिन्द्रियस्य मूर्तपुद्गलद्रव्यादाहृत्य ततो ज्ञान नाहारकं भवत्यतो ज्ञानस्य देहे नाशकनीत्यं ।

एव ज्ञानस्य ज्ञातस्य देह एव न विजते ।

ततो देहमयं ज्ञातुर्न लिङ्ग मोक्षकारणं ॥ १२४ ॥

पासुंढियल्लिंमाणि य गिहल्लिंमाणिय चहुप्पयाराणी ।

पित्तुं वंदति मूढा लिंमणिं मोक्खमग्गोत्ति ॥ ४३८ ॥

णय होदि मोक्खमग्गो लिंमं जं देहणिम्ममा अरिहा ।

लिंमं मुइत्तु दंसणणाणचरिच्चाणि सेवन्ति ॥४३९॥

पाखंडिलिंगानि च गृहलिंगानि च बहुप्रकाराणि ।

गृहीत्वा वदति मूढा लिंगमिदं मोक्षमार्गं इति ॥ ४३८ ॥

न तु भवति मोक्षमार्गो लिंगं यदेहनिर्ममका अर्हतः ।

लिंगं मुक्त्वा दर्शनज्ञानचरित्राणि सेवते ॥ ४३९ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—पाखंडिलिंगानि गृहलिंगानि बहुप्रकाराणि गृहीत्वा वदति मूढाः । किं वदति इदं द्रव्यमयलिंगमेव मुक्तिकारणं । कथंभूता सत् ? रागादिविकल्पोपाधिरहित परमसमाधिस्थ भ-
ल्लिङ्गमजानन्त एव होदि मोक्षमार्गो लिंगं भावील्लिङ्गसहित द्रव्यलिंगं केवलं मोक्षमार्गो न भवति कस्मात्
इति चेत्—अं यस्मात्कारणत्वं देहलिंगमस्या अरिहा अर्हतो भगवतो देहनिर्ममा सत् किं कुर्वति
ल्लिङ्गं पुंशु लिंगाधार यच्छरीरं तस्य शरीरस्य सम्भवत् नमनोवर्धनवापेक्षुक्ता । पश्चाद् दंसणणा
चरित्राणि सेवते सम्पददर्शनज्ञानचरित्राणि तानि सेवते साधयतीत्यर्थः ।

अर्धतदेव व्याख्यानं विशेषेण ददवति ।

आत्मरूपातिः—केचिद्द्रव्यलिंगमज्ञानेन मोक्षमार्गं मन्यमाना, सतो मोहेन द्रव्यलिंगमेवोपाददते
तद्व्यवृत्तपक्ष सर्वेषामेव भगवत्तात्पर्यहेतुना शुद्धज्ञानमयत्वे सति द्रव्यलिंगाश्रयभूतशरीरममकारणमात्रं
तदाश्रितद्रव्यलिंगत्वात् दर्शनज्ञानचरित्राणां मोक्षमार्गत्वेनोपासनस्य दर्शनत्वं ।

अर्धतदेव साधयति

एवमिह मोक्षमार्गो पाखंडी गृहमयाणि लिंगाणि ।

दंसणणाचरित्राणि मोक्षमार्गं जिना विति ॥ ४४० ॥

नान्येव मोक्षमार्गः पाखंडिगृहमयाणि लिंगानि ।

दर्शनज्ञानचरित्राणि मोक्षमार्गं जिना वदति ॥ ४४० ॥

तात्पर्यवृत्तिः—एवमिह मोक्षमार्गो नैव मोक्षमार्गः । एव क ? पाखंडिगृहमयाणि
लिंगाणि निर्विकल्पसमाधिकृपभावादिगतिरेषाणि रक्षितानि यानि पाखंडिगृहमयाणि द्रव्यलिंगानि
कथंभूतानि । निर्ममकीर्णमहत्करणाणि बहिराकारचिदानि । तर्हि को मोक्षमार्गः ? इति चेत् दंसण-
णाचरित्राणि मोक्षमार्गं जिना विति शुद्धबुद्धैकत्वभाव एव परमान्तत्वश्रद्धाज्ञानानुवृत्ति-
रूपाणि सम्पददर्शनज्ञानचरित्राणि मोक्षमार्गं जिना वदति कथयति ।

यत एव—

आत्मरूपातिः—न खलु द्रव्यलिंगं मोक्षमार्गं शरीराश्रितत्वे सति परद्रव्यं वात् । तस्मादर्शनज्ञान-
चरित्राणां मोक्षमार्गं, आत्माश्रितत्वे सति स्वद्रव्यं वात् ।

यत एव—

जह्वा जह्नु लिंगे सागारणगारि एहि वा गहिदे ।

दंसणणाचरित्ते अप्पाणं जुंज मोक्षपदे ॥ ४४१ ॥

तस्मात्तु हित्वा लिंगानि सागारिणगारिकैर्वा गृहीतानि ।

दर्शनज्ञानचारित्र्ये आत्मानं शुद्धं मोक्षपदे ॥ ४४१ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—जह्वा जह्नु लिंगे सागारणगारि एहि वा गहिदे यस्माद्पूर्वोक्तप्रकारेण
सम्पददर्शनज्ञानचरित्राणि मोक्षमार्गं जिना प्रातिपादयति तस्मात्तस्मात् कानि निर्विकारस्वसंबेदनरूपमान-

लिङ्गरहितानि साधारणगोस्वर्गः समूहः—गृहीतानि बहिरंगान्तराद्रव्यलिङ्गानि । पश्चात् किं कुरु ! दंसणः
पाणचरिते अद्यापं जुंज मोक्षस्वप्ने हे भव्य ! आत्मानं योजय संबध कुरुष्व केवलज्ञानाधनंतचतु-
ष्टयस्वरूपशुद्धात्मसम्पत्त्यदानज्ञानानुष्ठानरूपभेदरत्नत्रयलक्षणं मोक्षपथे मोक्षमार्गे १

अथ निश्चयरत्नत्रयात्मकः शुद्धात्मानुभूतिलक्षणो मोक्षमार्गो मोक्षार्थिना पुरुषेण सेवितव्य इत्युपदिशति—
आत्मरूपातिः—यतो द्रव्यलिङ्गं न मोक्षमार्गं, ततः समस्तमपि द्रव्यलिङ्गं त्यक्त्वा दर्शनज्ञानचा-
रित्रे चैव मोक्षमार्गत्वात् आत्मा योक्तव्य इति सूत्रानुगतिः ।

दर्शनज्ञानचारित्र्ययात्मा तत्त्वमात्मनः ।

एक एव सदा सेव्यो मोक्षमार्गे शुमुष्टुणा ॥२२५॥

मुख्यपदे अद्यापं ठवेहि वेदयदि शायहि तं चैव ।

तत्थेव विहर णिचं माविहरसु अण्णदब्बेसु ॥ ४४९ ॥

मोक्षपथे आत्मानं स्यापय वेदय ध्याय हि तं चैव ।

तथैव विहर नित्यं मा विहायीरन्ध्रद्वयेषु ॥ ४४९ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—मोक्षस्वप्ने अद्यापं ठवेहि हे भव्य ! आत्मानं स्थापय क ! शुद्धज्ञानदर्शनस्वमा-
वात्मतत्त्वसम्पत्त्यदानज्ञानानुष्ठानरूपभेदरत्नत्रयस्वरूपे मोक्षपथे । वेदयहि तमेव मोक्षपथं नैतपस्य
परमस्मरतीभावेन अनुभवस्य शायहि तं चैव तमेन ध्याय निर्विकल्पसमाप्ती स्थिता मानय । तत्थेव
विहर णिचं तथैव विहर वर्तनापरिणतिं कुरु । नित्यं सर्वकालं । माविहरसु अण्णदब्बेसु दृष्टशुता-
भूतभोगाकांक्षारूपनिदानवधादिपरद्रव्यालम्बनेप्रपन्नशुभाशुभसंकल्पाविकल्पेभ्यः ॥ विहायीः, मा गच्छ
॥ परिणतिं कुर्वति ।

अथ सहजशुभप्रसमात्मानुभूतिलक्षणमात्रलिङ्गरहिता ये द्रव्यलिङ्गे मग्ना कुर्वन्ति तेषांपि समयसारं
न जानंतीति प्रकाशयति—

आत्मरूपातिः—आ ससाक्षपरद्रव्ये रागद्वेषादौ नियमेन स्वप्रकाशितेनास्मिष्टमानमपि स्वप्रहासुगेनैव
ततो व्यावर्त्य दर्शनज्ञानचारित्र्येण नियमेनावस्थापयति निश्चितमात्मानं । तथा चित्तांतरनिरोधेनायंतमे-
कामो भूत्वा दर्शनज्ञानचारित्र्याभ्येन ध्यायस्व । तथा सकलकर्मकर्मण्येन चेतनामग्न्यामेन शुद्धज्ञानचेतना-
मयोभूत्वा दर्शनज्ञानचारित्र्याभ्येन चेतयस्व । तथा द्रव्यस्वमावधृग्नः प्रविशणनिर्गुणमाणाप्रीणमनसं
तन्मयपरिणामो भूत्वा दर्शनज्ञानचारित्र्येणैव विहर । तथा ज्ञानरूपमस्मैवाप्रीणमनसं त्रेकमानो ह्येवमस्मैने-
पाधितया सर्वत एव प्रधातव्यमपि परद्रव्येषु सर्वेष्वपि मनागपि मा विहायीः ।

एको मोक्षपथो ॥ एष नियतो दृग्गतिवृत्तात्मकस्तत्रैव स्थितिष्वेति यमन्विनं व्यापेय तं वेतति ।
तस्मिन्नेन निरंतरं विहरति द्रव्यांतराण्यमृतां सोऽयस्य समयस्य कर्मचिरात्प्रियोदयं विंदति ॥१६॥
ये त्वेनं परिहृत्य संवृत्तिपथप्रस्थापितेनात्मना लिङ्गे द्रव्यमये च हंति मन्ता नैराशावोच्युताः ।
नित्योद्योतमखंडमेकमुल्लोकेन समानप्रमाप्राग्यारं समयस्य सायमत्र नास्ति पश्यंति तं ॥१६॥

पासंडियलिङ्गेसु व गिहलिङ्गेसु व वट्णयारेसु ।

कुव्वंति जे ममत्ति तेहि ण णादं समयसारं ॥ ४४६ ॥

पासंडिलिङ्गेषु वा गृहलिङ्गेषु वा वट्टयकांशु ।

कुर्वन्ति ये ममतां तेन ज्ञातः समयसारः ॥ ४४६ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—पासंडीलिङ्गिणसु व गिहलिङ्गिणसु व बहुप्पयारेसु कुर्वन्ति जे मपत्तिं वीतरागस्वप्नेदनज्ञानलक्षणमात्रलिङ्गरहितेषु निर्मयरूपपासंडिद्रव्यलिङ्गिणसु कौपीनचिह्नादिगृहस्थलिङ्गेषु बहुप्रकारेषु ये ममता कुर्वन्ति तेहि ण पादं समयसारं जगत्त्रयकालत्रयवर्तिहयातिपूजाजामभिध्यातवकाम-
मोधादिरागस्तरद्रव्यालवनसमुत्पन्नशुभाशुभसमस्तपरिकल्परहितं शुच्यं चिदानंदकल्पभावशुद्धात्मतत्त्व-
सम्यग्ब्रह्मज्ञानज्ञानानुचरणरूपामदरक्षत्रयात्मनिर्विकल्पसमाधिसंज्ञातवीतरागसहजापूर्वपरमाह्लादरूपमुत्तरसा-
मुत्तरपरमस्तरसीमापरिणामेन सालवनपूर्णकलशसद्विरतास्य केवलज्ञानायनतत्त्वतुष्टपद्म्यक्तिरूपस्य साक्षा-
दुपादेयभूतस्य कार्यसमयसारस्योत्पादका योऽसौ निश्चयकारणसमयसारः स सत्तु तेनं ज्ञात इति ।

अथ निर्विकारशुद्धात्मसंनिच्छिलक्षणभावलिङ्गसहितं निर्मययतिलिङ्गं कौपीनकरणादिबहुभेदसहितं गृहि-
लिङ्गं चेति द्वयमपि मोक्षमार्गौ व्यवहारनयो मन्यते । निश्चयनयस्तु सर्वद्रव्यलिङ्गानि न मन्यत इत्याख्याति-

आत्मख्याति —ये खलु श्रमणोऽहं श्रमणोपासकोऽहमिति द्रव्यलिङ्गममकारेण निध्याहकारं कुर्वन्ति
तेऽनादिदृढव्यवहारनिमुद्धा प्रौढरितेन निश्चयमनाह्वा परमार्थसत्यं भगवत् समयसारं न पश्यति ।

व्यवहारनिमुद्धृष्ट्य परमार्थं कल्पयति नो जना ।

तुयथोपविमुग्धतुल्य कलयतीह तुयं न तदुल ॥ १२८ ॥

द्रव्यलिङ्गममकारमौचित्ये दृश्यते समयसार एव न ।

द्रव्यलिङ्गमिह यत्किलान्यतो ज्ञानमेकमिदमेव हि सत्य ॥ १२९ ॥

व्यवहारिओ पुण णओ दोण्णिवि लिङ्गाणि भणदि मोक्खपहे ।

णिच्छयणओ दु णिच्छदि मोक्खपहे सव्वलिङ्गाणि ॥४४४॥

व्यावहारिकः पुनर्नयो द्वे अपि लिङ्गे भणति मोक्षपथे ।

निश्चयनयस्तु नेच्छति मोक्षपथं सर्वलिङ्गानि ॥ ४४४ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—व्यवहारिओ पुण णओ दोण्णिवि लिङ्गाणि भणदि मोक्खपहे
व्यावहारिकनयो द्वे लिङ्गे मोक्षपथे मन्यते । केन कृत्वा ? निर्विकारस्वसंनिच्छिलक्षणभावलिङ्गस्य बहिरंग-
सहकारिकारणत्वेनेति । णिच्छयणओ दु णेच्छदि भुवरवपहे सव्वलिङ्गाणि निश्चयनयस्तु निर्भि-
कल्पसमाधिस्वरिगुणगुणस्थलेन अहं निर्मयलिङ्गी, कौपीनधारकोऽहमित्यादि मनसि सर्वद्रव्यविकल्प-
रागादिविज्ञापनकायति । कस्मात् ? स्वप्नेयं निर्विकल्पसमाधिसमायत्नत इति ।

विच—अहं शिष्य ! पासंडीलिङ्गाणि य इत्यादि गाथा सतकेन द्रव्यलिङ्गं निषिद्धमेवेति त्वं
ना जानाहि किं तु निश्चयरत्नस्यामर्कनिर्विकल्पसमाधिरूपं भावलिङ्गरहितानां पत्तीनां सर्वोपधेन कृतं ।
कथं ? इति चेत् अहो तपोधना ! द्रव्यलिङ्गमात्रेण सतोप मां पुरुषं किं तु द्रव्यलिङ्गाधारेण निश्चयरत्नत्रया-
त्मकनिर्विकल्पसमाधिरूपमात्रनां पुरुषं ।

ननु भवदीयकल्पनेयं, द्रव्यलिङ्गनिषेधो न कृत इति अये लिखितस्मरौ जय होदि मोक्खपमणो
लिङ्गमित्पादि ? नैव जयहोदि भोवसपमणो लिङ्गमित्पादिवचनेन भवलिङ्गरहितं द्रव्यलिङ्गं निषिद्धं
न च भावलिङ्गसहितं । कथं ? इति चेत् द्रव्यलिङ्गाधारभूतो योऽसौ देहस्तस्य समस्य निषिद्धः । न च
द्रव्यलिङ्गं निषिद्धं । केन रूपेण ? इति चेत् पूर्वं दीक्षाकाले सर्वसमपरिज्ञान एव श्रुतो न च देहज्ञानं ।
कस्मात् ? देहधारणभ्यानज्ञानानुष्ठानं भवति इति हेतोः । न च देहस्य प्रयत्नः कर्तुमायाति शेषपरिमहत्
दिति । वीतरागस्यानकाले पुनर्भेदीया देहोऽहं लिङ्गीत्यादिरिकल्पेण जयरहोण्यानि न वर्तन्त्यः । ददं
निर्ममत्वं कृतं कथं ज्ञायते ? इति चेत् जं देहं निष्कामा अरिहा दंसणणाणचरित्ताणि सेवते
वचनेनेति । न हि ज्ञातितदुल्लस्य बहिरंगतुषे विद्यमाने सत्यम्यतस्तुल्यस्य स्यात् कर्तुमायाति ।

अभ्यन्तरतुल्यामे सति बहिरगतुल्यागो नियमेन भवत्येव । अनेन न्यायेन सर्वसगपरित्यागरूपे बहिरग
द्रव्यलिङ्गे सति भारलिङ्ग भवति न भवति वा नियमो नास्ति । अभ्यन्तरं तु भावलिङ्गे सति सर्वसगपरित्याग-
रूपं द्रव्यलिङ्ग भवत्येवेति ।

हे भवान् भावलिङ्गे सति बहिरग द्रव्यलिङ्गं मनतीति नियमो नास्ति साधारणासाधारणे
त्यादि वचनादिति ? परिहारमाह कोऽपि तपोधनो ध्यानास्वस्तिष्ठति तस्य केनापि दुष्टभावेन वक्ष्येयमं
कृत । आभरणादिकं वा कृतं तथाप्यसौ निर्भय एव । कस्मात् ? इति चेत् बुद्धिपूर्वकमग्राभावात् पाद-
बाधितम् । येऽपि घटिकादयेन मोक्षं गता भरतचक्रवर्तीदयस्तेऽपि निर्भयरूपेण । परं किंतु तेषां परिमद
त्यागं लोका न जानन्ति स्लोककालदादिति यावयः । एव भावलिङ्गरहितानां द्रव्यलिङ्गमात्रं मोक्ष
कारणं न भवति । भावलिङ्गसहितानां पुनः सहकारिकारणं भवतीति स्वाप्पानमुख्यत्वेन प्रयोदशसंखे
गापासत्तमं गतं ।

अत्राह शिष्यः—केवलज्ञानं शुद्धं छप्रसङ्गज्ञानं पुनरशुद्धं शुद्धस्य केवलज्ञानस्य कारणं न भवति ।
कस्मात् ? इति चेत्—

शुद्धं तु विपाशंते सुदमेवप्ययं कुरुहि जीवो इति वचनात् इति * मैव छप्रसङ्गज्ञानस्य कथं-
यिच्छुदाशुद्धम् । तद्यथा पृथपि केवलज्ञानपेक्षया शुद्धं न भवति तथापि मिथ्यास्वरागादिरहितत्वेन वीतराग
सम्पत्स्वचारित्रसंहितत्वेन च शुद्धं । अभेदनयेन पुन छप्रसङ्गात् सत्त्वादि भेदज्ञानमात्रस्य रूपमेव ततः
कारणात्तेनैकदेश्यत्किरूपेणापि सकलव्यक्तिकरूपं केवलज्ञानं जायते नास्ति दोषः ।

अथ मतं सावरणत्याग्यायोपकामिकत्वाद्वा शुद्धं न भवति तर्हि मोक्षोऽपि नास्ति । कस्मात् ? छप्र-
सङ्गात्वात् हानं यद्यप्येकदेशेन निरावरणं तथापि केवलज्ञानापेक्षया नियमेन सावरणमेव ध्यायोपशमितरुमे-
वेति । अथाभिप्रायं पारिणामिकभावः शुद्धं तेन मोक्षो भविष्यति तदपि न घटते । कस्मात् ? इति
चेत् केवलज्ञानापूर्वं पारिणामिकभावात् शक्तिमात्रेण शुद्धं न व्यक्तिकरूपेणेति—

तथाहि जीवत्वमग्न्यत्वाभ्यवक्तृत्वेन त्रिविधोहि पारिणामिकः । तत्र तादृग्भवस्य मुक्तिकारणं न भवति
यत्पुनर्जीवत्वमग्न्यत्वद्वयं तस्य द्वयस्य तु यदाय जीवो दर्शनचारित्रमोहिनीयोपशमक्षयोपशमक्षयलभेन
वीतरागसम्पददर्शनज्ञानचारित्रप्रपणेन परिणमति तदा शुद्धं । तच्च शुद्धं—औपशमिकध्यायोपशमिकध्यायि-
कभावप्रत्ययस्य सत्त्वादि मुख्यवृत्त्या, पारिणामिकस्य पुनर्वर्णनत्वेनेति । तत्र शुद्धपारिणामिकस्य दमनोक्षस्य
कारणरहितत्वं पञ्चास्तिकायिङ्गेन श्रेयेन भणितमाह—

मोक्षं कुर्वेति मिश्रौपशमिकध्यायिकाभिधा ।

दमनोदधिको भागो मिश्रस्य पारिणामिकः ॥ १ ॥

सत एव स्थितं निर्बिकल्पशुद्धात्मपरिच्छित्तिलक्षणं वीतरागसम्पत्स्वचारित्रानिर्भातभूतमेकमेव तदेव
शुद्धात्मशान्दवाच्यध्यायोपशमिकमपि आश्रयतश्चान मोक्षकारणं भवतीति । शुद्धपारिणामिकभावः, पुनरेकदे-
शान्यत्किरक्षणाय कथं चिद्विदाभेदरूपस्य द्रव्यपर्यायात्मकस्य जीवपरार्थस्य शुद्धमानानारस्याया ध्येयमूत-
द्रव्यरूपेण तिष्ठति नच ध्यानपर्यायरूपेण, कस्मात् ? ध्यानस्य विनश्वरत्वात् इति ।

अथेदं शुद्धात्मतत्त्वं निर्बिकल्परसम्भेदनप्रत्यक्षेण भावयन्नात्मा परमाक्षयमुखं प्रानोतीत्युपदिशति—

आत्मरूपातिः - यः सखु श्रमणश्रमणोपासकमेवेन द्विषति द्रव्याल्लिङ्गं भवति मोक्षमार्ग इति प्ररूपण-

प्रकारः स केवलं व्यवहार एव न परमार्थज्ञस्य स्वयमशुद्धव्यानुभवनान्तरत्वे सति परमार्थरामानात् ।
यदेव श्रमणश्रमणोपासकविकल्पान्तरिजातं दक्षिणतिग्रहृतिमात्रं शुद्धज्ञानमेकमेवैकमिति निरुपसत्तेतत्
परमार्थः, तस्यैव स्वयं शुद्धद्रव्यानुभवात्मकत्वे सति परमार्थकत्वात् यतो ये न्यत्राहमेव परमार्थशुद्धया चेतयते
ते सम्यक्सामेय ॥ सचेतयते । य एव परमार्थं परमार्थमुद्धरा चेतयते ते एव सम्यग्धार चेतयते ।

अळमळमतिजलौर्द्विवैकस्परनलैरयमिह परमार्यधिलतां नित्यमेकः ।

स्मरसविसृष्टपूर्णज्ञानविरुद्धीर्तमात्रात् खलु समयसारादादुच्चरं किञ्चिदस्ति ॥ १२९ ॥

इदमेकं जगच्चक्षुरक्षयं याति पूर्णतां ।

विज्ञानघनमानंदमयमध्यक्षतां नयत् ॥ १३० ॥

जो समयपाहुडमिणं पठिदूणय अच्छतचदो जाहुं ।

अच्छे ठाहिदि चेदा सो पावदि उत्तमं सुखं ॥ १४५ ॥

ये! समयसाराभाभृतमिदं पठित्वा अर्थतत्त्वतो ज्ञात्वा ।

अर्थे स्थास्यति चेतयित्वा स भामोत्सुचमं सौख्यं ॥ १४५ ॥

सात्पर्यद्वयः—श्री कुंदकुंदाचार्यदेवा समयसामयसमाप्तिं कुर्वतः कलं दर्शयति—तपसा-
जो समयपाहुणमिणं पठिदूणय यः कर्ता समयप्राभूतात्पमिदं सात्पर्यं पूर्वं पठित्वा न केवलं पठित्वा अप्य
तत्त्वतो जाहुं ज्ञात्वा च फल्गुत्वा ? मयार्थतः न केवलं मयार्थतः ? तत्त्वतो भावपूर्वेण अल्पे ठाहिदि
पश्चादुपादेयकरो शुद्धात्मलक्षणेऽयं निर्विकल्पसमाधौ स्थास्यति चेदा सो पावदि उत्तमं सौख्यं
स चेतवित्तामा भाविकाते प्राप्नोति लभते । किं लभते ? वीतरागसहजापूर्वपरमाकाङ्क्षादरूपं भामोपादानमिदं
स्वपमातिशयपद्मीतयां विशाळशुद्धिद्वयस्यपेतं विषयविरहितं निःप्रतिबंधभावं अन्यद्वयानपेक्षं निश्चयं,
आगितं, शाश्वतं सत्यं फलमुक्तद्वानंतसारं परगच्छे सिद्धस्य जातमिति ।

अत्राह शिष्यः—हे भगवन् ! अतीन्द्रियसुखं निरंतरं व्याख्यातं भवद्विस्तार्य जैनं ज्ञापसे ! भग-
वानाह कोऽपि देवदत्तः स्त्रीसेवनाप्रभृतिपंचेन्द्रियविषयव्यापाररहितप्रज्ञाये निर्वाणकुलचित्तः, तिष्ठति
स केनापि, बृष्टः भो देवदत्त ! सुखेन तिष्ठसि एवमिति ? तेनाह सुखगच्छीति तत्सुखमतीन्द्रिय फल्गुत्वा
इति चेत् संसारिकसुखे पंचेन्द्रियप्रमथं । यद्युत्तरतीन्द्रियसुखं तत्पंचेन्द्रियविषयव्यापारभावेऽपि दृष्टं ॥
इदं सावसांमन्यवेनातीन्द्रियसुखमुपलभ्यते । यत्पुनः पंचेन्द्रियमनोभयसमसाविकल्पजातरहितानां समाधिर्य-
परमयोगिनां स्वसंवेदनगम्यमतीन्द्रियसुखं तादृशेवेनेति । यच्च सुक्तात्मनामतीन्द्रियसुखं तदनुमानगम्यमगम्यं
च । तथाहि—सुक्तानामिन्द्रियविषयव्यापारभावेऽपि अतीन्द्रियसुखमस्तीति पक्षः । फल्गुत्वा ? इति चेत्
इदानीं तेन विषयव्यापारातीतनिर्विकल्पसमाधिरतपरममुर्वीक्षायां स्वसंवेदानुसंगोपलब्धिरिति हेतुः ।
एवं पक्षहेतुकेपेन द्वयगमनुमानं ज्ञातव्यं । आगमे ॥ प्रसिद्धमेवाव्योपादानसिद्धमित्यादि वचनेन । अतः
कारणात् अतीन्द्रियसुखे संवेदे! न कर्तव्य इति । उक्तं च—

यदेवममुज्जाः सर्वे सौख्यमभ्यार्थसमर्थं ।

निर्विकल्पी निराभावे सर्वाभ्यांणलभ्यं ॥ १ ॥

सर्वेणतीतकालेन यच्च भुक्तं महर्दिकं ।

भानिनी ये च मोक्षयति स्वादिष्ट स्वातंत्र्यकं ॥ २ ॥

अनतगुणिनां तत्सादत्यक्ष स्वस्वभावनं ।

एकस्मिन् समये भुक्तं तत्सुखं परमेष्ठिनः ॥ ३ ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण निष्कृष्टवृत्तिनिराकरणमुक्त्यत्वेन ग्रायासप्तकं । तदन्तरमन्यः करोति अग्यो-
भुक्ति—इति बोद्धमतीकांतनिराकरणमुक्त्यत्वेन ग्रायाचतुष्टयं । ततः परमात्मा सेवादिमावकर्म न करोति
इति सावसांमनिराकरणरूपेण सूत्रपंचकं । ततः परं कर्मैव सुखादिकं करोति न ज्ञानेति पुनरपि
सावसांमतीकांतनिराकरणमुक्त्यत्वेन ग्रायाचतुष्टयं । तदन्तरं चित्तस्वरागस्य जातः कर्तव्य-इत्येकान्तवद्विराग
शान्तादिविषयाणां धातं करोमिति बोद्धव्यं चित्तयति तत्संयोगधार्म्यं ग्रायासप्तकं । तदन्तरं द्वयकर्म व्यव-
हारेण करोति मानकर्म निश्चयेन करोतीति मुक्त्यत्वेन ग्रायासप्तकं । ततः परं ज्ञानं ज्ञेयस्वरेण न परिणमति

इति कथनरूपेण सूत्रदशकं । तदनन्तरं शुद्धात्मोपलब्धिरूपनिश्चयप्रतिज्ञमेणप्रत्याख्यानालोचनाचारित्र
व्याख्यानमुख्यत्वेन सूत्रचतुष्टयं । तदनन्तरं पञ्चेन्द्रियविषयनिरोधकथनरूपेण सूत्रदशकं । तदनन्तरं कर्म-
चेतनाकर्मसङ्केतनान्निरासारूपेण मुख्यत्वेन गाथात्रयं । ततः परं शास्त्रेन्द्रियविषयादिकं ज्ञानं न
भवतीति प्रतिपादनरूपेण गाथापञ्चदश । ततः परं शुद्धात्मा कर्मनोर्कर्माहारादिकं निश्चयेन न गृह्णाति
इति व्याख्यानमुख्यत्वेन गाथात्रयं । तदनन्तरं शुद्धात्मभावनारूपं भावलिङ्गनिरपेक्षं द्रव्यलिङ्गं मुक्तिकारण
न भवतीति प्रतिपादनमुख्यत्वेन गाथासप्तकं । तदनन्तरं मुख्यरूपरुलदर्शनमुख्यत्वेन सूत्रमेकं ।

इति समयसारव्याख्यायां शुद्धात्मालुप्तिलक्षणार्थां तात्पर्यवृत्तौ समुदायेन

पञ्चदशिकनवतिगायामिस्त्रयोदशाधिकारैः समयसारः—

चूटिन्मभिधानो दशमाऽधिकारः समाप्तः—

आख्यारम्भादिः—यः खलु समयसारमूलास्य भवतः परमात्मनोऽस्य विश्वप्रकाशकत्वेन निश्चयार्थ-
यस्य प्रतिपादनात् त्वयं शास्त्रप्रख्यापमाणं शास्त्रनिर्दिष्टमर्थस्य विश्वप्रकाशनसमर्थपरमार्थमूलाविप्रकाशक-
प्राक्कमानं निश्चिन्तन् भवन्तस्तत्त्वतश्च परिच्छिद्य अस्मैकार्यमूतं भगवति एकास्मिन् पूर्णविज्ञानधने परमप्रकाशे
सर्वारमेण स्वास्मावे चेनविद्य, छ ताश्चात्तद्गुणविभूतमाणाविदेकरसनिर्मयस्वभावसुरिपतानिपुणज्ञान
रूपतया परमाण्वदन्तकाम्यमुत्तममनाकुलम्बलक्षणं सौख्यं स्वयमेव भविष्यतीति ।

इतिदशमोऽध्यायः ज्ञानमात्रव्यवस्थितः ।

अतरेकमेकमर्थं स्वसंवेदनमाधितं ॥१२१॥

आख्यारम्भादिः—

अन्तममतिजलैर्दुर्लिकस्यैरनलैरयमिह परमार्थश्चित्ततां नित्यमेकः ।

स्वरसविस्सर्पणं ज्ञानविस्सर्पितमात्रात् सल्लु सम्यसादादुच्चरं किञ्चिदस्ति ॥ १२९ ॥

इदमेकं जगच्चक्षुरक्षयं याति पूर्णतां ।

विज्ञानाधनमानन्दमयमध्यक्षतां नयत् ॥ १३० ॥

जो समयपाहुडमिणं पठिदूणय अञ्चतच्चदो जादुं ।

अञ्चे ठाहिदि चेदा सो पावदि उत्तमं सुखं ॥ १४५ ॥

यः समयसारप्राप्तमिदं पठित्वा अर्थतत्त्वतो ज्ञात्वा ।

अयं स्वास्थ्यति चेतयित्वा स प्राप्नोत्युत्तमं सौख्यं ॥ १४५ ॥

सात्पर्यवृत्तिः—भी हुंइहुंदाचार्यदेवा समयसारभयसमाप्तिं कुर्वतः कलं दर्शयन्ति—तदया—

जो समयपाहुणमिणं पठिदूणय यः कर्ता समयप्राप्तमिदं शास्त्रं पूर्णं पठित्वा न केवलं पठित्वा अयं तच्चदो जादुं ज्ञात्वा च कस्मात् ? प्रयार्थतः न केवलं प्रयार्थतः ? तत्त्वतो मावपूर्वेण अस्मै ठाहिदि एवाहुपादेयकमे बुद्धात्मलक्षणेऽयं निर्विकल्पकमाधौ स्थास्यति चेदा सो पावदि उत्तमं सौख्यं स चेतयित्वा भाविष्णोति ज्ञाते । किं ज्ञाते ? बीतरागसहजापूर्परमाह्लादरूपं आत्मोपादानसिद्धं स्वमतिशयवद्भूतबाधं विशालबुद्धिहस्तज्ज्यपेतं विषयविहितं निःप्रतिबद्धभावं अन्तःप्रमाणपेक्षं निवर्णं, अनिर्तं, शाश्वतं सर्वकालमुक्तप्रामाण्यसारं परमसुखं सिद्धस्य जायमिति ।

अत्राह शिष्यः—हे भगवन् ! अतीन्द्रियसुख निरंतरं व्याख्यातं भवद्विस्तृत्य जैनैर्न ज्ञापते ? भगवानाह कोऽपि देवदत्तः सौतेयनामभूतिपचेन्द्रियविषयव्यापाराहितप्रज्ञात्वे निर्याकुलचित्तः, तिष्ठति स केनपि पृष्ठः भो देवदत्त । मुखेन तिष्ठसि स्मरसि ? सेनैकं सुखमस्तीति तत्सुखमतीन्द्रियं कस्मात् ? इति चेत् ससारिकसुखं पंचेन्द्रियप्रभवं । यत्पुनरतीन्द्रियसुखं तत्पंचेन्द्रियविषयव्यापाराभावेऽपि कष्टं यत् इदं तावत्सामान्येनतीन्द्रियसुखमुपलभ्यते । यत्पुनः पचेन्द्रियमनोभवसमस्तविकल्पजालरहितानां समाविश्य-परमपौगिनां स्वस्येदमगम्यमतीन्द्रियसुखं तद्विशेषेणेति । यच्च मुक्तामनामतीन्द्रियसुखं तदनुमानगम्यमगम्यं च । तथाहि—मुक्तानामिन्द्रियविषयव्यापाराभावेऽपि अतीन्द्रियसुखमस्तीति पक्षः । कस्मात् ? इति चेत् इदानीं तेन विषयव्यापारातीतनिर्विकल्पसमाधिरतपरममुनिप्राणां स्वस्येयामसुखोपलब्धिरिति हेतुः । एवं पक्षहेतुक्षणेन स्वगमनमान ज्ञातव्यं । आगमे तु प्रसिद्धमेवालोपायानर्तिरिति ज्ञात्वादि बचनेन । अतः कारणात् अतीन्द्रियसुखे सदेहे न कर्तव्य इति । उक्तं—

वोपमनुजाः सर्वे सौख्यमन्वार्थसमर्था ।

निर्विघ्नति निरव्याधं सर्वार्थाधिगमनधमं ॥ १ ॥

सर्वेणारीतकाळेन यच्च मुक्तं महर्दिकं ।

भानिनो ये च मोक्षयंति स्वादिष्टं स्वांतरंजकं ॥ २ ॥

अनन्तराणि तस्मादप्यस्त स्वस्वभावज ।

एकस्मिन् समये मुक्तं तत्सुखं परमेस्वरः ॥ ३ ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकरणे विष्णुकर्तृत्वनिष्ठाकरणमुख्यत्वेन गायत्तसक्तं । तदनंतरमन्यः करोति लब्धो-मुक्ति—इति वीरमतौकांतनिराकरणमुख्यत्वेन गायत्तसुखं । ततः परमात्म्यं योगादिभावकर्म न करोति इति साधनमतनिराकरणरूपेण सूत्रपक्षः । ततः परं कर्मैव सुखादिकं करोति । ज्ञानेति पुनरपि साधनमतौकांतनिराकरणमुख्यत्वेन गायत्तयोदधः । तदनंतर चित्तस्वरगायस्य घातः कर्तव्य इत्यजानन्निर्दिष्टं शब्दादिविषयानां घातं करोतीति वीरमते चित्तस्थिते तत्संज्ञोपनार्थं गायत्तसक्तं । तदनंतर द्रव्यकर्म व्यव-हारेण करोति भास्वकर्म निश्चयेन करोतीति मुख्यत्वेन गायत्तसक्तं । ततः परं ज्ञानं हेतुरूपेण न परिणमति

इति कथनरूपेण सूत्रदशकं । तदनंतरं बुद्धामोचप्रतिरूपनिश्चयप्रतिक्रमप्रवाहानाश्रयनापात्रि
म्याद्वयानुस्यूतेन सूत्रपतुष्टयं । तदनंतरं ऐचेदियतिपनिरोधकचयनरूपेण सूत्रदशकं । तदनंतरं कर्म-
धेननास्मिन्नउच्यतेनारिनासरूपेण मुद्रयत्नेन गाथात्रयं । ततः परं शान्तिरियतिपदिक्कं ज्ञानं न
भवतीति प्रतिपादनरूपेण गाथापचदश । ततः परं बुद्धात्मा कर्मनां कर्मोद्धारिक निश्चयेन न गृह्यति
इति म्याद्वयानुस्यूतेन गाथात्रयं । तदनंतरं बुद्धानामावनात्मे भावीतगनिर्देशं इत्यष्टिमं मुक्तिकारणं
न भवतीति प्रतिपादनमुत्पत्तेन गाथासप्तकं । तदनंतरं मुद्रयस्वरूपदर्शनमुद्रयत्नेन सूत्रमेकं ।

इति सम्यक्सारव्याख्यायां बुद्धात्मानुभूतिउत्पत्त्यां तारपट्टौ समुदायेन

पक्षपिठनरतिगाथाभिरुच्योदरापिकारैः सम्यग्मा—

ब्रूतेकाथियानो दत्तायाऽधिकारः समाप्तः—

आर्यवरुणातिः—यः पश्यति सम्यक्सारमुत्तमं भवतः परमात्मनोऽस्य विश्वप्रकाशकत्वेन दिशस्तर्ष-
यस्य प्रतिपादनात् स्वयं शान्दप्रकाशमाणं शास्त्रपिदमधीत्य विग्रहप्रकाशनसमर्थपरमार्थमूलचिप्रकाशक-
परमात्मानं निश्चिन्तन् अर्थास्तारवतश्च परिचिन्त्य अस्वीकार्यभूतं भगवति एकस्मिन् पूर्णगिहानमग्रे परमब्रह्मणि
सर्वादेन व्यास्यति वेत्तयित्वा, स साक्षाच्च भूजावेष्टममागविदेकस्तेनिर्भयस्यमावगुह्यितनिपुण्ड्रान
काशया परमानंदशब्दवाक्यमुत्तममनाकुलचक्षुर्षं तीक्ष्णं स्वयमेव भविष्यतीति ।

इतीदमात्मनस्तारं ज्ञानमात्रमवधारितं ।

आर्यदमेकमवलं स्वस्वेयमवधितं ॥१३॥

तावत्तर्जनि—

समर्थाभावात् ।
तद्विरोधं ज्ञानमात्रस्याभ्यस्तुन सत्यमेवानेकात्मत्वात् । तत्र यदेव तत्तदेवात् तत्तदेवैक तदेवानेक यदेव-
सत्तदेवात् यदेव नित्य तदेवानित्यपि लेख्यस्तु तत्त्वनिष्पादक परस्परविरुद्धशक्तिद्वयप्रकाशनमनेकात् ।
तस्यानन्तरात् ज्ञानमात्रत्वेऽप्यतश्चैकचक्रावयवज्ञानस्वरूपेण तस्यात्, नहिस्मिन्नपदगतक्षेत्रात्पञ्चस्वरूपा-
विरतिपरत्वेणातत्त्वात्, सहकर्मप्रवृत्तान्तविद्वत्समुद्रयस्वरूपाविभागद्रव्यैकत्वात्, अविभागीकद्रव्यव्याप्तस-
हकर्मप्रवृत्तान्तविद्वत्समुद्रयपर्यावरणेकत्वात् स्वद्रव्यक्षेत्रकालभरभवनशक्तिसंभारत्वेन सत्त्वात् परद्रव्यक्षेत्रका-
लभरभवनशक्तिसंभारत्वेनाऽसत्त्वात् अनादिनिधनाविभागीकक्षेत्रपरिणतत्वेन नित्यत्वात्, क्रमप्रवृत्तकसम-
पातक्षितानेकवृत्तपरिणतत्वेनानित्यत्वात् तत्रमेकानेकात् सदसत्त्वं नित्यानित्यत्वं च प्रकाशत एव । ननु
यदि ज्ञानमात्रेऽपि आवयवस्तुन स्वयमेवानेकात् प्रकाशते तर्हि किमर्थमर्हद्विस्तृताधनत्वेनाऽनुशास्यतेऽ-
नेकात् । अज्ञानिना ज्ञानमात्रमस्तुप्रसिद्धमिति ब्रूम । न खलु-अनेकात्मतरेण ज्ञानमात्रमात्रमस्तेव
प्रतिपद्यते तथाहि इह हि स्वमात्र एव बहुमात्रनिर्भरमिदं सर्वमात्राना स्वभावेनाद्भुतमपि द्वैतस्य निषेधुम-
शक्यत्वात् समस्तमेव यस्तु स्वपररूपप्रवृत्तिन्यायवृत्तिन्यायमुपयमानाव्यासितमेव । तत्र यदाय ज्ञानमात्रा भाव
सोपमसि सह स्वरसभरप्रवृत्तशास्त्रोपसयपतयाऽनादिक्षेत्रपरिणमनात् ज्ञानत्व पररूपेण प्रतिपद्यादानी भूत्वा
तमुपैति । तदा स्वरूपेण तत्त्व योतयित्वा आद्यत्वेन परिणमनाज्ज्ञानी कुर्यान्नकात् एव तमुद्गमयति ।
यदा तु सर्वं वै खल्विदमस्मिन्नेति अज्ञानत्व ज्ञानस्वरूपेण प्रतिपद्य विरोधादनेनामान नाशयति तदा
पररूपेणातत्त्व योतयित्वा विद्वत्क्षेत्रज्ञान दर्शयन् अनेकात् एव नाशयितुं न ददाति २ । यदानेकक्षेत्राकारं
एतेष्वक्षेत्राकारानाकारं नाशयति तदा द्रव्यैकत्वात् योतयन् अनकात् एव तमुद्गमयति ३ । यदा
संज्ञानाकारोपादानायापानेकक्षेत्राकाराणांमान नाशयति तदा पर्यावरणेकत्वं योतयन् अनेकात् एव
नाशयितुं न ददाति ४ । यदा ज्ञापमानपरद्रव्यपरिणमनात् शास्त्रद्रव्य परद्रव्यत्वेन प्रतिपद्य नाशयति
तदा स्वद्रव्येण सत्त्वं योतयन् अनकात् एव तमुद्गमयति ५ । यदा तु सर्वद्रव्याणि अहमस्मिन्नेति परद्रव्य
तदा स्वद्रव्येण सत्त्वं योतयन् अनकात् एव तमुद्गमयति ६ । यदा तु सर्वद्रव्याणि अहमस्मिन्नेति परद्रव्य
तदा स्वद्रव्येण सत्त्वं योतयन् अनकात् एव तमुद्गमयति ७ । यदा तु सर्वद्रव्याणि अहमस्मिन्नेति परद्रव्य
तदा स्वद्रव्येण सत्त्वं योतयन् अनकात् एव तमुद्गमयति ८ । यदा पूर्वोक्तविशेषविशेषाकारेण ज्ञानस्यासत्त्वं प्रतिपद्य नाशयति
तदा स्वक्षेत्रेण सत्त्वं योतयन् अनकात् एव तमुद्गमयति ९ । यदा सर्वोक्तविशेषविशेषाकारेण ज्ञानस्यासत्त्वं प्रतिपद्य नाशयति
तदा स्वक्षेत्रेण सत्त्वं योतयन् अनकात् एव तमुद्गमयति १० । यदा ज्ञापमान
प्रतिपद्यामान नाशयति तदा परकाष्ठिनासत्त्वं योतयन्नकात् एव नाशयितुं न ददाति ११ । यदा ज्ञापमान
परभाषपरिणमनात् ज्ञापकमानं परभाषत्वेन प्रतिपद्य नाशयति तदा स्वभाषेन सत्त्वं योतयन् अनकात्
एव तमुद्गमयति १२ । यदा तु सर्वं माया अहमेवेति परभाष ज्ञापकभाषत्वेन प्रतिपद्यामान नाशयति तदा
परभाष योतयन्नकात् एव नाशयितुं न ददाति १३ । यदा तु मित्यज्ञान
तमुपैति तदा ज्ञानसामान्यरूपेण नित्यत्वं योतयन्नकात् एव नाशयितुं न ददाति १४ । यदा तु मित्यज्ञान
सामान्यरूपेणातिव्यक्तज्ञानविशेषयोगेनामान नाशयति तदा हानविशेषरूपेणानित्यत्वं योतयन्नकात्
सामान्यरूपेणातिव्यक्तज्ञानविशेषयोगेनामान नाशयति तदा हानविशेषरूपेणानित्यत्वं योतयन्नकात्
त नाशयितुं न ददाति १५ । अयं च त्रयोविधः —

ज्ञेयाकारकलक्षणेचक्रवित्तिप्रकाशनं कल्पयन्नेकाकारचक्रिर्गत्या स्फुटमपि ज्ञानं पशुर्नश्यति ।
 वैचित्र्येप्यविचित्रतामुपगतं ज्ञानं स्वतः । धादित् पर्यायस्तदनेकता परिगृह्यन् पश्यत्यनेकावित् ॥१३९॥
 प्रसक्षाविहितस्फुटस्थिरपरद्रव्यास्तितानचित्तः स्वद्रव्यानवलोकनेन परितः शून्यः पशुर्नश्यति ।
 स्वद्रव्यास्तितया निरूप्य निपुण सद्यः समुन्मज्जता स्याद्वादी तु मिश्रद्वयोपगहसा पूर्वोभयन् जीवति ॥१४०॥
 सर्वद्रव्यमप्यप्रपद्य पुरुषं द्वायसनागसितः स्वद्रव्यभ्रमतः पशुः किञ्च परद्रव्येणु विश्राम्यति ।
 स्याद्वादी तु सतस्तवस्तुपु परद्रव्यात्मना नास्तितां जानन्निर्गलमुद्रबोधमहिमा स्वद्रव्यमेवाधयेत् ॥१४१॥
 भिन्नक्षेत्रनिपण्णबोध्यनियतव्यापारनिष्ठः सद्यः सौन्दर्येन बहिः पततमभितः पश्यन्पुमास पशुः ।
 स्वक्षेत्रास्तितया निरुद्धरमसः स्याद्वादेदी पुनस्तिष्ठत्यात्मनि खातबोध्यनियतव्यापारशक्तिर्भयन् ॥१४२॥
 स्वक्षेत्रस्थितये पृथग्विधपरिभ्रष्टस्थितायोञ्जना बुच्छीभूय पशुः प्रणश्यति निदाकारान्महार्थैर्धमन् ।
 स्याद्वादी तु वसन् स्वधाभिनि परेक्षेत्रे विदन्नास्तितया स्वतत्त्वोऽपि न सुच्छतामनुभवत्वाकारकधीं पश्यन् ॥१४३॥
 पूर्वोक्तवित्तयोप्यनाशसमये ज्ञानस्य नाशं विदन् सीदत्येव न किञ्चनापि कल्पयन्नसततुच्छः पशुः ।
 अस्तित्वं निजकाष्ठतोऽस्य फलपन् स्याद्वादेदी पुनः पूर्णस्तिष्ठति बाह्यवस्तुपु मुद्गर्भत्वा विनश्यत्यपि ॥१४४॥
 कर्वातववनकाळ एव फलयन् ज्ञानस्य सत्त्वं बहिर्ज्ञेयालवनलावसेन मनसा भास्यन् पशुर्नश्यति ।
 नास्तितां परकाष्ठतोऽस्य फलपन् स्याद्वादेदी पुनस्तिष्ठत्यात्मनिखातनित्यसहजानैकपुजीमयन् ॥१४५॥
 विश्रान्तः परमावमानकलनाजित्य नहिर्वस्तुपु नश्यत्येव पशुः स्वमावमानमप्येकातनिष्ठतनः ।
 सर्वमावमित्यवमानमवनाज्जनादिगच्छोभयन् स्याद्वादी तु न नाशमेति सहजस्पर्शकृतप्रत्यय ॥१४६॥
 अथास्यात्मनि सर्वमावमयनं छुत्स्वभावप्युतः सर्वत्रापनिवारितो गतमयः सैव पशुः प्रीडति ।
 स्याद्वादी तु मिश्रद्व एव जसति स्वस्य स्वमाव भरोदाकृदः परभाषनाविरहव्याजेकनिरूपितः ॥१४७॥
 प्रादुर्भावविरागमुद्रितवदन् ज्ञानासावानामतानिर्हानाक्षणमगसमपतितः प्राप पशुर्नश्यति ।
 स्याद्वादी तु विदात्मना परिगृह्यधिरूपं गिलोदितं टंकोत्कीर्णपनस्वभावमहिमज्ञानं भयन् जीवति ॥१४८॥
 टंकोत्कीर्णनिगृह्यबोधविसृष्टाकाष्ठमततयाया वास्तुच्छुच्छद्वन्द्वनित्यविरतेर्भिन्नः पशुः किञ्चन ।
 ज्ञानं नित्यमनित्यतां परिगमेऽप्यासादयत्युग्वच्च स्याद्वादी तदनित्यतां परिगृह्यधिरूपं निगृह्यधिरूपमात्र ॥१४९॥
 इत्यज्ञानविमूढतां ज्ञानमात्रं प्रसाधयन् ।
 अहमतत्त्वमस्यैकताः सत्यमेवानुभूयते ॥ १५० ॥
 एव तत्त्वमस्यैकता स्व व्यपराधपमन् स्वयं ।
 बाह्यं शान्तं जैनमनेकतां व्यवस्थितः ॥ १५१ ॥

नन्वेकतातमप्यपि विमर्शमत्रामनो ज्ञानमात्रतया व्यपदेशः ' लक्षणप्रसिद्ध्या लक्ष्यप्रसिद्धयर्थः ।
 अहमतो हि ज्ञानं लक्षणं तदसाधारण्यगुणयोक्तं ज्ञानप्रसिद्ध्या तत्त्वस्यस्यात्मनः प्रसिद्धिः । ननु किमनया
 लक्षणप्रसिद्ध्या लक्ष्यमेव प्रसाधनीयं नाप्रसिद्धलक्षणस्य लक्ष्यप्रसिद्धिः । प्रसिद्धलक्षणस्यैव तत्त्वप्रसिद्धिः । ननु
 किं तत्त्वस्य परज्ञानप्रसिद्ध्या ततो भिन्नं प्रसिद्धकति न ज्ञानाद्वैज लक्ष्यं ज्ञानात्मनोऽप्यत्रेकताप्रसिद्ध्यात्
 सार्हि किं कृतो लक्षणविमर्शः ' प्रसिद्धप्राप्ताप्यमानत्वात्कृतः । प्रसिद्ध हि ज्ञानं ज्ञानमात्रस्य स्वस्यैव न प्रसिद्धत्वात्
 तेन प्रसिद्धेन प्रसाधमानस्तदविनाभूतानतर्धमसमुद्रयमूर्तिरामा तनो ज्ञानमात्रावच्छित्तिलेखताया दृष्ट्या
 क्रमाक्रमप्रवृत्तं तदविनाभूतं अनन्तधर्मज्ञानं यथावद्व्यवहृते तत्तावत्समस्तमेवैकः स्वस्यात्मा एतदर्थमेवात्रास्य
 ज्ञानमात्रतया व्यपदेशः ।

ननु क्रमाक्रमप्रवृत्तानतर्धमस्यस्यात्मनः कथं ज्ञानमात्रं परस्परव्यतिरिक्तानतर्धममुद्रायपरिगत-
 कप्रतिगमनमावस्थेन स्वयमेव भवनात् अत एवास्य ज्ञानमात्रैकमाधत्तं पातिन्योऽनताः शक्तयः स्याद्वन्ते ।
 आत्मव्यवहेतुगूतचेतन्ममात्रमाधाराण्यगुणा जीवस्यशक्तिः । अजदन्नाभिज्ञा चित्तिशक्तिः । अनाकारोप-
 योगमयी दृष्टिशक्तिः । साकारोपयोगमयी ज्ञानशक्तिः । अनाकुलव्यगुणा सुखशक्तिः । स्वस्वनिर्वृतनसा-
 मर्थ्यरूपा दीर्घशक्तिः । अक्षदित्यवतपस्यातज्यनादित्यगुणा प्रभुवशक्तिः । सर्वभावव्यापकैकगुणा
 विभुशक्तिः । विभविभसताग्न्यवपरिणाममयी सर्वदर्शित्यशक्तिः । विभविभविशेषेणपरिणामज्ञानमयी

सर्वज्ञत्वशक्तिः । गौरूपात्मप्रदेशप्रकाशमानलोकाकारमेवकोपयोगलक्षणं स्वच्छत्वशक्तिः । स्वप्रकाशमान-
विशदस्वसंविचिन्मयी प्रकाशशक्तिः । क्षेत्रकालानवच्छिन्नचिद्विज्ञासात्मिकाऽसंकीर्णचतुर्थिकाशत्वशक्तिः । अन्या-
क्रियमाणान्याकारैकद्रव्यात्मिका अवर्णार्पकारणशक्तिः । परात्मनिमित्तवक्ष्येयमानाकारमाहणमहणशब्दभाररूपा
परिणम्यपरिणामकत्वशक्तिः । अन्यूनान्तिरिक्तस्वरूपनियतरूपा, स्वागोपादानशून्यत्वशक्तिः । पदस्थानपातित-
वृद्धिहानिपरिणतस्वरूपप्रतिष्ठत्वकारणविशिष्टगुणात्मिका — अजररूपत्वशक्तिः । क्रमाक्रमवृत्तिवृत्तितलक्ष-
णोत्पादव्यपधुत्वशक्तिः । द्रव्यस्वभावभूतचौक्यव्यवोत्पादलिङ्गितसहस्रनिंसदशरूपेकाऽस्तिस्वमात्रमयी परि-
णामशक्तिः । कर्मवैधव्यपगमव्यंजितसहस्रनस्यार्थादिशून्याऽमप्रदेशात्मिका अमूर्तत्वशक्तिः । सकलकर्मकृत-
ज्ञातृत्वमात्रातिरिक्तपरिणामकरणोपरमात्मिका अकर्तृत्वशक्तिः । सकलकर्मकृतज्ञातृत्वमात्रातिरिक्तपरिणामो-
नुभवोपरमात्मिका अनोक्तृत्वशक्तिः । सकलकर्मोपरमप्रवृत्तात्मप्रदेशनैर्बन्धरूपा निष्क्रियत्वशक्तिः । आसंसार-
संहरणविस्तरणलक्षितकिंविदूतचरमशरीरपरिणामावस्थितलोकाकाशशक्तिमत्तमावदवलक्षणं नियतप्रदे-
शत्वशक्तिः । सर्वशरीरैतत्स्वरूपात्मिका स्ववर्मन्यापकत्वशक्तिः । विच्छेदानन्तस्यभावमावितैकनामलक्षणान्त
शत्वशक्तिः । तदद्रूपमवतलक्षणं विद्वद्भवमशक्तिः । तद्रूपमवनरूपा त्रयशक्तिः । अतद्रूपाऽमदनरूपा
धर्मत्वशक्तिः । तदतद्रूपमवतलक्षणं विद्वद्भवमशक्तिः । तद्रूपमवनरूपा त्रयशक्तिः । अतद्रूपाऽमदनरूपा
धर्मत्वशक्तिः । अनेकपर्यायव्यापकैकद्रव्यमयस्वरूपा एकत्वशक्तिः । एकद्रव्यव्याप्यानेकपर्यायमयस्वरूपा
अनेकत्वशक्तिः । भूतावस्थस्वरूपा भावशक्तिः । शून्यावस्थस्वरूपाऽभावशक्तिः । मवत्पर्यायमवनरूपा
भावभावशक्तिः । अवत्पर्यायाऽमवनरूपाऽभावभावशक्तिः । कारकानुगतक्रियागतिनिष्पत्तमवनमात्रमयी
भावशक्तिः । कारकानुगतभवत्त्वरूपमागतक्रियागति निष्पत्तमवनमात्रमयी भावशक्तिः । प्राप्यमाणसब्रह्मरूपभावमयी कर्मशक्तिः ।
भवत्वरूपसिद्धरूपभावमविकारमयी कर्तृशक्तिः । भवद्भावमवगतावकतमस्वमयी करणशक्तिः । स्वयं दीप-
मानभावोपेयत्वमयी संप्रदानशक्तिः । उत्पादव्यपलिङ्गितमायापापभिरपापधुत्स्वमयी अवादानशक्तिः ।
भाव्यमानभावधारत्वमयी अधिकरणशक्तिः । स्वभावमात्रस्वस्वापित्वमयी संबन्धशक्तिः ।
भाव्यमानभावधारत्वमयी अधिकरणशक्तिः । स्वभावमात्रस्वस्वापित्वमयी संबन्धशक्तिः ।

इत्याद्यनेकविजयशक्तिमुनिर्भरोऽपि यो ज्ञानवात्रमयतां न जहति भावः ।
इत्याद्यनेकविजयशक्तिमुनिर्भरोऽपि यो ज्ञानवात्रमयतां न जहति भावः ॥ १४८ ॥

इत्याद्यनेकानि जगत्त्रिमुनिभिराऽपि याज्ञानिकाभिनेयतायां प्रवृत्तानि । १४८ ॥
एकं क्रमाक्रमविषयतिथिवर्तचित्रं तद्वद्व्यप्ययमयं चिदिहास्ति वस्तु ॥ १४८ ॥

एकं कनाकमविर्वातिपवर्तचित्रं तद्वद्व्यपवर्गमेव विपरीतवर्तितं ।
निष्कातसंगतद्वया स्वमेव बहु तत्त्वव्यपस्थितिमिति प्रविर्लोक्यतः ।

निकातसंगतद्वारा स्वयमेव वस्तु तत्त्वव्यापारस्थानात् प्राप्तिरिति चेत् । १४९ ॥
स्वाहावस्तुनिधिकावधिगम्य सतो वानाभवति जिननीतिमल्लयन्तः ॥ १५० ॥

अथास्योपायोपेयभावश्चित्यते ।

अथास्योपायोपेयभावाच्चित्तवत् ।
आत्मवस्तुनो हि ज्ञानमात्रत्वे ऽप्युपायोपेयभानो विद्यत एव । तस्यैकस्यापि स्वयं साधकसिद्धरूपोभय-
परिणामित्वात् । तत्र यत्साधकं रूपं स उपायः । यत्सिद्धं रूपं स उपेयः । अतोऽस्यात्मनोऽज्ञादिमिथ्या-
दर्शनज्ञानचरित्रैः स्वरूपप्रत्ययनाशंसंरतः सुनिश्चलपरिणेतव्यवहारसम्यग्दर्शनचरित्रपाकप्रकर्षपरंपरया
क्रमेण स्वरूपमारोप्यमाणस्यांतर्मन्निश्चयसम्यग्दर्शनज्ञानचरित्रविशेषतया साधकरूपेण तथा परमप्रकर्ष-
मंकरिकाधिरूढरान्नयार्ताशयप्रवृत्तशक्यकर्मवृत्तप्रवृत्तिारणवित्तविमलस्वभावभावतया सिद्धरूपेण च
स्वयं परिणममानज्ञानमात्रमेकमेवोपायोपेयभावं साधयति । एवमुभयत्रापि ज्ञानमात्रस्थानन्यतया निजमस्तव-
चित्तैकवस्तुनो निर्भक्तपरिपहणाच्च सत्त्व एव मुमुक्षूणांमांसंसाररुद्धस्वभूमिकानामपि भवति स्मिकालम्भः ।
ततस्तत्र निजदुर्लभितस्तो स्वत एव क्रमाकनृत्तानेकांतमर्थयः साधकमात्रसंभवपरमप्रकर्षकोटिसिद्धिभाव-
भाजनं भवति । ये तु नेमायतनीतनेकांतज्ञानमात्रिकभावरूपां मुमिमुपलब्धेने ते निजमज्ञानिनो भवन्तो
ज्ञानमात्रभावस्य स्वरूपेणाभवनं परस्मिन् साधनं भवन्त्येव ज्ञानतोऽनुपरंततश्च मिथ्यादृष्टयो मिथ्याज्ञानिनो
मिथ्याचरित्राश्च भवन्तोऽन्यतमुपायोपेयवच्छा निर्भमन्तेव ।

ये शानमात्रनिजभावमयीमत्तं भूमिं अयंति कथमयपनीतमोक्षः ।
 मयंतोऽयं तमुपायोपेयधृष्ट निजमत्तव ।

ये शानमात्रनिजमात्रमयीगतं भूमि श्रवति तत्त्वमस्यैव तत्त्वमस्यैव
ते सापेक्षतयाधिगम्य भवन्ति सिद्धा मूलाख्यमनुपलब्ध्य परिश्रमति ॥ १९० ॥
ते सापेक्षतयाधिगम्य भवन्ति सिद्धा मूलाख्यमनुपलब्ध्य परिश्रमति ॥ १९० ॥

ते सायकमभिगम्य भवन्ति सिद्धा मूढास्त्वय्युत्तम्यैः परैरप्युत्तमैः ।
स्याद्दयौघलमुनिधत्तसंप्राम्या यो भावयन्महर्षः स्वमिहोपशुक्तः ।

